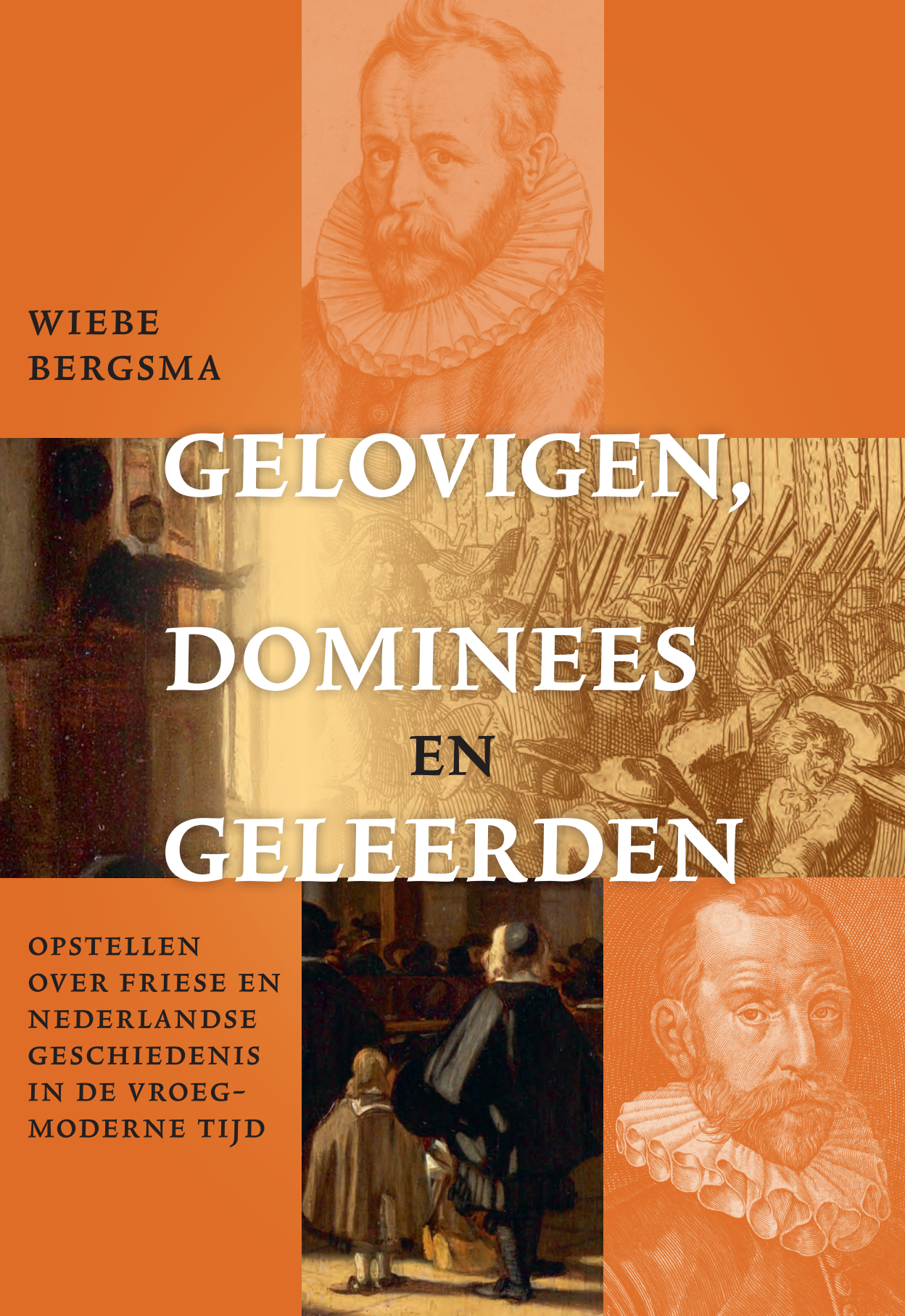

WIEBE
BERGSMA

GELOVIGEN, DOMINEES EN GELEERDEN

OPSTELLEN
OVER FRIESE EN
NEDERLANDSE
GESCHIEDENIS
IN DE VROEG-
MODERNE TIJD

Gelovigen, dominees en geleerden

FA-nr. 1115

WIEBE BERGSMA

Gelovigen, dominees en geleerden

*Opstellen over Friese en Nederlandse
geschiedenis in de vroegmoderne tijd*

Geredigeerd en ingeleid door

KLAAS VAN BERKEL, HANS COOLS en HANS MOL, m.m.v. LYDIA JANSSEN

Hilversum

Verloren

2019

Deze uitgave is financieel mede mogelijk gemaakt door
het Fryske Akademy Fûns en de Boersma Adema Stichting.

Afbeelding op het omslag: protestantse dienst in een kerk in Amsterdam.
Schilderij door Emmanuel de Witte, 1660-1680. Rijksmuseum Ameterdam.

ISBN 978 90 8704 796 2

© 2019

Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Omslagontwerp: Frederike Bouten, Utrecht
Typografie: Rombus, Hilversum
Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

Voorwoord	7
1 Inleiding: Wiebe Bergsma (1955-2015), historicus in Friesland	9
DEEL I POLITIEK EN RELIGIE	
2 Kerk, staat en volk in de zeventiende-eeuwse Nederlandse Republiek	21
3 Schwenckfeld in de Nederlanden. Agge van Albada (ca. 1525-1587)	51
4 ‘Godt alleen mach die ziele dooden’. Dirk Volckertszoon Coornhert en de godsdienstpolitiek	65
5 Balthasar Bekker als predikant: dienaar en doctor	77
DEEL II LEKENGELOVIGEN, GEREFORMEERDE PIONIERS	
6 Zestiende-eeuwse godsdienstige pluriformiteit. Overwegingen naar aanleiding van Abel Eppens	105
7 Willem Lodewijk en het Leeuwarder hofleven	127
8 Een dorp op Het Bildt. Gereformeerden in Sint Annaparochie in de zeventiende eeuw	187
DEEL III IN GESPREK MET GELEERDEN	
9 Suffridus Petrus als landshistorieschrijver	213
10 Een geleerde en zijn tuin. Over de vriendschap tussen Lubbertus en Vulcanius	255
11 Gepredestineerde kolen en dieven. Naar aanleiding van A.Th. van Deursens <i>Bavianen en slijkgeuzen</i>	283
Lijst van illustraties	317
Index	320
Over de redacteurs	331

Afb. 1 Wiebe Bergsma op 2 april 2015.

Voorwoord

Al spoedig na de dood van Wiebe Bergsma op 28 juni 2015 rees in de kring van vrienden en collega's het plan om een bundel met verspreide geschriften van zijn hand uit te brengen. Niet alleen als eerbetoon aan de te jong gestorven Friese historicus, maar ook als een mogelijkheid een tweede leven te geven aan bijdragen die het verdienen nogmaals onder de aandacht van een breed en geïnteresseerd publiek te komen. De drie ondergetekenden – collega's in Groningen, Leuven en Leeuwarden – namen het op zich een bundel samen te stellen die recht deed aan een bevlogen historicus als Wiebe Bergsma. Peter van der Meer (Fryske Akademy) hielp ons door het opstellen van een ruwe publicatielijst van Wiebe en de secretaresses van de Fryske Akademy hielpen ons bij het verzamelen van de geselecteerde artikelen.

Al spoedig bleek dat Wiebe Bergsma niet alleen een bevlogen, maar ook een ietwat gehaast en daardoor slordig historicus is geweest. Zijn zinsconstructies waren somsodeloos ingewikkeld en zijn annotatie was hier en daar onnauwkeurig of lacuneus. We hebben het daarom tot onze taak gerekend op te treden als de strenge redacteurs die Wiebe nodig had, maar niet altijd kreeg. De meeste correcties of aanvullingen zijn stilzwijgend door ons aangebracht, in een enkel geval is dat gedaan door middel van een redactionele noot. Ook hebben wij literatuurverwijzingen zo veel mogelijk gecontroleerd en waar nodig gecorrigeerd. De verouderde namen van sommige archief- en bibliotheekvindplaatsen zijn vervangen door hun moderne equivalenten. De annotatie zelf is echter niet bij de tijd gebracht, een enkele uitzondering daargelaten.

Bij de illustraties hebben wij één lijn proberen te volgen, door consequent ook de herkomst van de illustraties te vermelden. In een enkel geval is een treffende illustratie toegevoegd, in andere gevallen zijn illustraties geschrapt omdat ze te veel van het goede boden. In de vele bijlagen die de auteur aan zijn artikelen toevoegde en die weliswaar getuigden van een groot vertrouwen in de zeggingskracht van originele bronnen maar niet altijd even zinvol waren in het kader van het artikel in kwestie, is hier en daar ook wat geschoffeld en gewied (met vermelding daarvan). Van de Latijnse citaten – waarvan Wiebe nog aannam dat zijn collega's die moeiteloos konden lezen – zijn consequent vertalingen opgenomen, van de hand van Lydia Janssen (Leuven). Ook lastige citaten uit het Duits, Frans en Italiaans (Wiebe was een belezen man en toonde dat graag) hebben we vertaald.

Door genoemde redactionele ingrepen is naar onze mening de inhoud van wat Wiebe Bergsma wilde betogen alleen maar duidelijker en scherper naar voren gekomen. Voor hem geldt wat hij zelf in een van zijn artikelen zegt over Abel Eppens, de Groningse boer die tijdens de Opstand een rijk gestoffeerd dagboek bijhield dat niet altijd even makkelijk te lezen is. Ondanks de moeilijke leesbaarheid, zo schrijft Wiebe (hierna p. 109, noot 24), is het lezen en herlezen van het dagboek van Eppens de moeite waard, want ‘men voelt dat hij iets te zeggen heeft’.

Klaas van Berkel (Groningen)

Hans Cools (Leuven)

Hans Mol (Leeuwarden)

1 Inleiding:

Wiebe Bergsma (1955-2015), historicus in Friesland

In december 1998 ontving Wiebe Bergsma, als onderzoeker verbonden aan de Fryske Akademy in Leeuwarden, een brief van de bekende hoogleraar geschiedenis aan de Vrije Universiteit A.Th. van Deursen (zie bijlage). Wiebe had hem een overdrukje gestuurd van een groot artikel dat hij in het tijdschrift *It Beaken* had gepubliceerd over de Friese stadhouder Willem Lodewijk, als opmaat voor een biografie over deze Duits-Nederlandse vorst. Van Deursen sprak zijn waardering voor dit artikel uit, dat hij ‘onmisbaar’ noemde. Tegelijk stuurde hij Wiebe een exemplaar van de net verschenen paperbackeditie van *Bavianen en slijkgeuzen*, zijn baanbrekende studie uit 1974 over het kerkelijk leven ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt. ‘Je bent er aan toe, begrijp ik, omdat het eerste exemplaar vol is, en je dus een nieuw nodig hebt om verder te kunnen gaan met aantekeningen.’ Net als andere historici ontsloot Wiebe nieuwe boeken met het potlood in de hand. ‘Ik hoop’, zo besloot Van Deursen zijn brief, ‘dat je je voordeel kunt doen met dit nieuwe exemplaar. Je hebt zo langzamerhand wel bewezen dat je voor dit soort onderzoek tot de geroepenen behoort.’ En hij voegde daar nog een opmerking over hun historische verwantschap aan toe: ‘Je artikel over Willem Lodewijk bevestigt [...], dat Waterbolk [Edzo Waterbolk, Wiebes leermeester en ooit net als Van Deursen student geschiedenis in Groningen] veel tot je vorming heeft bijgedragen. We kunnen denk ik allebei wel met erkentelijkheid op onze Groningse jaren terugzien.’

De ontvangst van deze brief moet Wiebe Bergsma ontzettend veel genoegen hebben gedaan. Hij had een groot vermogen tot bewonderen, maar Van Deursen behoorde toch wel tot de meest door hem bewonderde historici. Hoewel zij in veel opzichten van elkaar verschilden, zowel op historisch als op kerkelijk gebied, deelde Wiebe ook veel met Van Deursen, zowel in de stijl van werken en schrijven als in de voorkeur voor het gewone leven van gelovigen in de tijd van de Reformatie. Dat Van Deursens sympathie uitging naar de in onze tijd wat gesmade orthodoxe calvinisten en dat Wiebe zich meer verwant voelde met de onbeslist, de dissidenten en de naar tolerantie strevende theologen, deed weinig ter zake. Wat Van Deursen voor het gewest Holland had gedaan, wilde Wiebe graag voor Friesland doen. Hij zou dus graag de Friese Van Deursen zijn geworden – en misschien is hij dat ook wel geweest.

Levensschets

Wiebe Bergsma werd op 2 maart 1955 in het Friese Haulerwijk geboren, als enig kind van een Friese vader en een Groningse moeder.¹ Hij doorliep het Ichthus College in Drachten en onderscheidde zich daar al door zijn volstrekt onafhankelijke optreden. ‘Een rare snuiter’, vonden zijn klasgenoten, maar wel een vrolijk type. Na het behalen van het Athenaeum A-diploma ging hij theologie en later geschiedenis studeren in Groningen, waar hij ook nog een studie culturele antropologie aan vastknoopte. Hoewel de antropologische interesse altijd is gebleven, werd geschiedenis toch zijn roeping. Vooral met de hoogleraar Nieuwe Geschiedenis E.H. (Edzo) Waterbolk voelde Wiebe zich verwant, ook al verschilde Waterbolks zoekende en tastende wijze van onderzoeken en onderwijzen hemelsbreed van de gedreven, snelle en altijd enthousiaste aanpak van Wiebe. Hij werd student-assistent bij Waterbolk en promoveerde op 7 april 1983 bij hem (en bij de kenner van de radicale reformatie A.F. Mellink) op *Aggaeus van Albada* (c. 1525-1587), *schwenckfeldiaan*, staatsman en strijder voor verdraagzaamheid. Albada was een Fries, maar de jonge promovendus liet in de *Leeuwarder Courant* weten dat dat hem niet tot zijn onderzoek had gedreven. Hij verweet eerdere Friese geschiedschrijvers die zich over Albada hadden uitgelaten juist dat ze hem in hun ‘te enge regionalistische aanpak’ tot een ‘Fryske nasionalist’ hadden gebombardeerd. ‘Historisch onderzoek mag je nooit tot een regio beperken’, zo sprak Wiebe de lezers van de krant streng toe.²

Aan dit uitgangspunt heeft Wiebe Bergsma zich tijdens de rest van zijn carrière gehouden. Na een korte tijd tijdelijke baantjes te hebben gehad aan de Leergangen van de Vrije Universiteit, het Instituut voor Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Leiden en de afdeling Cultuurwetenschappen van de Open universiteit, werd hij per 1 september 1985 benoemd als wetenschappelijk medewerker voor de nieuwe tijd aan de Fryske Akademy in Leeuwarden. Daar zou hij zich, naar eigen zeggen, bezighouden met de geschiedenis in Friesland en niet zo zeer met de geschiedenis van Friesland. Het ging hem om belangrijke historische thema’s die zich op een eigen wijze in Friesland hadden gemanifesteerd en door hun speciale vorm ook voor niet-Friese geschiedenis interessant zouden kunnen zijn, niet om onderwerpen die alleen voor Friezen van belang waren. Het grote thema dat hij wilde aanpakken was vooral dat van de Reformatie in Friesland in de zestiende en zeventiende eeuw.

Het grote boek over dat onderwerp is er gekomen. In 1999 verscheen Wiebe Bergsma’s magnum opus *Tussen Gideonsbende en publieke kerk. Een studie over het gereformeerd protestantisme in Friesland, 1580-1650*. Maar daarnaast hield hij zich bezig met vele andere onderwerpen. Zo verscheen in 1988 van zijn hand *De wereld volgens Abel Eppens. Een Ommelanders boer uit de zestiende eeuw*, een proeve van mentaliteits- en religiegeschiedenis.

1 Voor een uitvoeriger levensbeschrijving zie: Klaas van Berkel, ‘Wiebe Bergsma. Haulerwijk 2 maart 1955–Leeuwarden 28 juni 2015’, *Jaarboek Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* 2016, 43–54.

2 ‘De ontmythologisering van Aggaeus van Albada’, *Leeuwarder Courant* 29 april 1983.

Ook de geschiedenis van de doopsgezinden had zijn aandacht (hij was enige tijd lid van de redactie van de *Doopsgezinde Bijdragen*), evenals de geschiedenis van de geschiedschrijving in Friesland. Wiebe had een zwak voor het uitgeven van onbekende kronieken, maar schreef ook studies over officiële geschiedschrijvers als Ubbo Emmius en Suffridus Petrus. Een hoogtepunt was zijn deelname aan een themagroep over de Nederlandse Republiek op het Netherlands Institute for Advanced Study (NIAS) in Wassenaar, dat uitmondde in een groot artikel voor de bundel *A Miracle Mirrored. The Dutch Republic in European Perspective*, onder redactie van Karel Davids en Jan Lucassen (1995).

Na de eeuwwisseling werd echter duidelijk dat Wiebe Bergsma in toenemende mate met persoonlijke problemen te kampen had, die hem ook in zijn professionele optreden hinderden. Hij ontwikkelde een drankprobleem, scheidde van zijn vrouw en vertoonde steeds meer onberekenbaar gedrag. Het schrijven van een grote biografie van Willem Lodewijk, waarvoor hij in 1998 nog de genoemde voorstudie had gepubliceerd, bleek een te grote opgave. Na een ontwenningsskuur in 2010 leek het weer beter met hem te gaan en af en toe zagen zijn collega's de oude Wiebe terug, maar het herstel bleek maar tijdelijk. Op 28 juni 2015 overleed hij onder onduidelijke omstandigheden thuis in Leeuwarden, slechts zestig jaar oud.

De oogst van een werkzaam leven

Wiebe Bergsma schreef veel en hij was trots op al die boeken en artikelen van hem. Steevast had hij overdrukken bij de hand. Op zijn werkkamer bij de Fryske Akademy stalde hij alle door hem geschreven stukken, ruim zeventig in getal, samen op de plank. Wiebe was dan ook in de eerste plaats een auteur: stijl deed er voor hem toe en de zijne was exuberant. Bijna vanzelfsprekend volgt hieruit dat hij ondanks zijn grote belezenheid in allerlei talen wars was van grote theorieën. Het sprekende detail zei hem meer dan het complexe model. Wiebe bestudeerde het verleden omdat hij meer wilde weten over mensen, hun emoties en hun gedrag, om dan vervolgens verslag uit te brengen van zijn ontdekkingsstocht.

Menselijk gedrag in vreemde samenlevingen zo precies mogelijk beschrijven, dat had Wiebe Bergsma geleerd tijdens zijn kopstudie antropologie tijdens de late jaren zeventig van de twintigste eeuw. Toen ook las hij Emmanuel Le Roy Ladurie's spraakmakende opus magnum *Montaillou*, een ketters dorp in de Pyreneeën. Dat deed hij wellicht in het Franse origineel, dat in 1975 was verschenen. De eerste druk van de Nederlandse vertaling zou pas negen jaar later volgen. Aan die latere populariteit van *Montaillou* in het Nederlandse taalgebied heeft Wiebe het zijne bijgedragen. Al in 1981 publiceerde hij een enthousiast leesverslag in een bundel die werd uitgegeven door de Groningse vakgroep Culturele Antropologie.

Ook Carlo Ginzburgs *De Kaas & de Wormen*. Het wereldbeeld van een zestiende-eeuwse moleenaar verscheen pas in 1982, zes jaar na het Italiaanse origineel, voor het eerst in het

Nederlands. De microgeschiedenis brak dus pas relatief laat door in het Nederlandse taalgebied. Maar Wiebe Bergsma was een van de vaandeldragers van die ontwikkeling. Met een knipoog naar Ginzburg publiceerde hij in 1988 *De wereld volgens Abel Eppens. Een Ommelander boer uit de zestiende eeuw*. Het was de eerste mentaliteitshistorische geschiedenis van de Nederlandse Opstand. Het bij nader inzien baanbrekende boek bleef destijds relatief onopgemerkt. Inmiddels zijn enkele van de thema's die Wiebe destijds aansneed gemeengoed geworden in de historiografie over de Opstand. Zo schreef hij over Eppens' geloofsovergang tijdens diens *peregrinatio academica*, van het katholicisme naar het protestantisme. Een decennium later zou Judith Pollmann dat thema verder uitwerken in haar Amsterdamse dissertatie, waarvan de Nederlandse handelseditie verscheen in 1999 (*Een andere weg naar God. De Reformatie van Arnoldus Buchelius, 1565-1641*). Ook analyseerde Wiebe in *De wereld volgens Abel Eppens* de langdurige ballingschap van zijn personage in Emden, vier jaar voordat Andrew Pettegree de Nederlandse gemeenschap van exulanten aldaar in kaart bracht en bijna een kwart eeuw voordat Geert Janssen het fenomeen van religieuze ballingschap ten tijde van de Opstand in een veelgeprezen en bij Oxford University Press verschenen studie op de historiografische agenda plaatste. Intussen erkent een publiek van fijnproevers het baanbrekende karakter van het werk. Nog in de zomer van 2016 haalde Chris van der Heijden het in een uitgebreide bespreking in *De Groene Amsterdammer* voor het voetlicht.³

Net als de grondleggers van de microgeschiedenis had Wiebe Bergsma groot ontzag voor de bronnen, die hij zo precies mogelijk poogde te ontleiden. Hij genoot van het trage, soms moeizame archiefwerk, reisde daar stad en land voor af, maakte overal notities en bestelde grote stapels kopieën bij archiefbeambten. Wiebe geloofde dat die documenten hem een rechtstreekse toegang tot het verleden verschaften. Van deze liefde voor de archieven getuigen ook de vijf bronnenedities die hij bezorgde, en dat in een tijd dat dat ambacht al lang niet meer als prestigieus gold: van Ubbo Emmius' reisverhalen, helemaal aan het begin van zijn loopbaan, in 1980, nog samen met zijn leermeester Edzo Waterbolk, tot de kroniek van de Friese edelman en militair Poppo van Burmania, wiens carrière een goed deel van de zeventiende eeuw omspande en die op vele strijdtoneelen actief was, in 2012. Dat was meteen het laatste boek dat van Wiebes hand verscheen.

Met hetzelfde enthousiasme waarmee Wiebe Bergsma naar handschriftelijke bronnen speurde, kocht hij oude en nieuwe boeken aan. Zijn verzamelwoede had iets ongebreidelde. Wiebe publiceerde dan ook over tal van onderwerpen. Met zijn proefschrift over Agge van Albada dat hij in 1983 op zijn achtentwintigste verdedigde, toen een ongebruikelijk jonge leeftijd, maakte hij naam als kenner van de radicale stromingen binnen de zestiende-eeuwse hervormingsbewegingen. Maar die reputatie exploiteerde Wiebe nauwelijks. Slechts één Engelstalig artikel waarin hij de

3 Chris van der Heijden, "“Van Godt worde nictes geleert”. Wie was Abel Eppens?", *De Groene Amsterdammer* 13 juli 2016 (zomerspecial over 'Wij en zij').

voornaamste conclusies van zijn studie samenvatte, zou volgen. Wel portretteerde Wiebe in de loop der jaren tal van andere hervormers, predikanten, historici en andersoortige geleerden en vooral ook reconstrueerde hij de ruzies waarin zij stevast verzeilden. Aan de thematische biografie van *Us Heit*, stadhouder Willem Lodewijk, waaraan eerder al werd gerefereerd, kwam hij ondanks al het materiaal dat hij gedurende decennia had verzameld en de uitgebreide voorstudie die in *It Beaken* was verschenen, niet toe.

Wel voltooide Wiebe Bergsma in 1999 *Tussen Gideonsbende en publieke kerk. Een studie over het gereformeerd protestantisme in Friesland*. Aan dit vuistdikke boek, gelardeerd met tal van tabellen en bijlagen, had hij naar eigen zeggen tien jaar gewerkt. Deze studie vormde de Friese tegenhanger van het Nijmeegse dubbelproefschrift *Nieuw en ongezien* van Paul Abels en Ton Wouters uit 1994. Net als Abels en Wouters voor het Hollandse Delfland hadden gedaan, wilde Wiebe nagaan waarom de opbouw van de gereformeerde kerk in Friesland, dat een bolwerk van rechtzinnigheid heette te zijn, zo traag was verlopen. De uitkomsten bleken ontnuchterend. Omstreeks 1600 bedroeg het aantal lidmaten ook hier, net als elders in de Republiek, niet meer dan tien procent van de bevolking. Verder bleef het aantal leden van minderheidskerken en vooral dat van de 'liefhebbers' tot diep in de zeventiende eeuw hoog in Friesland. Maar ook hierin verschilde dit gewest niet wezenlijk van het Hollandse model. De ontvangst van de *Gideonsbende* viel misschien om die reden tegen en dat moet Wiebe zeer hebben verdrotten. Weliswaar maakten de talloze *casestudies* en cijfers zijn studie tot een echte *Fundgrube*, maar daar had hij haar niet om geschreven.

Waar Wiebe Bergsma ruim een decennium eerder nog voorop had gelopen met de introductie van de microgeschiedenis in Nederland, leek zijn *Gideonsbende* dus al bij verschijning een gedateerd boek. Omstreeks de millenniumwisseling waren historici niet meer zo in de weer met kwantitatieve gegevens. Wel kwamen zij toen pas toe, al was dat niet meteen voor Wiebe duidelijk en kreeg hij er ook nauwelijks erkenning voor, aan het beantwoorden van de vragen die hij reeds tien jaar eerder had opgeworpen, maar die toen nog onopgemerkt waren gebleven. Zo is het met vele essays van Wiebe. Vaak roeide hij tegen de tijd in. Maar precies daarom verdienen zijn beste stukken, vaak decennia nadat ze voor het eerst werden gepubliceerd, het nu nog te worden gelezen en herlezen.

KLAAS VAN BERKEL, HANS COOLS en HANS MOL

Bijlage

A.Th. van Deursen aan W. Bergsma, Bloemendaal 3 december 1998

Herkomst: particuliere collectie

Beste Wiebe,

Het zal ruim tien jaar geleden zijn, dat de Rus Goelyajev wereldkampioen schaatsen werd.⁴ Een televisie-verslaggever probeerde hem te interviewen, maar dat lukte niet zo goed. 'Hij spreekt nog sneller dan hij schaatst', klaagde de reporter. Als ik het mij goed herinner, gebeurde dat alles in Friesland. Daar zit kennelijk iets in de lucht dat de mensen tot snelheid aanspoort, vooral in het winterseizoen. Na zestig bladzijden Drenthe⁵ nu nog eens ruim tachtig pagina's Willem Lodewijk.

Toen ik dat stuk in de trein op en neer naar Antwerpen las, werd mij niettemin duidelijk, dat er geen sprake is van overproductie. Je kent deze man en zijn omgeving, zodat we deze bijdrage zonder reserve onmisbaar kunnen noemen. Je typering van Wagenaar's boek lijkt me gerechtvaardigd, maar als ik jou lees, valt mij toch ook op, dat over Willem Lodewijk nauwelijks een kwaad woord te vertellen valt. Hij is een calvinistische ijveraar, maar van zeer zuiver gehalte.

Tegelijk met deze brief ontvang je de paperback-editie van Bavianen en slijkgeuzen. Je bent er aan toe, begrijp ik, omdat het eerste exemplaar vol is, en je dus een nieuw nodig hebt om verder te kunnen gaan met aantekeningen. Juliaan Woltjer zei mij ook eens dat hij zijn boeken ontsluit met het potlood in de hand. Dat is blijkbaar een goede methode, die resultaten afwerpt, en het boek voor de bezitter aan waarde doet winnen.

Zelf heb ik maar één boek ooit op die manier bewerkt, en dat was Geyls bundel 'Van Bilderdijk tot Huizinga'. Daar heb ik uit geconcludeerd, dat dit systeem voor mij niet geschikt is. Sinds ik die bundel heb gelezen valt het mij moeilijk Geyls verdienste op de juiste waarde te schatten. Of is dat begonnen toen hij mijn toezichthouder was voor de uitgave van de resoluties van de Staten-Generaal, en mij spoedig duidelijk werd dat hij voor die resoluties geen enkele belangstelling had? Rechtvaardig in je oordeel ben je dan natuurlijk niet. Er zijn wel meer historici die zich niet voor resoluties interesseren, zonder dat het aan hun kwaliteiten afbreuk doet.

Ter zake. Ik hoop dat je je voordeel kunt doen met dit nieuwe exemplaar. Je hebt zo langzamerhand wel bewezen dat je voor dit soort onderzoek tot de geroepen behoort. Je artikel over Willem Lodewijk bevestigt trouwens ook weer, dat Waterbolk veel tot je vorming heeft bijgedragen. We kunnen denk ik allebei wel met erkentelijkheid op onze Groningse jaren terugzien.

Met hartelijke groet,

Arie

4 De Rus Nikolaj Goeljajev werd in februari 1987 in Heerenveen wereldkampioen allround schaatsen bij de mannen. Hij vestigde daarbij een wereldrecord op de 1500 meter.

5 Wiebe Bergsma, 'Zij preekten voor doven. De Reformatie in Drenthe', in: M.A.W. Gerding en anderen, red., 'In alle onwetenschap, bijsterijde unde wildicheyt'. De Reformatie in Drenthe in de zestiende en zeventiende eeuw (Delft 1998) 111-169. Dit artikel verscheen later in uitgebreide vorm als zelfstandige publicatie: Wiebe Bergsma, 'Zij preekten voor doven'. De Reformatie in Drenthe (Drentse Historische Reeks 10; Assen 2002).

DEEL I POLITIEK EN RELIGIE

Door God bewogen mensen fascineerden Wiebe Bergsma. Daarbij lag zijn sympathie eerder bij de twijfelaars die weliswaar tekenen van het Opperwezen ontvingen, maar die in tegenstelling tot de rechtzinnigen niet wisten wat zij er mee aan moesten. Gezagsdragers hielden zelden van dergelijke weifelaars. Zij probeerden hen dan ook veelal de mond te snoeren. Hun vragen werkten immers ontregelend. In de drie biografische essays uit deze sectie portretteert Wiebe zulke twijfelaars en analyseert hij de conflicten waarin zij verzeild raakten. Hoewel de rechtzinnigen dus vaak op steun van de wereldlijke machthebbers konden rekenen, hadden zij in de Nederlandse Republiek nooit de bovenhand. In het eerste hier gepresenteerde, veel bredere stuk probeert Wiebe te achterhalen hoe dat kwam en plaatst hij die mislukking in internationaal perspectief. Daarmee handelen de vier essays in deze sectie over de band tussen politiek en religie.

Het artikel over de zestiende-eeuwse Friese jurist en diplomaat Agge van Albada verscheen oorspronkelijk in 1986 in een tegenwoordig moeilijk verkrijgbare Amerikaanse congresbundel. Het is voor deze gelegenheid vertaald. Voortbouwend op zijn drie jaar eerder verschenen proefschrift, verhaalt Wiebe Bergsma in dit stuk hoe Van Albada in Spiers, waar hij in 1559 assessor bij het Rijkskamergerecht was geworden, een volgeling werd van de Silezische spiritualist Casper Schwenckfeld. Net zoals Schwenckfeld was Van Albada sterk gekant tegen iedere vorm van geloofsdwang. Dat standpunt maakte hem tot een uitgesproken tegenstander van de Habsburgse religiepolitiek. Tijdens de mislukte Keulse vredesonderhandelingen van 1579 trad Van Albada op als secretaris van de Staatse delegatie. Het door hem geredigeerde en door Christoffel Plantijn gedrukte verslag van de besprekingen diende de lezer ervan te overtuigen dat de Staten de Opstand vol moesten houden. Hoewel Van Albada als balling in een relatief isolement leefde, heeft hij, aldus Wiebe, toch zijn stempel gedrukt op de politiek-godsdienstige verhoudingen in de Republiek. Dat religiedwang er achterwege bleef, was mede aan Van Albada te danken.

Ook Albada's geestverwant en vriend Dirk Volkertsz. Coornhert kon op Wiebe Bergsma's warme belangstelling rekenen. Het hier gepresenteerde artikel verscheen voor het eerst in 1989 in een bundel die de vierhonderdste sterfdag van Coornhert markeerde. Maar anders dan diens hagiograaf Hendrik Bongers, was Wiebe beslist niet blind voor Coornherts mislukkingen. Zo wijst hij op diens gebrek aan inzicht

in de politieke verhoudingen en verwijt hij hem naïviteit. Die eertijds dissidente inzichten zouden in de daaropvolgende decennia ook in de historiografie worden opgepikt.¹

Wiebe Bergsma hield er van gevestigde reputaties te laten sneuvelen. Dat blijkt duidelijk uit het derde biografische artikel in deze sectie. Daarin reconstrueert hij de kerkelijke loopbaan van Balthasar Bekker, een dominee uit de tweede helft van de zeventiende eeuw. Het artikel verscheen oorspronkelijk in 1996, ook in een thematische bundel over dit personage. Bekkers boek *De betoverde wereld* uit 1691 geldt tot op de dag van vandaag als een product van de vroege Verlichting. In dit geschrift keerde Bekker zich tegen de idee als zou de duivel bezit kunnen nemen van de mens. Ook zette hij zich in felle bewoordingen af tegen het geloof in tovenarij en hekserij. De opmerkelijke stellingen die Bekker erin verkondigde, leidden vrijwel meteen tot heftige controverses. Uiteindelijk zou Bekker worden afgezet als predikant omdat hij in zijn boek twijfelde aan de accuratesse van de Statenvertaling. Maar uit het artikel van Wiebe rijst een heel andere Bekker op: een pastoraal bewogen man, die de grenzen van zijn gemeenschap bewaakte en die de gelovigen die hij onder zijn hoede had opriep tot een meer godsvruchtige levensstijl. Kortom, Bekker was tevens een exponent van de Nadere Reformatie. Toch gaat het hier, aldus Wiebe, slechts om een schijnbare tegenstelling. Het was precies Bekkers 'bevindelijkheid' die hem tot zijn gewaagde uitspraken over duivels en heksen bracht. Daarmee past Bekker in een veel bredere Europese stroming die we bij de verschillende confessies terugvinden en waarvan Bekkers tijdgenoot Blaise Pascal (1623-1662) wellicht de beroemdste tegenwoordiger was.

Het ambitieuze stuk waarmee deze sectie opent, toont hoe zelfs de individualist die Wiebe Bergsma was zich af en toe door collega's liet sturen en wat voor een prachtig resultaat daar dan uit voortvloeide. In 'Kerk, staat en volk' lezen we Wiebe op de toppen van zijn kunnen. Het artikel past in een breder onderzoeksproject dat een internationale groep van toen nog goeddeels jonge historici, onder aanvoering van Karel Davids en Jan Lucassen, in 1992 had opgezet. Samen hoopten zij een klassiek historiografisch debat te beslechten en uit te vinden waarom de zeventiende-eeuwse Nederlandse Republiek zo succesvol was geweest. Daartoe leefden deze veertien vrienden (twaalf mannen en twee vrouwen, die laatste groep was toen nog sterk in de minderheid in de historische professie) een jaar lang samen in de Wassenaarse villa aan de rand van de duinen waar het *Netherlands Institute for Advanced Studies* eertijds was gevestigd. Hun antwoord lag vervat in een prachtige en nog steeds vaak geciteerde bundel die nauwelijks enkele jaren later, in 1995, bij Cambridge University Press verscheen en die vervolgens ook naar het Nederlands werd vertaald. Anders dan gebruikelijk wordt de Nederlandse Republiek in die bundel niet als uitzonderlijk gepresenteerd, maar als onderdeel van een sinds de middeleeuwen verstedelijkte 'halve

¹ Zie bijvoorbeeld: M. Roobol, *Disputation by Decree. The Public Disputations between Reformed Ministers and Dirk Volkertszoon Coornhert as Instruments of Religious Policy during the Dutch Revolt (1577-1583)* (Leiden en Boston 2010).

maan', die van de Midlands in Engeland, via de Nederlanden en het stroomgebied van de Rijn over de Alpen naar Noord- en Centraal-Italië loopt. In zijn bijdrage aan dit boek argumenteert Wiebe dat de voor de Verenigde Provinciën zo kenmerkend geachte religieuze pluriformiteit ook elders in die 'halve maan' voorkwam. Daartoe verwijst hij in het bijzonder naar zestiende-eeuws Venetië en achttiende-eeuws Engeland. Typerend voor de Republiek waren wel het veelhoofdige en gedecentraliseerde overheidsgezag en de veeleisende predikanten die meer toewijding eisten dan tal van gelovigen wensten op te brengen. Daarom haalde de Gereformeerde Kerk, al was zij bevoorrecht, nooit de bovenhand. In dit artikel combineert Wiebe grote belesenheid over fenomenen elders in Europa met aandacht voor de werkelijkheid in een Fries dorp als Jelsum. De hypothese die hij in zijn conclusie oppert als zou de economische tegenspoed die de Republiek vanaf het laatste kwart van de zeventiende eeuw trof de gelovigen in de armen van de kerken hebben gedreven, wacht nog steeds op toetsing door een nieuwe generatie historici (HC).

2 Kerk, staat en volk in de zeventiende-eeuwse Nederlandse Republiek*

Deze stad is niet verdeeld in parochies zoals bij ons, maar iedereen gaat er naar de kerk van zijn voorkeur. Er zijn maar acht of negen publieke kerken, naast de Engelse, Waalse, lutherse, doperse, etc. en de joodse synagogen. Aan bovengenoemde kerken zijn bepaalde predikanten verbonden. Ze kennen weinig kerkelijke ambten en liturgisch ceremonieel, zoals in de Franse kerk bij de beurs in Londen. Sommige kerken hebben een orgel, maar dat wordt pas bespeeld als de kerk uitgaat, zodat het lijkt alsof die orgels dienen om de mensen de kerk uit te blazen, zoals een gezegde luidt van mensen die wij puriteinen zouden noemen, en die het, zoals ik het zie, ook zijn. [Zij kennen] weinig vrije dagen, Kerst, Pasen, Pinksteren en zondagen uitgezonderd. Aan die laatste wordt slecht de hand gehouden. Hier heerst tolerantie jegens alle religieuze sekten.

Peter Mundy over de kerken in Amsterdam, 1640¹

Inleiding

In zijn bekende boek *Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw* zegt Johan Huizinga dat het 'wonder' van de Nederlandse Republiek nog enigszins te begrijpen zou zijn als we zouden kunnen zeggen

dat de Nederlandsche beschaving van dien tijd de volledigste en zuiverste uitdrukking is geweest van het algemeen karakter der zeventiende eeuw over geheel Europa. Welbeschouwd echter is zij dat niet. Integendeel, temidden van Frankrijk, Duitschland, Engeland, om hier Italië en Spanje ter zijde te laten, vertegenwoordigt het land van onze vaders veeleer een afwijking van den algemeenen aard der destijdsche beschaving, een uitzonderingsgeval in tal van opzichten, dan een voorbeeld bij uitstek.²

* Dit artikel verscheen oorspronkelijk als 'Church, state, and people', in: K. Davids en J. Lucassen, red., *A Miracle Mirrored. The Dutch Republic in European Perspective* (Cambridge 1995) 196-228. Een Nederlandse vertaling verscheen in: K. Davids en J. Lucassen, red., *Een wonder weerspiegeld. De Nederlandse Republiek in Europees perspectief* (Amsterdam 2005) 183-212. Voor deze editie is die Nederlandse vertaling gebruikt.

¹ Geciteerd in: R.C. Temple, ed., *The Travels of Peter Mundy in Europe and Asia 1608-1667*, vol. IV (Londen 1925) 68.

² J. Huizinga, 'Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw. Een schets', in: J. Huizinga, *Verzamelde werken* (9 dln., Haarlem 1948-1953) II, 412-507, aldaar 415.

Deze uniciteit was volgens Huizinga te danken aan de geografische omstandigheden, de structuur en natuur van de Lage Landen, de ligging aan zee, de aanwezigheid van binnenwateren, het gevrijwaard blijven van de 'euvelen' van een overmatig grootgrondbezit, het klimaat, de overheersende positie van de koopliedenklasse, een 'verouderd' laatmiddeleeuws, pre-mercantilistisch economisch systeem dat vasthield aan de middeleeuwse stedelijke vrijheid en vooral aan de afwezigheid van concurrenten.³

Ook op religieus terrein verschilde de Republiek van de andere Europese landen. 'De vreemdeling, die van onze geschiedenis kennis nemen wil, gaat meestal uit van de meening, dat de Republiek onbetwist een Calvinistische staat en een Calvinistisch land is geweest. Wij Nederlanders weten beter.'⁴ Na de Synode van Dordrecht (1618-1619) overheerste het calvinisme weliswaar, maar er was geen sprake van dat het land 'in het algemeen den Calvinistischen stempel' heeft gedragen. Er was ook geen staatskerk, maar een 'Kerk van den staat.'⁵ In Nederland werd meer de stem van Erasmus gevolgd dan die van de 'reformator uit Genève'. 'Het Humanisme, in een eigen Noorderlijken vorm, [...] is hier te lande altijd de voedingsbodem der beschaving gebleven.'⁶

Inderdaad waren er op essentiële onderdelen grote verschillen tussen de religieuze patronen in de Verenigde Provinciën en de gangbare patronen in de rest van Europa ten tijde van het *ancien régime*, maar niet noodzakelijkerwijs op de manier waarop Huizinga dat zag. De Republiek kende lange tijd op religieus gebied meer diversiteit en tolerantie dan andere Europese landen, zoals ik in de eerste twee paragrafen van deze bijdrage zal laten zien. Op de lange termijn en vanuit een vergelijkend perspectief gezien komen echter ook belangrijke kwesties naar voren als de continuïteit van en veranderingen in de Nederlandse godsdienstige constellatie. Daaraan is de derde en laatste paragraaf gewijd, waarin de ontwikkeling van de relatie tussen kerk, staat en volk in de Republiek der Nederlanden centraal zal staan.

Religieuze diversiteit en tolerantie in de Republiek

Jillert Freriks uit het Friese dorpje Jelsum, even ten noorden van Leeuwarden, was een ongodsdienstig man; hij werd zelfs beschouwd als atheïst. In 1744 kreeg deze zondaar op zijn sterfbed bezoek van de predikant van de gereformeerde kerk, Johannes Wiersma, die erop aandrong dat hij berouw toonde. Jillert hield echter voet bij stuk en wilde niet met de predikant over deze zaken praten. Toen hij was gestorven, schreef de predikant in zijn kroniek dat Jillert als gevolg van zijn onboetvaardige levenswandel de eeuwige dood tegemoet ging.⁷

3 Huizinga, 'Nederland's beschaving', 417-437.

4 Huizinga, 'Nederland's beschaving', 451.

5 Huizinga, 'Nederland's beschaving', 451.

6 Huizinga, 'Nederland's beschaving', 456.

7 W. Bergsma, 'Een achttiende-eeuwse kroniek van de dood', *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 73 (1993) 69-102.

Jillert Freriks was maar een van de tweehonderd overledenen uit Jelsum die door dominee Wiersma in de periode 1738-1792 werden beschreven. Door deze beschrijvingen krijgen we een indruk van de achttiende-eeuwse mens, gezien door de bril van een predikant.⁸ Met deze Friese microkosmos als uitgangspunt zal ik proberen de ontwikkelingen in de Nederlanden vanuit Europees perspectief te schetsen. Omdat de Republiek een protestants karakter had, met (tot 1796) een bevoorrechte positie voor de gereformeerde kerk in een verder pluriforme maatschappij, zal aan deze kerk en haar ontstaan in de zestiende eeuw de meeste aandacht worden besteed.

Het beeld dat dominee Wiersma van de dood had, is duidelijk. De dood vormde voor de echte christen de overgang van een wereld vol droefenis naar een nieuw leven. Van een achttiende-eeuwse dorpspredikant verwachten we ook niet anders. Het geloofsleven van de dorpelingen kende echter nogal wat schakeringen. Jillert de atheïst was maar een van de uitersten. Wiersma zag ook mensen in een heel andere geestestoestand sterven. Sibe Gerlofs, bijvoorbeeld, stierf in 1745, zeventig jaar oud. Hij was lid van de kerk en ouderling. Sibe was een goed mens, noteert Wiersma. Hij ging altijd naar de kerk 'en daarom is zijn dood zeer smartelijk.' Ook Jentie Hendriks was een zeer godsdienstig man; hij ontbrak nooit bij eredienst en avondmaal.

De dood van deze mensen was voor de predikant des te verdrietiger omdat ze lidmaten van zijn gemeente waren. Het lidmaatschap was in de gereformeerde doctrine van cruciaal belang. In de achttiende eeuw bestond er echter, net als nu, wel eens discrepantie tussen de leer en de realiteit van het dagelijks leven. En deze realiteit was dat er religieuze diversiteit bestond. Zo woonden ook in Jelsum een aantal doopsgezinden en rooms-katholieken. Van de tweehonderd sterfbedden die Wiersma beschreef, waren er volgens hemzelf 73 van leden van de Gereformeerde Kerk. Toen hij in 1738 predikant werd in het dorp, telde hij 69 gemeenteleden; in 1752 waren dat er 72. In 1749 bedroeg het totale inwonertal van Jelsum 236, wat betekent dat ongeveer een derde van de bevolking lid was van de Gereformeerde Kerk of, als we in aanmerking nemen dat alleen volwassenen lidmaat konden zijn, behoorde ongeveer twee derde van de inwoners tot een huishouden waarvan het hoofd lidmaat was van de Gereformeerde Kerk. De kroniek van Wiersma maakt duidelijk dat de Reformatie na twee eeuwen was aangeslagen in een gemiddeld Fries dorp, maar laat tegelijkertijd ook zien dat het calvinistisch protestantisme in de tweede helft van de achttiende eeuw nog niet iedereen in zijn greep had.

In een kroniek uit het begin van de achttiende eeuw van koster en schoolmeester Roucoma uit een ander Fries dorp, Dronrijp, komt deze diversiteit nog sterker naar voren. In 1714 was 80 procent van de inwoners van Dronrijp gereformeerd en 18 procent rooms-katholiek. Daarnaast maakte Roucoma een keer melding van een doopsgezinde en een lutherse vrouw. De katholieken en gereformeerden in Dronrijp leefden vreedzaam naast elkaar, ook al waren kerkdiensten van de rooms-kathol-

⁸ Vgl. R. Darnton, *The Great Cat Massacre* (New York 1987), die de mentale wereld van de niet-verlichtten tijdens de Verlichting probeert te reconstrueren door sprookjes als bron te gebruiken.

Afb. 2 Dronrijp, gezicht op de buurt aan de trekvaart. Pentekening door Jan Bulthuis, eind achttiende eeuw.

liken formeel verboden. In het armenhuis was plaats voor zowel rooms-katholieken als calvinisten. In 1706 arriveerde een nieuwe priester, een jezuïet, in het dorp, samen met zijn moeder en zijn zuster. De grietman vaardigde daarop een bevel uit dat de pater het dorp binnen drie weken moest verlaten. In 1707 werd hij een poosje gevangen gehouden door de grietman en zijn assistenten. De priester zou eigenlijk zwaar gestraft moeten worden, maar *pecuniae causa* werd een oogje dichtgeknepen. Hij kwam dan ook terug. In 1712 wilden de rooms-katholieken een nieuwe kerk bouwen. De gereformeerde predikant probeerde de priester van dit plan af te houden, net zoals de kerkelijke en de wereldlijke autoriteiten dat deden. Uiteindelijk probeerden ook de provinciale Staten het bouwen van een nieuwe kerk te verhinderen, maar hoewel ze plakkaten tegen de rooms-katholieken uitvaardigden, gebeurde er feitelijk niets. De kerk werd toch gebouwd: het exterieur door een gereformeerde, het altaar door een rooms-katholieke timmerman.⁹ De dorpelingen lieten zich bij het samenleven niet storen door de officiële politiek. Als er een ziek kind werd gedoopt door de rooms-katholieke priester waren alle burens aanwezig, of ze nu gereformeerd waren of rooms-katholiek.

⁹ H. Roucoma, *Dronrijps Memoriael*, K. Terpstra ed. (Leeuwarden 1986) en H.J. Oldenhof, *In en om de schuilkerkjes in Noordelijk Westergo* (Assen 1967) 324 e.v.

Tot dusver hebben we alleen te maken gehad met mensen die een keuze hadden gemaakt. In de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw waren er in de Lage Landen echter nog zeer veel inwoners die helemaal niet wilden kiezen tussen Genève en Trente. Veel mensen behoorden tot de twijfelaars, ‘neutralisten’ of ‘stilstanders’. Ze werden zowel in het zuiden als in het noorden van de Nederlanden vaak vermeld; dat gold ook voor de libertijnen.¹⁰ In Brussel zouden veel atheïsten en libertijnen huizen, die de gereformeerde godsdienst openlijk bekritiseerden, zo werd in 1582 gemeld.¹¹

Tot het midden van de zeventiende eeuw groeide het aantal leden van de Gereformeerde Kerk in de Republiek in zijn geheel slechts mondjesmaat, al varieerden de cijfers sterk per provincie en zelfs per stad en dorp. In de grietenij Baarderadeel, tussen Leeuwarden en Sneek, was in 1640 de geloofsovertuiging van 315 boerderij-eigenaren (volgens eigen opgave) als volgt verdeeld:

TABEL 1 Geloofsovertuiging van boerderijeigenaren in de grietenij Baarderadeel (Friesland), 1640¹²

	Aantal	Percentage
Katholieken	87	27,4
Doopsgezinden	35	11
Gereformeerden	20	6,3
‘Kerkgangers’ of ‘Liefhebbers’	132	41,5
Neutralisten	25	7,9
Twijfelaars	8	2,5
Gereformeerd/kerkganger	1	0,3
Onbekend	10	3,1
Totaal	318	100

De leden van de Gereformeerde Kerk vormden dus een minderheid onder de lokale boerenbevolking. De grootste groep rekende zichzelf tot de ‘kerkgangers’ of ‘liefhebbers’, mensen die wel naar de kerk gingen, maar geen belijdend lid van de Gereformeerde Kerk waren.¹³ Het aantal lidmaten van de Gereformeerde Kerk in het naburige Bolsward was in 1661 veel hoger: twee van de drie volwassenen was daar belijdend lid.¹⁴ Haarlem laat weer een ander beeld zien. In 1620 had slechts 50 procent

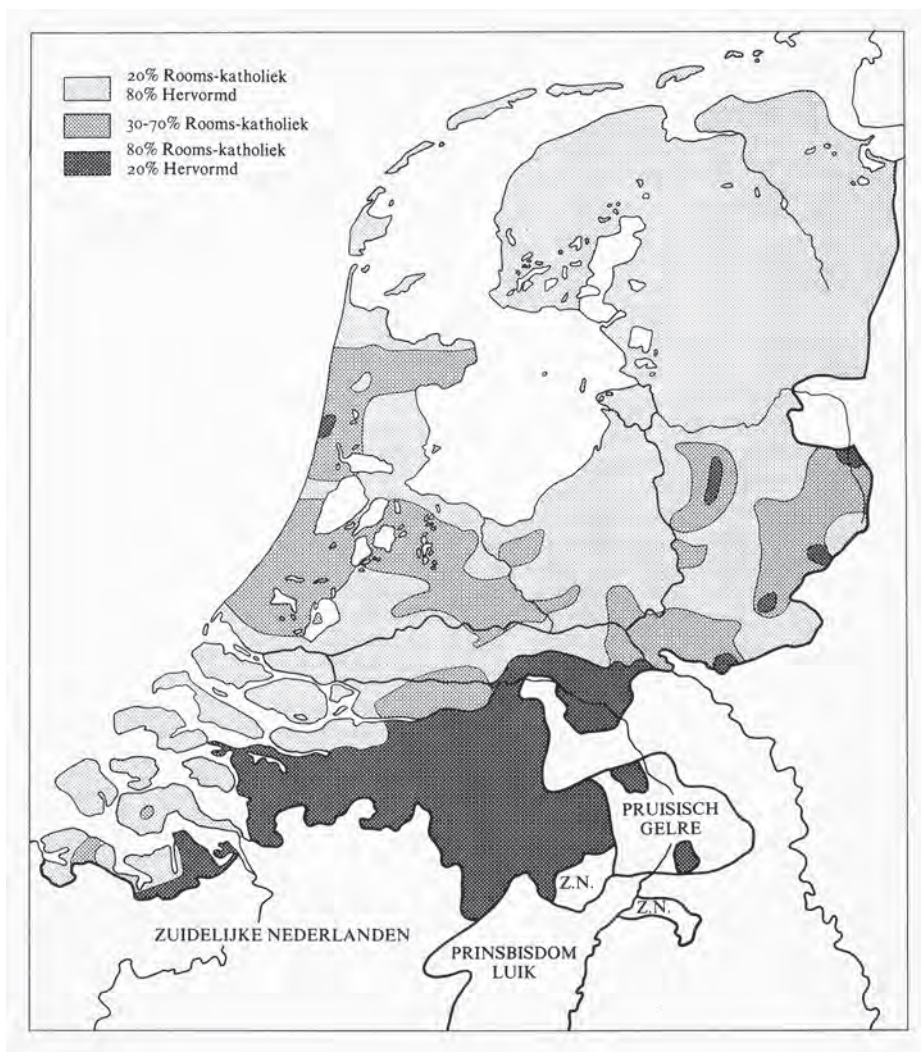
¹⁰ G. Aeltius, *Querela Pacis*, dat is Vredenclacht (Leeuwarden 1612) 29.

¹¹ *Ecclesiae Londino-Batavae archivum*, J.H. Hessels ed. (4 dln., Cambridge 1887-1897) III, 680.

¹² Gebaseerd op cijfers te vinden bij: H. Oldenhof, ‘In een grensgebied van staties: katholieken in Baardera-deel onder de Republiek’, *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland* 30 (1988) 112-135, aldaar 117-119. [Aantallen en percentages gecontroleerd en gecorrigeerd door H. Mol – noot van de redactie.]

¹³ Alastair Duke, *Reformation and Revolt in the Low Countries* (Londen 1990) 296.

¹⁴ Zie: Ph.H. Breuker, ‘Hofkultuer yn Fryslân yn it ramt fan Calvinisearing’, in: *Philologia Frisca*. Lezingen en neipetearen fan it Fryske filologenkongres (Leeuwarden 1992) 33-47, aldaar 38-39.

Afb. 3 De verhouding tussen hervormden (gereformeerden) en katholieken in de Republiek rond 1780.

van de lokale bevolking een keuze gemaakt voor een bepaalde gezindte. Ongeveer 20 procent was calvinist, 12,5 procent katholiek, 14 procent doopsgezind en 1 procent luthers.¹⁵ Haarlem was echter niet typisch voor Holland; in Amsterdam, Gouda en Dordrecht was de situatie weer anders. Zoals gezegd was de religieuze situatie per

¹⁵ J.W. Spaans, *Haarlem na de Reformatie. Stedelijke cultuur en kerkelijk leven 1577-1620* (Den Haag 1989) 104. Statistieken over geloven en niet-geloven in vroegmodern Europa zijn natuurlijk notoir onbetrouwbaar, getuige de beroemde 50.000 atheïsten van Père Mersenne in 1623 in Parijs. Voor deze problemen verwijs ik naar Owen Chadwicks voortreffelijke boek *The Secularization of the European Mind in the Nineteenth Century* (Cambridge 1975), in het bijzonder 9.

provincie, stad en dorp verschillend, net zoals de officiële politiek en de werkelijkheid van alledag van elkaar verschilden.¹⁶

De veranderingen in de religieuze diversiteit in de Nederlanden ten tijde van de Republiek komen duidelijk naar voren als we terugkijken vanuit ongeveer 1800. Een verspreidingskaart van de gezindten rond 1780 laat zien dat op dat moment Zeeland, Drenthe, Groningen, Friesland en delen van het Hollandse platteland grotendeels gereformeerd (hervormd) waren. Delen van Holland, Utrecht, Gelderland en Overijssel hadden duidelijk een gemengd karakter. De bevolking van Brabant en andere zuidelijke gewesten was bijna helemaal rooms-katholiek en tot slot waren er een aantal rooms-katholieke enclaves (zie kaart).¹⁷

Cijfers voor heel Nederland verkrijgen we uit een telling uit 1809. De meeste mensen behoorden toen, zoals uit onderstaande tabel blijkt, tot de Gereformeerde of tot de Rooms-Katholieke kerk.

TABEL 2 Godsdienstige gezindten in Nederland, 1809, in percentages¹⁸

	RK	OK	NH	Luth.	Dps.	Rem.	Joods	Ov.	Onb.
Groningen	7,7	0	86,5	1,5	3	0	1,3	0	0
Friesland	9,4	0	81,5	0,5	7,5	0	0,8	0,1	0
Drenthe	0,7	0	97,2	0,3	0,1	0	1,7	0	0
Overijssel	34,4	0	62,3	0,7	1,5	0	1,1	0	0
Gelderland	36,6	0,1	61,7	0,8	0,1	0	0,9	0	0
Utrecht	39,1	1	56,4	2	0,2	0,1	1,1	0,3	0
N-Holland	25,8	0,5	54,1	10,4	2,8	0,2	6	0,1	0
Z-Holland	22,6	0,3	72,1	2,5	0,1	0,8	1,5	0	0
Zeeland	20	0	78	1,5	0,4	0	0,3	0	0,1
N-Brabant	87,6	0	11,7	0,3	0	0	0,4	0	0
Limburg	98,3	0	1,1	0,2	0	0	0,4	0	0
Totaal	38,1	0,2	55,5	2,8	1,4	0,2	1,8	0	0
x 100	8402	43	12235	618	309	41	396	9	3

RK = rooms-katholiek; OK = oud-katholiek; NH = Nederlands hervormd; Luth. = lutheraans; Dps. = doopsgezind; Rem. = remonstrants; Ov. = overig; Onb. = onbekend.

¹⁶ A.Th. van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Olbenbarnevelt* (Assen 1974) 241 e.v., in het bijzonder 243.

¹⁷ M.T.J. van der Vorst, 'Godsdienstig leven buiten het protestantisme in de 18de eeuw', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 9 (Haarlem 1980) 345-360, aldaar 359. Zie ook: K. van Berkel, 'Het religieuze leven in de Republiek', in: D.H.A. Kolff, red., *Oriëntatiecursus Cultuurwetenschappen*, deel 2 (Heerlen 1984) 71-95, in het bijzonder 79 e.v. Voor cijfers heb ik gebruik gemaakt van: H. Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland* (Assen 1992).

¹⁸ De gegevens in deze tabel zijn ontleend aan: Knippenberg, *De religieuze kaart*, 61. Ook de aanduiding 'Nederlands hervormd' komt daar vandaan.

De doopsgezinden, die in de eerste decennia van de Republiek een aanzienlijke groep vormden in Friesland en aan het begin van de zeventiende eeuw mogelijk zelfs een kwart van de bevolking uitmaakten,¹⁹ waren in 1809 geslonken tot een kleine minderheid, evenals de luthersen en de joden. De immigratie van Portugese joden naar de Republiek was begonnen na de verovering van Portugal door Spanje in 1580 en de val van Antwerpen in 1585. Oost-Europese joden kwamen in groten getale naar de Verenigde Nederlanden tijdens de Dertigjarige Oorlog. Rond 1650 waren in Amsterdam drie joodse gemeenschappen: een Portugese, Duitse en Poolse.²⁰ In 1796 telde Amsterdam ongeveer 19.000 joden. Andere gemeenschappen met meer dan duizend leden waren te vinden in Rotterdam en Den Haag. Aan het eind van de Republiek was de religieuze situatie dus meer uitgekristalliseerd dan in het midden van de zeventiende eeuw, maar zij bleef toch nog steeds divers.

Deze hoge mate van religieuze diversiteit ging gepaard met een relatief grote tolerantie in godsdienstkwesties. Tolerantie is volgens de *Doppelformulierung* van Johannes Kuhn 'Ertragen und – positiver ausgedrückt – geltenlassen des Anderen' (Het verdragen en – positiever verwoord – het aanvaarden van de ander).²¹ Het tolerantieprincipe was ook al opgenomen in het document dat later de status kreeg van constitutioneel handvest van de Verenigde Nederlanden, de Unie van Utrecht (1579). In artikel 13 heet het: 'dat een yder particulier in syn religie vry sal moegen blyven ende dat men nyemant ter cause vande religie sal mogen achterhaelen ofte ondersoecken volgende die voors. pacificatie tot Ghendt gemaect.'²² Dit resulteerde *de facto*, op enkele kleinigheden na, in vrijheid van godsdienst, maar niet in vrijheid van openbare godsdienstuitoefening. Aan het eind van de achttiende eeuw herinnerde de jonge patriot Pieter Paulus zijn lezers eraan dat, 'indien er een artikel in onze Unie bevonden wordt, waardoor de nakomeling dankbaarheid aan de Stigters derzelve verschuldigd is, als waar by tegen geweld en inquisitie in 't stuk van de Godsdienst zoo wyslyk gewaakt wordt, en waarop, tot hiertoe, de zuil van onze Godsdienstige vryheid gerust heeft, 't voorseker dit artikel (is)'.²³

In veel boeken, gedichten en brieven over de Republiek werd de vrijheid van denken op religieus gebied bezongen. René Descartes schreef in een brief uit 1631 vanuit Amsterdam aan zijn vriend Jean-Louis Guez de Balzac: 'In welk ander land geniet men zo'n volmaakte vrijheid, waar kan men veiliger slapen [...] en waar is meer over-

19 W. Bergsma, 'Calvinismus in Friesland um 1600 am Beispiel der Stadt Sneek', *Archiv für Reformationsgeschichte* 80 (1989) 252-285, in het bijzonder 271 e.v.

20 Jonathan I. Israel, *European Jewry in the Age of Mercantilism* (Oxford 1985) 51, 164; Knippenberg, *De religieuze kaart*, 55 e.v.

21 H.R. Guggisberg, *Religiöse Toleranz. Dokumente zur Geschichte einer Forderung* (Stuttgart 1984) 9.

22 Geciteerd in: S. Groenveld en H.L.Ph. Leeuwenberg, "“Die originale unie metten acten daarnaer gevolcht”", in: S. Groenveld en H.L.Ph. Leeuwenberg, red., *De Unie van Utrecht. Wording en werking van een verbond en een verbondsacte* (Den Haag 1979) 5-55, aldaar 35. Zie ook: H.H. Rowen, red., *The Low Countries in Early Modern Times. Selected Documents* (New York 1972) 73-74; Duke, *Reformation and Revolt*, 174, 236-237.

23 Geciteerd in: O.J. de Jong, 'Unie en religie', in: Groenveld en Leeuwenberg, red., *De Unie van Utrecht, 155-181*, aldaar 180.

gebleven van de onschuld van onze voorvaderen?’²⁴ In Franeker noteerde een Engelse bezoeker in 1710:

Er zijn twee kerken van de gereformeerde gezindte, maar er worden geen papisten getolereerd en ik neem de vrijheid om op te merken dat in dit en verscheidene andere bijzonderheden, de wetten en regering van Friesland veel lijken op die van Engeland: hun wetten zijn net als die van ons zeer streng tegenover papisten [...]. Maar deze wetten hebben net als de onze bijna al hun belang verloren en worden nu nogal verwaarloosd.²⁵

Deze veelgeprezen tolerantie kende uiteraard haar grenzen. De Gereformeerde Kerk had vanaf het begin van de Republiek een bevoorrechte positie. De rooms-katholieken hadden sinds 1581 geen recht meer op openbare godsdienstuitoefening en waren bij wet (maar niet altijd in de praktijk) uitgesloten van bestuurlijke functies. Doopsgezinden, remonstranten, luthersen en leden van andere kleinere kerkgenootschappen was het eveneens officieel niet toegestaan om hun godsdienst in het openbaar te belijden.²⁶ Joden waren daarenboven ook uitgesloten van het lidmaatschap van vrijwel alle gilden.²⁷

Uitbarstingen van intolerantie kwamen wel voor. Tijdens het langdurige conflict tussen remonstranten en contraremonstranten in het eerste kwart van de zeventiende eeuw liepen de spanningen in de Nederlandse samenleving bijna op tot het kookpunt.²⁸ Zigeuners, zwervers en ‘sodomieten’ werden in de achttiende eeuw meer dan eens het slachtoffer van vervolgingen. De Staten van Gelderland vaardigden in 1726 plakkaten uit tegen de joden – waarbij overigens de rijkere leden van die gemeenschap buiten schot bleven.²⁹ Ook rooms-katholieken werden soms het slachtoffer van vijandigheid. De spanningen laaiden hoog op in juni 1734, toen calvinisten in veel plaatsen in het westen van Nederland plotseling werden overvallen door angst voor een rooms-katholieke greep naar de macht en vreesden dat zij massaal zouden worden afgeslacht. De magistraten in Holland, Zeeland en Friesland reageerden daarop met meer waakzaamheid dan ooit.³⁰ De socinianen of volgelingen

²⁴ Geciteerd in: K.W. Swart, *The Miracle of the Dutch Republic as Seen in the Seventeenth Century* (Londen 1967) 5-6; zie ook: H. Bots, ‘Tolerantie of gecultiveerde tweedracht’, *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 107 (1992) 657-669.

²⁵ C.D. van Strien en Ph.H. Breuker, ‘Friesland in de reisverslagen van Britse reizigers omstreeks 1700. Mei in útjefte fan it part oer Fryslân út Farrington (1710)’, *It Beaken* 52 (1990) 194-216, aldaar 205.

²⁶ H.A. Enno van Gelder, *Getempered vrijheid. Een verhandeling over de verhouding van Kerk en Staat in de Republiek der Verenigde Nederlanden en de vrijheid van meningsuiting in zake godsdienst, drukpers en onderwijs, gedurende de 17^e eeuw* (Groningen 1972) 64-110, 115-118.

²⁷ I.H. van Eeghen, *De gilden. Theorie en praktijk* (Bussum 1974); Knippenberg, *De religieuze kaart*, 58; Israel, *European Jewry*, 62-64, 154-155.

²⁸ Zie in het bijzonder: Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*.

²⁹ S.J. van Geuns, *Proeve eener geschiedenis van de toelating en vestiging van vreemdelingen in Nederland tot het jaar 1795* (Schoonhoven 1853) 198-199. Zie ook: J. Lucassen en R. Penninx, *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders. Immigranten in Nederland, 1550-1993* (Amsterdam 1994) en M. Gijswijt-Hofstra, red., *Een schijn van verdraagzaamheid. Afwijking en tolerantie in Nederland van de zestiende eeuw tot heden* (Hilversum 1989).

³⁰ W.Th.M. Frijhoff, ‘De paniek van juni 1734’, *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland* 19 (1977)

van Fausto Sozzini, die de Drie-eenheid betwistten, werden vanaf het begin al beschouwd als atheïsten. Zodra het socinianisme rond 1650 enige aanhang begon te krijgen, vaardigden de autoriteiten een verbod uit op het drukken van sociniaanse boeken en het verspreiden van sociniaanse ideeën, in welke vorm dan ook.³¹

De tolerantie in de Republiek ging nooit zover dat formeel werd vastgelegd dat alle gezindten voor de wet gelijk waren. Pas nadat het *ancien régime* omver was geworpen door de Franse invasie en de Bataafse revolutie van 1795, kwam een eind aan de bevoorrechte positie van de Gereformeerde Kerk. Alle plakkat en resoluties van de voormalige Staten-Generaal die uit de unie van kerk en staat voortkwamen, werden in 1796 van nul en generlei waarde verklaard.³² Het principe van de gelijkwaardigheid van alle gezindten werd sindsdien vastgelegd in alle constituties die na 1798 in de Nederlanden werden aangenomen.

Religieuze diversiteit en tolerantie in Europees perspectief

Het atypische element in de Nederlandse context was niet de religieuze diversiteit op zichzelf. De groeiende religieuze verscheidenheid die het gevolg was van de Reformatie was juist een van de belangrijkste problemen waar heersers in heel zestiende-eeuws Europa mee hadden te kampen. Het westerse *Corpus Christianum* was voorgoed uit elkaar gevallen. Naast de zogeheten Reformatie die van bovenaf was opgelegd met hulp van de wereldlijke autoriteiten, had de Reformatie ook een radicale vleugel, met name bestaande uit de dopersen in al hun verscheidenheid en met al hun eigen organisaties. Verder klonk er een ware kakofonie aan ketterse stemmen op, zoals die van de adamieten, davidjoristen, servetianen, socinianen, unitariërs, schwenckfeldianen en Waldenzen, om maar enkele zestiende-eeuwse 'stiefkinderen van het christendom' te noemen.³³ In veel Europese landen moesten de heersers dan ook een *modus vivendi* vinden met de verschillende varianten van het christendom.³⁴

De irenisch-humanistische en erasmiaanse ideeën over *pax*, *unanimitas* en *una sit religio in rituum varietate* (vrede, eenheid en het verlangen naar één kerk met een veelvoud aan rites) konden in de weerbarstige werkelijkheid niet worden gerealiseerd. Er waren een paar theologen, staatslieden en humanisten die de idee van religieuze tolerantie en co-existentie omarmden. Een groot voorvechter van religieuze toleran-

170-233; A. van de Sande, 'Roomse buitenbeentjes in een protestantse natie? Tolerantie en antipapisme in Nederland in de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw', in: Gijswijt-Hofstra, red., *Een schijn van verdraagzaamheid*, 85-106.

31 W.J. Kühler, *Het socinianisme in Nederland* (Leiden 1912) 135-144.

32 J.A. Bornewasser, 'The authority of the Dutch state over the churches, 1795-1853', in: A.C. Duke en C.A. Tamse, red., *Britain and the Netherlands*, VII (Den Haag 1981) 154-175, aldaar 159.

33 L. Stone, 'Reformation', in: L. Stone, *The Past and the Present* (Boston 1981) 116-117. Cf. J. Lindeboom, *Stiefkinderen van het Christendom* (Den Haag 1929).

34 J.J. Woltjer, 'Willem van Oranje en de godsdienstige pluriformiteit', in: J.A. Jongbloet en anderen, *Apologie van Willem van Oranje. Hertaling en evaluatie na vierhonderd jaar 1580-1980* (Tiel-Amsterdam 1980) 21-37.

tie was Sebastian Castellio, auteur van het beroemde boek *De haereticis an sint persequendi* (Moeten ketteren worden vervolgd?), voor het eerst gepubliceerd in 1554.³⁵ Dit breed opgezette werk was gericht tegen de betrokkenheid van Johannes Calvijn bij de terechtstelling van Michel Servet. De Silezische spiritualist Caspar Schwenckfeld (1489-1561) was geschokt door de wreedheden die religieuze intolerantie met zich meebracht. De predikanten wilden volgens hem meer mensen naar de hemel brengen dan God erin wilde hebben (*in himmel brengen, weder jr Gott wil drinnen haben*).³⁶

In de zestiende eeuw kenden Polen, Bohemen en Hongarije opmerkelijk tolerante perioden. Na de totstandkoming van de Confederatie van Warschau (1573) konden drie protestantse gezindten en de rooms-katholieken op tolerantie rekenen. In 1609 werd in Bohemen de 'majesteitsbrief' gepubliceerd die religieuze co-existentie legitimeerde. In Hongarije kende de rijksdag van Transsylvanië in 1570 godsdienstvrijheid toe aan rooms-katholieken, luthers en calvinisten en unitariërs. Ook de joden genoten in veel Oost- en Midden-Europese landen een grote mate van tolerantie.³⁷

Toch stond deze periode niet bekend om haar tolerantie, dialoog, wederzijds begrip en positieve benadering van religieuze diversiteit en oecumenische tendensen. In feite resulteerde de Reformatie uiteindelijk in een hernieuwde confessionalisering van Europa, met vier belangrijke stromingen die door de verschillende staten werden gesteund: het rooms-katholicisme, het lutheranisme, het calvinisme en het anglicanisme. De confessionalisering van het rooms-katholicisme, lutheranisme en later ook calvinisme vond vooral plaats in het Duitse Rijk. Er waren veel verschillen, zoals zowel gelovigen als de hervormers zelf onderstreepten: de *rabies theologorum* (de razernij van de theologen) baarde een enorme berg theologische literatuur, maar ondanks deze verschillen hadden de drie geloofsbewegingen gemeen dat ze hun geloof probeerden op te leggen aan de hele bevolking.³⁸ Rooms-katholieken, luthers en calvinisten hadden allemaal, op verschillende plaatsen en in verschillende tijden, hetzelfde programma: hun theologie in de vorm van een geloofsbelijdenis gieten, nieuwe liturgische gebruiken invoeren, de kerkelijke discipline aanhalen, het nieuwe geloof propageren en grondig internaliseren door middel van onderwijs, de mensen nieuwe normen bijbrengen, en de taal hervormen.³⁹

Het algemene patroon dat in Europa ontstond was dat van één kerk per gebied, die (in meer of mindere mate) door de staat werd gesteund, met daarnaast een aantal kleinere geloofsgemeenschappen. Op dit patroon bestonden echter een aantal interessante varianten. Het teruglopen van de religieuze diversiteit en tolerantie was

35 Zie: H.R. Guggisberg, *Castellio im Urteil seiner Nachwelt* (Bazel 1956) en M. Turchetti, *Concordia o tolleranza?* (Genève 1984).

36 *Corpus Schwenckfeldianorum*, C.D. Hartranft, E.E.S. Johnson en S.G. Schultz ed. (19 vols., Leipzig-Pennsburg 1907-1961) V, 132.

37 E.W. Monter, *Ritual, Myth and Magic in Early Modern Europe* (Brighton 1983) 130 e.v.; Israel, *European Jewry*, 26-45.

38 Zie in het bijzonder: H. Klüeting, *Das konfessionelle Zeitalter 1525-1648* (Stuttgart 1989) 13 e.v.

39 Wolfgang Reinhard, 'Zwang zur Konfessionalisierung? Prolegomena zu einer Theorie des konfessionellen Zeitalters', *Zeitschrift für historische Forschung* 10 (1983) 257-277, aldaar 263; Heinz Schilling, *Civic Calvinism in Northwestern Germany and the Netherlands, Sixteenth to Nineteenth Centuries* (Kirkville 1991).

over het algemeen het sterkst buiten de verstedelijkte ‘halve maan’ die van de Engelse Midlands, over de Nederlanden, door het Rijnland naar Noord-Italië liep.⁴⁰ In het conglomeraat van steden en staten dat het Duitse Rijk vormde, was de vrede van Augsburg in 1555 een mijlpaal. Voor de luthersen en rooms-katholieken waren theoretisch in elk geval de problemen opgelost met het *ubi unus dominus, ibi sit una religio* (daar waar één vorst heerst, geldt slechts één religie). Voor dissenters gold de gangbare zestiende-eeuwse oplossing voor religieuze diversiteit, het eufemistisch uitgedrukte *ius emigrandi*.⁴¹ In de tweede helft van de zestiende eeuw kozen verschillende Duitse vorsten voor het opleggen van het calvinisme; rond 1600 was het aantal calvinistische vorstendommen in Duitsland al gestegen tot 28.⁴² Het *ius reformandi* maakte overigens van sommige vorsten echte weerhanen. In de Palts bijvoorbeeld veranderde de confessie met elke nieuwe vorst die aantrad: in 1546 luthers, in 1560 calvinistisch, in 1576 weer luthers en in 1583 opnieuw calvinistisch.⁴³ Net als in het centrum van het calvinisme, Genève, kregen de calvinisten er steun van de heersende macht en legden ze de nadruk op de kerkelijke tucht. Het calvinisme versterkte in het algemeen dan ook de absolutistische tendenties in de Duitse vorstendommen.⁴⁴

Met de Vrede van Westfalen (1648) kregen de calvinisten ook formeel meer vrijheid van godsdienst. De interpretatie van de tekst van het verdrag zorgde echter nog steeds voor religieuze conflicten in verscheidene vorstendommen. Zelfs na 1648 bestond in het Heilige Roomse Rijk een duidelijke tendens in de richting van unificatie en *Territorialismus*, inclusief suprematie van de staat over de kerk (*Verobrigkeitlichung*). Tot de achttiende eeuw bleven landsvorsten proberen om religieuze eenvormigheid af te dwingen. Hoewel ze zichzelf soms *Landesvater* noemden, onthielden ze in werkelijkheid de niet-officiële gezindten de vrijheid van godsdienst. Het Rijk bleef verdeeld in *Konfessionsnationen* die vijandig tegenover elkaar stonden. In Salzburg werden in de jaren twintig van de achttiende eeuw luthersen die weigerden om rooms-katholiek te worden, gedwongen het land te verlaten. Van de 20.000 luthersen vertrokken er 14.000 naar Potsdam in Pruisen. Maar gevallen van lutherse intolerantie waren er evengoed. ‘Fast überall im Alten Reich dominierte bis weit ins 18. Jahrhundert hinein ein integraler Konfessionalismus’ (Haast overal in het Duitse Rijk domineerde tot diep in de achttiende eeuw een integraal confessionalisme), zoals Lehmann het formuleert.⁴⁵

Het thuisland van de keizer, Oostenrijk, was in het begin van de zeventiende eeuw een waar bolwerk van de Contrareformatie. De jezuïeten en andere militante ordes

⁴⁰ Zie voor een omschrijving en bijhorend kaartenmateriaal van die ‘verstedelijkte halve maan’: K. Davids en J. Lucassen, ‘Introduction’, in: Davids en Lucassen, red., *A Miracle Mirrored*, 12–17.

⁴¹ De beste inleiding op de Reformatie in het Duitse Rijk, met een uitstekende bibliografie, is: H.R. Schmidt, *Konfessionalisierung im 16. Jahrhundert* (München 1992).

⁴² H.J. Cohn, ‘The territorial princes in Germany’s Second Reformation, 1559–1622’, in: M. Prestwich, red., *International Calvinism 1541–1715* (Oxford 1985) 139–165, aldaar 155.

⁴³ G. Parker, ‘Success and failure during the first century of the Reformation’, *Past and Present* 136 (1992) 43–82.

⁴⁴ Cohn, ‘The territorial princes’, 155.

⁴⁵ H. Lehmann, *Das Zeitalter des Absolutismus* (Stuttgart 1980) 137.

hadden een enorme invloed op parochies, scholen, universiteiten en de pers. Vanaf 1651 stelde men Reformatiecommissies in en werden er lijsten bijgehouden van niet-katholieken, die na een cursus van zes weken moesten kiezen tussen bekering of verbanning.⁴⁶ Meer dan 10.000 mensen kozen voor het laatste en vertrokken naar Pruisen of naar steden in Zuid-Duitsland.

Ook in Bohemen, Polen en Hongarije kwam een einde aan de religieuze diversiteit die daar in de zestiende eeuw nog had geheerst. Het protestantisme was in Bohemen na de Slag van de Witte Berg in 1620 praktisch uitgeroeid. In 1627 werden alle protestantse edelen uit het land verbannen.⁴⁷ In Polen kwam een eind aan de tolerantie tijdens het bewind van Sigismund III (1587-1632), toen het aantal protestanten duidelijk afnam. Later in de zeventiende eeuw werden minderheden zelfs het slachtoffer van zware vervolgingen.⁴⁸ Na 1648 werden 250.000 joden gedood en 700 joodse gemeenschappen verwoest.⁴⁹ Ook in Hongarije vond een proces van herkatholisering plaats, met name onder de adel. In 1731 werd afval van het rooms-katholieke geloof verklaard tot (wereldlijke) misdaad. Protestanten waren verplicht rooms-katholieke feestdagen te vieren.⁵⁰

Spanje en Frankrijk bleven bijna geheel rooms-katholiek. In Spanje trad de inquisitie na de zestiende eeuw streng op tegen de joden, de Moriscos en de Alumbrados, terwijl de protestanten zelfs helemaal geen voet aan de grond kregen op het Iberisch schiereiland. In Frankrijk resulteerde de burgeroorlog tussen de katholieken en de hugenoten in de zestiende eeuw na het Edict van Nantes (1598) in een *détente*. Lange tijd kende het land daardoor wettelijk twee kerken: de katholieke en de geografisch meer ingeperkte hugenotenkerk. Hoewel de hugenoten in 1660 naar schatting 4,5 procent van de bevolking vormden,⁵¹ ontwikkelde Frankrijk zich uiteindelijk toch tot een rooms-katholieke en absolutistische staat.⁵² Het despotisme *religieux*⁵³ en de *loi divine des rois* leidden in 1685 tot een herroeping van het Edict van Nantes,⁵⁴ wat aanleiding was tot een golf van hugenotenvervolgingen. Na 1685 werden hugenoten die op hun sterfbed de rooms-katholieke sacramenten weigerden, gestraft met con-

⁴⁶ E.N. Williams, *The Ancient Régime in Europe. Government and Society in the Major States 1648-1789* (Londen 1970) 373 e.v.

⁴⁷ Monter, *Ritual, Myth and Magic*, 142.

⁴⁸ Monter, *Ritual, Myth and Magic*, 141 e.v.

⁴⁹ Lehmann, *Das Zeitalter des Absolutismus*, 137.

⁵⁰ Monter, *Ritual, Myth and Magic*, 143.

⁵¹ A.Th. van Deursen, 'De herroeping van het Edict van Nantes in de nieuwere Franse geschiedschrijving', in: A.Th. van Deursen, *De eeuw in ons hart* (Franeker 1991) 149-160, aldaar 150.

⁵² Voor overeenkomsten en verschillen tussen de ontwikkelingen in Frankrijk en de Republiek in de zestiende eeuw, verwijs ik naar: H.A. Enno van Gelder, 'Een historische vergelijking: de Nederlandse Opstand en de Franse godsdienstoorlogen', in: *Verslag van de algemeene vergadering der leden van het Historisch Genootschap* (Utrecht 1930) 21-42, en H. van Nierop, 'Eender en anders in de Nederlandse Opstand en de Franse godsdienstoorlogen', in: Davids en Lucassen, red., *Een wonder weerspiegeld*, 26-56.

⁵³ P. Goubert, *Louis XIV et vingt million de Français* (Parijs 1966) 183.

⁵⁴ S. Mours, *Les Églises réformées en France* (Parijs-Straatsburg 1958) geeft een algemene geschiedenis van de hugenoten.

fiscatie van hun bezit of met het in de mestput gooien van hun stoffelijk overschot.⁵⁵ Godsdienstvrijheid voor alle burgers kreeg Frankrijk pas aan de vooravond van de Revolutie.

Zweden en Schotland waren voorbeelden van de tegenovergestelde richting, en wel al op een zeer vroeg tijdstip. In Zweden gingen staatsvorming en hervorming min of meer hand in hand.⁵⁶ Het was het meest lutherse land van het vroegmoderne Europa, met één kerk en slechts weinig dissenters. Kerk, staat, rechterlijke macht en universiteit waren vier handen op één buik. De Zweedse legers werden beschouwd als 'godvruchtige legers'. Het sociale leven, de armenzorg, het onderwijs, het bestuur en de koninklijke propaganda werden in de zeventiende eeuw volledig gedomineerd door de kerk. Er bestond nauwelijks antiklerikalisme. Mensen die de kerk niet bezochten, werden bestraft met door de staat opgelegde boetes. Godsdienstondericht was verplicht voor de *pater familias* en stond onder staatstoezicht. Zweden werd gelutheraniseerd door het volkomen laten samenvallen van de doeleinden van kerk en staat.⁵⁷

Schotland werd net als de Republiek gereformeerd. Anders dan in de Republiek had de Kirk echter een wettelijke basis. Kerk en staat werkten samen bij het opleggen van het calvinisme aan de Schotse bevolking. De 'vrome tucht' werd bewaakt door een alomtegenwoordig systeem van raden en rechtbanken die konden rekenen op actieve steun van de staat. In dit opzicht ging Schotland zelfs verder dan Genève.⁵⁸ Het had in de woorden van Monter 'no reputation as a paragon of religious toleration'.⁵⁹

Vanaf het eind van de zestiende eeuw was buiten de centrale Europese gordel dus een afname van de religieuze diversiteit en tolerantie te zien. Het territorialisme, het absolutisme, het ontstaan van staatskerken en het *droit divin* van de heersers lieten weinig ruimte voor religieuze verdraagzaamheid.

Er waren echter enkele uitzonderingen. *De facto* was religieus pluralisme het duidelijkst aanwezig in de steden, bijvoorbeeld in Hamburg. Deze lutherse Hanze-stad telde in de zeventiende en achttiende eeuw net als Amsterdam zowel lutherse, rooms-katholieke, calvinistische als joodse burgers. In 1785 legden de stedelijke autoriteiten de godsdienstvrijheid zelfs wettelijk vast.⁶⁰

⁵⁵ Van Deursen, 'De herroeping', 160.

⁵⁶ M. Spufford, 'Literacy, trade and religion in the commercial centres of Europe', in: Davids en Lucassen, red., *A Miracle Mirrored*, 229-283.

⁵⁷ Parker, 'Success and failure', 78-79; Michael Roberts, 'The Swedish church', in: Michael Roberts, red., *Sweden's Age of Greatness, 1632-1718* (Londen 1973) 132-173; C.E. Normann, *Prästerskapet och die karolinska enväldet* (Stockholm 1948), en O.S. Holmdal, *Präststandets kyrkopolitik under den tidligara frihetstiden*, vol. 1 (Lund 1912).

⁵⁸ G. Parker, 'The "Kirk by Law Established" and the Origins of "The Taming of Scotland": St Andrews 1559-1600', in: L. Lenneman, red., *Perspectives in Scottish Social History. Essays in Honour of Rosalind Mitchison* (Aberdeen z.j.) 1-32, aldaar 18; een vergelijking van de kerk-staat relaties in Schotland en de Republiek in: D.J. Roorda, 'Contrasting and converging patterns: relations between church and state in Western Europe, 1660-1715', in: Duke en Tamse, red., *Britain and the Netherlands*, VII, 134-153, aldaar 143-149.

⁵⁹ Monter, *Ritual, Myth and Magic*, 56.

⁶⁰ J. Whaley, *Religious Toleration and Social Change in Hamburg 1529-1819* (Cambridge 1985); Israel, *European Jewry*, 43-33, 91-92, 164, en O. Mörke, 'The political culture of Germany and the Dutch Republic', in: Davids en Lucassen, red., *A Miracle Mirrored*, 135-172.

De belangrijkste uitzondering in het Duitse Rijk was Brandenburg-Pruisen. In het begin van de zeventiende eeuw werd de keurvorst van Brandenburg, Johann Sigismund (1608-1616), calvinist ofwel *reformiert*, hoewel Brandenburg nog steeds in grote meerderheid luthers was. Er heerste een gereformeerde vorst over lutherse onderdanen! Hoewel het aantal leden van de *reformierte kerk* tamelijk klein was, werd Brandenburg daardoor een 'konfessionell paritätischer Staat'.⁶¹ De 'Grote Keurvorst' Frederik Willem (1640-1688) vormde de nieuwe staat Brandenburg-Pruisen (met een staand leger) en probeerde de verschillende gezindten onder zijn bewind te verenigen. Sterk beïnvloed door het mercantilisme lokte hij met godsdienstvrijheid lutherse vluchtelingen uit de Palts, calvinisten uit Saksen en hugenoten (20.000) uit Frankrijk naar zijn land.⁶² In de achttiende eeuw versterkten zowel de Verlichting als het piëtisme de invloed van de staat in kerkelijke aangelegenheden. Tijdens het verlichte despotisme kwam de kerk sterker onder koninklijk toezicht te staan.⁶³ Pruisen groeide uit tot een pluriforme staat: luthers, calvinisten, socinianen, joden en Waldenzen werden er allemaal getolereerd.⁶⁴ En deze tolerantie was niet alleen te danken aan economische belangen, maar kwam ook voort uit een lange traditie van politieke theorieën die pleitten voor het in één hand brengen van de *iurisdictio saecularis* en de *iurisdictio ecclesiastica*. Hoewel de *Religionsgespräche* van Thorn (1645), Kassel (1661) en Berlijn (1662 en 1663) mislukten, werden in 1662 toch belangrijke tolerantie-edicten afgekondigd, waarbij het de lutherse predikanten bijvoorbeeld werd verboden calvinisten van de preekstoel te weren.

Oostenrijk volgde het voorbeeld van Pruisen pas in de jaren tachtig van de achttiende eeuw. Ingevolge het Tolerantie-edict van 1781 kende Jozef II dezelfde godsdienstvrijheid toe aan luthers, calvinisten, katholieken en orthodoxen, introduceerde hij het burgerlijk huwelijk en stond hij toe dat joden, protestanten en zelfmoordenaars werden begraven op rooms-katholieke begraafplaatsen. Hij maakte van godsdienst een politiek instrument. Terwijl hij godsdienstvrijheid toestond, hief hij de kloosters van contemplatieve ordes, die hij onnuttig achtte, op.⁶⁵

Als we ons nu wenden tot de landen in de 'verstedelijkte halve maan' die op veel andere terreinen overeenkomsten vertonen met de Nederlanden, dan zien we dat Venetië in bepaalde opzichten een voorloper was van de Republiek. Evenals het zeventiende-eeuwse Amsterdam kende deze stadstaat traditioneel een grote mate van religieuze diversiteit en tolerantie. En net als Amsterdam na 1600 had Venetië aan het eind van de vijftiende en in de zestiende eeuw een grote grafische industrie, die tot ongeveer 1550 gevrijwaard bleef van systematische inperkingen door de staat en de kerk. Van de Venetiaanse persen rolden zelfs boeken die van cruciaal belang wa-

⁶¹ Lehmann, *Das Zeitalter des Absolutismus*, 84.

⁶² Williams, *The Ancien Régime*, 302.

⁶³ Williams, *The Ancien Régime*, 318; Philip S. Gorski, 'The Protestant Ethic revisited. Disciplinary revolution and state formation in Holland and Prussia', *American Journal of Sociology* 99 (1993) 265-316.

⁶⁴ Lehmann, *Das Zeitalter des Absolutismus*, 85.

⁶⁵ Williams, *The Ancien Régime*, 429.

ren voor de verspreiding van het protestantisme in Italië, zoals *Beneficio di Cristo*, een traktaat dat sterk was beïnvloed door de calvinistische genadeleer.⁶⁶ Het Venetiaanse stadsbestuur poogde lange tijd vrij te blijven van bemoeienis vanuit Rome. De kerk was er, om praktische redenen, onderworpen aan de staat, in plaats van andersom. De meeste bisschoppen in het gebied waren Venetianen van geboorte, kloosters stonden onder supervisie van de staat en de geestelijkheid was onderworpen aan belastingheffing en kon voor het wereldlijke gerecht worden gedaagd.⁶⁷ Veel Venetianen beschouwden hun stad trots als het laatste bastion van het renaissancistische republicanisme en als 'het laatste toevluchtsoord voor wie op de vlucht is voor tirannieke en arrogante priesters'.⁶⁸ Oude handelsbelangen brachten de autoriteiten er toe ook toe te staan dat er immigrantenkolonies ontstonden met een andere godsdienst, zoals Turkse, Griekse, Armeense en joodse gemeenschappen.⁶⁹ In het tweede kwart van de zestiende eeuw vonden eveneens allerlei ketterse geloofsbewegingen, die de ruggengraat van de Italiaanse Reformatie vormden, er verspreiding: onder andere evangelisme, anabaptisme en millenarisme. Hoewel de meerderheid van de plaatselijke bevolking rooms-katholiek bleef, floreerden deze ketterse stromingen en kregen ze een steeds meer georganiseerde vorm.⁷⁰

Rond 1580 stagneerde de toename van de religieuze diversiteit in Venetië echter. De dissenterse gemeenschappen die in het midden van de zestiende eeuw waren gevormd, waren tegen die tijd bijna allemaal weer verdwenen. De directe oorzaak hiervan was zonder twijfel de onderdrukking van de ketterij door het Venetiaanse inquisitietribunaal, dat in 1547 was ingesteld. In een vergelijkend perspectief behoren we echter ook nota te nemen van de onderliggende oorzaken, zoals die werden ontrafeld door John Martin. In zijn boek *Venice's Hidden Enemies* ging hij na hoe de Inquisitie succes kon boeken in een vermeend tolerante maatschappij.

De Venetiaanse inquisitie was een gezamenlijke onderneming van de Venetiaanse overheid en het Heilig Officie in Rome. De Venetiaanse elite besloot aan het eind van de jaren 1540, in plaats van tot het uiterste toe te proberen haar relatieve handelingsvrijheid te bewaren, toe te geven aan de Romeinse krachten die aandrongen op een krachtadiger kettervervolgung. Het binnenhalen van de Inquisitie betekende weliswaar een klein verlies aan onafhankelijkheid, maar de strijd tegen de ketterij sloot wel weer naadloos aan bij de politiek van de heersende elite. Deze verstevigde haar positie door op verschillende manieren de vroomheid en publieke moraal te stimuleren (bijvoorbeeld met nieuwe methoden voor de armenzorg en het werven van zeelieden). De activiteiten van de Inquisitie waren volgens Martin gewoon een extra

66 J. Martin, *Venice's Hidden Enemies: Italian Heretics in a Renaissance City* (Berkeley 1993) 76-78.

67 Martin, *Venice's Hidden Enemies*, 34; M.R. O'Connell, *The Counter Reformation 1560-1610* (New York 1974) 189; zie ook: William J. Bouwsma, 'The Venetian interdict and the problem of order', in: William J. Bouwsma, *A Usable Past. Essays in European Cultural History* (Berkeley 1990) 97-111; S. Mastellone, 'Holland as a political model in Italy in the seventeenth century', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 98 (1983) 568-582.

68 O'Connell, *The Counter Reformation*, 310.

69 Martin, *Venice's Hidden Enemies*, 28, 52.

70 Martin, *Venice's Hidden Enemies*, 15-16, hoofdstukken 3 en 4.

middel om de sociale controle uit te breiden.⁷¹ Het patriciaat van de stad had altijd zorgvuldig vermeden de Venetiaanse hervormingsbewegingen op wat voor manier dan ook te steunen. Toen de Contrareformatie in de jaren zeventig van de zestiende eeuw zijn pijlen richtte op de instituties aan de basis van de Venetiaanse samenleving die tot dan toe nog een redelijk veilige omgeving boden voor afwijkende meningen, namelijk het gezin en de werkplaats, brokkelde de actieve of stilzwijgende steun voor de dissenters onder de bevolking in zijn geheel ook af. De definitieve ineenstorting werd versneld door twee rampen die de stad in de jaren zeventig troffen: de oorlog met het Ottomaanse Rijk, die leidde tot het verlies van Cyprus, en de verwoestende pestepidemie van 1575-1577. Beide gebeurtenissen leidden niet alleen tot grote getalsmatige verliezen voor de dissenterse gemeenschappen, maar ook tot een reactie onder het volk die tegengesteld was aan alles waar de hervormers voor stonden, namelijk een sterke herleving van de traditionele vroomheid.⁷²

Als tijdgenoten later de tolerantie op religieus terrein in de Nederlandse Republiek vergeleken met het beleid in Venetië, bleek de Republiek toleranter te zijn. Hoewel de Verenigde Nederlanden en Venetië beide een tolerant beleid voerden ten opzichte van de joden, hadden deze in de Republiek meer vrijheid. Aan het eind van de zeventiende eeuw kozen veel Venetiaanse joden er dan ook voor te emigreren naar Amsterdam.⁷³

Hoewel Engeland een lange dissenterse traditie had, te beginnen met de opkomst van de Lollarden, was er toch minder religieuze diversiteit dan in de Verenigde Nederlanden. In de vroegmoderne tijd kon Engeland niet tippen aan de Nederlandse diversiteit in religieuze zaken. Anders dan in de Republiek behoorde de grote meerderheid van de Engelse bevolking na de Reformatie tot de officiële protestantse kerk. De familisten, quakers, baptisten, katholieken, congregationalisten en aanhangers van andere geloofsovertuigingen vormden normaal gesproken een minderheid te midden van de grote meerderheid van anglicanen. In de loop van de zeventiende en achttiende eeuw liep het aantal dissenters zelfs verder terug.

Ook *de jure* was de religieuze tolerantie in Engeland minder wijd verbreid. Na de Reformatie was er een heel nieuwe kerkorganisatie ontstaan: de *Church of England*. Deze kerk werd gesticht door middel van een *Act of State* en verschilde als staatskerk in grote mate van de Nederlandse bevoorrechte kerk. Anders dan in Republiek moesten onkerkelijken in Engeland boetes betalen wanneer ze niet ter kerke gingen; het werd vanzelfsprekend geacht dat iedereen de diensten van de *Church of England* bezocht.⁷⁴ Alle inwoners van Engeland waren na de Reformatie nominaal dooplid van de staatskerk, wat in de Republiek niet gold voor de Gereformeerde Kerk. Het was

71 Martin, *Venice's Hidden Enemies*, 56-64.

72 Martin, *Venice's Hidden Enemies*, 211-215, 230-231.

73 J.-M. Cohen en J.C.E. Belinfante, 'Pontentini and the Portuguese. The influence of Venetian Jewry on the Portuguese Jews of Amsterdam', in: J.-M. Cohen, red., *The ghetto in Venice: Pontentini, Levantini e Tedeschi 1516-1979* (Den Haag 1990) 106-122, aldaar 122.

74 J.A. Bornewasser, 'Relations between church and state in Britain and the Netherlands: an introductory essay', in: Duke en Tamse, red., *Britain and the Netherlands VII*, 1-21, aldaar 4.

vanaf Hendrik VIII – de korte onderbreking onder Queen Mary niet meegerekend – officieel beleid van de Engelse staat om al zijn onderdanen het protestantisme bij te brengen. De belangrijkste reden waarom de grote meerderheid van de Engelse bevolking zich tussen 1530 en 1580 afkeerde van de traditionele godsdienst, die in het eerste kwart van de zestiende eeuw nog springlevend was, met zijn conventies, rituelen en leerstellingen, was de druk vanuit de Tudorstaat, aldus Eamon Duffy.⁷⁵

Na de tijdelijke ineenstorting van het anglicaanse establishment tijdens de Burgeroorlog kreeg de eenvormigheid na de Restauratie weer een wettelijke grondslag, inclusief strafbepalingen tegen non-conformisme. De revolutie van 1688 bracht enige versoepeling van de strafbepalingen voor protestantse dissenters. De *Toleration Act* van 1689 strekte zich echter niet uit tot katholieken en unitariërs, en tornde ook niet aan het anglicaanse monopolie op officiële ambten in het centrale en plaatselijke bestuur, zoals vastgelegd in de *Test and Corporation Acts* van Karel II. Deze bepalingen bleven in de wetboeken staan tot 1828. De constitutie ‘in kerk en staat’, in de veelzeggende woorden van die tijd, gaf dan ook alleen aan belijdende anglicanen alle rechten. In theorie hadden katholieken en de dissenters in Engeland dan ook minder rechten dan in de Nederlandse Republiek, terwijl joden tot de tijd van Oliver Cromwell zelfs niet eens werden toegelaten.⁷⁶ In de Engelse opvatting van het *droit divin* paste geen tolerantie voor religieuze minderheden. De wereldlijke en kerkelijke orde werden als één beschouwd. Dit wettelijke apparaat gaf het vroegmoderne Engeland het aanzien van een ‘confessionele staat’.⁷⁷

De praktische uitvoering van die wetten was echter een heel andere zaak. Recente studies van dissenterse bewegingen op het platteland leveren veel argumenten voor de stelling dat de alledaagse tolerantie in de zestiende en zeventiende eeuw veel groter was dan wat men op grond van de strenge wetgeving zou vermoeden. Katholieken, familisten, quakers en andere protestantse dissenters leidden in de praktijk een min of meer ongestoord bestaan. In plaats van dat ze werden gemeden door hun anglicaanse burens, waren ze juist geheel geïntegreerd in de gemeenschappen waarin ze woonden. Ze waren gerespecteerde burgers en bekleedden zelfs lokale bestuursfuncties. De alledaagse tolerantie was dus veel groter dan op het eerste gezicht leek.⁷⁸ In dit opzicht leek het Engeland van na de Reformatie meer op Dronrijp uit de achttiende eeuw dan op Venetië aan het eind van de zestiende eeuw.

De *Glorious Revolution* van 1688 was een laatste poging om het ideaal van nationale gelijkvormigheid te bewerkstelligen. Na het mislukken van de maatregelen die erop

75 P. Collinson, *The Religion of Protestants. The Church in English Society 1559-1625* (Oxford 1982); R. Curry, A. Gilbert en L. Horsley, *Churches and Churchgoers. Patterns of Church Growth in the British Isles since 1700* (Oxford 1977); E. Duffy, *The Stripping of the Altars. Traditional Religion in England 1400-1580* (New Haven-Londen 1992) 2-5.

76 Israel, *European Jewry*, 158-160.

77 Zie: J.C.D. Clark, *English Society 1688-1832* (Cambridge 1985).

78 Christopher Marsh, *The Family of Love in English Society, 1550-1630* (Cambridge 1994) 14-15, 190-191, 196-197, 250; Derek Plumb, ‘The social and economic status of the later Lollards’, in: Margaret Spufford, red., *The World of Rural Dissenters 1520-1725* (Cambridge 1995) 103-131; Bill Stevenson, ‘The social and economic status of Post-Restoration dissenters, 1660-1725’, in: Spufford, red., *The World of Rural Dissenters*, 332-359.

gericht waren presbyterianen en anglicanen in één staatskerk te verenigen, bleef er echter geen ander alternatief over dan de *Toleration Act*. Recentelijk hebben historici een onderscheid gemaakt tussen de (beperkte) bepalingen uit dit tolerantiestatuut en de veel ruimere praktijk die op de *Glorious Revolution* volgde.⁷⁹ Zo strekte het statuut zich niet uit tot de unitariërs, maar toen de presbyterianen zich in de achttiende eeuw op hun beurt opsplitsten in unitariërs en trinitariërs, werden degenen die de Drie-eenheid ontkenden niet vervolgd wegens het buiten de officiële kerk belijden van een godsdienst. De *Act of Union* had toen echter al gezorgd voor de anomalie van één staat met twee erkende godsdiensten, het anglicanisme in Engeland en het presbyterianisme in Schotland. Hoewel er pogingen werden ondernomen om de macht uitsluitend te gunnen aan leden van de erkende kerken in beide koninkrijken, liepen deze op lange termijn op niets uit. Wie in Engeland inging tegen de Schotse *Test and Corporation Acts* kreeg wettelijke immuniteit. Veel gemeentebesturen werden beheerst door dissenters, hoewel zij in theorie waren uitgesloten van ambten in het lokale bestuur. In de achttiende eeuw werden bovendien lokale bestuurslichamen gecreëerd die onder de *Test and Corporation Acts* vielen. In deze instellingen zetelden dissenters en zelfs katholieken.⁸⁰ Zo was het concept van de confessionele staat zelfs in theorie al lang uitgehold vóór er officieel afscheid van werd genomen.

Kerk, staat en volk in de Nederlandse Republiek

In de Republiek waren diversiteit en tolerantie op religieus gebied blijkaar duurzamer dan elders in Europa. Hoe komt dat? Zonder twijfel ligt een deel van de verklaring in de manier waarop de Reformatie in de Lage Landen werd geïntroduceerd en verspreid.

Hoewel de exacte oorzaken van het fenomeen nog steeds niet helemaal duidelijk zijn, wijst alles erop dat de traditionele godsdienstigheid in de Lage Landen rond 1520 een snelle en radicale verandering doormaakte. Vooral in de steden lijkt de oude structuur van het middeleeuwse katholicisme binnen een paar decennia bijna helemaal te zijn ingestort. De greep van de traditionele godsdienst op de bevolking van de Lage Landen verzwakte in hoog tempo. Aan bedevaarten naar plaatselijke heiligheden kwam een abrupt einde, het aantal erfenissen en giften aan katholieke ordes en kerken daalde dramatisch, processies werden plotseling het onderwerp van spot, de opbrengst uit de aflatenverkoop kelderde, monniken traden in verontrustende aantallen uit het klooster en de populariteit van Bijbels in de eigen taal bereikte grote hoogten.⁸¹ Waar de traditionele godsdienstigheid afnam, vonden pro-

79 Israel, 'William III and tolerance', in: O. Grell, J.I. Israel en N. Tyacke, red., *From Toleration to Persecution* (Oxford 1991) 129-170.

80 P. Langford, *Public Life and the Propertied Englishman 1689-1789* (Oxford 1991).

81 Duke, *Reformation and Revolt*, 8-10, 60-61, 79-81; G. Verhoeven, *Devotie en negotie. Delft als bedevaartplaats in de late middeleeuwen* (Amsterdam 1992) 180-184.

testantse ideeën in de Lage Landen, net als in andere gebieden in Europa, steeds meer weerklank. De verspreiding van afwijkend gedachtegoed die na 1520 op gang kwam, leidde niet direct tot het ontstaan van nieuwe en van Rome onafhankelijke kerkgenootschappen; kritiek had niet noodzakelijkerwijs separatisme tot gevolg. Het zoeken naar een religieuze praktijk die vrij was van de onzuiverheden die aan de gangbare devotie zouden kleven, leidde aanvankelijk alleen tot Bijbelstudie, het aanhoren van preken van gelijkgezinde priesters en gesprekken met geestverwanten in informele kring, maar niet tot het stichten van een geheel nieuwe kerkelijke structuur.⁸²

Pas in het midden van de zestiende eeuw verlieten steeds meer inwoners van de Habsburgse Nederlanden dan toch de Rooms-Katholieke Kerk om eigen geloofsgemeenschappen te vormen. Zo rond 1530 kwamen de eerste doperse gemeenschappen op, terwijl de calvinisten zichzelf aan het eind van de jaren veertig begonnen te organiseren. Het doperdom was aanvankelijk het sterkst in Holland, Zeeland en Friesland (het geboorteland van de vroegere priester Menno Simons, die zijn naam zou geven aan de pacifistische 'mennonitische' stroming die na 1550 de beweging zou domineren) en verspreidde zich pas later naar het zuiden. De basis van het calvinisme daarentegen lag in Vlaanderen en Brabant, de meest geürbaniseerde en dichtstbevolkte gebieden in de Lage Landen, waar ook op cultureel, politiek en economisch terrein het zwaartepunt lag. Van de 130 rederijderskamers waren er in 1555 niet minder dan 75 gevestigd in Vlaanderen. Leuven was de universiteitsstad, Brussel het politieke centrum en Antwerpen het belangrijkste handelscentrum van de Lage Landen.⁸³ In dit kerngebied van de Habsburgse Nederlanden ontstonden in de jaren vijftig en zestig de eerste calvinistische gemeenschappen. Hier begon in 1566 ook de Beeldenstorm en leek de hele structuur van de gevestigde religie het meest bedreigd. De hertog van Alva noemde Antwerpen in 1568 dan ook 'una Babilonia, confusion y receptacula de todas sectas indifferenemente' en 'la villa mas frecuentada de gente perniciosa.' Een Spaanse theoloog klaagde rond 1580 dat de metropool aan de Schelde werd geteisterd door zwermen 'luteranos, zwinglianos, anabaptistas, adamistas, libertinos, ateistas y otras pestilencias innumerables (lutheranen, volgelingen van Zwingli, adamieten, libertijnen, atheïsten en tal van andere plagen).'⁸⁴

De manier waarop de opmars van de Reformatie in de Habsburgse Nederlanden plaatsvond, laat twee belangrijke verschillen zien met de gang van zaken in de buurlanden. Ten eerste had de Reformatie in de Lage Landen geen duidelijk inheemse wortels. De theorie van protestantse kerkhistorici uit vorige generaties dat de Reformatie in de Nederlanden inheemse wortels had, met name in de laatmiddeleeuwse Moderne Devotie, vindt tegenwoordig weinig steun meer. Waarschijnlijk leefden

⁸² Duke, *Reformation and Revolt*, 29-59, 83-86, 114-118, 275-279, 286-287.

⁸³ J.J. Woltjer, *Kleine oorzaken, grote gevolgen* (Leiden 1975); W. Blockmans, *Mobiliteit van cultuurdragers. Zwaartepunten in de Bourgondische Nederlanden* (Zuthphen 1981); Duke, *Reformation and Revolt*, 77-79, 85-100, 106-107.

⁸⁴ Geciteerd in: Guido Marnef, *Antwerpen in de tijd van de Reformatie. Ondergronds protestantisme in een handelsmetropool 1550-1577* (Antwerpen-Amsterdam 1996) 3; vgl. J. Decavele, *De dageraad van de Reformatie in Vlaanderen (1520-1565)* (2 dln., Brussel 1975).

ook in de Nederlandse Rooms-Katholieke Kerk voor het eind van de Middeleeuwen wel afwijkende opvattingen, maar het leeuwendeel van de protestantse ideeën die gedurende de zestiende eeuw in onze contreien verspreiding vonden, was van buitenlandse oorsprong, zoals Alastair Duke heeft beklemtoond. Het lutheranisme, doperdom en calvinisme werden allemaal geïmporteerd uit het buitenland. Op Menno Simons, David Joris en Hendrick Niclaes (de stichter van het 'Huis der Liefde') na, brachten de Lage Landen zelf geen reformatoren van belang voort.⁸⁵

Ten tweede kreeg de Reformatie in de Lage Landen anders dan in Duitsland, Frankrijk, Engeland, Schotland, Scandinavië en de Zwitserse confederatie, tot ongeveer 1570 geen openlijke of stilzwijgende steun van de kant van de wereldlijke autoriteiten. De hervormingsbeweging stuitte vanaf het eerste begin op hevige weerstand en in bepaalde perioden zelfs op meedogenloze onderdrukking van de kant van het Habsburgse bewind. In de edicten van Karel V werd 'ketterij' gelijkgesteld met hoogverraad. Het aantal terechtstellingen wegens ketterij bedroeg in de periode 1523-1566 meer dan 1300.⁸⁶ Hoewel de stedelijke magistraten meestal weinig sympathie hadden voor de strenge maatregelen vanuit Brussel – behalve als orde en rust ernstig werden bedreigd, zoals tijdens de meest radicale fase van de doperse beweging in de jaren dertig – verkeerden ze ook niet in een zo onafhankelijke positie als de Hanzesteden in Noordwest-Duitsland en de vrije steden in Zuid-Duitsland, die op dit gebied min of meer hun eigen koers konden bepalen.⁸⁷ Ze waren het protestantisme evenmin goedgezind. De protestantse gemeenschappen waren dan ook wel gedwongen om ondergronds een bestaan 'onder het kruis' te leiden of in ballingschap te gaan.

De afwijkende manier waarop de Reformatie in de Lage Landen was geïntroduceerd en verspreid, had verstrekkende gevolgen voor de godsdienstige configuratie in de Noordelijke Nederlanden, nadat de macht van het Habsburgse regime in de tweede fase van de Opstand, die in de jaren zeventig begon, was gebroken. De calvinistische beweging, die zonder twijfel de best georganiseerde was onder de verschillende protestantse groepen in de Habsburgse Nederlanden (en dan ook een leidende rol speelde bij de Opstand), was vanaf het begin geenszins in de positie om iets op te leggen aan de wereldlijke autoriteiten van de steden en provincies die met hun Habsburgse landsheer hadden gebroken. De calvinisten konden de overheden niet naar hun hand zetten, want ze vonden eenvoudigweg geen massale steun in Holland, Zeeland en de andere opstandige gewesten in het noorden. Het aantal personen in Holland dat tot de Gereformeerde Kerk behoorde, was in 1587 niet hoger dan tien procent.⁸⁸ Daarbij komt nog dat de calvinisten er helemaal niet zo op gebrand waren om de hele bevolking lid van hun kerk te maken. Ze werden niet moe om

⁸⁵ Duke, *Reformation and Revolt*, 4-8, 14-18, 23-24, 44, 54, 74, 80, 104-105; Marsh, *The Family of Love*, I, 17-28.

⁸⁶ Duke, *Reformation and Revolt*, 71-77, 85-89, 152-169.

⁸⁷ Duke, *Reformation and Revolt*; Spaans, *Haarlem na de Reformatie*, 13-15; Thomas A. Brady, *Turning Swiss. Cities and Empire, 1450-1550* (Cambridge 1985) hoofdstukken 5 en 6.

⁸⁸ L.J. Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16^e en de 17^e eeuw* (3 dln., Amsterdam 1945-1947) I, 439; Duke, *Reformation and Revolt*, 199-226, 231-234, 269-273.

de wereldlijke autoriteiten te herinneren aan hun plicht om de ‘ware’ godsdienst te steunen – van de magistraten werd als vanzelfsprekend verwacht dat ze instonden voor de dominante positie van het calvinisme in de samenleving – maar het lidmaatschap van de Gereformeerde Kerk was door hun strikte toelatingseisen allesbehalve gemakkelijk te krijgen. Door haar verleden als ondergrondse en verbannen beweging en de voortdurende rivaliteit met de dopers, legde het Nederlandse calvinisme grote nadruk op het belang van tucht en de rol van de kerkenraad: kerkelijke tucht was hét kenmerk van het vroege calvinisme in de Republiek.⁸⁹ Vanaf het begin maakte de Gereformeerde Kerk onderscheid tussen lidmaten en sympathisanten. De kerkdeuren stonden weliswaar open voor beiden, maar wie lidmaat wilde worden, moest zich onderwerpen aan de tucht die werd uitgeoefend door de kerkenraad. Alleen degenen van wie het gedrag onberispelijk werd bevonden, mochten deelnemen aan het Avondmaal.⁹⁰

In vergelijkend perspectief is het meest opmerkelijke aspect van de verhouding tussen kerk en staat in de Noordelijke Nederlanden na de Opstand, dat de calvinistische kerk niet simpelweg de positie overnam die voorheen werd ingenomen door de Rooms-Katholieke Kerk. In tegenstelling tot de *Church of England* en de *Kirk* in Schotland, had de Gereformeerde Kerk in de Republiek geen wettelijke basis; er bestond niet zoiets als een *Act of Uniformity*.⁹¹ Er werden ook geen boetes opgelegd aan mensen die weigerden lid te worden van de kerk. De kerkenraden van de Gereformeerde Kerk hadden alleen zeggenschap over hun eigen lidmaten en niet zoals de *Kirk* over alle inwoners van de stad of het dorp.⁹² De bevolking van de Republiek werd ook nooit gedwongen lid te worden van de Gereformeerde Kerk.⁹³ Zelfs in Venetië had een protestant meer kans om vervolgd of lastiggevallen te worden dan een katholiek, lutheraan of menist in de Verenigde Nederlanden. Dissenters werden evenmin aangemoedigd of gedwongen het land te verlaten.

Het unieke karakter van de Nederlandse koers komt nog duidelijker naar voren bij een vergelijking met de ontwikkelingen in het deel van de Lage Landen dat na 1579 weer onder het Habsburgse bewind kwam. De Zuidelijke Nederlanden werden na dat jaar ‘geherkatholiseerd’ door kerk en staat. De kerk werd daarbij grotendeels ondergeschikt gemaakt aan de staat. De staat benoemde de bisschoppen en abten en hield toezicht op het onderwijs. De katholieke kerk werd zowel door overreding als door repressie hersteld. Haar draagvlak werd behoorlijk versterkt door de invoering van een nieuwe kerkelijke organisatie, het oprichten van seminaries en het stichten van nieuwe religieuze ordes.⁹⁴ Kerk en staat werkten samen bij het onderdrukken

⁸⁹ Duke, *Reformation and Revolt*, 280–293.

⁹⁰ Duke, *Reformation and Revolt*, 280–293; Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*; H. Roodenburg, *Onder censuur. De kerkelijke tucht in de gereformeerde gemeente van Amsterdam, 1578–1700* (Hilversum 1990) 106–141.

⁹¹ Parker, ‘The “Kirk by Law Established”’; Van Gelder, *Getemperde vrijheid*, 4–5.

⁹² Duke, *Reformation and Revolt*, 213.

⁹³ Van Gelder, *Getemperde vrijheid*, 2–3.

⁹⁴ Zie voor het algemene overzicht: L.E. Halkin, ‘Het katholiek herstel in de zuidelijke Nederlanden’, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 6 (Haarlem 1979) 344–351.

van ketterij (de laatste terechtstelling omwille van het geloof vond plaats in 1597) en bij het consolideren van de greep van de kerk op de samenleving door het toepassen van censuur, het instellen van verplicht godsdienstonderwijs voor de jeugd, het beperken van armenzorg tot die ouders van wie de kinderen de zondagse catechisatie volgden en soortgelijke maatregelen. De universiteiten van Leuven en Dowai waren alleen toegankelijk voor katholieken. Protestantenvrijheid mochten in het algemeen geen kerkdiensten houden, afgezien van een paar geïsoleerde gemeenten zoals in Antwerpen.⁹⁵ De Contrareformatie en de militaire successen van de hertog van Parma leidden tot een exodus van meer dan 100.000 mensen, meest calvinisten en dopers, die naar Holland, Zeeland, Utrecht en andere noordelijke provincies vluchtten. Terwijl Antwerpen in 1566 nog 100.000 inwoners telde, was dit aantal in 1589 gedaald tot niet meer dan 42.000.⁹⁶ Pas in 1781 kregen de weinige protestanten in de Zuidelijke Nederlanden, die toen onder de Oostenrijkse Habsburgers vielen, godsdienstvrijheid als gevolg van het tolerantie-edict van Jozef II.⁹⁷

Waarom gedroegen de heersende elites van de Republiek zich niet net zo als de wereldlijke autoriteiten in Engeland, Schotland, Venetië en de Zuidelijke Nederlanden, en waarom oefenden ze geen druk uit op de bevolking om toe te treden tot de Gereformeerde Kerk? De reden was in ieder geval niet dat ze geen oog hadden voor het belang van de godsdienst voor de cohesie van de samenleving. De Gereformeerde Kerk had per slot van rekening wel degelijk een bevoorrechte positie. Een klein aantal calvinistische predikanten werd aanvullend (als de voormalige pastoorsgoederen niet voldoende opbrachten) door de overheid betaald uit de opbrengsten van het bezit der opgeheven kloosters, die *ad vere pios usus* (voor waarlijk vrome doeleinden) dienden te worden gebruikt. De stedelijke magistraten en provinciale Staten ondersteunden de Gereformeerde Kerk op vele manieren, onder andere door het geven van geld voor armenzorg en onderwijs.⁹⁸ De stadhouders beschouwden zichzelf als *tutores religionis* (beschermers van de religie). De Republiek presenteerde zichzelf in het internationale verkeer expliciet als een protestantse natie. Omdat de Gereformeerde Kerk de positie van publieke kerk innam, waren de wereldlijke autoriteiten ook actiever bij het toezicht op de Gereformeerde Kerk dan bij dat op de andere, ‘gedoogde’ kerken. De magistraat bemoeide zich gewoonlijk met de predikantsbenoemingen, veel regenten waren lid van de kerkenraad, provinciale synodes konden alleen met toestemming van de wereldlijke autoriteiten worden gehouden. De ‘commissarissen-politiek’, die die autoriteiten vertegenwoordigden, aarzelden niet in te grijpen als de synodeleden dreigden al te onafhankelijk op te treden.⁹⁹ De

⁹⁵ H. de Schepper, ‘Belgium nostrum’ 1550-1650. Over de integratie en desintegratie van het Nederland (Antwerpen 1987) 33-37.

⁹⁶ De Schepper, ‘Belgium nostrum’, 65-68.

⁹⁷ E.H. Kossmann, *The Low Countries 1780-1940* (Oxford 1978) 54.

⁹⁸ Zie bijvoorbeeld: Spaans, *Haarlem na de Reformatie*, 82, 142, 147, 155-156, 182-183.

⁹⁹ Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 224; Spaans, *Haarlem na de Reformatie*, hoofdstuk 7; D.J. Roorda, ‘Contrasting and converging patterns. Relations between church and state in Western Europe, 1660-1715’, in: Duke en Tamse, red., *Britain and the Netherlands*, VII, 134-153, aldaar 143-149.

Afb. 4 Grote kerk van Dordrecht.
Tekening van het interieur vóór
1743 door E.H. Schoemaker.

heersende elite hechtte duidelijk waarde aan de Gereformeerde Kerk als belangrijke maatschappelijke instelling.

De plaats van de Gereformeerde Kerk in de maatschappij wordt fraai geïllustreerd door een zeventiende-eeuwse voorstelling van het interieur van de Grote Kerk in Dordrecht. Het publieke karakter van de kerk is te zien aan de ornamenten van gilden en timmerlieden, waarmee het dagelijkse leven werd gereflecteerd in het kerkinterieur. Het gebouw stond open voor lidmaten en sympathisanten, gedoopte en niet-gedoopte burgers. Ze konden vanaf de preekstoel zowel een preek als het laatste nieuws horen. De preekstoel was in een sacrale ruimte geplaatst met een hek eromheen, de zogenaamde dooptuin met het doophek. Hier zaten de ouderlingen tijdens de eredienst. Tegenover de preekstoel was een speciale ‘overheidsstoel’ voor de wereldlijke autoriteiten, de ‘voedsterheren’ van de kerk. Het Avondmaal werd in het koor gehouden, apart van de openbare ruimte.¹⁰⁰

Al kon de publieke kerk in de Republiek, anders dan de rooms-katholieke van voor de Opstand, nooit de hele bevolking tot haar kudde rekenen, toch maakte de burgerlijke overheid in de Republiek, net als in veel andere landen, gebruik van godsdienstige rituelen om het saamhorigheidsgevoel in de maatschappij te versterken.¹⁰¹

Provinciale autoriteiten en stedelijke magistraten riepen vaak gebedsdagen, vastendagen en dankdagen uit. Bij deze rituele gelegenheden waren niet alleen de lidmaten van de Gereformeerde Kerk betrokken; vanaf het eind van de zeventiende eeuw werden gewoonlijk ook de andere gezindten gevraagd mee te doen. In de acht-

¹⁰⁰ C.A. van Swighem, ‘Een goed regiment’. Het burgerlijk element in het vroeg gereformeerde kerkinterieur (Den Haag 1988).

¹⁰¹ P. van Rooden, ‘Dissenters en bededagen. Civil religion ten tijde van de Republiek’, *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 107 (1992) 703-712, aldaar 706.

tiende eeuw beschouwden doopsgezinden, remonstranten, lutheranen, joden en katholieken dat ook min of meer als vanzelfsprekend.¹⁰²

De terughoudendheid van de wereldlijke macht in de Verenigde Nederlanden om de hele bevolking te dwingen zich bij één kerk aan te sluiten, was het gevolg van een combinatie van oorzaken. Tolerantie stond bij de regenten in de Republiek hoog in het vaandel. De motieven daarvoor waren niet alleen nobel. De relatieve godsdienstvrijheid in de Nederlanden was niet te danken aan het veronderstelde erasmianisme onder de heersende elites.¹⁰³ Dat er een tweedeling zou zijn met aan de ene kant intolerante predikanten en aan de andere kant tolerante erasmiaanse regenten, klopt niet met de complexe werkelijkheid.¹⁰⁴ De tolerantie in de Republiek was vooral pragmatisch van aard, zoals de historicus Ernst Kossmann naar voren heeft gebracht, en maar in geringe mate een principiële zaak.¹⁰⁵ Uiteraard speelden evenals in Venetië handelsbelangen een grote rol.

Maar anders dan in Venetië aan het eind van de zestiende eeuw waren er in de Nederlanden geen interne of externe krachten die sterk genoeg waren om de tolerantie terug te kunnen dringen. Intern waren de calvinisten niet in de positie om een meedogenloze vervolging van dissenters af te dwingen en extern was er geen macht met voldoende invloed – zoals de paus in het geval van Venetië – om de wereldlijke autoriteiten ervan te overtuigen hun tolerante houding op te geven.¹⁰⁶ Buitenlandse betrekkingen hadden alleen indirect invloed op het beleid. Katholieken werden in de Republiek lange tijd beschouwd als een soort ‘veiligheidsrisico’. Tijdens het conflict met Spanje en in het begin van de eerste oorlog tegen Lodewijk XIV (1672–1678) werden ze er soms van verdacht dat ze niet loyaal waren jegens het bewind dat na de Opstand was gevestigd. Men vermoedde dat ze bereid waren om met buitenlandse machten samen te werken om de katholieke kerk te herstellen zodra de gelegenheid daar was. Deze vermeende onbetrouwbaarheid werd gebruikt als één van de argumenten om de Rooms-Katholieke Kerk niet dezelfde status te geven als de Gereformeerde Kerk.¹⁰⁷

Elke poging om de hele bevolking onder dwang over te laten gaan tot de Gereformeerde Kerk zou bovendien meer problemen hebben opgeleverd dan ze zou hebben opgelost. Aan het eind van de zestiende eeuw was de Republiek per slot van rekening *de facto* op religieus gebied veel pluriformer dan Venetië en de Zuidelijke Nederlanden. Gegeven de religieuze pluriformiteit die in de praktijk was gegroeid en gezien het traditionele streven van de autoriteiten naar rust en vrede, was het voor de bur-

¹⁰² Van Rooden, ‘Dissenters en bededagen’, 705–712.

¹⁰³ Zie: C. Augustijn, *Erasmus* (München 1986) hoofdstuk 15.

¹⁰⁴ Voor deze dichotomie zie: H.A. Enno van Gelder, ‘Humanisten en libertijnen. Erasmus en P.C. Hoof’, *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 16 (1921) 35–84.

¹⁰⁵ E.H. Kossmann, ‘Tolerantie toen en nu’, in: E.H. Kossmann, *Politieke theorie en geschiedenis. Verspreide opstellen en voordrachten* (Amsterdam 1987) 45–58, aldaar 56–57.

¹⁰⁶ Martin, *Venice’s Hidden Enemies*, 53.

¹⁰⁷ Van Gelder, *Getemperde vrijheid*, 112–114, 132–135; Spaans, *Haarlem na de Reformatie*, 75–79.

gerlijke overheid veel praktischer om tolerantie tot de grondslag van haar beleid te maken en te proberen om de bevolking te verenigen onder de vlag van een 'burgerlijke religie', in plaats van degenen die buiten de heersende kerk bleven te dwingen zich aan te passen.¹⁰⁸ Door die tolerantie kon dit multiconfessionele model nog dieper doordringen in de samenleving. Doordat alle gezindten al snel na de Opstand grotendeels vrij waren om hun eigen instituties te ontwikkelen, bestonden in de Nederlandse samenleving allerlei netwerken van confessionele organisaties. Elke gezindte ontwikkelde en verfijnde niet alleen zijn eigen rituelen, vroomheid en onderlinge tucht, maar zorgde ook voor eigen kerkgebouwen en eigen voorzieningen voor godsdienstonderwijs en armenzorg.¹⁰⁹

De katholieken werden voor een deel van buitenaf georganiseerd. De Noordelijke Nederlanden, of beter het voormalige aartsbisdom Utrecht, werd vanaf 1580 door Rome behandeld als missionair gebied onder een speciaal bestuur dat de *Missio Hollandica* werd genoemd. Ondanks het officiële verbod op openbare godsdienstoefeningen voor de rooms-katholieken werd oogluikend toegestaan dat de *Missio Hollandica* in tal van steden en dorpen in de Noordelijke Nederlanden priesters aanstelde. In 1614 waren er minstens tweehonderd priesters actief en dertig jaar later zelfs twee keer zoveel. Zij namen al snel de leiding van de belangrijkste katholieke instellingen over.¹¹⁰

De drang tot organisatie en versterking van de geloofspraktijk kwam echter ook van de leken zelf. Aan het eind van de zestiende en tijdens de zeventiende eeuw was onder de inwoners van de Republiek die trouw bleven aan de katholieke kerk eerder sprake van herleving van en volharding in hun geloof dan van verval. Evenals in Venetië kan deze kracht van het geloof waarschijnlijk niet los worden gezien van de pestepidemieën die tussen 1590 en 1670 harder toesloegen in de Nederlandse steden dan ooit daarvoor en daarna. De verliezen onder de bevolking liepen vaak in een paar jaar op tot 8 of 10 procent en soms wel tot 16 of 17 procent.¹¹¹ De betrokkenheid van het gewone kerkvolk bleek op verschillende manieren: het waren leken die groepen opzetten voor Bijbelstudie, godsdienstige gesprekken en het bestuderen van stichtelijke boeken als er geen priester beschikbaar was. Het waren katholieke vrouwen die vanaf 1580 wereldlijke ordes stichtten om voor zieken te zorgen, kinderen onderwijs te geven, priesters te assisteren, missionair werk te verrichten en zich aan

108 Duke, *Reformation and Revolt*, 74-75; Spaans, *Haarlem na de Reformatie*, hoofdstuk 3 en 4; Olaf Mörke, 'Konfessionalisierung als politisch-soziales Prinzip? Das Verhältnis von Religion und Staatsbildung in der Republik der Vereinigten Niederlande im 16. und 17. Jahrhundert', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 16 (1990) 31-60, aldaar 54-58; Roodenburg, *Onder censuur*, hoofdstuk 2; Van Rooden, 'Dissenters en bededagen'.

109 Zie bijvoorbeeld: Spaans, *Haarlem na de Reformatie*, hoofdstuk 3 en 5-7.

110 Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme*, II, 115; Spaans, *Haarlem na de Reformatie*, 91-97.

111 Over de invloed van de pest in de Verenigde Provinciën: L. Noordegraaf en G. Valk, *De Gave Gods. De pest in Holland vanaf de late middeleeuwen* (Bergen 1988) 45-60, 115-131; R. Rommes, 'Pest in perspectief. Aspecten van een gevreesde ziekte in de vroegmoderne tijd', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 16 (1990) 244-266, in het bijzonder 251-262; J.Th. Klinkenberg, 'Dye quade sieckte. De pest in Maastricht in de zestiende en zeventiende eeuw', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 16 (1990) 267-286, aldaar 284-285.

Afb. 5 De verbranding van katholieke kerkmeubelen bij een triomfboog bij de Domtoren te Utrecht na de aftocht van de Fransen in 1673. Prent van J. van den Aveele. Tijdens de Franse bezetting in het Rampjaar 1672 was de Domkerk na bijna een eeuw weer door de katholieken in bezit genomen. Bij de aftocht van de Fransen volgde een soort herhaling van de beeldenstorm.

gebed en meditatie te wijden. En het waren geen geestelijken maar groepen gewone gelovigen uit allerlei plaatsen in Holland, Utrecht en Brabant die vanaf 1690 broederschappen stichtten die bedevaarten organiseerden naar de kerk van Onze Lieve Vrouwe in het dorpje Kevelaer, net over de grens bij Nijmegen. Ook de strijd tussen de jansenisten en anti-jansenisten binnen de *Missio Hollandica*, die in 1723 leidde tot een formeel schisma in de katholieke kerk (waarbij de eerste groep de Oudkatholieke Kerk stichtte), hield waarschijnlijk meer verband met de ontwikkeling van de geloofspraktijk onder de Nederlandse katholieken dan altijd werd aangenomen.¹¹²

¹¹² Spaans, Haarlem na de Reformatie, 94-96; M. Monteiro, 'Den middelen staat. Waarom vrouwen in de vroegmoderne tijd kozen voor een semi-religieus bestaan', in: M. Monteiro, G. Rooijackers en J. Roosendaal, red., *De dynamiek van religie en cultuur. Geschiedenis van het Nederlands katholicisme* (Kampen 1993) 138-161; P.J. Margry, 'Processie versus stille omgang. Het probleem van de openbare godsdienstuitoefening buiten gebouwen en besloten plaatsen in Holland', *Holland* 25 (1993) 174-196, aldaar 179-183; M. Wingens, 'Grensoverschrijding ten behoeve van aards en hemels heil. Broederschappen van Onze Lieve Vrouwe van Kevelaer in de achttiende-eeuwse Republiek', in: Monteiro en anderen, red., *De dynamiek van religie en cultuur*, 38-59; Th. Clemens, 'Katholieke vroomheid en het schisma van 1723', *Holland* 25 (1993) 197-220; W.Th.M. Frijhoff, 'De Noordnederlandse Oratorianen en de katholieke identiteit: rond een stelling', in: Monteiro en anderen, red., *De dynamiek van religie en cultuur*, 210-218, aldaar 210-211.

Het simultaan opbouwen van de diverse geloofsgemeenschappen na 1580 verliep niet altijd zonder strubbelingen. Onenigheid en zelfs verhitte debatten vertroebelden meer dan eens de betrekkingen tussen leden van de verschillende kerkgenootschappen. Zo waren gemengde huwelijken bijna altijd het doelwit van kerkelijke censuur. Toch wordt het algemene beeld van de onderlinge betrekkingen tussen de gezindten in de Republiek bepaald door sociale integratie en tolerantie. Anders dan in het Venetië van 1570 tot 1590 drong de Reformatie noch de Contrareformatie mensen hier in het isolement. Evenals in Engeland speelden verschillen tussen de gezindten in de dagelijkse praktijk nauwelijks een rol. De Republiek werd in de woorden van Willem Frijhoff bijna vanaf het begin gekenmerkt door 'een levendig oecumenisch verkeer'. Zelfs op het hoogtepunt van de antikatholieke paniek in juni 1734 gingen gewone katholieken en calvinisten nog steeds vriendschappelijk met elkaar om.¹¹³

Als het behoren tot een kerk in de Nederlanden in feite een zaak van vrije keuze was, waarom was de verdeling over de gezindten dan rond 1800 zoveel meer uitgekristalliseerd dan in het midden van de zeventiende eeuw? Waarom verdween de grote middengroep van sympathisanten of 'twijfelaars' en hoe kon het aantal lidmaten van de Gereformeerde Kerk zo groeien dat deze in 1809 eindelijk iets meer dan de helft van de Nederlandse bevolking tot haar aanhang kon rekenen? Los van demografische en sociale veranderingen, die zonder twijfel relevant waren maar waar we hier niet dieper op ingaan,¹¹⁴ geldt waarschijnlijk dat de aantrekkingskracht van de Gereformeerde Kerk in het midden van de zeventiende eeuw om verschillende redenen groeide.

Zo kreeg op het platteland van Holland en Utrecht langzaam maar zeker een 'Reformatie van onderop' gestalte: calvinisten vervingen katholieken als kerkvoogden, schoolmeesters en armenmeesters.¹¹⁵ Mogelijk kreeg de armenzorg onder het vaandel van de Gereformeerde Kerk na 1620 ook royalere steun van de stedelijke schatmeesters, waardoor die aantrekkelijker werd voor de 'sympathisanten' dan een halve eeuw daarvoor.¹¹⁶ Uit stukken van de kerkenraad in Amsterdam blijkt bovendien dat de tucht na het midden van de zeventiende eeuw minder streng werd.¹¹⁷ Daar kwam bij dat religieuze pluriformiteit uiteindelijk óók binnen de Gereformeerde Kerk zelf werd geaccepteerd. Naast een vrijzinnige stroming bood de kerk ook plaats aan een

113 Spaans, *Haarlem na de Reformatie*, 114-120, 196-198; Roodenburg, *Onder censuur*, hoofdstuk 4; Frijhoff, 'De paniek van juni 1734', 223-224; Frijhoff, 'De Noordnederlandse Oratorianen', 210.

114 G.J. Schutte, 'Nederland: een calvinistische natie?', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 107 (1992) 691-702, aldaar 700; J.A. de Kok, *Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie. Numerieke aspecten van protestantisering en katholieke herleving in de Noordelijke Nederlanden, 1580-1880* (Assen 1964) 49-68 en de delen III en IV. Zie verder het debat met A.M. van der Woude en anderen in: 'Numerieke aspecten van de protestantisering in Nederland tussen 1656 en 1726', *A.A.G. Bijdragen* 13 (1965) 149-178; J.M. Welcker, 'Het dagelijks brood. De doopsgezinden, de economie en de demografie', in: S. Groenveld, J.P. Jacobszoon en S.L. Verheus, red., *Wederdopers, menisten, doopsgezinden in Nederland 1530-1980* (derde druk, Zutphen 1993) 195-218, aldaar 198.

115 Duke, *Reformation and Revolt*, 259-260; Spaans, *Haarlem na de Reformatie*, 155-156.

116 Spaans, *Haarlem na de Reformatie*, 183, 188; zie: Van Gelder, *Getemperde vrijheid*, 116-117.

117 Roodenburg, *Onder censuur*, 387-388, 423.

orthodoxe stroming, de 'Nadere Reformatie', die de nadruk legde op de geloofs-ervaring, de *praxis pietatis* en het theocratische karakter van de ware kerk. De piëtisten vormden conventikels voor de ware gelovigen.¹¹⁸ Daarmee had de Gereformeerde Kerk zich, ondanks haar sektarische achtergrond, uiteindelijk toch ontwikkeld tot een brede, veelvormige organisatie.

Conclusie

In zekere zin had Huizinga gelijk: de Republiek is nooit een calvinistische staat geweest. Hoewel de gereformeerde kerk meer dan tweehonderd jaar lang de status van publieke kerk had, was het aantal geregistreerde lidmaten in het begin van de negentiende eeuw nog steeds beperkt tot iets meer dan de helft van de totale bevolking. In tegenstelling tot andere Europese landen waren religieuze pluriformiteit en tolerantie in de Republiek duurzame in plaats van voorbijgaande aspecten van de cultuur. Anders dan in Venetië nam in de Republiek de tolerantie nooit langdurig af, noch onder het volk, noch op het niveau van overheidsbeleid. Anders dan de elites in Engeland probeerden de regenten in de Republiek nooit om bij wet één kerk te vestigen die iedereen moest omvatten. Terwijl Engeland evenals de Republiek een lange geschiedenis van praktische tolerantie kende, liet men daar het theoretische concept van de confessionele staat pas in de achttiende eeuw los.

Toch blijkt dit beeld van gematigdheid en pluriformiteit in de Nederlanden bij nader inzien meer dubbelzinnigheden te bevatten dan de zelfverzekerde woorden van Huizinga suggereren. De godsdienstpolitiek van de elites werd niet zozeer door principiële, humanistische overtuigingen bepaald, als wel door pragmatische en zeer traditie-gebonden overwegingen. Dat de Gereformeerde Kerk zo langzaam groeide in de eerste decennia na de Opstand, had verschillende oorzaken: de terughoudende opstelling van de kerk zelf (het gevolg van haar achtergrond als ondergrondse en verbannen beweging), de krachtige gemeenschapsopbouw bij de andere gezindten en de aanhoudende reserve bij een groot deel van de Nederlandse bevolking om zich aan een bepaalde kerk te binden. Veel Nederlanders bleven liever 'neutraal'. Pas in het midden van de zeventiende eeuw kwam er een kristallisatie op gang. Toekomstig onderzoek zal mogelijk uitwijzen of de groeiende behoefte om zich bij een gevestigde kerk aan te sluiten verband hield met een andere tendens die opkwam aan het eind van zeventiende eeuw, namelijk dat er steeds meer behoefte was om lid te worden van een gilde of armenkas.¹¹⁹ Was het misschien een steeds sterker wordende behoefte aan sociale zekerheid die 'twijfelaars' veranderde in lidmaten?

¹¹⁸ A. Fix, *Prophecy and Reason. The Dutch Collegiants in the Early Enlightenment* (Princeton 1991); J. van den Berg, 'Godsdienstig leven binnen het protestantisme in de 18e eeuw', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 9 (Haarlem 1980) 331-344.

¹¹⁹ J. Lucassen, 'Arbeid en vroegmoderne economische ontwikkelingen', in: Davids en Lucassen, red., *Een wonderweerspiegeld*, 341-380.

3 Schwenckfeld in de Nederlanden

Agge van Albada (ca. 1525-1587)*

In 1614 schetste een pamfletschrijver een merkwaardig beeld van de religieuze veelzijdigheid die zich toen in de Nederlanden voordeed: ‘Ghelijck daer zijn de Coornhertisten, Arminiisten, Vorstianen, Socinianen ofte Poolse broeders, papisten, Menisten, David Joristen, H. Nicolaïten ende andere meer, daer ’t land so vol af is, als den somer vol mugghen’.¹ De vele heterodoxe *chrétiens sans église* die deze zeventiende-eeuwse observator trachtte te classificeren, worden tegenwoordig veelal tot de ‘linkerflank van de Reformatie’ gerekend.² Niet geheel toevallig ontbraken in zijn lijst de volgelingen van de Silezische edelman Caspar Schwenckfeld (1489-1561). Die omissie is symptomatisch voor de eerder beperkte aantrekkingskracht die deze spiritualist in de Nederlanden uitoefende.

Dat was in de rest van Europa wel anders. Een zestiende-eeuwse tijdgenoot meende dat schwenckfelds volgelingen vrijwel overal in Europa te vinden waren, behalve in de Nederlanden. Dat kwam, aldus onze zegsman, omdat de duivel, toen hij eens met een zak vol schwenckfeldianen onder de arm door de lucht vloog tegen een berg botste en de inhoud van die zak over vrijwel alle landen werd verstrooid.³ Nu klopt het wel dat spiritualisten zoals Schwenckfeld, Sebastian Franck, Hendrik Niclaes en David Joris hun geheimen niet lichtvaardig prijsgaven. Daarom gebruikten zij veelvuldig verhullende taal, allegorieën en pseudoniemen en organiseerden zij zich in geheime genootschappen. Eén ding is zeker: hoewel Schwenckfeld

* Dit artikel is oorspronkelijk verschenen als: ‘Schwenckfeld in the Netherlands: Agge van Albada (ca. 1525-1578)’, in: Peter C. Erb, red., *Schwenckfeld and early Schwenckfeldianism: papers presented at the Colloquium on Schwenckfeld and the Schwenckfelders* (Pennsburg (Pennsylvania) 1986) 339-352. Het is voor deze uitgave vertaald door Hans Cools. Uitvoeriger literatuurverwijzingen zijn te vinden in: Wiebe Bergsma, *Aggaeus van Albada (ca. 1525-1587), schwenckfeldiaan, staatsman en strijder voor verdraagzaamheid* (Meppel 1983).

1 Geciteerd bij: A.Th. van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt* (Assen 1974) 159.

2 Voor een bespreking van de gebruikte begrippen zie: Roland Crahay, ‘Le non-conformisme religieux du XVIe siècle entre l’humanisme et les Églises. Reflexions historiographiques’, in: *Biblioteca Dissidentium. Scripta et Studia*, I (Baden-Baden 1983) 15-35 (met inbegrip van een nuttige bibliografie). Een goede bespreking van de beschikbare literatuur is te vinden bij: A. Rotondo, ‘I movimenti ereticali nell’Europa del Cinquecento’, in: *Studi e ricerche di storia ereticale Italiana del cinquecento* (Turijn 1974) 5-56. Een ten onrechte verwaarloosd boek is: L. Kolakowski, *Chrétiens sans Église. La conscience religieuse et le lien confessionnel au XVIIe siècle* (Parijs 1969).

3 G. Arnold, *Historie der kerken en ketteren van den beginne des Nieuwen Testaments tot aan het jaar onses Heeren 1688. Deel 2* (Amsterdam 1701) 462-463.

Afb. 6 Caspar Schwenckfeld von Ossig (1490-1561). Prent uit het eind van de zestiende eeuw door een anonieme kunstenaar naar een portret uit 1556.

met enige regelmaat opduikt in Nederlandse bronnen, hij daar soms goedkeurend wordt geciteerd, maar meestal afkeurend wordt ondergebracht in een van de talloze catalogi haereticorum, oefende hij hier veel minder invloed uit dan Franck, met wie hij veel gemeen had. Dat de term ‘schwenckfeldiaan’, net als die van ‘lutheraan’ of ‘sociniaan’, vaak werd gebruikt als een stigmatiserend epitheton compliceert uiteraard de zaak. Het is dan ook vaak niet duidelijk of lieden die als ‘schwenckfeldianen’ werden aangeduid ook werkelijk wat voelden voor Schwenckfelds ‘himmlische Philosophia’.

Dat betekent uiteraard niet dat er in deze gewesten geen enkele volgeling van Schwenckfeld te vinden was. De dichter en geleerde Daniël Heinsius (1580-1655) beschreef omstreeks 1600 in een brief aan een vriend het religieuze klimaat in de Nederlanden, waarbij hij erop wees dat sommigen aanhangers van Sebastian Castellio, Schwenckfeld, Franck of David Joris waren; terwijl anderen de Duitse mysticus Jo-

hannes Tauler en de (anonieme) *Theologia Deutsch* verkozen. Ook Agge van Albada, die Schwenckfeld zeer op prijs stelde, hoorde thuis in dit rijtje van religieuze dissidenten.⁴ Terecht wees Heinsius op de band tussen Schwenckfeld en Albada. Bijgevolg dient iedere beschouwing over Schwenckfelds banden met de Lage Landen te verrekken bij de Friese jurist, politicus, spiritualist en voorvechter van religieuze tolerantie Agge van Albada (ca. 1525-1587). Niet voor niets stond deze destijds bekend als de ‘hoofdman der schwenckfeldianen’ (*coryphaeus Schwenckfeldianorum*).

Albada's biografie dient te worden bestudeerd in het perspectief van twee belangrijke ontwikkelingen die zich tijdens de zestiende eeuw in West-Europa voordeden: de Reformatie en de Nederlandse Opstand tegen Spanje. Toen Albada werd geboren, omstreeks 1525, behoorden de meeste Nederlandse gewesten tot het Bourgondisch-Habsburgse rijk en was de Rooms-Katholieke Kerk nog dominant. In 1587, toen hij overleed, hadden zeven gewesten zich in de Republiek verenigd en had het protestantisme er de overhand gekregen.

Agge van (in het Latijn Aggaeus ab) Albada stamde uit een adellijk Fries geslacht. Van zijn jeugd weten we niets behalve dan dat hij haar afsloot met een *peregrinatio academica*, die hem naar de Franse universiteiten van Bourges, Orléans en Parijs voerde. Daar werd hij een volleerd jurist en latinist. Hij stond er zo hoog in aanzien dat hij als een geschikte kandidaat voor een hoogleraarschap in de rechten werd beschouwd. Maar Albada verkoos naar zijn vaderland terug te keren. Daar kreeg hij in 1553 een aanstelling als raadsheer bij het Hof van Friesland. Rond deze tijd vreemde hij ook van de katholieke kerk. Hoewel Albada de vervolging van ketters afkeurde en hij de wantoestanden in de kerk, de liturgie en het misoffer bekritiseerde (hij geloofde immers niet in de *praesentia realis*), verbond hij zijn lot niet met Genève, noch met Wittenberg. De eertijds felle vervolging van de doopsgezinden bracht Albada er in 1559 toe ontslag te nemen uit het Hof van Friesland. Na een kort verblijf in Groningen, vestigde hij zich in de Duitse stad Spiers, waar hij de prestigieuze functie van assessor bij het Rijkskamergerecht accepteerde.

In Spiers raakte Albada onder de invloed van het paracelsisme en legde hij zich toe op de studie van de kabbala, astrologie en de occulte wetenschappen. Belangrijker nog was dat Albada in Spiers een volgeling van Schwenckfeld werd. Daarmee

4 Heinsius aan Cornelis van der Mijle, in: P. Bertius, ed., *Illustrium et Clarorum Virorum Epistolae Selectiores* (Leiden 1617) voorwoord, tussen de *praefationes* (niet gepagineerd): ‘Alij etenim Castalioni, alij Swenckfeldio, alij Franco, alij Davidi Georgio haeserunt: nam et istos novi. Alij Taulerum et Germanicam Theologiam in deliciis habuerunt. Possem infinitos numerare, quorum nominibus nunc parco. Inter eos et Albada fuit, cui placuit Swenckfeldius, quanquam, Franco quoque et postremis illis aliquid tribuere videtur. Caeterum, cum pius, sicut saepe accipi, et in primis studiosus patriae vir esset, neque opiniones suas pertinaciter defenderet aut perniciose propagaret’ (Sommigen waren immers aanhangers van Castellio, anderen van Schwenckfeld, Franck of David Joris. Want zo ken ik er ook. Anderen hebben achting voor Tauler en de *Theologia Deutsch*. Ik zou er oneindig velen kunnen opnoemen, van wie ik de namen nu achterwege laat. Onder hen was ook Albada. Hem beviel Schwenckfeld, hoewel hij ook enige achting lijkt te hebben [gehad] voor Franck en de laatstgenoemden. Overigens, aangezien hij een vroom man was, zoals ik vaak heb gehoord, en vooral toegewijd aan zijn vaderland, die zijn meningen niet hardnekkig verdedigde of op verderfelijke wijze verkondigde ...).

zette hij zijn tot dan toe bloeiende loopbaan op het spel. De talloze verhaspelingen van Schwenckfelds naam die destijds in omloop waren, geven aan hoe weinig sympathie diens gedachtegoed bij de meeste tijdgenoten opriep: Stenckfeld, Schmeissfeld, Stanckfeld, Schandfeld, Senckfeld; ze duiken allemaal in de bronnen op. Geheimzinnigheid omtrent zijn sympathieën bood Albada de beste kans op overleven. Waarschijnlijk weten we daarom zo weinig over hem en zijn werk.

In 1570 schreef de invloedrijke Nederlandse calvinist Marnix van Sint Aldegonde (1540-1598) om hem te waarschuwen dat vrijwel iedereen die ertoe deed in Europa, met inbegrip van koning Filips II, de hertog van Alva en kardinaal Granvelle, wist van Albada's schwenckfeldiaanse overtuiging. Marnix had grote waardering voor Albada's persoon. Daarom seinde hij hem ook in. Maar hij keurde diens ideeën stellig af en dreef er in vele en sarcastische polemieken de spot mee. Spiritualisten bezondigden zich in zijn ogen aan een 'nieuwe vorm van extase' (*novum genus enthousiastoon*). Marnix' waarschuwing was terecht: nog in datzelfde jaar 1570 maakten de jezuiten, Alva en Filips II gemene zaak tegen Albada. Bijgevolg werd hij tot *persona non grata* verklaard en diende hij Spiers te verlaten.

Na zijn vertrek uit Spiers moest Albada in de jaren 1570 en 1580 voortdurend kiezen tussen een teruggetrokken leven in dienst van Schwenckfelds gedachtegoed of actieve deelname aan de Nederlandse Opstand. Toen verschillende Duitse vorsten en de Deense koning hem prestigieuze functies aanboden, verkoos hij een rustig leven, gewijd aan de bestudering en vertaling van Schwenckfelds werken. Maar eerst besloot hij in 1571, na een periode van intensief reizen, in dienst te treden bij de bisschop van Würzburg, een fervent voorvechter van de Contrareformatie! Ging het hier om een typische uiting van spiritualistisch opportunisme? Was dit een geval van zuivere hypocrisie, of hing Albada het adagium 'intus ut libet, foris ut moris' aan (denk wat je wilt, maar voeg je naar de plaatselijke gebruiken)?⁵ Zo leek het wel, maar

5 Carlo Ginzburg omschreef de praktijk van het nicodemisme (= de kunst van het veinzen) aldus: 'Dit was een geesteshouding die haar rechtvaardiging ontleende aan een zuiverdere en minder zintuigelijke religie. Het ging dan ook om een door en door aristocratische gesteldheid, waarbij de esoterische erfenis van het neoplatoonse humanisme zich vermengde met haast deïstische verwachtingen. Het nicodemisme kan dus worden gekarakteriseerd als een heldere en bewuste religieuze keuze. Anders dan vaak verondersteld ging het daarbij dus niet om een wijdverspreide maar nauwelijks waarneembare geestesgesteldheid en nog minder om een samenraapsel van tegenstrijdige doctrines.' C. Ginzburg, *Il nicodemismo. Simulazione e dissimulazione religiosa nell'Europa del '500* (Turijn 1970) 16. De Joristen en de aanhangers van het Huis der Liefde, dat werd gesticht door Hendrik Nicolaes, bepleitten religieuze veinzerij. Cf. A. Hamilton, *The Family of Love* (Cambridge 1981) 2 en W. Bergsma, 'Het Huis der Liefde', *Doopsgezinde Bijdragen* 8 (1982) 107-115. Het is moeilijk generaliserende uitspraken op dit punt te doen omdat zowel Schwenckfeld als Albada dergelijke religieuze veinzerij bekritiseerden. Zo schreef Schwenckfeld aan een vriend: 'Ik heb ook meer over deze materie willen schrijven, namelijk dat ik heb vernomen dat er bij u in het land veel mensen zijn die de waarheid van het Evangelie slechts ten dele hebben leren kennen en dat zij daarbij tot de overtuiging zijn gekomen dat het hun geen schade doet een valse eredienst uiterlijk te belijden; dat zij het legitiem achten met paapsgezinden ter communie te gaan en dat zij ook willen verdedigen dat het hen vrij staat aan alle uiterlijke *res externae* of ceremonieën deel te nemen. Deze mensen worden door sommigen libertijnen genoemd. Of u met hen daarover in debat zou willen gaan. Ik zou dan graag ook weten hoe ze zoiets op grond van de Heilige Schrift kunnen beweren, als we niet allemaal *crucifugae* (kruisvluchtters) bevonden willen worden, omdat het kruis van Christus voor de christen een edel kleinood,

vrijwel meteen nadat hij zijn nieuwe functie als raadsheer van de bisschop had opgenomen, weigerde hij nog langer de mis bij te wonen, een stap die zijn broodheer afkeurde. De jezuïeten startten dan ook een nieuwe campagne tegen Albada en in 1576 werd hij gedwongen Würzburg te verlaten. Vervolgens reisde Albada opnieuw door het Duitse Rijk en de Nederlanden om zich uiteindelijk in Keulen te vestigen. Daar bleef hij met tussenpozen tot aan zijn dood in 1587. Daar ook zou hij nog één keer uit de coulissen stappen om een vooraanstaande rol te spelen in de Europese geschiedenis. De zogenoemde Keulse Vredeshandel uit 1579 vormde het hoogtepunt van zijn loopbaan.

Albada's overgeleverde briefwisseling getuigt van zijn belangstelling voor de Europese politiek en in het bijzonder van zijn intensieve betrokkenheid bij de Nederlandse Opstand vanaf het begin ervan in de jaren 1560. In 1579 stonden de opstandelingen op een keerpunt: de Unies van Utrecht en Atrecht hadden een scheidslijn tussen de Nederlandstalige en de Franstalige gewesten getrokken. Voor het laatst ondernamen beide partijen in dat jaar een poging een *modus vivendi* te vinden waarbij de rebellen zich op één of andere wijze zouden schikken naar het gezag van Filips II. Op initiatief van keizer Rudolf II werden vredesbesprekingen opgestart te Keulen. Hier toonde Albada zijn toewijding aan de zaak van de rebellen.

Bij de start van de onderhandelingen bekleedde Albada de laagste rang in het onderhandelingssteam van de rebellen. Maar een onvoorziene omstandigheid maakte dat hij in de volgende fases op de voorgrond trad. Enkele deelnemers hadden zich er immers over beklagd dat zij de Franstalige interventies van hun tegenvoeters niet begrepen. Albada werd vervolgens, vanwege zijn talenkennis en retorische kwaliteiten, naar voren geschoven als woordvoerder en vertaler (*orateur ende taelman*) van de rebellen. In de loop van het vredescongres hield Albada talloze vlammende redevoeringen waarin hij hun standpunten verdedigde. Daarbij verwees hij naar vele bekende en onbekende auteurs (in het bijzonder de zogenoemde monarchomachen) die in hun geschriften het optreden van de rebellen op politieke en theologische gronden rechtvaardigden. Na een half jaar vruchteloos praten liep de vredeshandel uit op een mislukking. Filips II noch de vertegenwoordigers van de opstandelingen waren bereid tot toegevingen. De centrumfiguren en middengroepen waren uitgespeeld.⁶

Ter legitimering van hun optreden publiceerden de Staten de handelingen van het vredescongres. Daarbij vertrouwden zij de redactie van de memoranda, aanbevelingen en artikelen toe aan Albada. Die had een en ander immers eloquent ver-

embleem, sieraad en juweel is zonder hetwelk we moeilijk in de hemel zullen komen, zoals uit de geschriften van Paulus als ook uit de woorden van Christus in het Evangelie blijkt.' (*Corpus Schwenckfeldianorum*, C.D. Hartmanft, E.E.S. Johnson en S.G. Schultz ed. (19 vols., Leipzig Pennsburg 1907-1961) XVII, 600-601. Hoewel hun theologische overtuigingen raakvlakken hadden, uitte Albada zich uiterst kritisch over de leden van het Huis der Liefde.

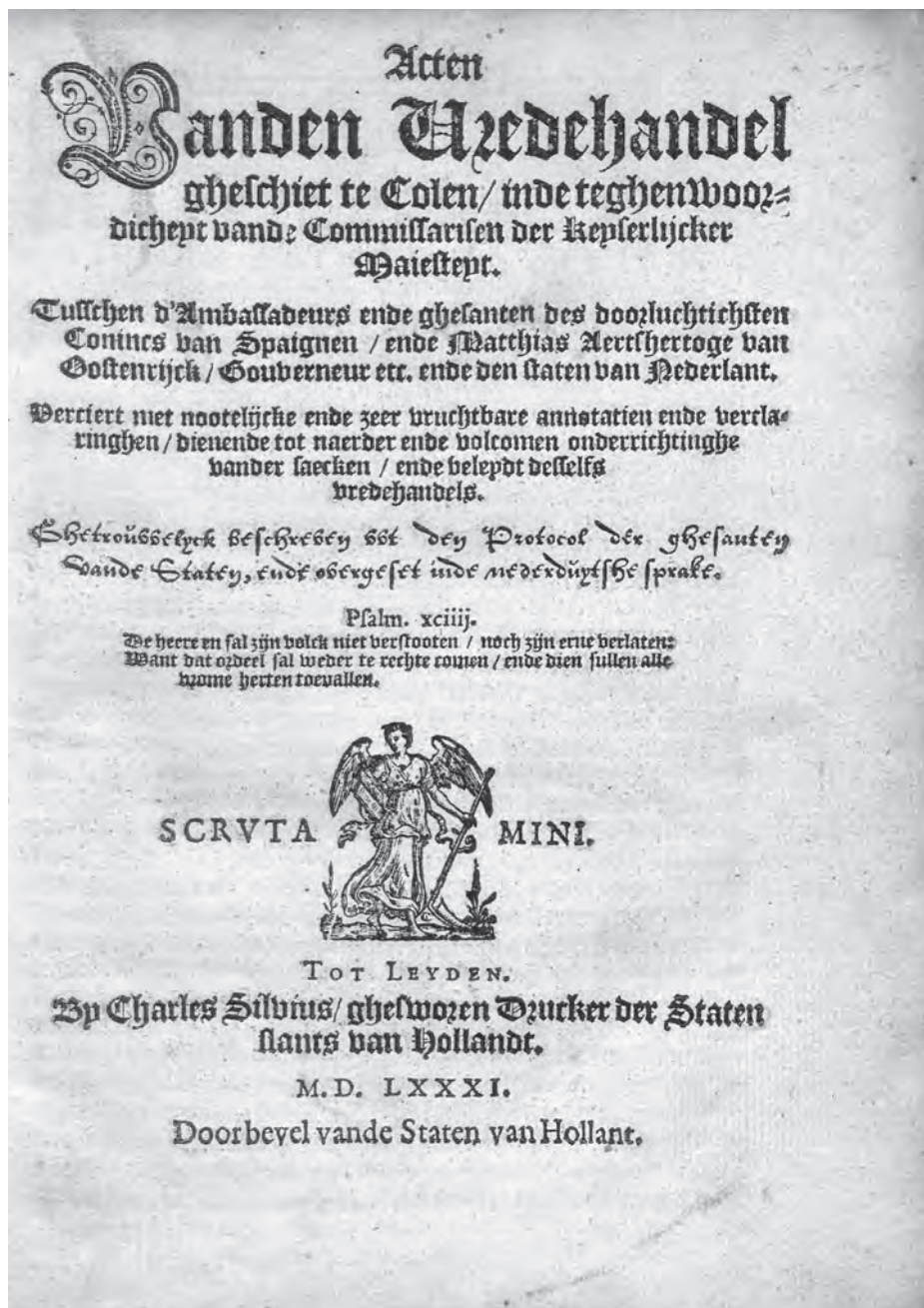
⁶ [Zie voor de positie en uiteindelijke uitschakeling van een gematigde 'middengroep' in de periode 1565-1580: J.J. Woltjer, 'De Vrede-makers', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 89 (1976) 299-321 – noot van de redactie.]

woord in Keulen. De beroemde Antwerpse drukker Christoffel Plantijn (ca. 1520-1589) publiceerde deze *Acta pacificationis* in januari 1580 zowel in het Latijn als in het Nederlands. Een jaar later verscheen nog een tweede druk met tal van annotaties, glossen, marginalia en uitweidingen.⁷ Dit officiële verslag is een belangrijke bron voor onze kennis van Albada's politieke en religieuze overtuigingen. Ter adstructie van zijn ideeën voerde hij tal van theologen, juristen en politieke denkers op. Zijn twee spirituele mentoren waren Sebastian Castellio (1515-1563) en Schwenckfeld. Beiden citeerde hij uitvoerig. Op die manier vonden Schwenckfelds ideeën ingang in de Nederlanden. Albada koesterde hoge verwachtingen van de geannoteerde versie van de *Acta*. Toen die al snel uitverkocht bleek, verdacht hij de Spanjaarden ervan alle exemplaren te hebben opgekocht om zijn commentaar, dat vooral in de glossen was verwerkt, te verdonkeremanen. Toch werden Albada's initiële verwachtingen bewaarheid. In latere jaren werden de *Acta* immers vaak gelezen en geciteerd, in het bijzonder door lieden die werden vervolgd en die steun vonden in de hartstochtelijke veroordeling van religieuze onverdraagzaamheid die uit het werk sprak.

Na de Keulse vredeshandel verkoos Albada geen officiële functie meer te aanvaarden en zich terug te trekken in een zelfgekozen isolement. Dat waren geen makkelijke jaren. Hij werd geplaagd door nierstenen, zijn tweede huwelijk liep uit op een echtscheiding en hij maakte zich zorgen over zijn enige overlevende kind. Bovenal was Albada van nature geneigd tot klagen en leek hij de schaduw boven het licht te verkiezen. In al zijn pessimisme leek hij wel een hypochonder. Bovendien poogde Filips II de steden Keulen en Duisburg ervan te overtuigen Albada uit te wijzen omdat deze 'ketterse geleerde' met zijn profetische pretenties een gevaar zou vormen voor de burgerij.

Samen met zijn aanhangers, de zogenoemde albadisten, legde Albada zich toe op de vertaling en verspreiding van Schwenckfelds geschriften. Eén van Albada's beste vrienden was de arts en hoogleraar te Tübingen Samuel Eisenmenger (1534-1585), die ook wel bekend stond als Siderocrates. Net als Albada had Eisenmenger belangstelling voor astrologie en de iatrochemie, zoals die werd beoefend door Paracelsus (1490-1541). Beiden voorzagen elkaars manuscripten en vertalingen van commentaar. Zowel Albada als Eisenmenger zagen Schwenckfeld en diens medestander Valentin Crautwald (1465-1545) als de twee getuigen uit de *Openbaring* van Johannes, eschatologische figuren dus die het begin van een nieuwe hemel en een nieuwe aarde aankondigden. Het was ondenkbaar, aldus Albada en Eisenmenger, dat eenieder die Schwenckfelds en Crautwalds boeken las er niet van overtuigd zou raken dat deze figuren Johannes' trouwe getuigen waren en dat zij met hun brandende kaarsen licht lieten schijnen over Europa en de gehele wereld.

7 Acten vanden Vredeshandel gheschiet te Colen inde teghenwoordicheyt vande Commissarisen der keyserlijker Maiesteyt ... verciert met nootelijke ende zeer vruchtbare annotatien ende verclaringhen (Leiden 1581). De vertaling is niet van Albada zelf.

Afb. 7 Titelpagina van de Acten vanden vredehandel gheschiedt te Colen, gedrukt te Leiden door Charles Silvius. Agge van Albada voorzag op eigen houtje de akten van de Keulse vredehandel van 1579 van marginalia, waarin hij zijn afkeer van het ketterdoden onder woorden bracht.

Dat vrijwel alle tijdgenoten Albada's persoonlijkheid prezen en zijn kennis, eruditie en vredelievende inborst bewonderden, terwijl katholieken, protestanten van allerlei slag en zelfs spiritualisten tegelijkertijd zijn schwenckfeldiaanse sympathieën, soms minachtend, soms vriendelijk, maar altijd resoluut, verwierpen, vormde in zekere zin de tragedie van zijn leven. Albada kwam dan ook op dezelfde wijze alleen te staan als eerder zijn leermeester Caspar Schwenckfeld was overkomen. In 1587 overleed Albada in Worms aan een longontsteking.

Albada is wel omschreven als een katholiek, een calvinist, de leidsman van het Huis der Liefde in Keulen en een spiritualist; hij werd gerekend tot de zogenoemde middengroepen (*mediatores*), de neutralisten en de 'tussen-beide-lopers'. Wellicht kwam de Nederlandse kerkhistoricus Johannes Lindeboom nog het dichtst bij de kern toen hij hem aanduidde als 'een Schwenckfeldiaan, de onafhankelijke hervormer'.⁸ Albada schreef eens naar een van zijn vrienden: 'Moge God mij helpen een goed vertaler te worden van Schwenckfelds geschriften. Hoe gelukkig zou ik zijn, mocht God me in deze taak bemoedigen.'⁹ Albada wilde niets meer dan te dienen als vertaler van de *sanctissimi viri C.S. et V.C.*, de zeer heilige mannen Caspar Schwenckfeld en Valentin Crautwald. Albada nam in deze geen toevlucht tot initialen om redenen van efficiëntie: het volstond om de naam Schwenckfeld te gebruiken om de hoon die een van 's werelds ergste ketters trof op zich te laden.

Zowel in de *Acta* als in de afzonderlijk gepubliceerde *Discursus* – een bespreking van de politieke en religieuze situatie in de Nederlanden en Europa in 1579 – suggereerde Albada hoe een einde zou kunnen worden gemaakt aan het bloedvergieten in zijn tijd.¹⁰ Allereerst, meende hij, moesten hij en zijn tijdgenoten boete doen omdat zij Gods licht en genade hadden versmaad en omdat het bloed van onschuldige mensen was vergoten. De mensen dienden zich dus ontvankelijk te tonen voor Gods licht en genade. Daaruit konden zij immers leren dat de eenvoudige, zuivere en goede leerstellingen van Christus te verkiezen waren boven de menselijke verzinselen. Tevens moesten de mensen God op de juiste wijze dienen: daarbij dienden zij niet af te gaan op externe, menselijke (*creatuurlijke*) aangelegenheden, maar te streven naar het geestelijke en de waarheid. Ten derde moesten zij begrijpen dat alleen Christus en niet de mens het vermogen bezat zonden te vergeven, de geest uit te storten en genade te verlenen. Hoe somber de toekomst er ook mocht uitzien, er bleef altijd een troost: op een dag zullen Gods bazuinen weerklinken. Albada besloot zijn vertoog met een verzuchting: 'Moge God de mensen verlichten, mogen zij anders gaan denken, want ongeacht of zij dat nu al doen of niet doen, het lijkt

8 J. Lindeboom, 'La place de Castellion dans l'histoire de l'esprit', in: B. Becker, red., *Autour de Michel Servet et de Sébastien Castellion* (Haarlem 1953) 158–180, aldaar 173.

9 *Briefe des Aggaeus de Albada an Rembertus Ackema und andere, aus den Jahren 1579–1584*, E. Friedländer ed. (Leeuwarden 1874) 141–142.

10 *Discursus an pax inter serenissimum regem catholicum et ordines Belgii in hoc conventu conciliabatur, an non*, in: *Briefe des Aggaeus de Albada*, Friedländer ed., 1–10. Dezelfde ideeën heeft Albada ook verwoord in de *Acten vanden Vredehandel geschiet te Colen uit 1581*. Albada parafraseerde daar een brief van Schwenckfeld uit: *Corpus Schwenckfeldianorum*, XVII, 590 e.v.

erop dat het einde der tijden nabij is en dan zullen zij noodgedwongen de zaken die ik hierboven heb vermeld en die Hem zijn ontnomen teruggeven aan Jezus Christus, Gods Zoon, Heer der Heren en Koning der Koningen.' Verbazingwekkend genoeg had Albada deze passage haast woord voor woord al een keer eerder gebruikt, met name in een brief die hij in 1561 had verzonden naar een arts in de Zuid-Nederlandse stad Roermond.

Hoewel de *Discursus* en de *Acta* geen systematische theologische verhandelingen zijn, bieden zij toch een staalkaart van Albada's overtuigingen: zijn spiritualisme, zijn belangstelling voor eschatologie, zijn christologie en zijn afkeer van iedere vorm van religieuze dwang. Het zijn allemaal ideeën die in deze teksten terugkeren. Hieronder zal ik ieder van die vier punten behandelen.

Net zoals Schwenckfeld riep Albada in zijn geschriften vaak tegenstellingen op die een vorm van dualistisch denken suggereren: het externe en het interne Woord, lichaam en geest, de externe en de interne mens, het Oude en het Nieuwe Testament, het Oude en het Nieuwe Verbond, heilige boeken en de Heilige Geest, en de twee vormen van Goddelijke openbaring: de openbaring die in de bijbel terug te vinden is en de rechtstreekse openbaring door God. Beide vormen bieden inzicht in Gods wil en hier herkennen we de spiritualist Albada: 'Gods wil is zowel uit de openbaring als uit het geschreven woord Gods bekend.'¹¹ God verkiest zijn bedoelingen kenbaar te maken aan de eenvoudigen van geest, maar de geleerden verwaardigen zich niet daar rekening mee te houden. Deze vaststelling roept het ook door Schwenckfeld aangehaalde adagium 'je gelehrter, je verkehrter' op. Albada meende dat de Bijbel minder belangrijk was dan de Heilige Geest als bron en als norm voor het geloof. Aan een vriend schreef hij: 'Er kan niets heilzaams gebeuren wanneer wij ons oordeel meer stoelen op de woorden van de Heilige Schrift dan op de openbaring door de Heilige Geest. Dat zou immers betekenen dat wij menselijk licht hoger inschatten dan het goddelijke.'¹² Hoewel Albada kanttekeningen plaatste bij het geestelijk gezag van de Bijbel, verwierp hij dat niet volkomen. Wel integendeel, steunend op Schwenckfelds geschriften leverde hij commentaar bij de boeken van het Nieuwe Testament.

Het spreekt vanzelf dat de spiritualist Albada weinig belang hechtte aan de zichtbare kerken die hij kende. Net zoals Schwenckfeld was Albada geschokt door wat hij als de laksheid van tal van predikanten beschouwde. Ook was hij teleurgesteld omdat een vorm van morele reformatie die hij noodzakelijk achtte niet van de grond kwam. Geheel in Schwenckfelds geest zag Albada de kerk als een verzameling conventikels zonder sacramenten of externe rituelen, waarin alleen 'internas loquutiones et responsiones a Deo' (innerlijke gesprekken en antwoorden van God) zouden plaatsvinden. Uiteindelijk waren sacramenten en rituelen slechts *adiaphora* (bijza-

¹¹ 'Voluntas Dei aut revelatione aut ex scripto Dei verbo cognoscitur.' Vgl. *Briefe des Aggaeus de Albada*, Friedländer ed., 117-118.

¹² *Briefe des Aggaeus de Albada*, Friedländer ed., 57.

ken) en konden ze beter worden vermeden. Gods geest is vrij en niet aan uiterlijkheden gebonden. Had Schwenckfeld zelf immers niet geschreven: 'Got ist onahnggebunden. Sein geist wirckt wa er wil'?¹³

Met vele zestiende-eeuwse spiritualisten deelde Albada niet alleen een spiritualistisch kerkbeeld en meende hij dat het geestelijk gezag van de bijbel kon worden betwijfeld. Tevens deelden zij een grote belangstelling voor occulte fenomenen. De renaissance stond niet alleen voor de wedergeboorte van de *bonae litterae*. Zij hield ook de bloei van de *scientiae arcanae* in. Albada zoog de *ars combinandi*, de kabbala en Hermes Trismegistus' occulte wetenschappen op.¹⁴ Albada bediende zich in zijn traktaaten en in zijn brieven vaak van allegorieën en verwijzingen naar het *Corpus Hermeticum* en naar astrologische en paracelsistische geschriften. Vaak refereerde hij naar kabbalisten, zoals Pico della Mirandola (1463-1494) en Johannes Reuchlin (1455-1522), en naar speculaties betreffende het tetragram JHWH. Albada's belangstelling voor het occulte versterkte de bedenkingen die sommigen van zijn tijdgenoten jegens hem hadden alleen nog maar.

Ondanks hun uiteenlopende opvattingen en onderlinge meningsverschillen, deelden de meeste zestiende-eeuwse spiritualisten en wederdopers een sterke eschatologische belangstelling en bezorgdheid omtrent het verwachte einde der tijden. Albada droomde ook van een nieuw paradijs en een nieuwe aarde en verlangde naar een koninkrijk waarin zwaarden zouden worden omgesmeed tot ploegen. Terwijl vele spiritualisten, zoals Joris, Nicolaes en Hendrik Jansen van Barrefelt (ofwel Hiël), zichzelf de rol van de Messias toedichtten bij het omzetten van deze profetieën in werkelijkheid, was Albada terughoudender. Hoewel hij overtuigd was van zijn voorspellingen, trad hij niet op als een messias. Voor hem waren Schwenckfeld en Crautwald de eschatologische figuren, de twee ooggetuigen uit het laatste Bijbelboek 'die de macht hebben de hemel te sluiten, zodat er geen regen valt zolang zij profeteren. Ook hebben ze de macht water in bloed te veranderen. Verder kunnen ze de aarde treffen met alle mogelijke plagen, zo lang zij maar willen' (Openbaring 11: 6). Volgens Albada zou het niet lang meer duren eer het nieuwe koninkrijk zich zou aandienen. In afwachting daarvan trok hij zich alvast terug 'cum libello in angello' (met een boekje in een hoekje), of preciezer met Schwenckfelds boeken. Tijdens zijn laatste jaren kwam er een zekere berusting over Albada. Met zijn volgelingen speculeerde hij over wie bij het laatste oordeel zou worden gered. Albada wist het zeker: zij die het geduld van de heiligen bezitten en op hun voorhoofd het 'tau'-teken dragen. Zestiende-eeuwse spiritualisten verwezen vaak naar de Hebreeuwse letter 'tau' (zie Ezechiël 9: 4 en Openbaring 7: 3-4). Het verbaast dan ook niet dat Albada, met zijn belangstelling voor paracelsisme en de *ars cabalistica* dit hoogst geheime teken wel vaker vermeldde.

¹³ *Corpus Schwenckfeldianorum*, XIII, 421.

¹⁴ Zie voor een analyse van het paracelsisme en de *scientiae arcanae* de in omvang bescheiden, maar magistrale studie van C. Webster, *From Paracelsus to Newton. Magic and the Making of Modern Science* (Cambridge 1982).

Het *Corpus Schwenckfeldianorum* bevat voornamelijk christologische beschouwingen. Albada ontwikkelde weinig originele ideeën over dit thema, maar trad vooral in de voetstappen van zijn leermeester. Daarbij weidde hij in het bijzonder uit over de theologische problemen die voortkwamen uit Christus' dubbele natuur en uit het dogma van diens menswording. Albada's belangstelling voor Schwenckfelds doctrine van het 'coeleste corpus' (hemelse lichaam) en meer bepaald de beklemtoning van Christus' goddelijke natuur, ook wel aangeduid als de vergoddelijking van Christus' menselijkheid, spreekt niet alleen uit zijn vertalingen van Schwenckfelds werken, maar ook uit zijn persoonlijke brieven. Omwille van zijn trouw aan Schwenckfelds christologie werd Albada gedwongen mooie banen te weigeren of op te geven. Vrijwel al zijn nauwe kennissen, of het nu katholieken, protestanten, wederdopers of zelfs spiritualisten waren, met wie hij veel gemeen had, bekritiseerden Albada en bespotten hem om zijn sympathie voor Schwenckfelds 'gesunde reyne lehre'. Albada maakte zich Schwenckfelds christologie zo eigen dat hij tijdens een verhit debat met de Franse theoloog Lambertus Danaeus (ca. 1530-1595) in enkele dagen tijds tweenvertig dicht beschreven folio's over het onderwerp schreef. Daarbij citeerde hij uitvoerig tal van kerkvaders, middeleeuwse theologen en eigentijdse godgeleerden. Tevens verwees hij vaak naar 'een of andere vrome man'. Dat waren even zo vele verwijzingen naar de stichter van de beweging.

Zowel Luther als Schwenckfeld waren in beginsel voorstanders van gewetensvrijheid (door hen beiden respectievelijk aangeduid als *Freiheit des Gewissens* en *libertas conscientiae*), maar in de praktijk namen zij verschillende houdingen aan ten opzichte van mensen die er andere religieuze denkbeelden op na hielden dan zij zelf. Schwenckfeld was ervan overtuigd dat christenen altijd 'Christus' zachtmoedigheid, geduld, nederigheid en lankmoedigheid in de omgang met de tegenstrever moesten navolgen'.¹⁵ Religieuze dwang droeg volgens hem niet bij tot het verwerven van persoonlijke genade. Geloof was een persoonlijke aangelegenheid en mocht niet worden beïnvloed door overheidsoptreden, vuur of het zwaard. De wind waait waar hij wil, Gods Geest laat zich niet beteugelen en daarom is geloofsvervolgning zinloos: 'Denn wie der wind bleset wo er wil, du horest sein stimme wol, aber du weist nicht von wannen er komt und wahin er fehret, also gehets in geistlichen sachen zu.'¹⁶

Albada deelde Schwenckfelds afkeer van iedere vorm van geloofsvervolgung. Onvermoeibaar spande hij zich dan ook in voor medemensen die om geloofsredenen gevangen zaten of dwangarbeid moesten leveren. Hij zette alle kennis waarover hij beschikte in om anderen ervan te overtuigen dat ketters niet op de brandstapel thuishoorden. Zijn afkeer van religieuze intolerantie uitte hij in gloedvolle betogen tijdens de Keulse vredesonderhandelingen, die werden gepubliceerd in de *Acta*, geardeerd met tal van geleerde verwijzingen. Net als eerder Schwenckfeld had gedaan,

¹⁵ *Corpus Schwenckfeldianorum*, V, 294.

¹⁶ *Corpus Schwenckfeldianorum*, IV, 133.

droeg Albada tal van argumenten voor zijn zienswijze aan. Albada meende dat kerk en staat los van elkaar stonden. Daar vloeide uit voort dat in één staat religieuze pluriformiteit kon gelden en dat verschillende religies er naast elkaar konden bestaan. Hij stelde tevens dat geloof een gift was en dat zij die deze *donum Dei* niet hadden ontvangen daar niet om konden worden gelaakt. Zijn belangrijkste argument vond Albada in de Bijbelse *locus classicus* voor religieuze verdraagzaamheid: de parabel over de scheiding van het onkruid en het koren, zoals die wordt verhaald in Matteüs 13, een tekst die door de historicus Bainton werd geduid als ‘de lakmoesproef voor religieuze vrijheid’.¹⁷

De twee belangrijkste geleerden op wier ideeën Albada zijn betoog stoelde, waren Castellio en Schwenckfeld. In de *Acten* citeerde hij uitvoerig, uiteraard zonder auteursverwijzing, uit Castellio’s *De haereticis an sint persequendi* (Moeten ketters worden vervolgd?), dat in 1554 voor het eerst was verschenen onder het pseudoniem Martinus Bellius. Dit boek las als een regelrechte aanklacht tegen de veroordeling tot de brandstapel van de anti-trinitariër Michel Servet, waarvoor Calvijn mede verantwoordelijk was. Het had meteen veel weerklank in West-Europa.¹⁸ Albada droeg dus bij tot de ideologische invloed die Castellio in de Lage Landen uitoefende. Goedkeurend citeerde hij de verschillende (vaak symbolische) namen die Castellio zich in zijn boek had aangemeten: Johannes Witlingius, Augustinus Eleutherius, Georgius Kleinbergius en Aretius Catharus. Bij dat citeren had Albada een goede hand. Ter lering van de machthebbers citeerde hij volgende woorden van Kleinbergius:

Vorsten en heersers opent uw ogen, opent uw oren, vreest God, en overweegt hoe gij rekschap van uw bestuur tegenover Hem zult moeten afleggen. Velen zijn gestraft omdat zij wreed waren, niet omdat zij zich genadig hadden betoond. Velen zullen bij het laatste oordeel worden veroordeeld omdat zij onschuldigen zullen hebben gedood en nooit omdat zij hun levens zullen hebben gespaard. Overweeg altijd genade en gehoorzaam degenen die aanzetten tot moord niet. Zij zullen u immers niet bijstaan wanneer gij God rekschap dient te verschaffen. Zij zullen het al moeilijk genoeg hebben om voor zichzelf te zorgen.¹⁹

Ook zijn tweede belangrijke voorganger noemde Albada in de *Acten* niet bij naam. Naar Schwenckfeld wordt slechts verwezen als een ‘eerzame en vrome man’. Albada meende dat Schwenckfelds moed het best tot zijn recht kwam in een brief die hij dan ook in de *Acta* opnam: Christenen zouden zich nooit van geweld mogen bedienen, zij zouden nooit uit naam van de religie een vredelievende persoon mogen hin-

17 R.H. Bainton, ‘The Parable of the Tares as the Proof Text for Religious Liberty to the End of the Sixteenth Century’, *Church History* 1 (1932) 67–89.

18 H.R. Guggisberg, *Sebastian Castellio im Urteil seiner Nachwelt vom Späthumanismus bis zur Aufklärung* (Bazel 1956).

19 S. Castellio, *De haereticis an sint persequendi*. Reproduction en fac-similé de l’édition de 1554 (Genève 1954) 129. Vgl. *Acten vanden Vredehandel*, 104 en S. Castellio, *Concerning heretics*, vertaling door R.H. Bainton (New York 1935) 219.

deren, vervolgen of doden. Tenminste als zij hopen bij het laatste oordeel aan straf te ontkomen.²⁰

Albada's tijdgenoten beschouwden hem met recht als de aanvoerder der schwenckfeldianen (*coryphaeus Schwenckfeldianorum*). Hoewel zijn schwenckfeldiaanse sympathieën voor velen een struikelblok vormden en zij zich er aan stoorden, verleidden Albada's politieke inzicht en diplomatieke vaardigheden verschillende katholieke bisschoppen, Duitse prinses en de meest vooraanstaande van allen, de Deense koning, ertoe hem banen aan te bieden. Dit alles maakt hem tot een interessante en intrigerende man. Toch bleef zijn invloed op tijdgenoten beperkt. Zestiende-eeuwse spiritualisten bekleedden immers geen aanzienlijke politieke ambten. Van nature was hij verstoken van humanistische ijdelheid en ambitie en hij verlangde niet naar een plaats in de *respublica literaria*. Zijn kennis van het Latijn wendde hij aan om de geschriften van zijn mentor Schwenckfeld te vertalen, eerder dan om de humanistische cultstatus van die taal te versterken. Hij verlangde slechts in overeenstemming te leven met de waarheid waarvan hij geloofde dat Schwenckfeld die had verwoord. Albada's persoonlijke overtuigingen gaan schuil in de officiële verslagen, documenten, protocollen en memoranda die hij schreef. Daarin liet hij zich gaan en bevestigde hij keer op keer zijn afkeer van religieuze vervolgingen, vervolgingen waarvan hij zelf het slachtoffer was geweest. In de *Acten* staat een passage die wellicht de oorsprong van deze overtuiging weergeeft. Hij schreef daar:

Het Koninkrijk van Christus is niet van deze wereld. Het is spiritueel en niet materieel. Op dezelfde wijze is Gods woord een geest. De Bijbel is de kracht van God. Het echte dienstbetoon aan God gebeurt in de Geest. Want geloof is een gift van de Goddelijke Geest die ons onverdiend toevalt. De mens of het materiële zwaard kan zich het geloof niet toe-eigenen, verwerpen, beschermen of beteugelen.²¹

Iemands invloed afwegen is altijd moeilijk, zeker als de desbetreffende persoon relatief weinig geschriften in druk heeft nagelaten. Vast staat echter dat het op zijn minst deels aan mensen zoals Albada de schwenckfeldiaan te danken was dat de Nederlandse Republiek een relatief rustig toevluchtsoord werd voor de vele lieden die omwille van hun geloofsovertuigingen van huis en goed waren verjaagd. Een Nederlands historicus, L.J. Rogier, verwees naar dit verschijnsel door te stellen dat de 'Statenbond der Verenigde Nederlanden geen paradijs was, waar de wolf met het lam speelde en de vos de kippen met rust liet, maar zij was wel de meest tolerante staat van het Ancien Régime.'²² Tijdgenoten bevestigden dit beeld. Zo ook Sir William Temple, de Engelse gezant in de Lage Landen van 1668 tot en met 1670, die in zijn *Observations upon the United Provinces of the Netherlands* schreef:

²⁰ *Acten vanden Vredehandel*, 193.

²¹ *Acten van den Vredehandel*, 54.

²² L.J. Rogier, 'De tolerantie in de Statenbond der Verenigde Nederlanden', in: L.J. Rogier, *Terugblik en uitzicht. Verspreide opstellen* (2 dln., Hilversum-Antwerpen 1964-1965) I, 85-108, aldaar 108.

Men kan zich nauwelijks voorstellen hoe alle geweld en alle verhitte gemoederen, waarmee religieuze geschillen in andere landen gepaard gaan, hier lijken te worden verzacht en gladgestreken door de algehele vrijheid die alle mensen genieten, hetzij met toestemming hetzij stilzwijgend. Ook kan men zich niet voorstellen hoe verdeeldheid en blinde ambitie worden verhinderd om eigenbelang en oproerigheid te kleuren onder het voorwendsel van religie, zoals elders het geval is, wat tot zo ontzettend veel bloedvergieten heeft geleid in de christelijke wereld de laatste anderhalve eeuw.²³

23 William Temple, *Observations upon the United Provinces of the Netherlands* (Oxford 1972, oorspronkelijke uitgave 1673) 106. Reeds in 1911 merkte Ernst Troeltsch op dat het zestiende-eeuws spiritualisme een atmosfeer creëerde waarin grotere religieuze tolerantie kon gedijen. Cf. E. Troeltsch, *Die Bedeutung des Protestantismus für die Entstehung der modernen Welt* (Aalten 1963) 86: 'De religieuze tolerantie en de vrijheid van geweten zijn overwegend te danken aan het spiritualisme, het streven naar eenheid in de kerk, het zelfstandig optreden van het doperdom en het daartoe naderende calvinisme.'

4 ‘Godt alleen mach die ziele dooden’

Dirk Volckertszoon Coornhert en de godsdienstpolitiek*

Want ick geensins – ’t es warachtich – uyt wraeckgiericheyt, kyfflust of hope om henluyden te beschamen, maer alleen uyt liefde van de gemeene vrijheyt in ’t stuck der consciëntien dit alles alleen doe. Dit alleen is oock van aenbegin d’enige oorsake geweest daer af treffelycke luijden mogen getuijgen –, dat ic oijt tegen Calvyn ende Besa hebbe geschreven, als die daer niet anders en sochte dan veranderinge van henluijden groat aensien by den volcke, opdat dese henluyden dootlycke lere van ’t ketterdooden te min gelove zoude crygen.

D.V. Coornhert¹

Inleiding

Toen Dirk Volckertszoon Coornhert (1522-1590) ruim vierhonderd jaar geleden stierf, schreef Arend van Buchell in zijn Latijnstalig dagboek dat ‘een scherppzinnig man, maar met een stormachtige en onrustige geest, geboren om tegen te spreken’, was heen gegaan.² Een patent op dit oordeel heeft Buchelius niet. In hetzelfde jaar bijvoorbeeld schreef de vermaarde Leidse hoogleraar Justus Lipsius, na door Coornhert nogal scherp te zijn gekapitteld, in een brief aan Hendrik Laurensz. Spieghel dat Coornhert weliswaar begaafd was, maar tevens erg scherp en krenkend.³ Mild was ook het oordeel van de Friese filosoof Lollius Adama niet te noemen. In een lange, intrigerende en vrijwel onbekende brief, beschreef hij uitvoerig een van de vele polemieken waar Coornhert in de jaren 1580 in was verwickeld. Aan de schwenckfeldiaan Douwe van Burmania, een kennis van Coornhert in Haarlem, schreef Adama

* Dit artikel is oorspronkelijk verschenen in: H. Bongers en anderen, red., *Dirk Volckertszoon Coornhert: dwars maar recht* (Zutphen 1989) 32-43. Tenzij anders vermeld zijn biografische gegevens over Coornhert ontleend aan: H. Bongers, *Leven en werk van Dirk Volckertsz. Coornhert* (Amsterdam 1978) of aan: B. Becker, red., *Bronnen tot de kennis van het leven en de werken van D.V. Coornhert* (Den Haag 1928). In zijn waardering van Coornhert en diens ideeën over de godsdienstpolitiek verschilde Wiebe Bergsma overigens wel van mening met Bongers.

1 Zoals geciteerd in: Becker, red., *Bronnen*, 296-297.

2 *Diarium van Arend van Buchell*, G. Brom en L.A. van Langeraad ed. (Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap, derde serie nr. 21; Amsterdam 1907) 250-251.

3 *Iusti Lipsii Epistolae*, III (1588-1590), S. Sué en H. Peeters ed. (Brussel 1987) 253.

dat Coornhert zichzelf onder meer als een godsgeschenk beschouwde.⁴ Bekendheid geniet het oordeel van de negentiende-eeuwse schrijfster A.G.L. (Truitje) Bosboom-Toussaint: 'wondre, wondre ijveraar! Zoo onverdraagzaam in den naam der verdragelijkheid'.⁵ En hiermee zijn we bij het eigenlijke onderwerp van dit opstel aangekomen, namelijk de visie van Coornhert op de godsdienstpolitiek en zijn strijd voor godsdienstige verdraagzaamheid, die hem bij sommigen een slechte naam heeft bezorgd.

Vele debatten, gesprekken, briefwisselingen en polemieken heeft Coornhert op vaak uiterst scherpe wijze gevoerd om zijn visie op dit probleem te geven. Bonger is van mening dat Coornhert met 'religieuze overgave en niet zelden met profetische hartstocht' zijn ideeën over de verdraagzaamheid heeft verdedigd.⁶ De strijd voor godsdienstige tolerantie is wel het klopmotief in Coornherts werk genoemd en die strijd is terecht aangemerkt als Coornherts levenstaak.⁷ Al die polemieken en felle debatten voerde Coornhert naar eigen zeggen niet uit wraaklust of om te kijken, maar uit liefde voor de vrijheid 'in 't stuck der conscientien'. Vandaar ook zijn felle bestrijding van Calvijn en Beza, hun volgelingen, de gereformeerde predikanten in de Nederlanden en 'henluyden dootlycke lere van 't ketterdooden'.⁸ Een vriend liet hij in 1579 weten dat hij niet graag in godsdienstig opzicht werd gedwongen en het zou ook erg zijn wanneer hijzelf iemand verhinderde. Coornhert kon niet geloven dat mensen die ketters wilden doden dezelfde Vader hadden: 'Want ick niet can geloven dat zy met mij een selve Vader mogen hebben, die dooden willen om het geloove of daertoe raiden.'⁹

Gamaliël in de zestiende eeuw

In een brief aan de Antwerpse drukker Christoffel Plantijn schreef Coornhert dat hij zelf geheel blind was in goddelijke zaken. Als de paus, Maarten Luther, Johannes Calvijn, Menno Simons, David Joris, Hendrik Niclaes, Hendrik Jansen van Barrefelt en Caspar Schwenckfeld voor hem zouden staan en hem, Coornhert, een hand zouden bieden, dan zou hij in zijn blindheid niet weten wie van de genoemde ketters de

4 Brief van Lollius Adama aan Dominicus a Burmania, waarschijnlijk d.d. 24.11.1582: 'Sed Cornhardi, qui se donum Dei et cor electum praedicat [...]' (Maar van Coornhert, die zichzelf een godsgeschenk en een uitverkoren hart noemt [...]). Leeuwarden, Tresoar, Collectie Gabbema, 9056 Hs MM.

5 Aangehaald bij: Bonger, *Coornhert*, 28.

6 H. Bonger, *De motivering van de godsdienstvrijheid bij Dirck Volckertszoon Coornhert* (Arnhem 1954) 63.

7 Dirck Volckertsz. Coornhert, *Op zoek naar het hoogste goed*, H. Bonger ed. (Baarn 1987) 29.

8 Op 25 oktober 1553 overleed de Spaanse arts en humanist Michel Servet, na een veroordeling als ketter door de Grote Raad van Genève, op de brandstapel. Calvijn had zijn instemming met deze executie betuigd. Sindsdien verweten dissenters calvinistische overheden dat zij even wreed waren als katholieke gezagsdragers. Cf. A. Hollard, 'Michel Servet et Jean Calvin', *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance* 6 (1945) 171-209.

9 Becker, red., *Bronnen*, 297.

Afb. 8 Dirck Volckertsz. Coornhert.
Gravure door Jan Harmensz. Muller (voor 1628) naar het portret van
Cornelis Cornelisz.

ogen open hadden en het juiste licht zagen.¹⁰ Coornhert zelf koos naar eigen zeggen niet, maar vele zestiende-eeuwers maakten wel een keuze uit de vele nieuwe kerken en sekten die overal in Europa ontstonden. Omdat dialoog en oecumene in de zestiende eeuw geen gemeengoed waren, was één van de grootste problemen in die tijd de verhouding tussen de verschillende varianten van het Christendom in een land. Wie kennis wil nemen van de ideeën van de perfectist Coornhert kan te rade gaan bij de drie kloeki folianten, waarin Coornherts werk is afgedrukt en bij vele boeken en artikelen over dit onderwerp.¹¹ De beste ingang voor mensen die Coornherts werk niet kennen, is misschien wel het boekje *Bedencke vander Nederlanden in noodd ende hulpe* uit 1580, geschreven in een beslissende fase van de Opstand tegen Spanje, waarin Coornhert puntsgewijs zijn ideeën ontvouwde.¹²

¹⁰ Coornhert aan Plantijn, maart 1584: 'Neemt dat ick nu verstondt gantsch blindt in Godtlijcken saecken te wezen, oock dat de Paus, Luther, Calvijn, Menno, David Jor., Hendrick Niclaesz, H.J., Swenckveldt voor my stonden, elck my aenbiedende de handt met beloften van my recht te leeden ende elck van d'ander segghende, dat zy elck self blindt zijn; mijn blindheydt maeckt, dat ick niet en magh sien, welcker van allen ooghen open sijn ende sien', in: M. Van Durme, *Supplément à la correspondance de Christophe Plantin* (Antwerpen 1955) 218.

¹¹ D.V. Coornhert, *Wercken* (3 dln., Amsterdam 1630). [Perfectisten geloven dat God wil dat mensen tijdens hun aardse leven zalig worden. Daartoe dienen zij kennis te verwerven over het goede om die kennis vervolgens in de praktijk te brengen. Cf. <https://www.kb.nl/themas/filosofie/dirck-volckertsz-coornhert/coornherts-ethiek> (laatst geraadpleegd op 8.03.2019) – noot van de redactie.]

¹² *Weet of rust*. Proza van Coornhert, H. Bongers en A.-J. Gelderblom ed. (Amsterdam 1985) 66-77.

Volgens Coornhert hadden de opstandelingen in 1580 vier mogelijkheden: vrede met Filips II accepteren, een buitenlandse soevereine vorst zoeken (Anjou), een inlands hoofd zoeken die de landen kon verenigen of verdere scheuring kon voorkomen, of als slaven een deel vormen van het Spaanse rijk. Het accepteren van vrede was een grote dwaasheid: vreemde vorsten zochten eigen gewin en wie niet in slavernij wilde leven, zou dus voor de derde mogelijkheid, een inheems vorst, moeten kiezen (Willem van Oranje dus). Die trouwe en verstandige vorst met liefde voor de Nederlanden kon de onderlinge verdeeldheid misschien verminderen. Die verdeeldheid uitte zich op politiek en kerkelijk gebied en vooral die laatste beschrijft Coornhert uitvoerig. Zo lang zij de Nederlanden in haar greep hield, had de Opstand immers, aldus Coornhert, weinig kans van slagen.

Een groot gevaar vormde de vurige wens der gereformeerden om andermans religie uit te roeien en over het geweten van andersdenkenden te willen heersen. De katholieken leden onder de gereformeerde verdrukking en daarom gingen velen weer over naar het Spaanse kamp. Naast de katholieken waren ook de wederdopers, schwenckfeldianen en anderen bevreesd voor dwang in godsdienstig opzicht. Verder constateerde Coornhert dat een grote groep andere dan religieuze prioriteiten stelde. Dat waren de 'geldisten'. Zij vroegen niet naar God of de Duivel, maar dachten alleen aan het lieve geld.

De gereformeerden kregen er voortdurend van langs. Coornhert verweet hen vooral het willen uitroeien van andersdenkenden. Volgens Coornhert had dit te maken met het besef van de gereformeerden dat zij verreweg het kleinste deel van de bevolking waren. Zou het schip der Nederlanden in de stormen van de Spaanse winden, door de onderlinge twisten aan boord tussen de schipper en de stuurlieden en van de (onderling ook twistende) bootslieden tegen de schipper en de stuurlui, niet jammerlijk zinken en daarbij de twistende opvarenden met zich meenemen in het zeemansgraf?

Volgens Coornhert kon het schip der Nederlanden nog worden gered, indien er maatregelen werden getroffen. De Nederlanden waren politiek zwak vanwege het veelkoppig bestuur, waardoor er te lang werd vergaderd en het nemen van beslissingen werd uitgesteld, het eigenbelang werd nagestreefd in plaats van het landsbelang. Bovendien was de rechtspraak slecht georganiseerd. Waaruit bestond Coornherts remedie? – Het kiezen van een verstandig inheems hoofd, met weinig onderbevelhebbers, dat gedurende deze periode van grote nood als dictator kon optreden om 's lands welvaren te behartigen.

In kerkelijk opzicht was de zothed niet minder groot. Ook hier bood Coornhert soelaas. De Staten, provincies en steden, het gewone volk, de gereformeerden en hun predikanten moesten instemmen met de volgende stellingen, die ook gedrukt moesten worden:

1. Het geloof was een gave Gods.
2. Religie mocht nimmer met geweld worden opgelegd.
3. De onderlinge godsdiensttwisten vormden de beste wapens van de vijand.

4. Het uitroeien van andermans godsdienst vormde een zaad van tweedracht onder het volk.
5. Hierdoor ontstond een burgeroorlog die de Nederlanden kon ruïneren.
6. De enige oorzaak van de oorlog met Spanje was gelegen in de bloedige gewetensdwang die door de rooms-katholieken werd opgelegd.
7. Het beste was een Unie ter voorkoming van godsdiensttwisten.
8. Zonder vrijheid van godsdienstuitoefening kon in de Nederlanden geen vrede heersen.
9. Niet alleen in een land of een stad, maar ook in een kerk konden twee geloven worden beleden.
10. Het ontbreken van godsdienstvrijheid leidde tot verwildering en atheïsme.

Coornhert zag twee mogelijke oplossingen om uit de problemen te raken. In de eerste plaats kon men de koning van Polen navolgen (d.i. Stefanus Báthory), die vrijheid van godsdienst had geschonken aan zijn onderdanen. Daar kon eenieder geloven wat hij wilde, mits het niet ten koste van een ander ging. Dit leek Coornhert gezien de grote problemen de beste oplossing. De tweede mogelijkheid was het organiseren van een colloquium. Vertegenwoordigers van de uiterlijke kerken, katholieken, gereformeerden, lutheranen (confessionisten) en wederdopers zouden uitsluitend over de Bijbel moeten praten en niet over de kerkvaders en menselijke glossen. Tijdens die gesprekken zou duidelijk worden waarover consensus bestond. Zo zou het 'schuim' uit de leer en de ceremonieën worden verbrand en zou een zuivere klomp goud overblijven, die alle vier de kerken voor waar hielden. Vervolgens moesten ook schwenckfeldianen en franckisten en alle anderen die geen uiterlijke kerk hadden ter vergadering worden uitgenodigd.¹³ Zó kon aldus Coornhert de eendracht van het land worden hersteld ter bestrijding van de Spanjaarden. De ontevredenheid zou verminderen en de tevredenheid van het volk zou toenemen.

Deze summiere parafrase van enkele gedachten uit het geschriftje geeft een aardig inzicht in Coornherts godsdienstige en politieke idealen en de manier waarop hij die in de praktijk wilde realiseren. Ook in dit werkje worstelde Coornhert met het probleem van de godsdienstige onverdraagzaamheid, het doden van ketters, dwang en de verhouding van de verschillende kerken in een land. Zijn opvattingen zijn duidelijk: juist omdat het geloof een gave Gods is, mag een godsdienst nooit met geweld worden opgelegd; willen heersen over andermans godsdienst leidt tot onrust en burgeroorlog en daarom is vrede onmogelijk; in een land, stad ja zelfs in een kerk kunnen twee geloven worden beleden en uiteindelijk zal het ontbreken van godsdienstvrijheid leiden tot verwildering en atheïsme. Als geen ander in de Nederlanden, men kan dit niet vaak genoeg herhalen, heeft Coornhert, levend in het 'Zeitalter der Glaubensspaltung' met zijn vele kerksplittingsen, gewetensdwang

¹³ [Respectievelijk aanhangers van de kerkhervormers Caspar Schwenckfeld (1489/90-1561) en Sebastian Franck (1499-1542). Meer over hun denkbeelden en invloed bij: M.E.H.N. Mout, 'Spiritualisten in de Nederlandse reformatie van de zestiende eeuw', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 111 (1996) 297-313 en W. Bergsma, Aggaeus van Albada (c. 1525-1587), schwenckfeldiaan, staatsman en strijder voor verdraagzaamheid (Meppel 1983) hoofdstuk II – noot van de redactie.]

en godsdienstoorlogen, gestreden voor godsdienstige verdraagzaamheid. Vanaf zijn jonge jaren tot en met zijn felle polemieken tegen Calvijn en Beza, de gereformeerde predikanten en in zijn laatste levensjaren de vermaarde Justus Lipsius, heeft Coornhert geprobeerd anderen van zijn ideeën te overtuigen, en als een foxterriër liet hij zijn tegenstanders niet gemakkelijk los. Een constante factor in veel van zijn geschriften was de verbazing over het terechtstellen van andersdenkenden, zoals hijzelf in het *Proces van 't ketterdoden* (1590) heeft beschreven:

Van mijn jonckheydt hebbe ick gheweten vele menschen ghedoodt te zijn, so om misdaden als om religie, noyt hoorde ick d'overheydt om het dooden van moorders, doodt-slaghers, straetschenders etc. misprijzen, maer prijzen. Want het volck verstonst dat recht tot heur bescherming ende tot ontzigh vande quaden te wesen. Maer noyt hoorde ick vroom mensche d'overheydt om yemant om 't gheloof gedoot te hebben prijzen maer haterlijck misprijzen, want zy hielden 't onrecht: maer dat men den dolenden hoorde te onderwijzen, nadiet goede luyden waren en niemant schadelijck.¹⁴

Welke argumenten voerde Coornhert nu aan tegen de voorstanders van ketterijvervolgingen? De eerste stelling van Coornhert in het hier geparafraseerde geschriftje is een goed uitgangspunt: het geloof was een gave Gods. Coornhert verwachtte dat katholieken, calvinisten, lutheranen en wederdopers die stelling zouden onderschrijven. Coornherts verwachting was reëel: voor de meesten was het geloof inderdaad een godsgeschenk (*donum Dei*), maar Coornhert zelf ontleende aan dit idee ook een belangrijk motief voor godsdienstvrijheid. De overgang van de eerste stelling naar de tweede stelling was voor de spiritualist Coornhert uiterst principieel: met geweld mocht godsdienst nimmer worden opgelegd. In het geschrift *Vande Leydtsche Disputatie Warachtigh Verhael* motiveerde Coornhert waarom dwang met uiterlijk geweld verwerpelijk was:

Sedert den tijt dat ick verstondt dat het warachtich gelove een gave Godes is, dat geen mensch ander dat mach gheven, veel minder aendwinghen met uysterlick ghewelt, immers dat niemant sulcx van Gode noch niet ghenadelijck verleent zijnde, den Almachtighen Godt, die salichmakende gave en mach afdwinghen: hebbe ick oyt voor geen minder wreetheyt, fellonnije ende tyrannije moeten achten, dat d'een mensche wanende te hebben het ware ghelove, den anderen 't selve noch ontberende, door sulcke wandelinghe hatet, vervolcht ende doodet: dan of een mensche van Gode met die gave des ghesichts beschoncken zijnde eenen gebooren blinde omdat hij doolt struyckelt ende valt, bannen, vanghen of vernielen wilde.¹⁵

Wie wel het geloof had ontvangen, had dus niet het recht te oordelen over iemand die het geloof nog niet had ontvangen. Uit Coornherts perfectisme vloeide zijn 'wet der nature' voort, die gebaseerd was op het nieuwtestamentische gezegde: 'Alles nu wat gij wilt, dat u de mensen doen, doet gij hun ook aldus: want dit is de wet en de profeten'. (Matt. 7: 12). Deze 'wet der nature' was voor Coornhert een Gulden Regel en vormde

¹⁴ Coornhert, *Wercken*, II, 776.

¹⁵ Coornhert, *Wercken*, III, 56a.

de basis van zowel zijn ethiek als zijn opvattingen over godsdienstige verdraagzaamheid.¹⁶ Die wet was voor Coornhert ook de liefdeswet van Christus. In het *Proces van 't Ketterdoden* beschreef Coornhert wat hij als de hoofdsom van de ware religie beschouwde:

Die wet der natueren ghebiet allen menschen te doen een ander, dat elck gaerne van een ander ghedaen soude zijn. Geen menschen vint men, die niet gaerne en heeft dat elck hem voordere tot het ghene hem alderbeste zy, dit alder best aller menschen is te wesen goet of Godlijck. Hiertoë brengt den menschen aldermeest ware kennisse Godes en zijns selves. Dese baert liefde, tot God boven al, ende totten naesten als sichselve. Dit is de hoofdsomme des waren religions.¹⁷

Wie zijn naaste liefheeft als zichzelf, kon volgens Coornhert nooit zijn naaste vanwege het geloof willen dwingen, hinderen of doden. Ook de magistraat was onderworpen aan deze 'wet der nature'. Dit idee is wel de rode draad in Coornherts geschriften over de verdraagzaamheid.

Wanneer Coornhert in zijn *Bedencke* ook de volgelingen van de spiritualisten Caspar Schwenckfeld, Sebastian Franck en alle anderen die geen uiterlijke kerk hadden bij het voorgestelde godsdienstgesprek wilde uitnodigen, bleek zonneklaar zijn waardering voor het spiritualisme. Coornhert was zelf een spiritualist en dit impliceerde een derde reeks argumenten tegen het doden van ketters. Veel spiritualisten wilden een scheiding van Woord en Geest, op grond daarvan ook een scheiding van kerk en staat, en velen hadden bovendien een sterke eschatologische gerichtheid. Coornhert wilde de Bijbel geestelijk lezen, hij beschouwde ceremonieën als niet noodzakelijke rites en de sacramenten waren voor hem eveneens van weinig belang. De Geest Gods was vrij en is niet aan de uiterlijke kerk gebonden. In een refrein bij het wel erg polemische pamflet *Zeepe opte vlekken by Lambertus Danaeus* hield Coornhert de 'religiedrijvers' voor:¹⁸

Die windt sietmen niet, maer 't gesuys wordt wel gehoert,
Sy laet haer vanden vleesch niet bedwingen,
Die windt blaest waer hij wil Oost Suyt of Noort,
Also vry komt oock des gheestes vloet ontspringen.¹⁹

Deze opvattingen hielden in dat de ware kerk; onzichtbaar was en dat die kerk bestond uit wedergeboren christenen, of zij zich nu papisten, calvinisten, lutheranen of wederdopers noemden.

¹⁶ Bongers, *Coornhert*, 209 e.v.

¹⁷ Coornhert, *Wercken*, II, 121c.

¹⁸ [Zie voor de polemiek tussen Lambert Daneau (ca. 1530-1595), Frans jurist en eerste hoogleraar theologie in Leiden, en Coornhert: M. Roobol, *Disputation by Decree. The Public Disputations between Reformed Ministers and Dirck Volckertszoon Coornhert as Instruments of Religious Policy during the Dutch Revolt (1577-1583)* (Leiden en Boston 2010) 170-172 – noot van de redactie.]

¹⁹ Coornhert, *Wercken*, III, 596.

Deze ideeën lagen ten grondslag aan een belangrijk argument van Coornhert en andere spiritualisten tegen het vervolgen van ketteren. Ketterij was een geestelijke zaak en nimmer mochten wereldse en geestelijke werelden worden vermengd. Als Gods Geest los van instituties werkte, kon de overheid nimmer een ketter verbranden. Christus had alleen een geestelijk zwaard, geen wereldlijk. Daarom luidde de titel van dit opstel ook: 'Godt alleen mach die ziele dooden', een citaat uit het geschrift *Toetsteen der ware Leeraren* (1581), waarin Coornhert verder meedeelt dat tegen ketteren uitsluitend geestelijke wapens mochten worden gebruikt.

Die ware leeraren en ghebruycken dan teghen soodanighe onzichtbare vyanden soo kindisch gheen zichtbare wapenen, maar andere daar toe bequaam ende hen van den veldt-overste Christo self daar toe ghegheven zijnde: dat zijn gheen menschen, maar Godes wapenen, 't is gheen vleeschelijck, maar een gheestelijck swaert ...²⁰

Een ander spiritualistisch argument voor godsdienstvrijheid was het zogenoemde Gamaliël-motief, dat werd ontleend aan Handelingen 5. Hier lezen we over valse profeten die de raad wil doden. Maar de farizeeër Gamaliël, 'een wetgeleerde, in ere bij het gehele volk', stond toen op en zei dat men die valse profeten moest laten gaan. 'Want indien dit streven of dit werk uit mensen is zal het vernietigd worden, maar indien het uit God is, zult gij hen niet kunnen vernietigen; het mocht eens blijken dat gij tegen God strijdt' (Handelingen 5: 38-39). Coornhert ontleende aan dit verhaal twee argumenten tegen kettervervolging: God zelf zal uiteindelijk de waarheid doen zegevieren en een mens kan niet oordelen over ketterij. Geen wonder dus, dat Coornhert zich in zijn *Synodus van der consciëntien vryheydt* op dit punt geheel met Gamaliël identificeerde.²¹

Er zijn uiteraard in het werk van Coornhert nog meer motieven voor godsdienstige vrijheid te vinden, bijvoorbeeld de *locus classicus* in Matteüs 13: 24-30, de parabel van het onkruid.²² Coornhert citeerde verder teksten uit het Oude en Nieuwe Testament, kerkvaders en humanisten als Calvijns opponent Sebastian Castellio, de Italiaan Iacopo Aconcio, een schwenckfeldiaan als Aggaeus van Albada en talloze anderen om zijn tijdgenoten te overtuigen van zijn visie op de godsdienstpolitiek. Coornhert ging uiteindelijk zelfs verder in zijn principiële erkenning van de religieuze pluriformiteit en zijn verdediging van de godsdienstvrijheid dan de al eerder genoemde Castellio. Hij wilde namelijk dat ook atheïsten vrijelijk hun mening kenbaar konden maken.²³ Al was Coornhert zelf een christen, atheïsten wilde hij geen strobreed in de weg leggen.

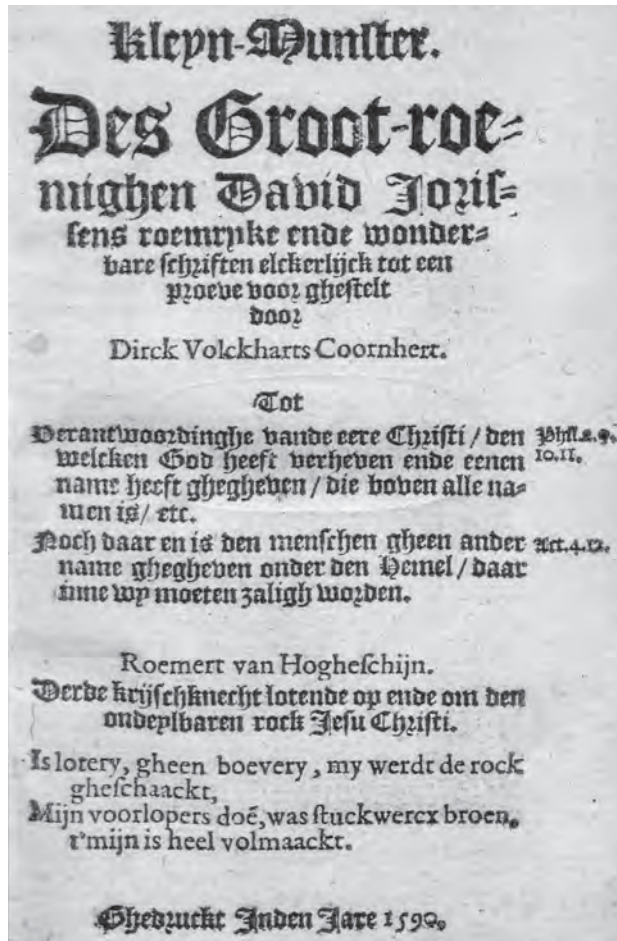
20 Coornhert, *Wercken*, I, 65a-b.

21 Ontleend aan: Bongers, *Coornhert*, 212.

22 [In deze parabel verbiedt een boer zijn knechten het onkruid dat diens vijand tussen zijn tarwe heeft gezaaid te wieden. De boer geeft daarentegen opdracht het onkruid tussen het graan te laten groeien, omdat met het uittrekken ook de goede tarwe verloren kan gaan. Pas als het onkruid is volgroeid, mogen de knechten het maaien om het vervolgens te verbranden – noot van de redactie.]

23 Voor de verhouding tussen Castellio en Coornhert zie: Bongers, *Coornhert*, 215 e.v.

Afb. 9 Titelblad van Coornherts
geschrift tegen David Joris.

Ideaal en werkelijkheid

Wie leest of bladert in Coornherts werk of in het werk van Becker en Bongers wordt ogenblikkelijk getroffen door de grote kloof tussen enerzijds Coornherts irenische idealen, zijn hartstochtelijke pleidooien voor godsdienstige tolerantie, zijn opvattingen over een wereld zonder hinderlijke uitwassen op godsdienstig gebied en anderzijds de werkelijkheid van alle dag. De tragiek van Coornhert is volgens mij dat zijn pogingen om de kloof tussen ideaal en werkelijkheid in zijn eigen tijd enigszins te overbruggen zijn mislukt, niet alleen omdat Coornherts ideeën zo on-zestiende-eeuws waren – dat waren ze deels zeker – maar ook omdat Coornherts meer politieke verhandelingen op het gebied van de godsdienstpolitiek zo onrealistisch waren.²⁴

²⁴ Voor tolerantie in het algemeen zie: H.R. Guggisberg, 'Veranderingen in de argumenten voor religieuze

Wanneer men bijvoorbeeld de praktische voorstellen van Coornhert plaatst in het licht van de kerkelijke en politieke ontwikkelingen, dan kan men naar mijn mening moeilijk anders concluderen dan dat ze gebaseerd waren op een te groot optimisme en in feite gedoemd waren om te mislukken. De voorstellen die Coornhert deed in zijn *Bedencke* waren in de zestiende eeuw utopistisch. Het was toch naïef om van calvinisten te verwachten dat zij zouden instemmen met vrije uitoefening van godsdienst of te verwachten dat zij met katholieken, lutheranen, ja zelfs wederdopers en spiritualisten een vergadering zouden beleggen om te streven naar godsdienstige consensus? De katholieken verdrukten de wederdopers en honderden vonden de dood op het schavot of op de brandstapel. Na eerst zelf te zijn vervolgd, waren ook tal van felle calvinisten bereid om katholieken en wederdopers vrijheid van godsdienstuioefening te ontzeggen. De wederdopers vormden een kakofonie en werden het doperse Babel genoemd en de spiritualisten met al hun verschillende messiaanse pretenties en profetische ambities streefden ondanks al hun ijveren voor verdraagzaamheid ook niet naar eenstemmigheid. De toonzetting van de zestiende-eeuwse polemische geschriften, die van Coornhert inclusief, de wederzijdse verdachtmakingen, de onwil vaak om persoon en zaak te scheiden en de enorme verschillen in visie op de Bijbel, de sacramenten, de verhouding tussen kerk en staat en andere vraagstukken als de christologie, de soteriologie en de ecclesiologie maakten iedere zestiende-eeuwse voorloper van een Raad van Kerken in Nederland bij voorbaat onmogelijk.

Coornhert zelf moest in 1581 ondervinden dat de genoemde tien stellingen in Haarlem grote problemen gaven. Coornhert had namelijk in Haarlem een verzoek van katholieken om de religievrede te handhaven ingediend bij Oranje. De Staten en Oranje waren zo ontstemd over dit voorstel en met name over Coornherts opmerkingen tijdens de mondelinge toelichting dat het rekest werd teruggetrokken.²⁵ Een jaar later verscheen Coornherts *Middel tot minderinghe der secten*, waarvan de titel alleen al aangaf dat de godsdienstige pluriformiteit, ook wat hem betrof, zijn grenzen had. In een interim-periode zouden de pastoors en predikanten tijdens de kerkdiensten alleen de Bijbel voor moeten lezen en de gelovigen zouden stichtelijke boeken en Bijbelcommentaren moeten inleveren. Weigering hier gehoor aan te geven, zou met een boete worden bestraft. In de interim-periode zou naar meer eenheid worden gestreefd en een concilie zou uiteindelijk de zaak kunnen regelen.

Hierop reageerden enkele gereformeerde predikanten in Delft, met wie Coornhert vaker in de clinch lag. Zelfkennis was de predikanten blijkbaar niet vreemd toen ze Coornhert vroegen welke Bijbelvertaling de gelovigen zouden moeten gebruiken. Coornhert zelf gaf toe dat dit voorstel naïef was en dat hij 'ghedoolt' had.²⁶ Een geheel ander probleem in dit opzicht was dat Coornhert ten opzichte van de gerefor-

tolerantie en godsdienstvrijheid in de zestiende eeuw', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 91 (1976) 177-195.

²⁵ J. Spaans, *Haarlem na de Reformatie. Stedelijke cultuur en kerkelijk leven, 1577-1620* (Hollandse Historische Reeks 11; Den Haag 1989) 73-74.

²⁶ Gegevens ontleend aan: Bongers, *Coornhert*, 209.

meerden uiterst bevooroordeeld was. Wie alleen Coornhert leest, krijgt de indruk dat het merendeel van de gereformeerden strenge vervolgingen wilde en dat zij niet afkerig waren van het ketterdoden. In zijn *Bedencke* liet hij zich eveneens negatief uit over de gereformeerden. Hij schreef in het bijzonder over de ijver der gereformeerden om andermans geloof te willen uitroeien en over de gewetensdwang van deze 'religiedrijvers'. Niemand zal ontkennen dat vele gereformeerden de grenzen van hun kerk goed bewaakten en dat de wachters op Sions muren kettters met behulp van de overheid graag vrijheid van godsdienst zouden ontzeggen. Maar die theocratisch denkende predikanten ondervonden veel weerstand. Te denken valt in dit verband aan de Sneker predikanten Goswinus Geldorpius en de befaamde Johannes Bogerman, die Beza's *De haereticis a civili magistratu puniendis* (Over het bestraffen van kettters door de burgerlijke overheid, 1554), een door Coornhert fel bekritiseerd boek, in 1601 vertaalden. In een woord vooraf drongen de predikanten er bij de magistraat op aan de wederdopers de stad uit te jagen. De magistraat zegde dit toe en kondigde een plakkaat af, maar in de praktijk veranderde er niets.²⁷

Het gebruik van het bepaald lidwoord bij begrippen als reformatie, anabaptisme, humanisme en calvinisme blijkt zo langzamerhand onmogelijk te zijn. De gereformeerden bleken in de Nederlanden zeer pluriform te zijn.²⁸ Tegenover meer onverdraagzame lieden als Geldorpius en Bogerman kunnen meer verdraagzame calvinisten worden geplaatst als Franciscus Junius en Oranjes hofprediker Pierre Loyseleur de Villiers. Oranjes naaste medewerker Marnix wilde vrijheid van godsdienstuitoefening voor katholieken en calvinisten, maar Oranje ging nog een stapje verder door ook de wederdopers meestentijds vrijheid van godsdienstuitoefening toe te zeggen.²⁹

Toen Coornhert in 1580 in zijn *Bedencke* opmerkte dat de gereformeerden verreweg het kleinste deel van de bevolking uitmaakten, overzag hij blijkbaar de strekking van die opmerking niet, getuige de vele aantijgingen tegen de gereformeerden. Coornhert zou vermoedelijk dan ook instemmen met de katholieke historicus L.J. Rogier, die in 1945 stelde dat het calvinisme 'fanatiek en absoluut, doelbewust en methodisch conspireert, tot het geschikte moment daar zal zijn voor de staatsgreep, die het gelegenheid zal geven om, kleine minderheid, zijn theocratie naar Geneefs model, zijn dictatuur aan een overweldigende meerderheid op te leggen'.³⁰

Coornherts vrees voor de religiedrijvers, de theocratie der calvinisten, hun fanatisme en de gewetensdwang zou echter deels ongegrond blijken te zijn, al had hij persoonlijk redenen genoeg om een hekel aan de gereformeerden te hebben. Toch kan

²⁷ Nader uitgewerkt in W. Bergsma, 'Kalvinisme yn Snits om 1600 hinne', in: W. Bergsma, D. Gorter, L.G. Jansma en C.H.A. Verhaar, red., *Frysk, from en frij. In oantal aspekten fan leauwe en polityk yn Fryslân* (Leeuwarden 1988) 95-120, aldaar 108 e.v.

²⁸ W. Nijenhuis, 'Varianten binnen het Nederlandse Calvinisme in de zestiende eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 89 (1976) 358-373.

²⁹ J.J. Woltjer, 'Willem van Oranje en de godsdienstige pluriformiteit', in: *Apologie van Willem van Oranje. Hertaaling en evaluatie na vierhonderd jaar, 1580-1980* (Tielt en Amsterdam 1980) 21-37.

³⁰ L.J. Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de zestiende en zeventiende eeuw* (3 dln., Amsterdam 1945-1947) I, 159.

men soms begrip hebben voor het feit dat die hekel wederzijds was, gelet op de aan 'onverdraagzaamheid grenzende zendingsijver' van Coornhert zelf.³¹ Coornhert heeft zich blind gestaard op de meer extreme varianten van het gereformeerd protestantisme in de Nederlanden en de Republiek, want de ontwikkelingen zouden een geheel andere loop nemen dan Coornhert vermoedde. De gereformeerden bleven namelijk lange tijd een klein hoopke.³² Ondanks alle officiële beperkende bepalingen en plakaten voor andere godsdienstige gezindten dan het calvinisme zou de Republiek veel pluriformer worden dan Coornhert had vermoed. De ontwikkelingen in Haarlem tonen dit overduidelijk aan: in 1620 vormden de gereformeerden twintig procent van de stedelijke bevolking, slechts vijftig procent van de Haarlemmers had op dat ogenblik een keuze gemaakt voor één van de mogelijke varianten van het christendom.³³

De historicus signaleert bij Coornhert allerlei tegenstrijdigheden: zijn handelwijze stond herhaaldelijk op gespannen voet met zijn adagia over de 'vroolijke zorgeloosheid' en het 'met lossen herten bezitten'.³⁴ Zijn ferme taal was niet altijd in overeenstemming met zijn gedrag. Coornhert, de man die niet wilde kiezen en een afkeer had van profetische pretenties, hield niettemin zijn tegenstanders voor dat hij van God zelf zijn volmacht had gekregen: 'Daer is mijn volmacht die ick mach tonen, niet van menschen, maer van den Schepper alder menschen.'³⁵ Zou een tegenstander van Coornhert deze verschillen tussen leer en leven te zien geven, dan zou de 'apostel der volmaakbaarheid' die gretig voor zijn polemieken hebben benut. De historicus is echter, anders dan Coornhert, geen moralist. Hoezeer men Coornherts ideeën over verdraagzaamheid kan bewonderen, zijn streven om de tegenstellingen in de confessies te overwinnen kan loven en zijn niet aflatende strijd voor een wereld zonder geloofsdwang kan appreciëren, toch moet men vaststellen dat de manier waarop hij heeft geprobeerd die idealen te realiseren naïef was. Negatief kan men stellen dat Coornhert de godsdienstige verhoudingen in zijn tijd niet begreep, al zal niemand hem dat euvel duiden. Maar men kan het ook positief benaderen: Coornhert was met zijn dromen over godsdienstvrijheid zijn tijd ver vooruit.

31 Typering van: J. Spaans, *Haarlem na de Reformatie*, 105. W. Nijenhuis, 'Een monoloog van Dirk Volckertsz Coornhert', *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 60 (1980) 90-116 heeft over dit boek een strenge recensie gepubliceerd. Hoewel Nijenhuis hier en daar selectief te werk gaat, kritiseert hij mijns inziens terecht Coornhert en ook Bongers' visie op het gereformeerd protestantisme.

32 Zie voor de problematiek van het geringe aantal lidmaten en de liefhebbers: A.Th. van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt* (Assen 1974) 128 e.v.

33 Spaans, *Haarlem na de Reformatie*, 104.

34 Ontleend aan: B. Becker in: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* X (1937), lemma Coornhert, kol. 209-215, aldaar kol. 210.

35 Coornhert, *Wercken*, III, 1456.

5 Balthasar Bekker als predikant: dienaar en doctor*

Ik meene dat ons meeste volk, so groot als klein, alleenlik maar gereformeerd zijn op zijn paapsch: dat sij't maar door opvoedinge en door gewoonte zijn; de Schrift wel hoorende, en seggende Gods Woord te zijn, maar niet verstaande wat de Schrift ons leert, dan slechts so gelovende, om dat een Predikant het seit, die in de daad van 't kerkgaan godsdienst stellen ende in 't gebruik der sacramenten kragt om saligheid te werken: houdende slechts voor gereformeerd het gene sij gewoon zijn, en 't ongewoon als paapsch of anders ook verwerpende.

Balthasar Bekker over de gereformeerden van zijn tijd, 1696¹

Inleiding

Balthasar Bekker was de gelukkige bezitter van een pen. Een verhaal beginnen met een pen is niet gebruikelijk, maar de inscriptie op deze pen rechtvaardigt dit begin. 'Balthasar Bekker S.S.T.D. et V.D.M. Opus Virtutis Veritatisque triumphat' (Balthasar Bekker Doctor in de Heilige Schrift en Dienaar van het Goddelijke Woord. Het werk van de deugd en de waarheid triomfeert).² Deze inscriptie is wel de kortst mogelijke samenvatting van wat Bekker heeft beziel.

De eigenaar van deze pen, Balthasar Bekker (Metslawier 1634-Amsterdam 1698), zoon van een Westfaals immigrant, studeerde onder meer wijsbegeerte in Groningen en theologie in Franeker en was na zijn studie eerst twee jaar adjunct van zijn vader in het Groningse Warfhuizen.³ Na een korte rectoraatsperiode aan de Latijn-

* Dit artikel is oorspronkelijk gepubliceerd in een themanummer van *It Beaken* over Balthasar Bekker: *It Beaken* 58 (1996) 73-91. De auteur bedankt ook Jacob van Sluis, die zijn studie *Bekkeriana. Balthasar Bekker biografisch en bibliografisch* (Leeuwarden 1994) reeds in een zeer vroeg stadium beschikbaar stelde.

¹ B. Bekker, *De Leere der Gereformeerde Kerken van de Vrye Nederlanden* (Amsterdam 1696) 460-461.

² G.A. Wumkes, *Stads- en Dorpskroniek van Friesland, I (1700-1800)* (Leeuwarden 1930) 175. In de door Wumkes geciteerde mededeling uit de *Leeuwarder Courant* van 1790 stond ook nog dat het een pen van tin was.

³ Groninger Archieven, Archief Nederlandse Hervormde Kerk, classis Marne, inv.nr. 1, d.d. 2 juli 1655: 'Sijn gelesen d'testimonia acad. et eccum. dni Balth. Beckeri en soodanigh bevunden, dat hij niet allene tot het examen (als vooren) geadmitteert maar oock terstont sijne predicatie gehoort is. D'welcke classis welgevallende, heeft toegestaan dat hij (sijn vader impotent zijnde) in den godtsdienst mach t'hulpe comen: edoch sonder

se school in de Friese universiteitsstad Franeker was hij predikant in Oosterlittens (1657), Franeker (1666), Loenen (1674), Weesp (1676-1678) en Amsterdam (1679-1692). In 1692 werd hij als predikant ontslagen. Bekendheid en roem, kritiek en weerstand riep hij op in verband met zijn cartesisaanse sympathieën, een catechetisch boek, zijn kritiek op synodale besluiten, een boek over de kometen uit 1683, een commentaar op het boek Daniël en zijn boek *De betoverde weereld*. In de periode van Paul Hazards *La crise de la conscience européenne* was deze ‘beroerder van Frieslands Israël’ vermoedelijk de meest verguisde en meest bekende predikant van de Gereformeerde Kerk in de Republiek.⁴

In de historiografie staat niet de predikant centraal, maar vooral de bestrijder van het bijgeloof. Hazard behandelde Bekker dan ook in het gedeelte ‘Contre les croyances traditionnelles’ in het hoofdstuk ‘La négation du miracle. Les comètes, les oracles et les sorciers’, waarin hij in fraaie retorische bewoordingen wordt getypeerd als een man die ‘door rede was bezeten. Als een kloeke, oprechte strijder sloot hij zich aan bij de kruisvaarders van het verstand.’⁵ Bekkers biograaf Wim Knuttel besloot zijn boek over zijn ‘verlichte’ held met de woorden:

Is hij voor den kring, waarin hij leefde en werkte, een man van beteekenis geweest, als strijder voor verlichting, als kampioen tegen bijgeloof heeft hij de geheele menscheit tot zijn schuldenaar gemaakt. Zijn leven en werken bestudeeren brengt er van zelf toe hem te eeren als een der geleerdste en nobelste figuren uit ons vaderland in de zeventiende eeuw.⁶

Dit zegt misschien iets over Bekker, maar meer nog over Knuttel. Men krijgt uit Knuttels boek in ieder geval weinig inzicht in ‘de kring waarin Bekker leefde en werkte.’⁷

In het apologetische en verongelijkte ‘Aan den Leser’ in *De betoverde weereld* beweert Bekker dat men geen staat kan maken op het oordeel van mensen. Zijn boek over de catechismus, zegt Bekker, werd eerst door tweehonderd Friese predikanten veroordeeld, zonder dat één hunner een reden kon aanvoeren, en vervolgens weer unisono goedgekeurd, zonder dat in het boek iets was gewijzigd. Een christen, zeker een predikant, dient volgens Bekker buiten het oordeel van mensen de zekerheid te halen ‘uit den grond der saken’. De belangrijkste zaken die hij voor zichzelf weten moest en anderen diende te onderwijzen baseerde hij dan ook op de Schrift en de Rede,

eenige consequentie van anderen.’ Dr. O.D.J. Roemeling te Hardegarijp was zo vriendelijk mij te attenderen op deze archiefverwijzing, die een kleine bijdrage tot Bekkers biografie bevat.

4 Bekkers reputatie als ‘een Beroerder van Frieslands Israël’ in: B. Bekker, *De Friesche godgeleerdheid. Begrijpende alle desselfs werken in Friesland uitgegeven, en ‘tgeen daar af geoordeeld en daar over voorgevallen is. Waar van enige stukken nooit voor desen zijn gedrukt geweest* (Amsterdam 1693) 62.

5 Paul Hazard, *La crise de la conscience européenne (1680-1715)* (Parijs 1935) 156.

6 W.P.C. Knuttel, Balthasar Bekker. *De bestrijder van het bijgeloof* (’s-Gravenhage 1906) 363.

7 ‘Onze Bekker was geen “liberaal” of “liberalist”, integendeel een streng geloovig man, die aan de belijdenis zijner kerk vast hield.’ Knuttel, Bekker, 74. Op tal van plaatsen blijkt dat Knuttel terdege beseft dat Bekker een gereformeerd predikant was, en toch beschrijft hij Bekker vooral vanuit het perspectief van de ‘moderne’ bestrijder van de duivel.

‘daar die by de Schrift te pas quam’. Bekker vervolgt zijn betoog met de opmerking, die ik in haar geheel citeer, dat het slechts zijn bedoeling was:

om de dolingen in leer en leven, die ’t meeste deel der menschen ingenomen hebben, so veel in my was wech te schuimen: of ten minsten d’order te verbeteren: ’t zy dat ik daar in d’eerste was, of dat ik noch iet naders hadde dan’t gene my van andere was voorgekomen. Ik heb daar boven andere ook noch besondere reden toe. ’t Is niet veel min dan 26 jaren, dat ik my in d’Hoge School tot Franeker verplicht hebbe, om de ware leere der Gereformeerde Kerken, so by monde als met Schriften, daar’t de saken en de gelegenheid vereischt, getrouwelijk voor te staan en te verdedigen.⁸

Bekker is er ten volle van overtuigd dat niemand dan hij krachtiger het atheïsme bestrijdt, de goddelijkheid van de Heilige Schrift ‘beveiligt’, de waarheid van de christelijke godsdienst verzekert en de Allerhoogste de eer geeft, om vervolgens te betogen dat het boek ‘den genen minst voldoen sal’ die Descartes verwerpen.⁹

Bekker stelt zich dus aan zijn lezers voor als een vroom christen, als predikant en als cartesiaan, die de waarheid van de Gereformeerde Kerk voorstaat en verdedigt. Als de bestrijder van het bijgeloof (de ondertitel van Knuttels boek over hem) is Bekker – ogenschijnlijk – goed bekend, maar aan zijn rol als predikant van en theoloog in de geprivilegieerde en publieke Gereformeerde Kerk wordt doorgaans minder aandacht besteed. Daarom vraag ik hier de aandacht voor Balthasar Bekker, de dienaar en de doctor in dienst van de Gereformeerde Kerk. Dat houdt in dat ik Bekker als een gewone gemeentepredikant beschrijf. Wat we van een zeventiende-eeuwse gereformeerde predikant mogen verwachten, geldt ook voor Bekker. Ook al is dus het verhaal voorspelbaar, het verwonderlijke is dat dit verhaal nog nooit zo is geschreven.

Bekkers leven in het kort

In *De betoverde wereld* memoreert Bekker een voorval in zijn eerste Friese gemeente, Oosterlittens. Lidmaat Grietje Tomas verspreidde het gerucht dat zij een spook had gezien. De man van wie zij het gezicht had gezien, woonde net als zij zelf naast Bekker. Prachtig beschrijft Bekker de situatie:

Ik vraagde van de vrouw, of sij sulx waarlijk en bescheidenlijk gesien had als men seide? en dat was, ja. Waar ’t spook haar was ontmoet? Sij seide, aan de zijde van den muur, daar dat staketsel doe ter aarden lagh. Hoe laat het was? ontrent acht uren ’s avonds. Waar hij doe bleef? Sij seide, dat hij schielik was verdweenen; sij en wist niet waar. Aan welke kant, na sijnen tuin toe, of den kamp? Na ’t terp toe, seidese; dat was die kamp. Ik vraagde ofser ook

⁸ B. Bekker, *De betoverde wereld, zijnde een grondig onderzoek van ’t gemeen gevoelen aangaande de GEESTEN, deselver Aart en Vermogen, Bewind en Bedrijf, als ook ’t gene de Menschen door derselver kracht en gemeenschap doen. In vier Boecken ondernomen* (Amsterdam 1691) **2 en verso. Curs. in originele tekst.

⁹ Bekker, *De betoverde wereld*, **3.

van was verschrikt geweest? So seer, bekendese, datse schier van haar selven was. En was hij, wiens gedaante u verscheen, doe ook van huis; so dat hij 't self niet wesen konde? Dat wist se niet. Hebt gij dan ook niet aangemerkt, of hij misschien, voor bij u heen getreden na de buiten zijde, niet achter om u henen weder in den tuin gestapt is? Daar hadde sij van schrik niet op gelett. Doe was het mijne beurt, om haar te seggen: dat het geen spook was, so een man die leeft des avonds ten 8. uren bij sijn eigen huis gesien word: dat dese schrik in haar geen oorsaak hadde: maar dat die oorsaak was geweest, dat sij niet sagh waar hij bleef. Ik braght haar 't Spook dus uit haar hoofd: en dede haar beloven over al te seggen, datse beter onderricht was; gelijk sij dede. Mitsdien deed ik het mijne by de onrustige gemeente: nam mijnen text ter proefpredicatie uit 1 Tim. 4.7. 'Verwerp d'ongoddelike en oudwyfsche fabelen; en oefent u selven tot godsaligheid.' Daar mede was het al rust, en Doede Crispinus (so was sijn naam) en spookte naderhand niet meer.¹⁰

Hier zien we de doctor en dienaar Bekker in actie. Verhalen gelooft hij niet zonder eigen waarneming; de 'oudwyfsche fabelen' verwerpt hij dus. Als predikant roept hij op godzalig te leven. Dit verhaal kan dienen als een sleutel tot goed begrip van Bekker, die als 'verlicht' mens en als predikant der Gereformeerde Kerk bepaalde vormen van bijgeloof bestrijdt.

Bekker is namelijk niet alleen 'verlicht', 'modern' en cartesiaans bestrijder van bijgeloof en toverij. Hij is polemicus en welsprekend redenaar. Bekker is ook een vrome gereformeerde man en tevens predikant. Zijn vader evenals zijn eigen zoon waren ook voorgangers in de Gereformeerde Kerk. Bekkers eerste schoonvader Hajo Johannes Walckens was predikant in Franeker; Bekker zou hem na diens dood in 1664 opvolgen. Bekker hield er een lofrede op de Heidelbergse Catechismus.¹¹ Vol trots meldde hij de eerste te zijn geweest die de jongste kinderen catechetisch onderricht gaf en die ook als eerste de middagdienst invoerde.¹² Hij was – heel ongebruikelijk onder dominees – doctor in de theologie, gepromoveerd op vele stellingen. Tijdens een reis naar Engeland en Frankrijk in 1683 maakte hij op de terugreis een kleine omweg om Noyon, de geboorteplaats van Johannes Calvijn, te bezoeken.¹³ In de kerkenraden, classes en synodes was Bekker een actief en nadrukkelijk aanwezige persoon; hij

¹⁰ Bekker, *De betoverde wereld*, IV, 40–41. Zie voor andere verder niet uit de literatuur bekende Friese voorvallen in verband met – vermeend – bijgeloof: Bekker, *De betoverde wereld*, IV, 44, 58 en 59.

¹¹ 'So staa echter dit vast, dat de Heidelbergsche Catechismus een uitnemend boekken is, dat seer grondig en bondig, waarachtig en kragtig, de gesonde leere voor d'eenvoudigen beschryft. En ik achte dat het niet alleen andere boeken van den kristelyken Godsdienst, maar zelfs ook alle Catechismen der Gereformeerden overtreft.' Balthasar Bekker, *De vaste spijse der volmaekten* (1674), later opgenomen in: Bekker, *De Friesche godgeleerdheid*. Citaat aldaar, 49.

¹² Bekker, *De Friesche godgeleerdheid*, 2.

¹³ Knuttel, Bekker, 168. Bekker noemde Calvijn de voortreffelijke leraar, in de Republiek vermaard vanwege zijn waardigheid. Over Cambridge, zo groot als Leeuwarden, memoreerde Bekker dat hier autografe brieven bewaard worden 'van d'eerste Leeraars der Herstelde Kerk Luther, Melanchton, Calvin, Beza en anderen.' Het reisverslag van deze reis wordt bewaard in de KB in Den Haag. Dr. J.J. Kalma maakte een afschrift. Dr. J. van Sluis gaf mij dit manuscript ter inzage. [Naderhand verschenen als: Balthasar Bekker, *Beschrijving van de reis door de Verenigde Nederlanden, Engeland en Frankrijk in het jaar 1683. Naar het handschrift uitgegeven en toegelicht door Jacob van Sluis* (Leeuwarden 1998) – noot van de redactie.]

werd namens Friesland corresponderend lid van de synode van Overijssel. In 1678 was hij veldprediker. Bekker was een kenner en pleitbezorger van de wiskunde.¹⁴ Hij was auteur van prekenbundels, boeken en catechetische geschriften die bestemd waren voor het (jeugdige) kerkvolk. Weliswaar in vriendelijke bewoordingen was hij ook een bestrijder van de menisten.¹⁵ Over katholieken schreef hij in *De betoverde wereld* soms uiterst insinuerend.¹⁶ Vloeken was hem een gruwel; op misbruik van Zijn naam heeft God de doodstraf gesteld.¹⁷

Wat Bekker bezielde heeft hij zelf vlak voor zijn dood in een korte autobiografie beschreven. Die werd postuum door zijn zoon J.H. Bekker, student in de theologie en de wiskunde, gepubliceerd als inleiding op het boekje *Sterf-bedde van Do. Balthazar Bekker*.¹⁸ De toonzetting van deze kleine levensbeschrijving is te vinden in het motto uit Job 7:1: 'Heeft niet de mensche enen stryd op aarden? Ende zyn sijne dagen niet als de dagen eens dagwerkers?' Bekker zag zijn leven als een voortdurende strijd: 'Ben ik van jongs op niet in strijd geweest?'¹⁹

¹⁴ Vgl. Bekker, *De betoverde wereld*, I, 134–135. [De wis- en vooral sterrenkunde leert volgens Bekker 'hoe seer de Schrift sich na de taal der ongeleerden schikt: en van den Hemel, Aarde, Sonne, Maan en Sterren niet na den Aart der Saken, maar na 't gemeen begrijp der menschen spreekt'. Bekker, *De betoverde wereld*, I, 134 – noot van de redactie.]

¹⁵ Zo polemiseerde hij in briefvorm over de kinderdoop, waarin hij de gebruikelijke kritiek der gereformeerden op de menisten verwoordde: 'Het gewighe van dit geschil [over de kinderdoop] is waarlik nergens na soo groot, als 't beslaghe datmen doorgaans daarvan maakt. Want het geringste der verschillen, die wij buiten dat met de doopsgezinden hebben, is van meerder belang dan van den kinderdoop. Ik segge van de menschweerdige des Saligmakers uit Maria, van 't amt der Overigheid, van den Eed; die sij voor henselven alleen, of ten minsten alleenlijk met de Socinianen gemeen hebben. Van der H. Drieenigheid, van de Verkiesinge, vrijen wille, rechtveerdigmakinge en diergelijke wil ik nu niet spreken.' Balthazar Bekker, *Bericht van den kinderdoop* (Leeuwarden 1690) 6. Ook wees Bekker op de grote verdeeldheid onder de menisten, een gebruikelijk argument in de polemieken tussen gereformeerden en doopsgezinden. Vgl. Bekker, *Bericht*, 12.

¹⁶ Bekker, *De betoverde wereld*, IV, 274: 'Bescheidenliker sietmen, dat in 't Pausdom: ende dienen de Legendes, en versierde wonderwerken hunder Heiligen, om 't blinde volk maar om te leiden, en hen de ogen toe te houden: op dat een klaar gesigt der waarheid hen niet van die koopmanschap afkeerig make, daar hunne Geestelikeit het vetst van groeit.' In *De vaste spijs* noemt hij de mis 'eene vervloekte afgodery'. Bekker, *De Friesche godgeleerdheid*, 229. In zijn *Kort begryp der algemeene kerkelyke historien* (Amsterdam 1685) zegt hij: 'Het Vagevuur en Voorburg der papisten, zijn enkele verdichtselen des Duivels en des Mammons; daar Gods Woord niet af meld, en ook daar tegen strijd.' Zie: Bekker, *De Friesche godgeleerdheid*, 659. Aldaar ook over de paus als Antichrist. Zie verder: Margaret C. Jacob, 'The crisis of the European mind: Hazard revisited', in: Ph. Mack en M.C. Jacob, red., *Politics and Culture in Early Modern Europe. Essays in Honor of H.G. Koenigsberger* (Cambridge 1987) 251–271, aldaar 261. 'Bekker wrote against the intervention of devils because he knew that the papist church "is the kingdom of the devil". Incidentally that overt anti-Catholicism was carefully removed by Bekker from his French translation, *Le monde enchanté* (1694). This may have led Hazard and subsequent commentators to overstate his rationalism at the expense of his extreme Calvinism.'

¹⁷ 'Want daar en is geene grootere sonde, noch die God meer vertoornt, dan de Lasteringe sijns Naams: daarom hij ook deselve met de Dood bevoelen heeft te straffen.' Bekker, *De Friesche godgeleerdheid*, 291–292.

¹⁸ Joannes Henricus Bekker, *Sterf-bedde van den eerwaarden, Godsaligen en seer geleerden Do. Balthazar Bekker* (Amsterdam 1698).

¹⁹ Balthazar Bekker, 'Kort ontwerp van Do. Balthazar Bekkers Leeven, Volgens sijn eigen hand-schrift, gevonden onder sijne nagelatene papieren', in: Bekker, *Sterf-bedde*, 2. Ook de citaten hierna zijn aan dit boekje ontleend.

Afb. 10 Balthasar Bekker (1634-1698), en profil afgebeeld op een denkpenning uit 1692.

Bekkers vader, predikant in het Friese Metslawier en het Groningse Warfhui-zen, was zijn belangrijkste leermeester: 'Mijn Vader was de leeraar mijner jeugd tot grooten nut voor mijne letter-oeffeninge na dien tijd.' Dankzij de lessen van zijn vader was Bekker niet bezweken voor de verlokkingen van de jeugd en kon hij zich be-roemen op een goede naam:

God hebbe d'eere, van dien eerlijken name, welken ik behield tot Groningen, en over-bragt tot Franiker; daar die noch meer versterkt wierd, en mijne agtinge by Professoren, Burgers en Studenten eenigins noch boven 't gros van mijns gelijken rees.

Na een korte periode verbonden te zijn geweest aan de Latijnse school te Franeker – 'geholpen door de gunst van vrienden en het goed gevoelen mijner Leeraars' – werd Bekker predikant in Oosterlittens:

Wanneer men my in 't school bestier begon dwers aan te sien, quam mij 't beroep van Oos-terlittens, doe buiten hope schier, als van den Hemel toe; daar ik pas 23 jaren en 6 wee-ken oud den dienst aanveerde, en met vrugt bekleedde, 9 jaren min drie maanden lang.

Gemakkelijk had Bekker het niet als *pastor loci* in deze plaats, hij maakte er ruzie met de beheerders van de kerkelijke goederen. De vruchten vielen hier niet gemakkelijk te plukken. Vervolgens diende hij gedurende acht jaar en acht maanden de gerefor-meerde gemeente van Franeker. 'Des had ik daar so wel als t'Oosterlittens gunst en liefde by het volk'. Ook in Franeker heeft Bekker het naar eigen zeggen niet gemak-kelijk gehad: 'Maar hoe wierd ik in dat Franiker geslingert! Wat tijden heb ik daar

beleeft! Hoe heeft mijn vreedzaam oogmerk om de kerk van tweespalt over de Filosofie van Descartes te behoeden, mij voor 30 jaren schier, al haats veroorzaakt, en in moeiten ingewikkeld die ik nooit en socht?’ Bekker memoreerde de moeilijkheden die hem werden aangedaan door verschillende gremia: tegenwerking bij een hoogleraarsbenoeming in Franeker en veel problemen rond zijn catechetisch boek *Vaste Spyse*. Maar de tijd kwam dat ‘de hemel [sich] opende tot mijn ontset’ in de vorm van een beroep naar Loenen. Na een rustige periode in Loenen en in Weesp werd Bekker beroepen in Amsterdam. Hier kon Bekker rustig werken aan zijn boek over de kometen en de exegese van het boek Daniël. Na de verschijning van *De betoverde wereld* was het gedaan met de rust:

Maar lieve God! Wat wateren zyn niet al tegen my beroerd geweest! Hoe zyn de heimelijke dingen van der menschen herten aan den dag gebragt? Hoe hebben sich de Leeraars der Gereformeerde Kerk gestoten aan de Reformatie die noch te doen was, en (geloofd zij God!) in dit stuk voor een groot deel ook gedaan is, en noch dagelich geschied.

Het effect van *De betoverde wereld* stemde Bekker tevreden:

Dank zij den Heere, dat de schrik des duivels meer en meer vergaat, en dat versierde Rijk des Satans van de kant daar ik den storm heb aangebraght, so groten last lijd; dat den schrik in spot verandert, en de meesters van het werk sich schamen over ’t gene my van hen geschied is, en beschroomd zijn om den minsten burger die my of ook myne schriften voorstaat, van ’t geschil te spreken. Dit acht ik loon genoeg voor al mijn werk te zijn.

Bekker besloot zijn ‘uiterste wil’ of geestelijk ‘testament’ met een reeks vrome wensen ten aanzien van zijn eigen persoon en gezin. Hij hoopte vooral dat zijn enige zoon de sporen van zijn vader zou drukken. ‘Ik hebbe niets van noden’, zo eindigde Bekkers geschrift, ‘dan maar met gerustheid uit dit leven te verhuisen, wachtende op d’ure die daar toe van u bestemd is, dat ik mijnen Saligmaker sien, en eeuwig in des Hemels vreugde leven sal.’

Een beschrijving van een sterfbed in de zeventiende eeuw is geen objectief relaas, maar behoort tot het genre van de *l’art du bien mourir*, de *ars moriendi* of de *conste van welsterven*, gelardeerd met veel topiek. De overledene dient als *exemplum* of voorbeeld voor de lezers.²⁰ Zo is ook Bekkers autobiografie, die de zoon in Bekkers eigen handschrift onder zijn nagelaten papieren vond, een bron die slechts voorzichtig dient te worden benut, omdat feit en mening in vrijwel Bekkers gehele werk een bekkeriaanse symbiose vormen van gereformeerde vroomheid, eigengereidheid en gevoel van miskennis.

Autobiografieën zijn vooral interessant om dingen die niet worden vermeld. Zo liet Bekker na te vertellen dat hij *alumnus* of voedsterling van Friesland was geweest. Hij kreeg in 1650 via de grietenij Hennaarderadeel een stipendium dat het hem mogelijk maakte theologie in Franeker te studeren.²¹ Ook het verbod in 1676 om hem

²⁰ Zie: L.F. Groenendijk en F.A. van Lieburg, *Voor edeler staat geschapen. Levens- en sterfbedbeschrijvingen van gereformeerde kinderen en jeugdigen uit de 17e en 18e eeuw* (Leiden 1991) 12 e.v.

²¹ Vgl. J.J. Kalma, ‘’s Lands voedsterlingen en de Friese kerk. Het alumnaat in Friesland. Studiebeurzen voor

tot hoogleraar in Franeker te benoemen, vermeldde hij niet.²² Bekker legde de nadruk op zijn afkeer van conflicten waar hij tegen zijn zin in betrokken zou zijn. Niettemin schreef hij in de jaren zestig ongevraagd zijn verhandeling over de lijkpredikaties en zijn traktaat over het cartesianisme.²³ Wonderlijk was ook zijn houding ten opzichte van de kerkelijke autoriteiten. Als doctor in de theologie viel hij niet onder de kerkelijke censuur, waar hij zich toch weer vrijwillig aan onderwierp. Bekker wendde bescheidenheid voor, maar in 1665 nodigde hij wel alle leden van de synode uit zijn promotie in Franeker bij te wonen.²⁴ Toch is deze biografische schets een aardige bron voor een eerste indruk van Bekkers leven als gereformeerd predikant en *doctor theologiae*.

Bekkers theologische idealen

Bekker werd als predikant zogenaamd afgezet vanwege zijn aandeel in de ‘onttovering van de wereld’. Wie de traditionele demonologie en duivelopvattingen kritiseert is echter nog niet automatisch een verdraagzaam mens. Bekker had – uiteraard zou ik zeggen – geen modern wereldbeeld, waarin plaats was voor een godsdienstig pluriforme maatschappij. Wie als lidmaat werd geëxcommuniceerd, kwam in het rijk van de duivel, waartoe allen behoorden die geen lid waren van de Gereformeerde Kerk.²⁵ *Extra ecclesiam reformatam nulla salus est* (buiten de Gereformeerde Kerk is geen zaligheid te verkrijgen). Als gereformeerd predikant bakende ook Bekker de grenzen van de Gereformeerde Kerk scherp af. Wederzijds begrip en tolerantie waren de meeste gelovigen vreemd in de zeventiende eeuw, zoals bijvoorbeeld blijkt uit Bekkers *Kort begryp der algemeine kerkelyke historien zedert het jaar 1666, daar Hornius eindigt, tot den jare 1684*.²⁶ Bekker begon zijn boek met het joods messianisme van de ‘tuimelgeest’ Sabbatai Zevi, de zich Messias noemende jood die, aldus Richard Popkin, door meer

predikanten in spe’, in: G.Th. Jensma, F.R.H. Smit en F. Westra, red., *Universiteit te Franeker 1585-1881. Bijdragen tot de geschiedenis van de Friese hogeschool* (Leeuwarden 1985) 147-160, aldaar 153 en 157-159.

²² Zie: Jacob van Sluis, ‘The human factor – De persoonlijke inbreng van Balthasar Bekker in de door hem opgeworpen conflicten’, *It Beaken* 58 (1996) 92-104, aldaar 98.

²³ [Bekker promoveerde op 25 mei 1665 in Franeker op een dissertatie waarin hij het houden van lijkpredikaties verdedigde. Van Sluis, ‘The human factor’, 98; drie jaar later publiceerde hij *De philosophia cartesiana admonitio candida et sincera* (Wesel 1668, herdruk Amsterdam 1693). Een vertaling van dit stuk werd als *Berigt aangaande de filosofie van Des Cartes* opgenomen in: Bekker, *De Friesche godgeleerdheid*, 679-721 – noot van de redactie.]

²⁴ Bekker, *De Friesche godgeleerdheid*, 649.

²⁵ ‘Vr. Hoe geeft men iemand over aan den Satan? Antw. Als men hem onweerdig verklaard om langer een lidmaat van Gods gemeente te blijven; en dat hy dienvolgens daaruit geslooten word: dan rekent men sulken mensche buiten Christus rijk in ‘t rijk des Duivels te wesen, gelijk als te vooren eer hy tot de gemeente bekeerd werd, wanneer hy kwam t’ontwaken uit den strik des Duivels, onder welken hy gevangen was tot zijne wille. 2 Tim. 2:26.’ Bekker, *De Friesche godgeleerdheid*, 251. Bepaalde van zijn voorstellingen over de duivel heeft Bekker zelf herroepen. Zie zijn ‘retractationes’ in: Bekker, *De Friesche godgeleerdheid*, 723 e.v.

²⁶ Zie noot 16. Over context en inhoud van dit geschrift zie: J.J. Prins, ‘Georgius Hornius en zijne “Kerkelijke Historie”’, *Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiedenis* 6 (1897) 321-342.

dan negentig procent van de toenmalige joden als Messias werd beschouwd.²⁷ De joden waren Gods uitverkoren volk, maar sedert de roeping der heidenen verworpen vanwege hun hardnekkigheid en ongelovigheid, een 'onbekeerlijkheid' die nog steeds voortduurde.²⁸ Het beroep van Zevi op de kabbala kritiseerde Bekker scherp. De *ars cabalistica* 'ter eere van sulken boef is het misbruiken van Gods naam.'²⁹

In het kader van het verdeelde christendom behandelde Bekker vervolgens Jean de Labadie (gest. 1674) en diens volgelingen, die 'slechts een kleen lapken' van de kerk hebben afgescheurd.³⁰ De Labadie 'blies de trompet tot scheuringe' en Bekker had dan ook geen enkele sympathie of begrip voor de labadisten. Bekker beriep zich op een geschrift van de predikant en voorman van de Nadere Reformatie Jacobus Koelman (1632-1695), waarin 144 dwalingen in het labadisme werden aangewezen, waaronder de stellingen dat de Gereformeerde Kerk de synagoge van de satan was en dat alle aardse goederen gemeenschappelijk waren.³¹ Al die scheuringen en conventikels der labadisten waren 'het gevolg geweest van de beroerlike scheursiekte eens paapschen mans.'

Bekker vervolgde met de inderdaad opvallende levensgeschiedenis van Antoinette de Bourignon (1606-1680), 'een paapsch vrouwmensch' en 'een base sottinne'. Zij was dikwijls 'met het hoofd op de loop' en gaf zich uit voor profetes. Het verbaasde Bekker dat deze 'mijmerende geest' juist zoveel aantrekkingskracht op de aanzienlijken in de Republiek uitoefende.³²

Ook Bekker hield nauwlettend als een gereformeerde wachter op Sions muren de bedreigingen van de ware gereformeerde kerk in het oog. Uit zijn *Kort begryp der kerkelyke historien* bleek zijn afkeer van onder meer joden in het algemeen en van Spinoza in het bijzonder, katholieken, labadisten en nieuwlichters, 'enthousiasten' en 'geestdrijvers' als De Bourignon.³³ Ook in zijn eerdere werk had Bekker katholieken, menisten, arminianen, nieuwlichters, kortom allen die geen lidmaat waren van de gereformeerde kerk bekritiseerd.³⁴

Legde Bekker in het *Kort begryp* vooral de nadruk op andere godsdienstige, heterodoxe bewegingen, in de prekenbundel *De Leere der Gereformeerde Kerken van de Vrye Neder-*

27 R.J. Popkin, 'Some Unresolved Questions in the History of Scepticism. The Role of Jewish Anti-Christian Arguments in the Rise of Scepticism with Regard to Religion', in: R.J. Popkin, *The Third Force in Seventeenth Century Thought* (Leiden 1992) 222-235, aldaar 232.

28 Bekker, *Kort begryp*, 1.

29 Bekker, *Kort begryp*, 11-12.

30 Bekker, *Kort begryp*, 17 e.v.

31 Jacobus Koelman, *Der Labadisten dwalingen grondig ontdekt en wederlegt* (Amsterdam 1684). Meer over Koelman bij: A.F. Krull, *Jacobus Koelman. Eene kerkhistorische studie* (Sneek 1901).

32 Bekkers oordeel stemt enigermate overeen met dat van Johannes Lindeboom, die De Bourignon eigengerechtigheid, geestelijke hoogmoed, heers- en hebzucht, hysteric, *pseudologia phantastica* en verdrongen sexualiteit toeschreef. J. Lindeboom, *Stiefkinderen van het Christendom* ('s-Gravenhage 1929) 363.

33 'Dit waren luiden die wind in 't hoofd hadden, en met standaarden in klein geselschap noordwaart optrokken, om dat hemelsch koninkrijk op aarde te zoeken. Dog d'oneenigheid hunner leidsluiden, en 't ongemak der eise, dedden dat die nooit volbraght wierd.' Bekker, *Kort begryp*, 28. Over Spinoza een intrigerende passage op p. 39.

34 Zie bijvoorbeeld: Bekker, *De Friesche godgeleerdheid*, 3 e.v.

landen zette hij uiteen waar de ware gereformeerde kerk voor stond. Zo vertelt Bekker dat hij in Oosterlittens een ouderling had gehad die de kerkelijke tucht of discipline een 'Kerke pluime' noemde, 'achtende dit een duitsch woord te zijn, en mogelijk om dat hij dese kerkelijke tucht niet streng, maar sacht bevond gelijk een pluim'.³⁵ Deze ouderling voert Bekker op bij de behandeling van de vraag welke de kenmerken zijn van de ware en welke die van de valse kerk. In het burgerlijk leven is een mens al voorzichtig met het kiezen van mensen met wie hij omgang wil hebben, des te meer geldt dit 'met wien datmen sich op wegh als na de Hemel geve, en het pad der sonden veiligst mijde, daar de gantsche weereld van doorkruist is'.³⁶ In Gods Woord valt te lezen wat de kenmerken van de ware kerk zijn. Bekker wijst op de grote kerkelijke verdeeldheid, de 'geveinsden' en de sekten. Drie kenmerken heeft de ware kerk: 1. 'de reine predikatie des Evangeliums', 2. een goede bediening van de sacramenten van doop en avondmaal en 3. de kerkelijke tucht om de zonden te bestraffen.

De valse kerk strijdt tegen God en Christus, geeft meer macht aan haar eigen ordonnantiën dan aan Gods Woord, bedient de sacramenten niet, is meer gegrond op mensen dan op God en vervolgt de ware christenen die wel naar Gods Woord leven.

De genen die d'opreghte leeraars en gelovigen in de gevangnisse werpen, en zijn van Christus volk niet: maar de Synagoge van den Satan, dat is vyand ende tegenstander; en het is de Duivel, dat is, lasteraar en vijand van de waarheid die sulx doet. Op[enbaring] 2: 9-10.³⁷

Het stoorde Bekker zeer dat godsdienst voor veel mensen eerder een zaak van de leer dan van het leven was.³⁸ Wanneer de ware gelovigen hun leven zouden beteren en de waarheid zoeken, zou de eenheid onder de christenen toenemen en het aantal sekten verminderen. Het was beter een gereformeerd lidmaat of een katholiek persoon tot een beter leven te bewegen dan een katholiek te overtuigen van de valsheid van de paapse leer en de waarheid van de gereformeerde leer. Bekering zonder verbetering van leven bestond niet volgens Bekker.³⁹ Bekkers woorden over de katholieke kerk waren in dit geschrift vrij mild, maar uiteindelijk concludeerde hij 'dat de Roomsche kerk, dus in haar lichaam aangemerkt, so als sij sich vertoont en draagt, de ware kerke niet en is'.⁴⁰ Wat paste, zo concludeerde Bekker, de gereformeerde kerk en gere-

³⁵ Bekker, *De leere*, 448.

³⁶ Bekker, *De leere*, 444.

³⁷ Bekker, *De leere*, 453.

³⁸ Bekker, *De leere*, 455-456: 'Daar komt noch een groot quaad bij: dat de menschen veel meer onderscheid in Leere dan in Leven maken en voor Religie of Godsdienst houden dit of dat gevoelen in de saken des Geloofs; daar 't Leven bij de eene als bij d'andere gemeenlik al het selfde is. Dat noemen sij gelovig Katolijk, of Luthersch of Gereformeerd te zijn; dat sij bij so gesinde sich verhouden en den openbaren Godsdienst oefenen: en volgens dien so houden sij 't dan voor bekeeren so sij iemant van de eene tot de andere gesindheid overbrengen, sonder 't minste daar op acht te geven dat die menschen sich tot beter leven schikken; sonder 't welke geen bekeeringe bekend is in de Schrift.'

³⁹ Bekker, *De leere*, 456.

⁴⁰ Bekker, *De leere*, 460.

formeerde leer? ‘Dat wy dan de godloosheid en de weereldsche begeerlikheid versakkende; ook matiglik, regtveerdiglik, godsaliglik in dese weereld leven moeten; Tit. 2:12, en om so te leven, moeten anderen die buiten ons zijn, en noch meer die binnen zijn, vermanen.’⁴¹ Dit impliceerde voor Bekker strenge tucht, waarbij rekening moest worden gehouden met het aanzien van de zondaar, de zwaarte van de zonde en de al of niet aanwezige boetvaardigheid van de zondaar.⁴² Door middel van onderwijs in kerk en school dienden de christelijke waarheden aan de jeugd verkondigd te worden.

Hierover schreef Bekker ook in *De betoverde weereld*. Hij verweet zijn mede-christenen in school, universiteit en kerk dat hun onderricht leidde tot een verkeerd geloof in de duivel. ‘Menschen die de Reden of Schrifture minst van allen magtig zijn’ hechten het meeste geloof aan de duivel: ‘De gemeene man, de kinderen en d’oude wijven hebben daar den diepsten indruk van.’⁴³ Men geloofde wat over de duivel werd verteld en niet wat in de Schrift stond. Ouders en schoolmeesters straften kinderen doorgaans onder aanroeping van de duivel, ‘die meer dan God of Christus bij hen in ’t gebruik, ende in den mond gelijk bestorven is’.⁴⁴ Ook op de Latijnse school werden verkeerde dingen onderwezen. De kinderen leerden uit Griekse en Latijnse boeken veel over de wonderen, gezichten, dromen, helse goden en godinnen in de Oudheid, verhalen die als evangeliën werden geloofd, ja erger nog, in plaats kwamen van de evangeliën. Van de vijftientwintig boeken die de jeugd op school werden onderwezen, waren er nog geen twee gewijd aan de ‘gronden van het Kristendom’. Leerlingen en studenten kenden na afloop van hun studies honderd spreuken uit heidense boeken, maar slechts tien of vaak zelfs maar één spreuk of les uit Gods Heilig Woord. Op de universiteit was de situatie niet veel beter. Daar werd gediscussieerd over de verschillen der voornaamste sekten en heerste verdeeldheid onder de professoren, maar naar de waarheid zocht men niet. Het was al verkeerde en onnutte wetenschap wat de klok sloeg. Maar onderricht over de vraag wat de geest of het lichaam was of over het wezen van de ziel was er niet bij. Geen wonder dat er allerhande verkeerde ideeën over de duivel ingang vonden.

Bekkers optreden in de praktijk

In het bekende boek van S. Cuperus, *Het kerkelijk leven der hervormden in Friesland ten tijde van de Republiek*, staan vele kwalificaties over Bekker. Hij heet ‘een flink predikant’⁴⁵ en wordt met een andere predikant tot ‘de edelste en scherpstziende predikanten van dien tijd’ gerekend.⁴⁶ Elders heet het dat ‘men mag vragen in welk deel van theologie

⁴¹ Bekker, *De leere*, 461.

⁴² Hierover vooral: Bekker, *De Friesche godgeleerdheid*, 250 e.v.

⁴³ Bekker, *De betoverde weereld*, I, 129.

⁴⁴ Bekker, *De betoverde weereld*, I, 131.

⁴⁵ S. Cuperus, *Het kerkelijk leven der hervormden in Friesland ten tijde van de Republiek* (2 dln., Leeuwarden 1916–1920) I, 50.

⁴⁶ Cuperus, *Het kerkelijk leven*, I, 52.

en ambtswerk deze cartesiaan niets buitengewoons heeft voortgebracht.⁴⁷ Bovendien wilde hij ‘het pas ontstoken licht der rede niet gedoofd hebben’.⁴⁸ Over *De betoverde wereld* luidt het *judicium*: ‘dat even beroemde en geleerde als dor geschreven boek’.⁴⁹ Hoewel Cuperus voor zijn studie veel gebruik heeft gemaakt van de classicale en synodale acten, heeft hij weinig aandacht besteed aan Bekkers rol in de kerkelijke vergaderingen. Juist die kerkelijke archieven leren ons Bekker kennen als gereformeerd predikant.⁵⁰

Op verschillende synodes

In 1662 verscheen Bekker voor het eerst op de synode, in Heerenveen. Op deze bijeenkomst bezonnen de synodeleden zich op ‘de heijlsame middelen dewelcke tot uijtroynghe van de Sociniaensche dwaelinghen’ konden leiden en wilden zij de quakers en ‘dompelaers’ en hun boeken verbieden.⁵¹ In 1666 werd Bekker predikant in Franeker en nog in datzelfde jaar was hij ook scriba van de synode die in Harlingen plaatsvond. Als scriba en predikant hield Bekker zich daar bezig met kerkelijke aangelegenheden. Er zijn geen aanwijzingen dat hij het met de broeders van die synode op vele punten oneens is geweest. De onderwerpen die tijdens die synode aan de orde kwamen, vinden we namelijk in Bekkers werk terug. Waarover werd in Harlingen gedelibereerd?

De hoogleraar Christiaan Schotanus in Franeker werd aangespoord een boek tegen de wederdopers te schrijven ‘tot wederlegginge van ’t Menniste Bloedtooneel’.⁵² De menisten hielden de synodeleden – en later Bekker zelf – bij voortdurend bezig. Dagelijks bespeurden de predikanten de zielverdervende dwalingen van de socinianiërs onder de menisten, die zich als een kanker verspreidden. Deze ‘schadelijke ende Godt-versakende Opinien’ zouden door plakaten van de Staten moeten worden verboden. Daarom riepen de synodeleden de doopsgezinde bisschoppen, vermaners en oudsten op om twaalf artikelen te ondertekenen. Het laatste artikel luidde: ‘Of sij niet bekennen, dat de ongelovige ende godlose opgewekt ende veroordeeldt sijnde, sullen lijden soodanige pijn, die eeuwig ende sonder einde duiren sal sonder vernietigt, ofte doot gebrandt te worden ende sonder een einde van de pijn te krijgen?’⁵³ Ook elders in de Republiek werd van de menisten instemming met deze twaalf punten geëist.

47 Cuperus, *Het kerkelijk leven*, I, 155.

48 Cuperus, *Het kerkelijk leven*, I, 172.

49 Cuperus, *Het kerkelijk leven*, II, 82.

50 De synodale acten in verband met de polemiek rond Bekkers *Betoverde wereld* zijn grotendeels uitgegeven en bestudeerd. Aan de rol van Bekker als synodelid is veel minder aandacht besteed. Deze studie wordt vergemakkelijkt door Kalma's uitgave van de Friese synodale acta van 1620 tot 1700. J.J. Kalma, *Een kerk onder toezicht. Friese synodeverslagen 1651-1675* (Leeuwarden 1990).

51 Kalma, *Synodeverslagen 1651-1675*, 190-191, art. 13 (28 mei 1662).

52 Kalma, *Synodeverslagen 1651-1675*, 284, art. 12 (12 juni 1666).

53 Kalma, *Synodeverslagen 1651-1675*, 286-288, art. 12 (13 juni 1666).

Naast de menisten waren ook de katholieken voorwerp van aanhoudende zorg. De synode riep op tot vernieuwing en verscherping van de vorige plakkatens 'om de Pausgesinden te teugelen, hunne vergaderingen te weeren, de Papen rechte stokebranden des Antichrists uit den Lande te houden ende alsoo voor de sekerheydt van den Staat ende den vrede der kerke te waken.'⁵⁴ Ook al moeten we deze opmerking plaatsen in het licht van de Eerste Munsterse oorlog (1665-1666), waardering voor de pausgezinden hadden de gereformeerden – Bekker inclusief – niet. Tijdens deze synode werd nog tweemaal opgeroepen de jezuïeten en de papen met 'haar gruwelijke misse ende andere afgodendiensten', waarmee zij de voortgang van het Evangelie en de aanwas van het Koninkrijk van Christus 'geweldiglijk' hinderden, te bestrijden. Puntsgewijs somden de synodeleden hun bezwaren op:

1. De ervaring leerde dat de 'suppoosten der Roomschen kerk', als zij de kans kregen, de vaderlandse kerk wilden verwoesten.
2. Het dulden van ketterij riep het oordeel Gods af. De synode beriep zich onder meer op het oudtestamentische boek Richteren 5:8: 'Verkoos hy (Israël) nieuwe Goden, soo wasser krijg in de poorten.'
3. De afgodendienst. Het verwijderen daarvan was een bijzonder middel om de vrede in een land te herstellen en te bewaren.⁵⁵

De synodeleden kloegen verder over katholieke en doperse boekdrukkers, die ongehinderd hun gang konden gaan. Predikanten die hun boeken bij dergelijke drukkers lieten verschijnen dienden te worden gecensureerd.⁵⁶ Verder waren er de gebruikelijke klachten over de profanatie van de sabbat. De synodeleden drongen aan op het verbieden van lijkpredikaties en begrafenissen tussen de ochtend- en middagdienst, het haarscheren door barbiers, het verkopen van vis, moes en groen.⁵⁷ Klachten waren er ook over predikanten die te weinig catechisatie gaven.⁵⁸ Ook het vloeken was een bron van grote ergernis.⁵⁹

Op deze synode werd ook geklaagd over het collatierecht of het *ius patronatus*, dat 'moet geschieden door de schotschietende stemdragende personen', een klacht die we ook terugvinden in de stellingen waarop Bekker een jaar eerder was gepromoveerd.⁶⁰ Deze eigenaren van boerderijen waren lang niet altijd lidmaten van de Gere-

⁵⁴ Kalma, *Synodeverslagen 1651-1675*, 288-289, art. 30 (13 juni 1666).

⁵⁵ Kalma, *Synodeverslagen 1651-1675*, 294, art. 58 (14 juni 1666). Zie verder: Kalma, *Synodeverslagen 1651-1675*, 295 (16 juni 1666).

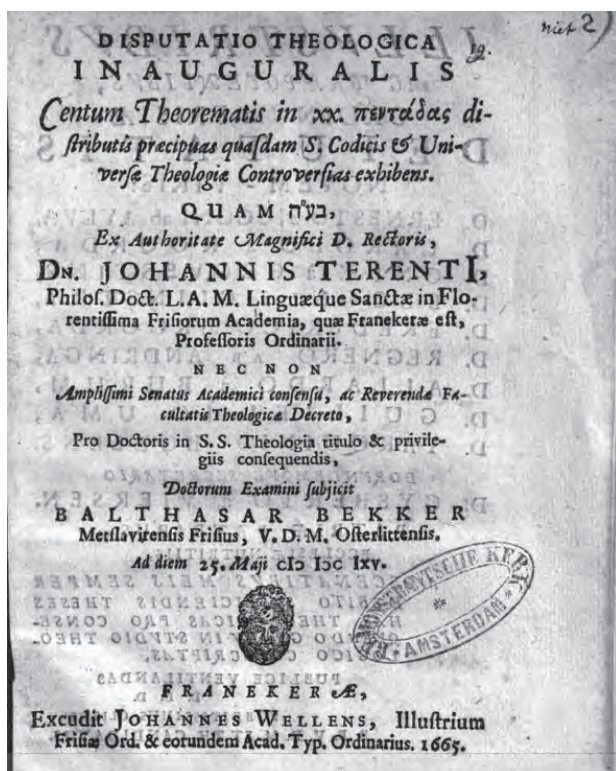
⁵⁶ Kalma, *Synodeverslagen 1651-1675*, 290, art. 40 (14 juni 1666).

⁵⁷ Kalma, *Synodeverslagen 1651-1675*, 291, art. 46 en 48 (14 juni 1666).

⁵⁸ Kalma, *Synodeverslagen 1651-1675*, 292, art. 50 (14 juni 1666).

⁵⁹ Kalma, *Synodeverslagen 1651-1675*, 289, art. 37 (14 juni 1666).

⁶⁰ Balthasar Bekker, *Kort begrip der godgeleerdheid* (disputatie uit 1665), stelling 93: 't Beroepen tot den Kerken-dienst bestaat oorspronkelijk en op sich selven aan de Kerk. En 't gene hier de Magistraat te seggen heeft, het zy door reght van Patronaatschap oft op enige andere wijze, daar toe en heeftse niet de minste reden; maar trekt het aan sich, en de kerk laat haar begaan.' Stelling 98: 'Nochtans en willen wy den Overheden geen andere maght toestaan, dan in 't burgerlijk, en over saken die van dese wereld en dit leven zijn: doch wat de Kerk aan-gaat, niet verder dan die te ondersteunen en te beschermen.' Bekker, *De Friesche godgeleerdheid*, 661-662. Kritiek op

Afb. 11 Titelblad van de dissertatie van Balthasar Bekker *Centum Theorematis in XX πεντάδας distributis praecipuas quasdam S. Codicis & Universae Theologiae Controversias exhibens* (Franeker 1665).

formeerde Kerk. Soms waren zij zelfs katholiek of menist en niettemin benoemden zij de predikanten, ‘sonder reguardt te nemen of sij bekende leeden van de kerke Godts sijn of niet, soe se maar kerkgangers genoemd worden.’⁶¹ Ook in 1666 hanteerden de gereformeerden dus nog het onderscheid tussen lidmaten en liefhebbers. De kerkgangers of liefhebbers waren mensen die wel ter kerke gingen, maar geen lidmaten wilden worden, mede omdat zij niet onder de kerkelijke tucht wensten te vallen.⁶²

het patronaatsrecht oefende Bekker terzelfdertijd uit in zijn Kort Bericht van de Lykreden: ‘Het jus patronatus, het committeeren van Politiquen in de Kerkelijke vergaderingen, vond het Synodus Nationaal dragelijk voor dien tijd: en niettemin word het heden beide, niet sonder reden, tegen gesproken. Datmen van Synodale Besluiten in sulk een geval tot Persische wetten wil maken; is soo veel als die meer kraghts toe te schrijven, dan die van ’t Synodus der Apostelen. Hand. 15.’ Bekker, *De Friesche godgeleerdheid*, 673. Onder meer omwille van deze kritische houding ten opzichte van de relatie kerk-staat en de kritiek op de synode heeft Bekker veel weerstand opgeroepen.

⁶¹ Kalma, *Synodeverslagen 1651-1675*, 295, art. 64 (16 juni 1666).

⁶² Zie voor de ‘liefhebbers’: A.Th. van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt* (Assen 1974) 128 e.v. Vgl. Wiebe Bergsma, ‘Calvinismus in Friesland um 1600 am Beispiel der Stadt Sneek’, *Archiv für Reformationsgeschichte* 89 (1989) 252-285, in het bijzonder 267-271. Vgl. Kalma, *Synodeverslagen 1651-1675*, 53, art. 15 (30 mei 1654). Naar aanleiding van het reglement van de beroeping der predikanten ten platelande merkte Bekker over de liefhebbers op: ‘omdat het woord Liefhebbers der Geref. Religie in ’t reglement gebruikt, doorgaans in d’uitvoeringe seer misbruikt word.’ Bekker, *De Friesche godgeleerdheid*, 429.

Op de synode die in 1670 in Sneek werd gehouden was Bekker voorzitter. Bekker bedankte een collega die had gewaarschuwd voor sociniaanse geschriften die in Amsterdam waren gepubliceerd.⁶³ Op deze synode werd geklaagd over de ‘lasterende scheurmaker Labadie ende de heijmelijcke en zeer schadelijcke conventiculen van die hem aenkleven’ en over een goddeloos en heilloos boek van Pieter de la Court (1618-1685).⁶⁴ Verder debateerden de heren over een boek van de Leeuwarder predikant Herman Witsius (1636-1708).⁶⁵ Bekker wilde zelf dat er synodale en classicale visitatoren werden aangesteld in het bijzonder met betrekking tot het tweemaal per zondag preken en het catechiseren.⁶⁶ De synode verzocht de Staten van Friesland bij de behandeling van het onderwerp ‘superstitie ontrent de dooden’ het aanbrengen van kruisen op de doodskisten te verbieden, ‘als sijnde een paepsche superstitie’, evenals het lange klokluiden.⁶⁷

In de synodes van 1666 en 1670 fungeerde Bekker als scriba respectievelijk synodevoorzitter. Hij behandelde genoemde problemen, die ook elders in de Republiek op de synodale vergaderingen voorkwamen. In zekere zin ging Bekker schuil achter de andere deelnemende predikanten, maar toch is een beschrijving van zijn synodaal optreden relevant om een beter inzicht te krijgen in zijn *Sitz im Leben*. Afgezien van de lijkpreken stemde hij met alle genoemde artikelen in.⁶⁸ De behandelde thema’s vinden we ook in Bekkers eigen werk terug.

Als predikant te Franeker

We krijgen een scherper zicht op Bekker als we kijken naar zijn optreden als gemeentepredikant van Franeker, omdat hij hier een soort reformatie-programma heeft geschreven en hij ook zelf figureert in de archieven van de hervormde kerkenraad.⁶⁹ Bekker stelde hier immers in 1672 een serie ‘pointen’ tot nadere reformatie der kerk op schrift.⁷⁰ Daarin adviseerde hij tot ‘verhoedinge van luijheijd en traag-

⁶³ Kalma, *Synodeverslagen 1651-1675*, 376, art. 4 (31 mei 1670).

⁶⁴ Kalma, *Synodeverslagen 1651-1675*, 378, art. 20 (1 juni 1670).

⁶⁵ Kalma, *Synodeverslagen 1651-1675*, 383-384, art. 47 (2 juni 1670).

⁶⁶ Kalma, *Synodeverslagen 1651-1675*, 385, art. 51 (2 juni 1670). De synode besloot een jaar later negatief over Bekkers voorstel: Kalma, *Synodeverslagen 1651-1675*, 408, art. 27 (22 juni 1671).

⁶⁷ Kalma, *Synodeverslagen 1651-1675*, 385, art. 52 (2 juni 1670).

⁶⁸ Bekkers Kort bericht van 't gebruik of misbruik der lyk-reden en lyk-predication is geen verdediging van de lijkrede tout court. Bekker had ook kritiek op sommige lijkpredikaties, namelijk wanneer de overledene een te grote lof werd toegezwaaaid, want dit was 1. tegen de waarheid, 2. tegen de stichting der toehoorders, ‘want die sullen, dus doende, de Rede des Predikers billijk in kleinachtinge trekken’ en 3. tegen de ‘kraght der Godsaligheid: want de menschen hoorende de godloosten selfs noch na hunnen dood so prysen; sullen denken, datter weinig werk aan vast is, om enen naam van deugdelijk geleefd te hebben te verkrygen.’ Bekker, *De Friesche godgeleerdheid*, 674.

⁶⁹ Over Bekkers werkzaamheden als predikant in Oosterlittens zijn we nauwelijks geïnformeerd, omdat de kerkenraadsarchieven uit die periode niet bewaard zijn gebleven.

⁷⁰ J.J. Kalma, ‘It rampjier en de dûmnys’, in: J.J. Kalma en K. de Vries, red., *Friesland in het rampjaar 1672. It jier fan de miste kânsen* (Leeuwarden 1972) 144-174. Aan de feitelijke context van 1672 ga ik hier voorbij. Vgl. ook: F.A. van Lieburg, *De Nadere Reformatie in Utrecht ten tijde van Voetius. Sporen in de gereformeerde kerkeraadsacta* (Rotterdam 1989) 98.

heid in den H. dienst' om tweemaal 's zondags te preken. De predikanten moesten zich wachten voor 'al te veel dertelheid in ketelende bloemtjes en welsprekentheijd van menschelijke wijsheijdt, opdat alsoo goudt en silver op het eenige fundament Christum werde gebout.' Bij het kiezen van leden der kerkenraad moest niet worden gelet worden op politieke kwaliteiten, maar op kennis en godzaligheid.⁷¹ Tegen ergerlijke onwetenden was strenge censuur op zijn plaats. Door middel van visitatie moesten de lidmaten worden opgeroepen deel te nemen aan het Avondmaal. Over de visitatie merkte hij op: 'en dat niet soo seer met een burger- of buure-praatje, als wel met behoorlijk ondersoek na iemands af- of toenemen in genade.' In capita IV en V pleitte Bekker voor *capita reformationis*:

Caput IV. Omgang onder 't volk.

In vermijdinge van 1. herbergen, klapscholen en leugenbanken; 2. van alle soodanige overdaad in spijs en drank als na brasserijen en drinkerijen gelijken; 3. van ijdele gebeerten en woorden, incompatibel met de deftigheijt des predikampts; 4. van uitspoorigheijt in haijr en kledinge.

Caput V. Huishoudinge.

Niet te veel onnoodigh en alleen om vermaak van huis te trekken, om het aangesicht sijner schapen 't huis wel te leeren kennen.

In classe bij censura morum om te vragen, of elk al eenige dagelijxe huisoeffeninge met zijn familie aanstelt.

Vrouw en kinderen soo wel als sigh selven in een eerbaar en zedigh gewaad.

Terecht heeft Kalma opgemerkt dat dit stuk de geest van de zogenaamde 'Nadere Reformatie' ademt.⁷² Bekker liet zich in deze 'pointen' kennen als een predikant die sterk de nadruk legde op de 'reformatie der seden'. Hij was voorstander van strenge tucht. Van dit reformatie-programma is in de praktijk niet veel terechtgekomen.

In het rampjaar 1672 spoorde Bekker de broeders van de classis ook aan dat zij 'gelieven moghte met allen ernst bedacht te zijn op de heilsaamste middelen waardoor de staat van den gereformeerde godsdienst in aller kameren moghte worden gepreserveerd.' Daarom moesten de broeders

sich self (...) reformeren, alle vervolgens als een eenig man malkanderen met hand (...) voor Gods aangesicht met ernstige betuiging beloofd hebben van nu af t'abandonneren alle

71 Al eerder had Bekker zijn ongenoegen kenbaar gemaakt over het *ius patronatus*. Bij zijn komst naar Oosterlittens tekende hij een *Acte ... raeckende de roepingen der predicanten*, waarin de ondertekenaars 'heilichlijc beloven dat wij geen kerckelijcke beroeping te Judicature van eenige politique rechter sullen stellen ofte laten stellen'. J.J. Kalma, *Een kerk in opbouw. Classisboek Franeker 1636-1658* (Leeuwarden 1983) 118-119 (d.d. 28 oktober 1644) en de daar genoemde lijst van ondertekenaars.

72 J.J. Kalma, *Mensen in en om de Grote Kerk. Beelden uit de Leeuwarder kerkgeschiedenis* (Leeuwarden 1987) 72: 'Dit stuk ademt de geest van de "nadere Reformatie" en zal de volle instemming van Wits hebben gehad, ook al had de veel "vrijzinniger" Bekker het opgesteld.' Herman Witsius klaagde in zijn afscheidsprek te Leeuwarden ook over de zijns inziens geringe belangstelling voor de praktijk der godzaligheid. H. Witsius, *Afscheydt-Predikatie, gedaan tot Leeuwarden* (Leeuwarden 1675) 57-58.

gebreeken onser (...), so in ons leeven als dienst en met nieuwe ijver voort te gaan door leere en exempel tot nader opbouwinge van Gods huis.⁷³

Bekker was in Franeker ook anderszins in de classis actief. Hij moest zich weren tegen beschuldigingen van ketterij in verband met zijn catechetisch werk de *Vaste Spyse*. Die strijd is door Bekker zelf en anderen uitvoerig beschreven en gedocumenteerd.⁷⁴

Gelukkig kunnen we ons enigszins een idee vormen van Bekkers rol als gemeentepredikant dankzij de kerkenraadsarchieven, die sedert 1670 zijn bewaard en deels zijn uitgegeven.⁷⁵ In juli 1670 ondertekende Bekker met zijn collega Regnerus Reen (1632-1695) een resolutie waarin met klem, tot het bewaren van de goede orde in de gemeente, strenge kerkelijke tucht werd bepleit tegen ongehoorzame lidmaten. In de resolutie werden de gebruikelijke kerkordelijke stappen als verschijnen voor de kerkeraad, met bedekte naam in de kerk genoemd worden en niet mogen deelnemen aan het Avondmaal opgesomd.

In de periode 1670-1680 zijn honderddrieëndertig tuchtkwesties genotuleerd: eenenvijftig kwesties in verband met 'onmatigheid', zeventwintig in verband met 'twist en lasterzucht', zeventien in verband met 'oneerbaarheid', zeven in verband met 'diefstal en bedrog', zes in verband met 'moedwil en speelziekte', vier in verband met 'echtelijken onmin' en een in verband met 'afval der kerkelijke gemeenschap'.⁷⁶ Opvallend is dat juist ten tijde van Bekker vaak van betrokkenen, deels voorname personen, de namen zijn doorgekrast.

In 1672 heeft de kerkenraad een programma opgesteld dat betrekking had op de leden van de kerkeraad zelf om de vervallen staat van de kerk weer op te richten. De broeders richtten, na deemoedige erkenning van eigen zwakheid, een Heilig Verbond op

dat van nu voortaan de Gemeinte in een Godsdienstigen en vroomen wandel sullen zoeken voor te lichten, neerstelik op hen selven, op elkander, ende de geheele kudde acht geven, de ergernissen sonder aensien van Persoonen aenbrengen, en helpen wegneemen.⁷⁷

Bekker en de overige leden van de kerkenraad deden een ernstige oproep om de situatie van de kerk en het land te verbeteren. Zij wilden ernst maken met de *praxis pietatis* en namen zich daarom voor een viertal oefeningen in te stellen, namelijk over de Heilige Schrift, de 'plichten der conscientie', de catechismus en de 'gronden der religie voor de aankomelingen in 't besonder'. Wanneer er een kerkdienst werd gehouden op zondag, woensdag of op een bid- en dankdag, zou voorafgaande aan de kerkdienst tussen half zeven en half acht 'een vrije en openbare bijeenkomst' plaatsvinden ter regulering van

⁷³ Tresoar, Archief Classis Franeker, inv.nr. 2. d.d. 20 juni 1672.

⁷⁴ Vgl. Bekker, *De Friesche godgeleerdheid*, en Knuttel, *Bekker*, 31-119. Zie ook: Van Sluis, 'The human factor'.

⁷⁵ A.C. Duker, 'Tien jaren uit de heerschappij der kerkelijke tucht binnen Franeker', *Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiedenis* 1 (1885) 241-272.

⁷⁶ Ontleend aan: Duker, 'Tien jaren', 253-254.

⁷⁷ Duker, 'Tien jaren', 257.

het christelijk leven tot behoud van kerk en staat.⁷⁸ Gelet op Bekkers overige ‘pointten tot reformatie’ in 1672 mogen we de vraag opwerpen of wij in hem niet dé inspirator van de hernieuwde aandacht voor de toepassing van de kerkelijke tucht in Franeker in het algemeen en de oprichting van het Heilig Verbond in 1672 in het bijzonder mogen zien.

Als predikant in Amsterdam

Vanaf zijn bevestiging op 31 december 1679 tot zijn afzetting in 1692 was Bekker één van de 66 predikanten die in de tweede helft van de zeventiende eeuw in Amsterdam hebben gestaan.⁷⁹ Bekker heeft natuurlijk de meeste aandacht getrokken naar aanleiding van de publicatie van zijn *Betoverde wereld* in 1691 en de dismissie als predikant die daaruit voortvloeide. In de kerkenraadsarchieven van Amsterdam figureert Bekker echter als een gewone gemeentepredikant.⁸⁰ Hier onderscheidde hij zich niet van de overige predikanten en dus zien we hem optreden als wijkpredikant en voorzitter van de kerkenraad. Hij wond zich op over de onoirbare dooppraktijk ten aanzien van onwettige kinderen, die soms halfdood werden gedoopt.⁸¹ Hij verbaasde zich over kijvende stoelenbewaarders.⁸² Hij wilde het verkopen van vlees op zondag in de hal verbieden, omdat dit een profanatie van de sabbat was.⁸³ Herhaaldelijk oefende hij tucht uit over lidmaten die een buitenechtelijke relatie hadden. Eveneens was hij betrokken bij het verbieden van de conventikels van de afgezette piëtistische dominee Jacobus Koelman, die veel opschudding teweeg hadden gebracht in Amsterdam.⁸⁴ Hij trad krachtig op om een nieuwe kerk van de katholieken aan de Prinsengracht te verbieden.⁸⁵ Bekker klaagde over onordentelijkheden onder de dienst in het gasthuis.⁸⁶

⁷⁸ Tresoar, Archief Hervormde Gemeente Franeker, inv.nr. 2., d.d. 7 april 1672.

⁷⁹ Over het hervormde reilen en zeilen in de zeventiende eeuw in Amsterdam zie: R.B. Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam. III. De kerk der hervorming in de tweede helft van de zeventiende eeuw: nabloei en inzinking* (Amsterdam 1971). Over het aantal predikanten: aldaar, 143.

⁸⁰ Zie voor de de archieven van de kerkenraad: H. Roodenburg, *Onder censuur. De kerkelijke tucht in de gereformeerde gemeente van Amsterdam, 1578-1700* (Hilversum 1990).

⁸¹ Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, III, 23. Twee mooie voorbeelden in Bekker, *Bericht van den Kinderdoop*, 41-43.

⁸² Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, III, 35.

⁸³ Stadsarchief Amsterdam (SAA), Archief van de Hervormde Gemeente, Kerkenraad, inv. 376, 1.14, d.d. 6 juni 1680.

⁸⁴ SAA, inv. 376, 1.15, d.d. 22 juni 1684.

⁸⁵ SAA, inv. 376, 1.15, d.d. 16 juli 1688: ‘D.E. vergaderingh met een innige droefheijt haerder sielen aengehoort hebbende, heeft geresolveert dat door gedeputeerden uyt ’t midden van dese vergaderingh de heeren burge-meesteren in ’t particulier en collegialiter wederom sullen begroeten, en haer ed. grootachtb vertoon werden ’t droevigh gevolg dat daer in resideert tot naedeel van de christelijcke gereformeerde religie, versoekende dat haer Ed. achtb. ’t selve met den eerste gelieven te sluyten, en haer voorgaende interdictie van voorleden jaer te inhereren en des selfs executie te maintenireren tegens der papisten ondragelijke stoutigheden ’t welcke geschieden sal door D. D.D. praeses Bekker, Le Maire en Anselaar met haer respective ouderlingen.’ De predikanten brachten eerst een privébezoek aan de bestuurders, maar niets hielp. De katholieken konden rustig hun gang gaan.

⁸⁶ SAA, inv. 376, 1.15, d.d. 1 januari 1682.

Bekker was in 's lands godsdienstig pluriforme metropool dus een onopvallende wijkpredikant, die *qualitate qua* betrokken was bij de gebruikelijke tuchtkwesties. Na de publicatie van zijn boek tegen de toverij verscheen zijn naam natuurlijk nadrukkelijk en werden er vele folio's gewijd aan zijn dismissie. Voor die tijd was Bekker als predikant gewoon betrokken bij het opstellen van een 'swart register van gereformeerde lidmaten'.⁸⁷ Tevreden over het geloof der gelovigen was Bekker ook in Amsterdam niet.⁸⁸

Besluit

In dit artikel heb ik niet de nadruk gelegd op Bekkers cartesianisme en zijn betekenis als auteur van *De betoverde wereld*, maar op zijn rol als gewoon predikant en theoloog in de Gereformeerde Kerk. Als dominee was Bekker er een uit velen, maar toch weer anders, zoals hij in veel opzichten afweek. Eigenzinnigheid en verongelijktheid leken primaire eigenschappen van hem te zijn, zoals blijkt uit de geciteerde fragmenten uit zijn autobiografie.⁸⁹ Hij preekte, maar wilde vaker de kansel op dan zijn collega's lief was. Hij catechiseerde, met meer enthousiasme dan zijn collega's. Hij schreef catechetische werken, waarvan er één werd verboden. Hij schreef een commentaar op het boek Daniël, met 'moderne' exegetische noties.⁹⁰ Hij publiceerde een boek tegen geloof in de kometen als tekenen Gods, waarop nauwelijks werd gereageerd. Hij schreef na zijn afzetting een boek met niet gehouden preken waarin hij de grenzen van de gereformeerde kerk duidelijk afbakende. In een 'kerkhistorisch' overzicht van contemporaine godsdienstige ontwikkelingen liet hij zich niet kennen als een tolerant mens: hij was anti-joods, tegen schismatici als Jean de Labadie en Antoinette de Bourignon, en vooral virulent anti-katholiek. Bezocht hij in 1683 Engeland en Frankrijk, dan vermeldde hij de beroemde geleerden die hij er had ontmoet, maar ook dat hij tweemaal in Londen had gepreekt.⁹¹ Actief als hij was in kerkenraad, classis en synode, riep hij bijna altijd kritiek en tegenspraak op.

Bekkers boek *De betoverde wereld* was niet alleen een aanval op het bijgeloof van zijn tijdgenoten en een filippica tegen de gereformeerde demonologie, maar voor-

⁸⁷ SAA, inv. 376, 1.15, d.d. 5 juli 1683.

⁸⁸ Vgl. B. Bekker, *Uitlegginge van den propheet Daniel* (Amsterdam 1698) 259.

⁸⁹ De predikant Laurman over Bekker: 'Als ik Bekker eenigermate ken, dan was vooral zekere onvoorzigtige koenheid, en somtijds inmenging in twisten, waarmede hij eigenlijk niets te maken had, zijn hoofdgebrek.' M.T. Laurman, 'Iets over Balthazar Bekker, vooral als katecheet beschouwd', in: M.T. Laurman, *Museum van kerkelijke geschiedenis en oude letterkunde* (Groningen 1825) 109-110.

⁹⁰ Bekker trok geen eschatologische conclusies uit het boek Daniël, maar zag dit boek vooral als een profetie ten aanzien van het volk Israël. Vgl. Bekker, *Daniël*, 714. Zie over Bekkers exegese en hermeneutiek: W. van Bunge, 'Balthazar Bekker's Cartesian hermeneutics and the challenge of spinozism', *The British Journal for the History of Philosophy* 1 (1993) 55-79, aldaar 62 en 78-79. Zie ook: W. van Bunge, 'Balthazar Bekker over Daniël. Een zeventiende-eeuwse kritiek op het millenarisme', *It Beaken* 58 (1996) 138-148.

⁹¹ Knuttel, Bekker, 162.

al ook een proeve van een meer moderne exegese van de bijbel. Zijn dismissie als predikant hing hier vooral mee samen. Want modern en zijn tijd vooruit was Bekker als exegeet van de Bijbel.⁹² In zijn eigen tijd werd ook al ingezien dat hét verschil tussen Bekker en zijn tijdgenoten lag in diens rationalistische exegese van de Bijbel: 'Dog het voornaamste verschil raakt de Authoriteyt en de Geloofwaardigheid van het aller Heyligste Woord Gods, de volmaakte regelmate van ons Geloof en wandel.'⁹³

We kunnen allerhande etiketten plakken op Bekker, verschillende tegenstellingen en paradoxen signaleren,⁹⁴ maar het lijkt erop dat Bekker net als Gisbertus Voetius, maar dan op zijn manier, de *scientia* wilde verbinden met de *pietas*, rationalisme paarde aan oprechte vroomheid. Natuurlijk zijn er in Bekkers werk 'verlichte tendenties', zoals zijn aandeel in wat Max Weber noemde de *Entzauberung der Welt* en zijn schriftopvatting. Van een *Diesseitswendung* of 'modern paganisme' is echter geen sprake. Bekker legde in zijn geschriften zo sterk de nadruk op de bekering, de verandering van levensstijl van de ware christen, het afsterven van de oude Adam, de levensucht en de zedelijke reformatie, dat hij doet denken aan sommige piëtisten. Ik wijs slechts op de *Pointten van nodige reformatie* van de eveneens afgezette predikant Jacobus Koelman. Koelman was weliswaar een bestrijder van Bekkers boek over de betoverde wereld, maar in de reformatie der zeden leek hij toch sterk op Bekker.⁹⁵

Dient Bekker dus te worden ingelijfd in het kamp van wat wel de 'Nadere Reformatie' is genoemd? In Friesland zelf waren tal van exponenten van die 'Nadere Reformatie'. Onder meer aan het stadhouderlijk hof waren zeker invloeden uit die hoek te bespeuren.⁹⁶ Bekkers collega in Franeker, Regnerus Reen, vertaalde Engelse piëtistische geschriften.⁹⁷ Voor een deel wordt een en ander bepaald door de definitie van het begrip 'Nadere Reformatie'. Volgens sommige normatief-theologische defi-

92 A.Th. van Deursen, 'De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden (1588-1780)', in: J.C.H. Blom en E. Lamberts, red., *Geschiedenis van de Nederlanden* (tweede druk, Rijswijk 2001) 117-177, aldaar 162-163.

93 Bekker, *Acten ofte handelingen*, 'Aen den Leser.' Zie ook: G.J. Stronks, 'De betekenis van De betoverde weereld van Balthasar Bekker', in: M. Gijswijt-Hofstra en W. Frijhoff, red., *Nederland betoverd. Toverij en hekserij van de veertiende tot in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1987) 211: Bekker 'wil bewijzen dat toverij onmogelijk is door aan te tonen dat de gereformeerde demonologie op een foutieve bijbelexegese berust. Door deze stellingname plaatste Bekker zich buiten de gereformeerde theologie omdat zij de macht van de duivel als een openbaringsgegeven zag. En aangezien hij op dit standpunt niet terug wenste te komen, werd zijn afzetting feitelijk onvermijdelijk'.

94 Zie: Van Sluis, *Bekkeriana*, 13-14 en 41-44.

95 Zie voor Jacobus Koelman hiervoor noot 31.

96 Zie: Ph.H. Breuker, 'Petrus Geestdorp, freon fan Gysbert Japix, en syn geastlik fermidden', in: Ph.H. Breuker en anderen, red., *Coulonnade. Twa-en-tweintich Friaasjes, oanbean oan mr.dr. K. de Vries* (Leeuwarden 1980) 43-53; Ph.H. Breuker, *It wurk fan Gysbert Japix* (2 dln., Leeuwarden 1989) en: Ph.H. Breuker, *Friese kultuur in de jonge Republiek. Een historisch interpretatiekader* (Leiden en Leeuwarden 1991). Breuker heeft vele uitingen van vroomheid omstreeks 1650 bestudeerd, maar zijn conclusie, als zou geheel toonaangevend gereformeerd Friesland omstreeks 1650 tot de Nadere Reformatie hebben behoord, gaat te ver. Exponenten van de Nadere Reformatie riepen altijd weerstand op; hun programma van een reformatie van het zedelijk leven en een bewuste reflectie op het geloof, had niet zo'n grote missionaire wervingskracht dat een gehele gereformeerde cultuur gestempeld zou kunnen zijn door de Nadere Reformatie.

97 Zie met name: Breuker, *It wurk fan Gysbert Japix*, reg., s.v.

nitie van de 'Nadere Reformatie' lijkt Bekker enigszins te voldoen aan de criteria.⁹⁸ Volgens een andere definitie kan men Bekker ook een piëtist noemen.⁹⁹

De nadruk die Bekker legde op het veranderen van de levensstijl van de gereformeerde vrome, ook met het oog op de missionaire werking die hiervan uitging naar katholieken en menisten, is een aanwijzing dat Bekkers vroomheid deels paste in die van de 'Nadere Reformatie'. Bekkers reformatieprogramma van 1672 was geen tijdelijke en formele zaak. Natuurlijk moeten we die reformatie-programma's van Bekker in Friesland en van de kerkenraden in Utrecht en Zeeland zien in het licht van de dreigende politieke ontwikkelingen van 1672. Maar Bekkers pleidooi voor een nadere reformatie van kerk en staat vloeide voort uit zijn theologische visie en zijn eigen handelwijze in de kerkelijke gremia. 'Hoe hebben sich de leeraars der gereformeerde kerk gestoten aan de Reformatie die noch te doen was', schreef Bekker in zijn autobiografie. Zulk een zin vloeide niet uit de pen van iedere predikant.¹⁰⁰ Wij doen er verstandig aan Bekker te rekenen tot die brede stroom van 'Frömmigkeitsbestrebungen' in de zeventiende eeuw die in vele varianten van het Christendom te vinden zijn, bijvoorbeeld bij de gereformeerden – voetianen én coccejanen –, doopsgezinden, spiritualisten en andere zogenaamde stiefkinderen van het Christendom.¹⁰¹

Christelijke vroomheid en *Aufklärung* vormen geen paradox en dus hoeven ook pietisme en verlichte tendenties elkaar niet uit te sluiten, zoals recent onderzoek heeft aangetoond.¹⁰² Eschatologie, millenarisme, paracelsisme, kabbala, hermetisme en allerhande vormen van magie hebben in de zeventiende eeuw een grote aantrekkingskracht uitgeoefend op vele intellectuelen in het algemeen en op natuurwetenschapsbeoefenaren die de mechanisering van het wereldbeeld hebben ingeluid in het bijzonder.¹⁰³ Het is dus ook zeer goed mogelijk dat een man als Bekker cartesia-

98 T. Brien en anderen, 'Nadere Reformatie, een poging tot begripsbepaling', *Documentatieblad Nadere Reformatie* 7 (1983) 109–116: 'De Nadere Reformatie is de beweging binnen de Nederduits Gereformeerde Kerk die, zich tegen algemeen verbreide wantoestanden en misvattingen kerend alsmede de verdieping en de verbreding van de doorwerking van de zestiende-eeuwse Hervorming beogend, met profetische bezieling aandringt op en ijvert voor zowel de innerlijke doorleving van de gereformeerde leer en de persoonlijke levensheiliging alsmede de radicale en totale heiliging van alle terreinen des levens.' Aldaar, 109. Deze omschrijving is te normatief-theologisch. In 1995 werd in het artikel 'Nadere Reformatie: opnieuw een poging tot begripsbepaling', door C. Graafland, W.J. op 't Hof en F.A. van Lieburg in *Documentatieblad Nadere Reformatie* 19 (1995) 105–184, aldaar 108, deze problematiek weer aan de orde gesteld.

99 W.J. op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften in het Nederlands, 1598–1622* (Rotterdam 1989) 24: 'Het Piëtisme was die stroming binnen het gereformeerd Protestantisme die, zich tegen algemeen verbreide wantoestanden en misvattingen kerend, met profetische bezieling zowel aandrang op de innerlijke beleving van de gereformeerde leer en de persoonlijke levensheiliging als – harmonisch hiermee verbonden – ijverde voor de radicale heiliging van alle levensgebieden.' Ook deze definitie is te normatief-theologisch.

100 Vgl. ook *Vaste spijs*, in: Bekker, *De Friese Godgeleerdheid*, 176: 'Vr. Als gy sulck juist geen leevendig lid zijt, kan 't u dan niet helpen? Antw. Niet met al: gelijk een Lid dat geen Leeven heeft aan 't lichaam, dat trekter ook geen voedsel uit; alsoo die een Lid in de gemeente is, en geen geestelijk Leeven heeft, die kan niet salig worden.'

101 J. van den Berg, 'Die Frömmigkeitsbestrebungen in den Niederlande', in: M. Brecht en anderen, red., *Geschichte des Pietismus*, Bd. II. *Der Pietismus im 18. Jahrhundert* (Göttingen 1995) 542–587, aldaar 547.

102 Voorbeelden in: J.W. Buisman, *Tussen vroomheid en verlichting. Een cultuurhistorisch en –sociologisch onderzoek naar enkele aspecten van de Verlichting in Nederland (1755–1810)* (2 dln., Zwolle 1992) I, 26–27.

103 Zie het prachtige boek van Charles Webster, *From Paracelsus to Newton. Magic and the Making of the Modern Science*

nisme en enkele ‘verlichte’ opvattingen over het bijgeloof én gereformeerde vroomheid en een sterke nadruk op een reformatie van het geestelijk en zedelijk leven wist te combineren.¹⁰⁴

Het ‘verlichte’ karakter van Bekker moet trouwens niet worden overschat.¹⁰⁵ Hij bleef geloven in de duivel en hij ontkende ook het bestaan van goede en kwade geesten en engelen niet. Wel verwierp hij de aardse activiteiten van de duivel en zijn demonen.¹⁰⁶

Bekker wilde dus blijkens de inscriptie op zijn pen waarmee ik dit artikel opende als dienaar en doctor helpen de deugd en de waarheid te laten triomferen. Deugd en waarheid vond hij in de gereformeerde kerk. De bloei van die kerk wilde hij als dienaar en doctor bevorderen:

En 't is my waarlik een groot vermaak, de vastigheid der waarheid van de Gereformeerde Kerk so wel gegrond te sien, niet op menschelijke maar op godlike geloofwaardigheid. Dieswegen verblyde ik my in den Heere, over den dageliken aanwas van een goed getal brave mannen, die hedendaags onse kerken op desen voet tot de volle versekertheid hunner algemeene Belydenis beginnen te vorderen.¹⁰⁷

Ik hoop dus nu maar dat mijn interpretatie van de inscriptie op Bekkers schrijfattribuit bijdraagt tot een beter begrip van de geschriften die zijn gevloeid uit diezelfde pen van deze Friese ‘beroerders Israels’.

(Cambridge 1982). Vgl. W. Bergsma, ‘Paracelsus and Newton, the revival of the underground’, *Theoretische Geschiedenis* 12 (1985) 63-69.

104 Op Bekker lijkt mij *mutatis mutandis* de kwalificatie van toepassing, die Van den Berg en Nuttall van de werken van de Engelse nonconformistische predikant, opvoeder en componist van geestelijke liederen Philip Doddridge (1702-1751) hebben gegeven: ‘In them, two seemingly contradictory elements came together: the depth-dimension of Pietism and the Awakening and the breadth and openness of the Protestant Enlightenment; elements which found their trait d’union in their common emphasis on the *praxis pietatis*.’ J. van den Berg en G.F. Nuttall, *Philip Doddridge (1702-1751) and the Netherlands* (Leiden 1987) 94.

105 Vgl. H.H. Zwager, *Nederland en de Verlichting* (Bussum 1972) 18: ‘Busken Huet heeft gezegd, dat het nageslacht Bekker niet al te zeer “naar zich toe mag rekenen”. Hij was immers een zeer rechtzinnig, conservatief theoloog. Dat is zeker zo, maar reputaties worden nu eenmaal door het nageslacht gemaakt en dat houdt er wel eens geen rekening mee hoe ouderwets de betrokkenen zich zelf hebben gevoeld.’

106 Vgl. Andrew C. Fix, ‘Angels, devils and evil spirits in seventeenth-century thought: Balthasar Bekker and the Collegiants’, *Journal of the History of Ideas* 50 (1989) 527-547.

107 Bekker, *De Friesche godgeleerdheid*, 45-46.

DEEL II LEKENGELOVIGEN,
GEREFORMEERDE PIONIERS

Een goed trefwoord bedenken voor het volgende trio opstellen van Wiebe Bergsma is niet eenvoudig. Het gaat, in chronologische volgorde, om: 'Zestiende-eeuwse godsdienstige pluriformiteit. Overwegingen naar aanleiding van Abel Eppens' uit 1984, 'Een dorp op het Bildt' uit 1996, en 'Willem Lodewijk en het Leeuwarder hofleven' uit 1998. De eerste twee zijn klein van omvang, de laatste bijdrage is juist heel uitgebreid. Zo op het eerste gezicht is er weinig dat hen bindt. Ze zijn elk in het raamwerk van een apart groot thema geplaatst, dat nationaal of internationaal al enige tijd op grote belangstelling kon rekenen en waarvoor dus een meer of minder uitgebreide historiografie voorhanden was. De bijdrage over de religieuze veelvormigheid in het laat zestiende-eeuwse Groningerland, waarmee Wiebe kort na zijn dissertatie mee op de proppen kwam en die de grondslag zou vormen voor zijn pakkende boek *De wereld volgens Abel Eppens* uit 1988, sluit bijvoorbeeld aan op de internationale discussie over de verstrengeling van christendom, volksgeloof en ongelooft; een discussie die door Lucien Febvre in 1942 was gestart met zijn *Problème de l'incroyance au 16e siècle* en die in de jaren zeventig en tachtig van de twintigste eeuw werd verrijkt met bijdragen van cultuurhistorici als Jean Delumeau en Carlo Ginzburg en historisch antropologen als Keith Thomas en Alan Macfarlane. Wiebe had ontdekt dat de omvangrijke door de eigenerfde boer Abel Eppens van Eekwerd geschreven kroniek, die toch al in 1911 in druk was uitgegeven, niet alleen veel informatie verschaft over turbulente ontwikkelingen in de vroege fase van de Opstand in Noordoost-Nederland maar ook tal van waarnemingen bevat over de variaties in de religieuze voorstellingswereld van hemzelf en zijn tijdgenoten. In deze eerste verkenning van Abel Eppens' observaties laat hij ruim baan aan de zedenkritiek van zijn hoofdpersoon, geeft hij een inkijkje in diens geloof aan demonen maar benadrukt hij tegelijkertijd ook diens nuchterheid. De pluriformiteit in de titel blijkt daarmee niet alleen van toepassing op de wereld waarin Eppens leefde maar ook op zijn eigen persoon.

De ruimere problematiek waaraan de bijdrage over de gereformeerden in het Bildtse dorp Sint Annaparochie raakt, is een heel andere. Ze betreft het wortel schieten van het calvinistische kerkbestel in de jonge Republiek der Nederlanden. Het is een thema dat door A.Th. van Deursen uitgewerkt is in zijn zeer door Wiebe Bergsma bewonderde studie over *Bavianen en slijkgeuzen*, waarin de auteur onder meer liet

zien dat de als publieke kerk toegelaten gereformeerde kerk aanvankelijk bestond uit slechts een kleine groep actieve lidmaten en een grote groep sympathisanten of 'liefhebbers'. Van Deursen meent dat die liefhebbers lidmaten in wording waren. Hun hoge aantal in de vroege zeventiende eeuw zou dan de aantrekkingskracht van het gereformeerde geloof aangeven. De bijdrage van Wiebe nu bestaat daarin dat hij de groei en bloei heeft vastgelegd van een doorsnee kerkgemeente op het Friese plateland. Bronnen daarvoor vormen het unieke dagboek van de gereformeerde geworden Bildtboer Dirck Jansz én een serie goed bijgehouden vroege doop-, trouw- en begraafboeken. Wiebe stelt uiteindelijk vast dat de lidmaten van Sint Annaparochie en de andere Bildtdorpen ook ná 1650 klein in aantal zijn gebleven en trekt daaruit de conclusie dat hun gemeenschap daarmee ook lang het karakter van een minderheidskerk had. Dan is het natuurlijk wel de vraag hoe de kerkse niet-lidmaten, die omstreeks 1800 veruit de meerderheid in het dorp omvatten, in het door Van Deursen geschetste ontwikkelingsperspectief te plaatsen zijn.

Weer anders is de dragende problematiek van het uitgebreide verhaal over stadhouder Willem Lodewijk en zijn hof in Leeuwarden, een verhaal dat is gegroeid uit een korte bijdrage aan een studiedag over het hofleven van de Friese Nassaus maar dat tegelijkertijd ambieert een voorschot te bieden op een nog te ondernemen biografie. Vandaar dat er behalve wetenswaardigheden over het hof van Willem Lodewijk ook zo veel gegevens over diens persoon en karakter in naar voren worden gebracht. Prangende vraag op die studiedag was of en zo ja wanneer er in Friesland rond het hof van de stadhouders iets van een hofcultuur is ontstaan. Aan Wiebe Bergsma de taak om de aanloop ten tijde van *Ús Heit* Willem Lodewijk onder de loep te nemen en de ontwikkeling van diens hof(leven) te schetsen. Zoals ook elders in zijn opstellen zoekt Wiebe zijn kracht in het direct laten spreken van de bronnen, met daaronder bij voorkeur een paar sprekende egodocumenten. Voor Willem Lodewijk kon hij zich onder meer baseren op een uitgebreide correspondentie, een hofreglement, en de verwerking daarvan in de oude maar gedegen biografie door Lutzen Wagenaar van omstreeks 1900. Wiebes nieuwe inbreng is dat hij strijklucht van de zijkant over zijn hoofdpersoon laat schijnen via twee verhalende bronnen van Frederik van Vervou, een Luiks-Friese edelman-militair die in 1587 door Willem Lodewijk tot zijn hofmeester werd benoemd. Vervous waarnemingen laten goed zien dat de stadhouderlijke huishouding en hoforganisatie, bestaande uit slechts twintig personen, uiterst bescheiden waren, niet alleen in de jaren vóór 1600 maar ook aan het einde van Willem Lodewijks leven in 1620. Een en ander is reden voor Wiebe om aan het slot op tal van manieren toe te lichten wat het Leeuwarder hof niet was: een centrum voor de ontwikkeling van schilderkunst, letterkunde, muziek en theater. Het fungeerde eigenlijk alleen als leerschool voor jonge militairen en als ontmoetingsplaats van Willem Lodewijk met geleerden, meer in het bijzonder met vestingbouwkundigen, predikanten en historici. Maar dat paste uitstekend bij de hoofdtaak van de sobere Friese stadhouder: de oorlog tegen een machtige vijand zo voeren dat de Republiek zich staande kon houden.

Los van de verhalende trend op basis van sprekende egodocumenten, is onder de

drie afzonderlijke thema's nog een andere laag van interesse waar te nemen in deze studies. Een laag die de hoofdpersonen op verschillende manieren bij elkaar brengt. Dat is die van hun weloverwogen keuze voor het calvinisme. Zij behoorden tot de Gideonsbende die voor het samenstel van gereformeerde avondmaalsgemeenten de status van publieke kerk wist te verwerven. Niet dat Wiebe Bergsma daar van huis uit extra sympathie voor had – het waren juist de stiefkinderen van de Reformatie die op zijn belangstelling konden rekenen. Maar, geïntrigeerd als hij was door motieven die mensen hadden om van geloof te veranderen, peilde hij waar mogelijk graag binnen welke omstandigheden en voorstellingswerelden men als lidmaat tot de Gereformeerde Kerk toetrad. Hij haakte daarmee in op de door Pieter Geyl en L.J. Rogier op gang gebrachte discussie over de protestantisering van de Republiek: in welke mate was die van boven afgedwongen? Van Deursen had daarover al opgemerkt dat hij bij het lezen van Rogier de indruk kreeg dat de mens beschouwd werd als van nature katholiek, 'zodat zijn overgang naar het protestantisme steeds een bijzondere verklaring nodig heeft' (*Bavianen en slijkgeuzen* (1974) 145). Reden genoeg om eens voor de noordelijke gewesten na te gaan waarom boeren als Abel Eppens en Dirck Jansz en militairen als Willem Lodewijk en Frederik van Vervou vroeg of laat voor de Gereformeerde Kerk kozen. Zij kregen zoals veel tijdgenoten te kampen met tal van tragische sterfgevallen in de familiesfeer en zochten eerst na enige tijd houvast in het nieuwe geloof. Zo bijvoorbeeld Dirck Jansz, die met zijn jonge Bijbellezende vrouw Sw (lees: Siu), bij wie hij vijf kinderen kreeg die geen van alle in leven bleven, in 1618 zeker nog geen lidmaat was geworden. Voor alle vier geldt ook dat ze geen scherpstijpers waren, zij het dat de een toleranter was ten opzichte van religieus-onverschilligen, doopsgezinden en katholieken dan de ander. Een balling als Abel Eppens was kritischer op zijn andersgelovige streekgenoten dat de in vrede boerende Dirck Jansz. En de orthodoxe Willem Lodewijk hield zich aan de staatsraison van het onderdrukken der remonstranten, maar hij had er geen moeite mee om katholieke en koningsgezinde mannen die hem eerst hadden bevochten als spijtop-tanten aan te nemen en ook bij zijn neef Maurits gratie voor Oldenbarnevelt te bepleiten. We weten natuurlijk niet of Wiebe deze rode draad ook zelf in een inleiding tot deze drie artikelen uitgesponnen zou hebben (HM).

6 Zestiende-eeuwse godsdienstige pluriformiteit

Overwegingen naar aanleiding van Abel Eppens*

Gelove, liefste, trouwe und chere, waerheit und gerechticheit hebben sick hier slapent ge-
lecht. Gewalt, rickdoem, gunst und gelt hebben dat regement nu in der welt.

Abel Eppens, citerend uit een brief van een gevangenzittende rentmeester (1587)¹

Inleiding

In de jaren tachtig van de zestiende eeuw noteert onze informant Abel Eppens in zijn kroniek over het kerkelijk leven in Emden: van de overheid bezoekt niemand het Avondmaal, slechts een paar 'olden'.² De belangrijkste burgers blijven weg. Na de preek houden velen het wel voor gezien en gaan zij vroegtijdig de kerk uit. 's Middags blijven de meesten liever thuis. Men heeft meer belangstelling voor de koop- handel dan voor de Schrift. Rijkdom heeft de mensen gecorrumpeerd. De predikan- ten klagen dat ze voor twintig of dertig personen moeten preken. Het merendeel bestaat ook nog uit vreemdelingen. De mensen flaneren liever over de hoofdstraat of zoeken elkaar op bij het kerkhof.³ Tussen 'die van die kercke' en 'des werelts kinde- ren' is geen verschil meer.⁴ Geen wonder, zo schrijft onze zegsman, dat het er krioelt van de libertijnen, de franckisten, de schwenckfeldianen, de albadaïsten en in het

* Oorspronkelijk verschenen in: *Historisch bewogen. Opstellen over de radicale reformatie in de 16^e en 17^e eeuw*: opstellen, aangeboden aan prof. dr. A.F. Mellink bij zijn afscheid als hoogleraar in de sociaal-religieuze geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Groningen (Groningen 1984) 9–30. De auteur dankt hierin vooraf prof. dr. E.H. Waterbolk en zijn collega's dr. M.E.H.N. Mout en prof. dr. J.J. Woltjer voor hun opmerkingen bij een eerdere versie van het artikel.

¹ De kroniek van Abel Eppens thö Equart, J.A. Feith en H. Brugmans ed. (2 dln., Amsterdam 1911) II, 460. Het oorspronkelijk manuscript, door Abel Eppens zelf benoemd als *Der Vresen Chronicon sonderling der stadt Groningen unde Ommelanden, 1537–1589*, wordt bewaard in de Groninger Archieven, Handschriften in Folio Register Feith, 1003–1984, inv.nr. 7b. In de Universiteitsbibliotheek Groningen (Handschriftenafdeling, PE 91) bevindt zich een afschrift van mr. D.F.J. van Halsema uit 1760. In de negentiende eeuw verscheen een 75 pagina's tellend excerpt van Eppens' kroniek, waarin alle passages over de Reformatie zijn opgenomen: N. Westendorp, *Bijzonderheden uit de Geschiedenis der Hervorming in de Provincie Groningen tusschen de jaren 1545 en 1580, ontleend uit een ongedrukt handschrift van dien tijd* (Groningen 1832).

² Kroniek, II, 28.

³ Kroniek, II, 186.

⁴ Kroniek, II, 599.

bijzonder de davidjoristen; ja de libertijnen en de joristen ‘spotteden der kercken diensten, tot groten getall’.⁵ Zelfs de joden ‘worden wol geleden, muchten mydt yn der stadt wonen’. Tolerantie *pecuniae causa*: ‘Alles was um gelt vrij gelaten’.⁶

In de stad Groningen en in de Ommelanden is de situatie gelijk, zo niet erger. Groot is hier de ‘vensunge offte verlochunge’ van het Evangelie, met name bij alle rijke en voorname personen. ‘Und fundamentum is west dussen verdarffs, als neit Paep, neit Calvijs, Luters offte Evangelisschen sick achtende, voer naem Christenen allene befunden.’⁷ Maar niet alleen in Groningen en de Ommelanden was men nog niet tot de Hervorming overgegaan, ook in Holland en de overige gewesten was de godsdienstige verscheidenheid groot. Leicester had in 1586 de synode bijeengeroepen, ‘want die meente noch seer vremdt und verdielt was in Mennonisten, Papisten, Libertinieren, Martinisten [luthersen] und tom reformatie onverstandich ock die meeste hovenen in raden und steden’.⁸

Nu weten we wel dat zestiende-eeuws calvinisme en intolerantie geen synoniemen zijn, maar men zou toch kunnen denken dat hier een onverdraagzame calvinist aan het woord is, of een puritein met ogen op stokjes voor de pekelzonden van zijn medemens, een *laudator temporis acti*, die zijn bezwaren tegen de geest der eeuw en tegen de verwording van kerk en wereld breed uitmeet. Een rancuneuze calvinist in ballingschap, die, niet gehinderd door theologisch inzicht, mensen met afwijkende ideeën met ketterse epitheta als *schwenckfeldiaan*, *jorist* en *franckist* stigmatiseert. Klopt dit beeld van onze kroniekschrijver, de Ommelander eigenerfde boer Abel Eppens tho Equart?

Eppens informeert ons over drieërlei religieuze pluriformiteit. In de eerste plaats de verscheidenheid, de onbepaaldheid en gedifferentieerdheid van het katholicisme en het protestantisme in de Noordelijke Nederlanden. In de tweede plaats laat Eppens de rijke geschakeerdheid zien van de radicale ‘Nebenstromungen’ van de Reformatie. Hij ontsteekt menig radicaal-reformatorisch vuurtje, waaraan zelfs een kenner van de Radicale Reformatie als Albert Mellink zich behaaglijk kan warmen. Dat zegt iets. In de derde plaats toont Eppens ons de verstrengeling van volksgeloof en Christendom. Zeker, de zestiende eeuw was volgens Lucien Febvre ‘un siècle qui veut croire’, maar Eppens vertelt ons zo veel over godsdienstig indifferentisme, endemische godsdienstige onwetendheid, tovenarij en hekserij, astrologie, occultisme en de arcane wetenschappen, dat de vraag zich opdringt: wat heeft dat ‘croire’ nu precies te maken met het Christendom in deze – in de woorden van Febvre – ‘longue période de magnifique anarchie religieuse’?⁹

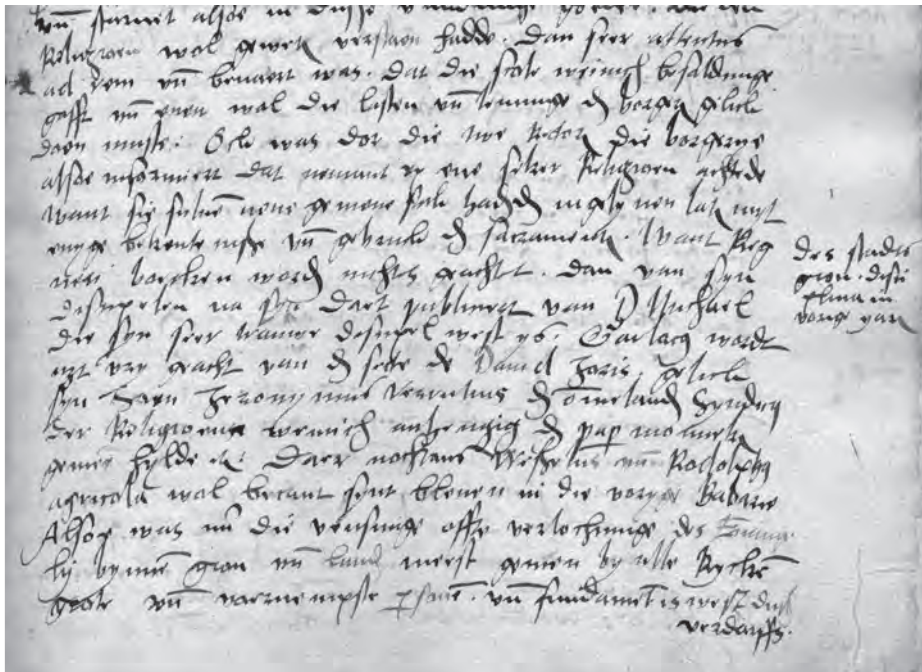
⁵ Kroniek, II, 186.

⁶ Kroniek, II, 29–30.

⁷ Kroniek, I, 337.

⁸ Kroniek, II, 336.

⁹ L. Febvre, *Le problème de l'incroyance au 16e siècle. La religion de Rabelais* (tweede druk, Parijs 1968) 419 e.v. Over de godsdienstige anarchie van de zestiende eeuw zie: L. Febvre, ‘Une question mal posée: les origines de la Réforme française et le problème des causes de la Réforme’, in: L. Febvre, *Au cœur religieux du XVIe siècle* (tweede druk, Parijs 1968, oorspr. 1957) 3–70, in het bijzonder 66 e.v.

Afb. 12 Passage uit het manuscript van Abel Eppens over de godsdienstige situatie in 1582, fo. 163 recto.

Deze aardige passage uit Eppens' kroniek gaat over de godsdienstige situatie in de Ommelanden en Groningen in 1582. Eppens schrijft over Praedinius, Gerlacus Verrutius – die hij van davidjorisme beschuldigt – en de grote groep van godsdienstige onbeslist en 'neutralen'.

'Overst kumpt ilendt in een groten wansynnicheit voer idermentlicken up den straten int openbaer und starvet alsoe in dusse vandunge [beschikking]* Goedes, die den [waarop volgt:] religioen wol geweten verstaen hadde, dan seer attentus ad rem und bevaert [bevreesd]** was, dat die scole weinich besoldunge gefft und even wol*** die lasten und lenunge den borgeren gelick doen muste. Ock was dor die twe rectoren die borgerije alsoe informiert, dat nemant up ene seker religioen achtete, want sie sulven nene gemene sick hadden ingelijven laten myt enyge bekentenisse und gebruck der sacramenten. Want Regneri boecken worden nictes geachtet dan van sijn discipelen na sijn doet publiciert van D. Michael, die sijn seer trouwe discipel west ys. Garlacus wordt neit vrij geacht van de secte des David Joris, gelick sijn soen Jeronymus Verrutius, der Ommelanden syndicus, der religioens weinich anhengig den papen, monneken gemeen hylde etc. Daer nochtans Wesselus und Rodolphus Agricola wol becant synt bleven in die voryge barbarie.

Alsoe was nu die vensunge offte verlochung des Evangelii bynnen Gron[ingen] und Landen meest gemen bij alle rijcken, grote und voernempste personen, und fundamentum is west dussen verdarffs, [als niet Paep, neit Calvijns, Luters offte Evangelisschen sick achtende, voer naem Christenen allene befunden]. 'Kroniek, I, 337.

* In de uitgaven van Feith en Brugmans is dit woord als noot aan de tekst toegevoegd.

** Idem als in noot 11.

*** De editie van Feith en Brugmans geeft 'evenwol', maar in het handschrift staat 'even wal'.

De auteur en zijn kroniek

Abel Eppens werd in 1534 geboren op Bolhuis te Eekwerd in het kerspel Wirdum bij Loppersum.¹⁰ In 1547 vertrekt hij naar de stad Groningen en bezoekt hier de beroemde St. Maartensschool onder leiding van Regnerus Praedinius. ‘Achte yaeren lanck’¹¹ blijft hij hier. Vervolgens begint hij op instigatie van Praedinius en de rector van de Ter-Aa-school Gerlacus Verrutius aan zijn *peregrinatio academica*. Eerst bezoekt hij Leuven, waar hij – als Erasmus decennia eerder – een levenslange afkeer krijgt van de katholieke theologen. Verder bezoekt hij Keulen en Wittenberg, waar hij colleges volgt van de ‘praeceptor Germaniae’ Philippus Melanchton. Na diens overlijden in 1560 keert Eppens terug naar de Ommelanden. In 1562 treedt hij in het huwelijk en vestigt zich op de ouderlijke boerderij. Na de afval van Rennenberg in maart 1580 vlucht hij met tal van Ommelander prominenten naar Emden, de ‘harbarger’ van ‘alle verdruckingen, vromen und beroveden.’¹² Naar eigen zeggen vlucht hij vanwege ‘die Evangelische waerheit’.¹³ Als gedeputeerde van de Ommelanden maakt hij zich in Oost-Friesland verdienstelijk, zet zich in voor de opstandige gewesten en schrijft in Emden – ‘in onse ballingscap’¹⁴ – zijn *Der Vresen Chronicon*. Hij sterft in 1590 in Emden.

Eppens is overtuigd gereformeerd. Een theoloog als Menso Alting (1541-1612), leider van de gereformeerde gemeente in Emden, had zijn volle sympathie, en van Si-brandus Lubbertus (ca. 1555-1625), die er een jaar ziekenbezoeker was, had hij grote verwachtingen.¹⁵ In zijn oordeel is Eppens over het algemeen gematigd, behalve wanneer hij over de inquisitie schrijft. Eppens is een tamelijk eenvoudig man, met een goede algemene ontwikkeling, met weinig gevoel voor humor en soms een beetje naïef. De vinger Gods weet hij precies aan te wijzen. Hij denkt in de tale Kanaäns en zijn vroomheid is groot. In 1588 schrijft hij zijn twee zonen, die het bedrijf van hun vader draaiende houden, een brief met allerlei praktische raadgevingen en opmerkingen over het zijlrecht. Nu is deze brief geen testament en we behoeven dus aan de authenticiteit ervan niet te twijfelen. Van het zijlrecht springt Eppens over op het geloof en hij lardeert zijn brief met vele citaten uit het Oude en Nieuwe Testament, zodat de brief een theologische verhandeling wordt. Zijn arbeidsethos, al dan niet specifiek calvinistisch, is onmiskenbaar: wie niet werkt zal ook niet eten. Zijn zonen houdt hij voor: ‘Niet doende, leert men quaet doen, und he sal ock niet eeten, soe he myt handen neyt wercket’.¹⁶ In veel opzichten is Eppens een doorsnee zestiende-eeuwer, voor zover die bestaat: hij gelooft in contracten met de duivel,

¹⁰ Zie voor de persoon Abel Eppens de ‘Inleiding’ van Feith en Brugmans en verder de autobiografische schets in: *Kroniek*, I, 172-173.

¹¹ *Kroniek*, I, 172.

¹² *Kroniek*, I, 371.

¹³ *Kroniek*, II, 320.

¹⁴ *Kroniek*, I, x.

¹⁵ *Kroniek*, I, xxxiii (Alting) en 471 (Lubbertus).

¹⁶ I. Hamming, ‘Geschrift van Abel Eppens tho Equart’, *Groninger Volksalmanak* 1962, 42-53, 48.

in prognosticaties, astrologie, kometen en zonsverduisteringen als tekenen van hoerhand, wonderen en wat niet al. Hij denkt 'etnocentrisch', Turken en Russen zijn de grootste barbaren¹⁷ en Eppens is zonder meer anti-joods; alle joden zijn woekeraars en lijken op Shylock in Shakespeare's *The Merchant of Venice*.¹⁸ Eppens betrokkenheid bij de Nederlandse Opstand is groot, een Opstand volgens Eppens *religionis causa*. Mede ten gevolge van de Opstand schrijft Eppens zijn *Kroniek*.

Evenals Johan Rengers van Ten Post (1542-1626) en Eggerik Egges Phebens (1556-1615) komt ook Abel Eppens in de ballingschap tot historische bezinning.¹⁹ In Emden schrijft hij *Der Vresen Chronicon*, 'trouwelicken voer den sijnen, sonder hoen van emants tsamen getogen'.²⁰ Deze in het Noord-West-Duits geschreven kroniek is niet gemakkelijk te lezen. Eppens is geen groot stilist, vaak is hij dor en zeer droog. Bijna iedereen die zijn *Kroniek* heeft benut, klaagt over zijn stijl: verward, confuus, droog, obscuur en ingewikkeld.²¹ De *Kroniek* is gebaseerd op Eppens' eigen waarnemingen en op wat hij heeft van horen zeggen. Af en toe citeert hij een auteur – de historicus van de reformatie Johannes Sleidanus vooral – of geeft hij een pamflet weer. De periode 1580-1589 beslaat het grootste deel van de *Kroniek*.

Drie onderwerpen staan centraal: de verwickelingen rond de Opstand, de spanningen tussen de Stad en de Ommelanden en de problemen in het door politieke en godsdienstige spanningen verscheurde Oost-Friesland. Dit zal niemand waarschijnlijk aanmoedigen de *Kroniek* te gaan bestuderen, temeer daar Feith en Brugmans – die deze *Kroniek* goed hebben getranscribeerd, maar al te summier en onnauwkeurig geannoteerd – de lezer waarschuwen: wie zich door Eppens' rijstebrijberg van omslachtigheid heeft heen gegeten, komt zeker niet in Luilekkerland.²² Toch is de *Kroniek* erg waardevol, juist omdat ze het karakter heeft van de 'copieerlust des dagelijksen levens'.

De *Kroniek* bevat zeer veel:²³ prognosticaties, politieke en godsdienstige commenta-

¹⁷ Vgl. *Kroniek*, II, 229. Schrijvend in 1585 over plunderende en moordende soldaten in Friesland merkt Eppens op 'dat men des van Joeden, Turcken, Moscoviteren niet hefft hoeren offtte geloven konen'. *Kroniek*, II, 260. Wel wist Eppens dat de Turken in godsdienstig opzicht tolerant waren en de christenen meestal vrijlieten. Vgl. *Kroniek*, II, 549. Zie voor de opvattingen over de Turken in de Republiek: M.E.H.N. Mout, 'Calvinoturcisme in de zeventiende eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 91 (1978) 576-607, in het bijzonder 577-582.

¹⁸ Vgl. *Kroniek*, II, 110-111.

¹⁹ E.H. Waterbolk, *Twee eeuwen Friese geschiedschrijving. Opkomst, bloei en verval van de Friese historiografie in de zestiende en zeventiende eeuw* (Groningen-Djakarta 1952) 97.

²⁰ *Kroniek*, I, xii.

²¹ Bijvoorbeeld: G.M. Reyntjes, *Groningen en de Ommelanden van 1580 tot 1594* (Groningen 1914) ii: 'Verwardheid, uitweidingen over algemeene en vaderlandse geschiedenis en kerkelijke zaken, geschreven in een moeilijke en onbeholpen stijl, maken het werk bijna ongenietbaar. Weinigen zullen de moed hebben Eppens geheel te lezen.' Toch schrijft Eppens wel zodanig, dat de lezer gedwongen wordt te lezen en te herlezen, want men voelt dat hij iets te zeggen heeft.

²² *Kroniek*, I, xliiii. Schippers die Emden aandeden, verschaften Eppens veel informatie. Vgl. *Kroniek*, II, 334, waar een wreed verhaal over de Spaanse inquisitie wordt vermeld.

²³ Zie *Kroniek*, I, xxv-xxviii, waar een uitgebreide opsomming wordt gegeven van wat Eppens in zijn *Kroniek* beschrijft. De *Kroniek* is vooral van belang omdat Eppens de politieke ontwikkelingen vermeldt en van commentaar voorziet. Ook Eppens vergruist het beeld: hij spreekt bijvoorbeeld van de 'Evangelisschen Konichschen': *Kroniek*, I, 259. Eppens laat ook het defaitisme zien, waar velen in de jaren tachtig van de zestiende eeuw

ren, plakaten, menig verrassend *petite histoire*, vele anekdotes, persoonlijke ontboezemingen en moralistische vertogen. Eppens' geschrift is werkelijk een *Fundgrube*: een beschrijving van Luthers sterfbed, pestepidemieën, huurprijzen, feesten, spreekwoorden, informatie over vogels, alles wordt door Eppens opgetekend, want hij is een ongeremd en onbeteugeld scribent. Hij zit er wel eens naast, hij vergist zich geregeld in jaartallen en cliometristen zal hij tot wanhoop brengen.²⁴ Toch is Eppens een zeer betrouwbaar informant, vooral ten aanzien van de godsdienstige ontwikkelingen.

Pluriformiteit in Stad en Lande

De opkomst en de ontwikkeling van de Reformatie in Stad en Ommelanden voltrok zich op bijzondere wijze ten gevolge van de ligging, de geringe invloed van de centrale regering in deze gewesten en de open humanistische sfeer waaraan meestal de namen van Wessel Gansfort, Rudolf Agricola, de abdij te Aduard en Regnerus Praedinius worden verbonden. Met name in Friesland en in Groningen en de Ommelanden was de discrepantie merkbaar tussen de rigide orthodoxie van Karel V, Filips II en het centrale gezag in het algemeen dat bij voortduring aandrang op vervolging van ketters, en de denkbeelden van vele prominente edelen, juristen en bestuurders van de plaatselijke hoven. Eppens' *Kroniek* illustreert die bijzondere ontwikkeling van de Reformatie in deze contreien.²⁵

In de praktijk was er een tamelijk grote godsdienstvrijheid; plakaten werden met tegenzin afgekondigd en de inquisitie kreeg geen voet aan de grond. Zelfs is de grote matiging ten aanzien van de dopers opvallend. Eppens spreekt terecht van een 'egenwyllyge natuerlicke religioensvrede'.²⁶ Over de katholieke geestelijkheid en de Augiasstal van de katholieke kerk is Eppens slecht te spreken en met graagte ver-

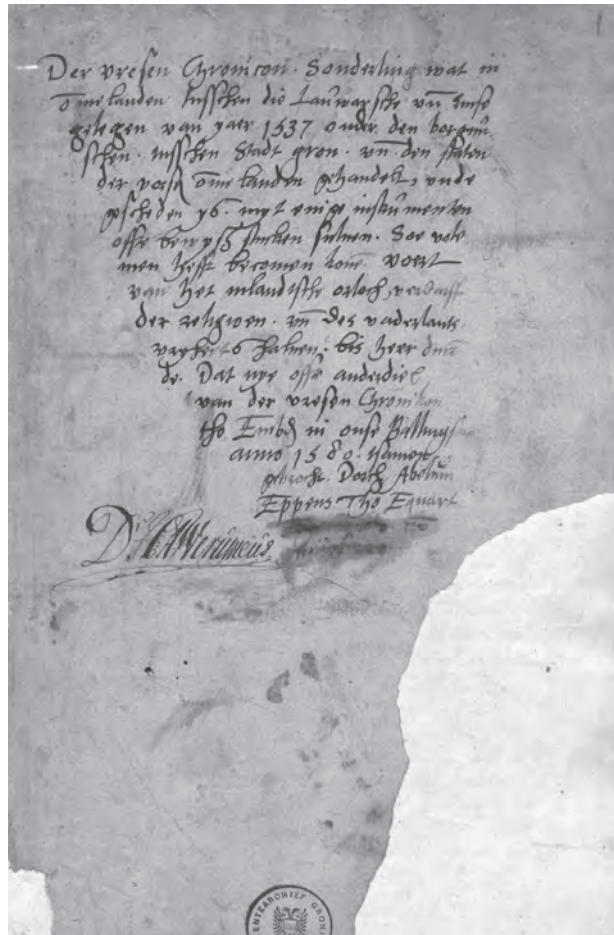
het slachtoffer van werden. Voor de mensen die niet wilden of konden kiezen, de neutralen, had Eppens weinig waardering: (1587) 'Daermede voele huysgesinde, sick als noutralen stellende, reede weder onder den vijandt intogen'. *Kroniek*, II, 501. Aardig is te vermelden dat hij precies wist in welk jaar de schepping tot stand was gekomen: 1492, 'dat ys des werelts 5238 yar'. *Kroniek*, I, 138.

²⁴ Getallen en cijfers zijn niet Eppens' sterkste punt. Zo schat hij bijvoorbeeld het aantal slachtoffers van de inquisitie op 300.000: *Kroniek*, I, 7. Zie voor het juiste aantal: G. Güldner, *Das Toleranz-Problem in den Niederlanden im Ausgang des 16. Jahrhunderts* (Lübeck-Hamburg 1968) 32-35.

²⁵ Over de godsdienstige ontwikkeling in Stad en Lande vermeld ik slechts: M. Hartgerink-Koomans, *Het geslacht Ewsum. Geschiedenis van een jonkersfamilie uit de Ommelanden in de 15e en 16e eeuw* (Groningen-Batavia 1938), met name hoofdstuk 6, 'Geestelijke stroomingen in Stad en Lande', 169-193; J.J. Woltjer, 'Van Katholiek tot Protestant', in: W.J. Formsma en anderen, red., *Historie van Groningen. Stad en land* (Groningen 1976) 207-233. Zie voor het verschil in opvattingen over ketterbestrijding tussen de gewestelijke bestuursinstellingen en Brussel: J.J. Woltjer, 'Stadt und Reformation in den Niederlanden', in: F. Petri, red., *Kirche und gesellschaftlicher Wandel in deutschen und niederländischen Städten der werdenden Neuzeit* (Wenen 1980) 155-168. Vgl. ook: A. Duke, 'Salvation by Coercion: the Controversy Surrounding the 'Inquisition' in the Low Countries on the Eve of the Revolt', in: P. Newman Brooks, red., *Reformation, Principle and Practice: Essays in Honour of Arthur Geoffrey Dickens* (Londen 1980) 137-157.

²⁶ *Kroniek*, I, 170.

Afb. 13 Titelpagina van Der Vresen Chronicon.

meldt hij menig clericaal schandaal. Zo werden er ‘openbaere ledekens gesongen (...) van der papen geylheit, dronckardtscap und onordentlicheit, als: heeroem danset ynt hemp’t’. Twee varende monniken bleken man en vrouw te zijn en een kind bij zich te hebben.²⁷ Dergelijke verhalen vermeldt Eppens veel.

De vrijheid was in deze gewesten volgens Eppens zo groot ‘dat men voer persecutie und tyrannie niet tvresen hadden, daer men des hoves placaten muchten liggen laten’.²⁸ Grenzen had die tolerantie echter wel. De beide rectoren van de Latijnse scholen, Praedinius en Verrutius, kwamen aan het eind van hun leven nog in moeilijkheden. Beide mannen plaatst Eppens in de humanistische traditie van Aduard,

²⁷ Kroniek, I, 152–153.

²⁸ Kroniek, I, 135.

Gansfort en Agricola, ‘die wol becant synt bleven in die voryge barbarie’.²⁹ Praedinius was een exponent van een open, protestantiserend katholicisme. Hij kwam in moeilijkheden omdat hij ‘den pawstdoem straffede und tot den christelicke waerheit leyde’.³⁰ Verrutius ontkwam aan de perikelen door een vroegtijdige dood.

Het katholicisme had vele decennia een open karakter en was lange tijd onbepaald, verscheiden en gedifferentieerd. Er is sprake van een geleidelijke ontwikkeling en Eppens geeft een goede sfeertekening. Veel geestelijken leefden met een concubine en hadden kinderen. Hun vrouwen namen ze nog niet mee ter kerke. Sommige pastoors ‘scameden sich neit het evangelium tpredigen’. Ze wilden geen mis bedienen, lieten psalmen zingen in de landstaal in kerk en scholen, ja ze wilden wel dat de katholieke ceremoniën werden beëindigd, als tenminste Maarten van Ehere – dat wil zeggen Maarten van Naarden, de luitenant van de hoofdmannenkamer – dat zou hebben getolereerd. Een pastoor die al te openlijk en resoluut bepaalde veranderingen doorvoerde, werd gedwongen de wijk te nemen.³¹ Tallozen simuleerden, zij probeerden volgens Eppens ‘die sake myt simulieren verdeckeden’. Metten, vigilien, processies en mis werden overal geridiculiseerd. Het volk werd toegeroepen: ‘blijfft thuys, blijfft huys, lieve vrunden; die Here Godt wonet hier niet meer als in ju egenen huysen; daer beedet und roepet tot Godt’.³² De boeken van Calvin, Luther, Melanchton en Bullinger werden hier veel gelezen en de meest verstandigen baseerden er volgens Eppens hun preken op.³³ Ook de terminologische verwarring illustreert de openheid van het protestantisme; de door Eppens herhaaldelijk genoemde ‘Swingelsche predicanten’ zijn geen zwinglianen – zoals Lindeboom beweerde –, maar hervormingsgezinden die twijfelden aan de *praesentia realis* van Christus bij het avondmaal.³⁴

Na de beeldenstormen in 1566 nam de polarisatie toe. Bisschop Knijff probeerde met allerlei repressieve maatregelen ‘de’ hervorming tegen te gaan, maar zonder succes. Onder de reformatorsch-gezinden vormden de overtuigde calvinisten een zeer kleine minderheid. Eerst door de militaire en politieke ontwikkelingen kwamen zij uiteindelijk in het zadel. Vooralsnog was de middengroep het grootst, tot grote ergernis van Eppens, die in deze groep mensen, die zichzelf slechts christen

²⁹ Kroniek, I, 337.

³⁰ Kroniek, I, 149. Vgl. Kroniek I, 88–89. Zie voor Praedinius: J. Lindeboom, *Het bijbels humanisme in Nederland* (Leiden 1913) 167–172. Vgl. Woltjer, ‘Van Katholiek tot Protestant’, 214.

³¹ Kroniek, I, 88–90.

³² Kroniek, I, 169.

³³ ‘Alsoe sindt die meeste predigers in die Ommelanden sich sulven niet gelick gebleven, die den pauwest [d.i. de bisschop] to Monster und Utricht ingewijet, up hoeren predigstolen den Luterum, Brentium, Philippum am meesten folgeden und bekanden, dat nu langes alle die Kerckwijnghe, des mysses canon, metten vigilien, zielmyssen meer een spot worden geacht dan vor diensten geholden. Item men dielden uth die sacramenten up beyder gestaltenissen, gebrueckeden gemene Duytscher sprake’. Kroniek, I, 168–169. [Met Brentium en Philippum zijn de Duitse reformatoren Johannes Brenz en Philip Melanchton bedoeld – noot van de redactie.] Vgl. ook: Kroniek, I, 125–126.

³⁴ Kroniek, I, 177. Vgl. Woltjer, ‘Van Katholiek tot Protestant’, 222. Vgl. ook: J. Lindeboom, *De confessioneele ontwikkeling der reformatie in de Nederlanden* (’s-Gravenhage 1946) 43–44.

noemde en niet luthers, calvinistisch of katholiek, een groot verderf zag.³⁵ Pas na Rennenbergs afval in 1580 kwamen volgens Eppens sommigen ertoe kleur te bekennen, 'die anders als neutralen und pagani nene gemeenten konden und wysten to onderscheiden'.³⁶ In 1594, vier jaar na Eppens' dood, werd in Groningen de godsdienstkwestie in het Tractaat van Reductie geregeld. Het calvinisme zegevierde en mannen als Willem Lodewijk, Menso Alting en Doede van Amsweer konden een begin maken met de opbouw van de Gereformeerde Kerk. 1594 was echter niet de voltooiing van een natuurlijke ontwikkeling, maar eerder een nieuw begin.

Heterodoxe pluriformiteit

Eppens nuanceert niet alleen de traditionele voorstellingen omtrent de Reformatie in de noordelijke Nederlanden, ook over wat wel de 'linkervleugel van de Reformatie', de 'Radicale Reformatie' of de 'Radical Underground' wordt genoemd, verschaft Eppens, vaak *en passant*, vele inlichtingen. Eppens somt af en toe hele reeksen ketters op, die een *topoi*-karakter hebben. *In concreto* blijken Eppens' beweringen geheel juist te zijn. De wederdopers worden door Eppens regelmatig genoemd, maar de gebeurtenissen in de jaren dertig van de zestiende eeuw in Munster, Oldeklooster en op 't Zandt zijn nog te levend en Eppens heeft dan ook weinig sympathie voor de verschillende anabaptistische stromingen. Vaker nog dan over de wederdopers schrijft Eppens over andere religieuze non-conformisten en 'christenen zonder kerk' zoals de spiritualisten, waartoe uiteenlopende figuren behoren als Caspar Schwenckfeld, Sebastian Franck, David Joris, Hendrik Niclaes en Valentin Weigel. Geestdrijvers werden deze 'geïnspireerde' en 'enthousiaste' heterodoxe lieden genoemd, die ondanks alle onderlinge verschillen drie dingen gemeen hadden: scheiding van kerk en staat en daaruit voortvloeiend een grote mate van tolerantie; scheiding van Woord en Geest; en een sterke eschatologische betrokkenheid en gerichtheid op de laatste dingen. Geest is een sleutelbegrip voor spiritualisten, die de uiterlijke kerk, sacramenten, ceremoniën en vaak ook de Bijbel van ondergeschikt belang achten.³⁷ Marnix van Sint Aldegonde noemde de representanten van het nieuwe soort van vervoerden ('*novum genus enthousiastoon*') 'grijpende wolven' die 'sick met schaeps-cleederen in verscheyden manieren soecken te bedecken'.³⁸ Een andere calvinist, Ubbo Emmius (1547-1625), plaatste de 'hemelse profeten' in een traditie die hij liet teruggaan tot de oude kerk. Zij hadden volgens Emmius een 'gemeyn fon-

³⁵ Kroniek, I, 337.

³⁶ Kroniek, I, 444.

³⁷ Zie voor spiritualisme in het algemeen: Wiebe Bergsma, *Aggaeus van Albada* (c. 1525-1587), *schwenckfeldiaan*, staatsman en strijder voor verdraagzaamheid (Meppel 1983) 42-48.

³⁸ Ph. Marnix van Sint Aldegonde, *Ondersoekinghe ende grondelijke wederlegginge der geestdrijvische leere* (1595), in: Ph. Marnix van Sint Aldegonde, *Godsdienstige en kerkelijke geschriften*, J.J. van Toorenenbergen ed. (4 dln., 's-Gravenhage 1871-1893) II, 4-5.

dament (...) d'welc is de autoriteyt der hemelsche openbaringen de autoriteyt des geschrevenen Woordts overtreffende (daervan zij den name Enthusiasten vercregen hebben).³⁹ Mede dankzij Abel Eppens weten we dat met name de davidjoristen, de schwenckfeldianen en de albadaïsten vrij veel invloed hadden in de noordelijke Nederlanden en Oost-Friesland. Ook al beroept Eppens zich op wat 'the prooftext for religious liberty' (Bainton) is geworden, namelijk dat 'men ock oncruydt moet was-sen laten' (een verwijzing naar de parabel van Matt. 3: 24-30), toch zou ook hij graag het ketterse onkruid wieden.⁴⁰ Hij deelt die afschuw voor de spiritualisten en wederdopers met de al genoemde calvinisten Marnix, Emmius en Alting.

De invloed van de uit Delft afkomstige 'vergodelde' profeet David Joris (ca. 1501-1556) is vrij aanzienlijk geweest, vooral in Oost-Friesland.⁴¹ Deze spiritualist met messiaanse pretenties en profetische aanmatigheden had opvallend veel adellijke en aanzienlijke volgelingen. Joris' magnum opus, het *Wonderboek* (1542), werd veel gelezen. De rentmeester van de stad Groningen Hieronymus Wilhelmi had het bestudeerd. In 1556 werd van overheidswege geklaagd dat er in de Stad 'diversche secten van de wederdoperen Davidt Jorys, Simonisten [Mennonieten], sacramentaryssen ende andere dier glijke' waren, die 'by dagen ende by nachten elck hoere bykumpsten' hebben.⁴² Van Joris hadden de meesten in Groningen waarschijnlijk wel gehoord. Frederik Coenders noemt in zijn 'Reisjournaal' David Joris en zijn kasteel te Binningen als hij in Bazel is.⁴³ Johan van Ewsum, een figuur die de godsdienstige onstandvastigheid en onzekerheid van velen als het ware belichaamt, kreeg in 1559 een brief van een Duitse vriend waarin de postume terechtstelling van Joris, drie jaar na zijn dood, werd gememoreerd.⁴⁴ Nog meer invloed had Joris in Oost-Friesland, waar rond 1600 een ware opleving van het jorisme plaats vond. Decennia na Joris' dood schreef Emmius nog een boek tegen de aldaar nog steeds actieve joristen.

Eppens weet de opkomst van het jorisme wel te verklaren. Ten gevolge van de rijkdom is de godsdienstige onverschilligheid toegenomen: een gevolg daarvan

³⁹ Ubbo Emmius, *Den David-Jorischen Gheest in Leven ende Leere* ('s-Gravenhage 1603) 87-88.

⁴⁰ Kroniek, I, 167. [Voor de parabel zie hiervoor het artikel over Coornhert, p. 72 – noot van de redactie.]

⁴¹ Zie voor Joris: R.H. Bainton, *David Joris, Wiedertäufer und Kämpfer für Toleranz im 16. Jahrhundert* (Leipzig 1937). Ten tijde van Eppens' ballingschap en in de jaren negentig van de zestiende eeuw was er sprake van een opleving van het jorisme. Oost-Friesland heeft een belangrijke rol gespeeld in de geschiedenis van de Radicale Reformatie. Andreas Karlstadt, Melchior Hoffman en Hendrik Niclaes hebben zich onder meer hier opgehouden. Vele sectariërs namen de wijk naar Oost-Friesland. Eppens citeert een Lutherse predikant in 1585 in Emden: 'Vermaent dapperlicken, dat men dusse tijden wol erenstlicken musten bedencken und die orsaken behartigen, als dat soe voele secterijen erstanden, und uproeren geboerden tegens den overicheiden, daer dit graffscap meest mede verhaftet were, als myt Wederdoperen, Libertinieren, Daviden, Calvinisten und anderen swarmerijen, dat die overicheit behoerde ock iverich twesen um sulcken geesten to stueren und to weren, daer men nu mede venseden [veinsde], gelick men myt die Joden deden.' *Kroniek*, II, 153.

⁴² Groninger Archieven, Hs. in fo. 55, fo. 71. Vgl. ook: E. van Dijk, 'Dr. Johannes Eelts, ca. 1525-1588, persona te Groningen, en de tegenstelling tussen katholicisme-protestantisme in zijn tijd', *Groningse Volksalmanak* 1970-1971, 16-48.

⁴³ H.O. Feith en J.A. Feith, 'Reisjournaal van Jr. Frederik Coenders van Helpen', *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht* 14 (1893) 114-226, aldaar 129.

⁴⁴ Groninger Archieven, Archief Ewsum, inv.nr. 132, VI.

is de opkomst van ‘Davids libertinieren’.⁴⁵ De vraag is natuurlijk: gebruikt Eppens de term jorist als een kettters scheldwoord – zo bijvoorbeeld bij ‘broder Dijcke’ in Appingedam?⁴⁶ – of typeert hij sommigen terecht als jorist? Daar spiritualisten uit overlevingstactiek vaak hun toevlucht namen tot geheimhouding, pseudoniemen, versluierend taalgebruik en vage toespelingen, die alleen voor ingewijden te begrijpen waren, is het vaak uiterst ingewikkeld na te gaan of iemand inderdaad jorist is geweest. Een brief of een toevallige vermelding kan soms van belang zijn.

Zo was een van Eppens’ leermeesters te Groningen de al eerder genoemde Gerlacus Verrutius (gestorven 1558), rector van de Ter Aa-school. Eppens heeft hem goed gekend. In een korte autobiografische schets in zijn *Kroniek* vertelt Eppens dat Gerlacus hem geadviseerd heeft naar het katholieke Leuven te gaan in plaats van naar Wittenberg, ‘want’, zo schrijft Eppens, ‘Garlacus der pawschen ceremonien niet seer onderscheide van der Wittenburschen in sijn lectioen’.⁴⁷ Nu mogen we naar aanleiding van deze passage Gerlacus niet tot een slachtoffer maken van een soort historisch-spiritualistische expansiedrift en suggereren dat hier sprake is van de door de spiritualisten uitgedragen opvatting van het nicodemisme, of van de kunst van het simuleren, het ‘metter wereld veinzen’, waar de spiritualisten zo door in opspraak zijn gekomen.⁴⁸ Maar elders merkt Eppens op dat Gerlacus sympathie had voor de ‘Sileen van Delft’,⁴⁹ zoals Emmius Joris noemde: ‘Garlacus wordt neit vrij geacht van de secte des David Joris.’⁵⁰ Nu heeft Eppens vermoedelijk gelijk, want er is een brief van Joris aan Verrutius waaruit een zekere wederzijdse sympathie blijkt. De brief is een bij spiritualisten wel vaker aan te treffen ‘je gelehrter, je verkehrter’-litanie: ‘O vermaledijde menschelijcke eere, menschelijck opsien, lof, prijs, unde selfs-glorie, wat hebt ghy wijsheydts unde kloekheydts Boecken unde Brieven in der werlt ghebracht: Wat stichticheyt (meenene wy) is daerdeur gekomen?’⁵¹ Joris stond de

45 ‘Nu overst als in die hoechste rickdoem und prosperitet erresen, wort die religion in Embden weinich eracht dorch indringent van voele und alle secten, Juden, Davids libertinieren, die neit weren in enich dienst, Menonisten, jae tot onchristelicke versamelinge verandert.’ *Kroniek*, I, 371–372. Zie verder het register *sub voce* David Joris. Eppens zag deze ontwikkeling samengevat in de spreuk: ‘Religio peperit Embdae divitias, filia vero devorabat matrem’ (Godsvrucht heeft de rijkdom van Emden voortgebracht, maar nu heeft de dochter de moeder verslonden). *Kroniek*, I, 370. Vgl. ook: *Kroniek*, I, 302. Zie: Waterbolk, *Twee eeuwen Friese geschiedschrijving*, 108–109.

46 *Kroniek*, I, 105.

47 *Kroniek*, I, 172.

48 Zie voor het nicodemisme en het simuleren: C. Ginzburg, *Il nicodemismo. Simulazione e dissimulazione religiosa nell’ Europa del’ 1500* (Turijn 1970). Emmius weerhield zijn ergernis ten aanzien van dit spiritualistisch ‘intus ut libet, foris ut moris’-principe (binnen kan men denken zoals men wil, buiten moet men datgene volgen wat gewoon is) niet: ‘Die nieuwe Gheestkinderen ... mogen, zegge ick, met den Ghereformeerden, Papisten, Wederdooperen, ja Mahometisten (want die fundament gheldt over al even ghelijck) inder Religie sick eenich veynsen ende also de Letterknechten met loosen schijn bedriegen’. Emmius, *David-Jorischen Gheest*, 302.

49 Briefwechsel des Ubbo Emmius, H. Brugmans en F. Wachter ed. (2 dln., Aurich 1911–’s-Gravenhage 1923) I, 37.

50 *Kroniek*, I, 337.

51 David Joris, *Christelijcke Sendtbrieven* I (z.p. z.j.) 4, fo. 39 verso. ‘Over al dit willen wy (so ghij mijn Beminde, hop’ic, van herten schrijft, wenscht, wilt unde begheert) liever dat Godt die Heere in ons sijn wille und werckinge neme unde tot een beterer smaekelijcker vrucht mach (als in swaricheydt) gheeyndiget unde volbracht werden’, fo. 40 recto.

leer van de *sacra ignorantia* voor en hij wilde Verrutius een hart onder de riem steken. Nu verkeerde Verrutius blijkbaar graag in ketterse kringen, want hij stond ook, epistolair althans, in contact met Sebastian Castellio (1515-1563), de auteur van het naar aanleiding van de verbranding van de antitrinitariër Servet geschreven boek *De haereticis an sint persequendi* (Moeten ketters worden vervolgd?, 1554).⁵² Uit de brief van Castellio blijkt niet alleen hun goede verstandhouding, maar ook dat Verrutius de joris-renegaat Nicolaas Meyndertsz. van Blesdijk (1520/21-1584) goed kende.⁵³ Abel Eppens blijkt in dit opzicht verrassend goed op de hoogte te zijn en zijn opmerkingen over het jorisme dienen derhalve zorgvuldig te worden overwogen.

Abel Eppens is een van de weinige zestiende-eeuwse auteurs die de invloed van de Silezische spiritualist Caspar Schwenckfeld (1489-1561) vrij groot acht.⁵⁴ Schwenckfeld was weliswaar bij velen in de zestiende-eeuwse Nederlanden bekend, maar Eppens is vrijwel de enige die expliciet vermeldt dat Schwenckfeld tal van volgelingen heeft gehad in de Nederlanden. Zo vermeldt Eppens de 'noutrales, libertini, Schwenckfeldianer und Albadaisten, die nene ministerium groet achten, weren die meesten in raede, und vornempste van steden, daruth dan twidrach besorget worde'.⁵⁵ In 1583 tekent Eppens op dat het 'benae openbaer was, dat Swenckvelts geest bij sommigen te hove regierde und inplantet worde offtom diel tot vrijgeesterije sick begeveden, soe men bij der regenten levent und manier allenthalven sporeden'.⁵⁶ Eppens legt dus een causaal verband tussen heterodoxie en ethisch indifferentisme. Eppens laat ook zien dat de volgelingen van Schwenckfeld – evenals bij Joris – tot de beter gesitueerden behoorden.

In vergelijking met de spiritualist Sebastian Franck, die hier te lande veel werd ge-

52 F. Buisson, *Sébastien Castellion, sa vie et son oeuvre, 1515-1563* (2 dln., Parijs 1892) II, 435-436, alwaar een brief van Castellio van februari 1558 aan Gerlacus: 'Nicolaus (Blesdijk), degene die jou deze brief zal geven, een man die ook jou bekend is en aan mij verbonden door een vriendschap die nooit zal vergaan (tenzij misschien één van ons afvallig wordt van de waarheid die ons verbindt; moge God dat onheil afwenden!), vroeg mij om hem mijn brief aan jou (naar wie hij op weg zou gaan) te geven en zei dat de reden waarom hij dit vroeg, was dat jij een man bent die de ware godsdienst aanhangt en al lang een standvastig liefhebber van vroomheid' (Petiit a me Nicolaus (sc. Blesdijk), is qui tibi has redditurus est, homo et tibi notus et mihi nunquam moritura (nisi forte alteruter a veritate nostri conjunctrice defuerit, quod omen Deus avertat!) amicitia conjunctus, ut sibi ad te (ad quem profecturus esset) literas darem, et cur peteret causam dixit hanc, quod tu homo esses verae religionis et pietatis jamdiu constans amator).

53 [Zie de dissertatie van: S. Zijlstra, *Nicolaas Meyndertsz. van Blesdijk. Een bijdrage tot de geschiedenis van het Davidjorisme* (Assen 1983) – noot van de redactie.]

54 Zie hoofdstuk 2 van: Bergsma, *Aggaeus van Albada*.

55 Kroniek, II, 611.

56 Kroniek, I, 434. Een belangrijke, niet geheel duidelijke passage geeft Eppens' visie op de godsdienstige ontwikkelingen aardig weer: 'Evenwol worde die keerck seer in Hollandt, Zeelandt, Vreslandt onrouwich holden, dat men neene gewisse bekentenisse volgeden, noch van Augsburgsche confesse eder Heydelberg catechismo. Dorven die Castolionis discipulen uthscriven und romen: Liever Spansche inquisitie dan Genevesche disciplien. Um dat men Michael Servetum hadden als een ketter verdammet und den ketteren van overicheit wolden laten straffen, neit onderscheidende het Pawsche sweert van des rechte overicheit executie, und straffe, miest des Francken, Swenckvelts und Albadae redoem drivende, allene het wordt Goedes tleesen sonder anleidunge, dan na idermans geest und syn, eder genade verlenet. Dat solde een katolicke consensus heeten.' Kroniek, II, 607. Verificatie [door de auteur] van de transcriptie van deze passage in de Groninger Archieven, H.S. in fo. 7b, leverde enkele kleine wijzigingen ten opzichte van de editie op.

lezen en vertaald en nog vaker werd bestreden, was Schwenckfeld veel minder bekend. Zeker, men kende Schwenckfeld, zowel in de zestiende als in de zeventiende eeuw. Joris had met hem gecorrespondeerd, een nieuwlichter als Justus Velsius (ca. 1505-1581)⁵⁷ had ruzie met hem gemaakt en de spiritualist Coornhert kende enkele werken van Schwenckfeld. Katholieken als bisschop Wilhelmus Lindanus en calvinisten als Marnix in de zestiende en Gisbertus Voetius en Johannes Hoornbeeck in de zeventiende eeuw bestreden met name de christologische opvattingen van Schwenckfeld. Het grote publiek kende Schwenckfeld misschien wel door de karikatuur die Joost van den Vondel van hem had gemaakt:⁵⁸

Wy willen met die staf ons op den wegh begeven,
en wandelen getroost na't et altyt-durend leven,
en schouwen Swinckfelds geest, die van sijn' droomen pocht,
En in't onseker tast en vecht als in de locht.

'Stinckveldisten' werden de adepten van Schwenckfeld genoemd, deze 'godslasteraar, die waardig was, dat hem de helsche furien verscheurden'.⁵⁹ Die 'helsche furien' werden Schwenckfeld toegedacht, omdat hij met zijn christologische opvattingen in monofysitisch vaarwater terecht was gekomen.⁶⁰

In de zestiende eeuw werden soms merkwaardige causale verbanden gelegd. Zo was volgens een zestiende-eeuwse zegsman de duivel met een zak vol schwenckfeldianen door de lucht gevlogen, vervolgens tegen een berg aangevlogen, waarna de volgelingen van de Silezische edelman over Europa verspreid raakten.⁶¹ Nu beweert Eppens – terecht – dat Schwenckfeld tal van volgelingen 'to hove' had. Hij noemt onder meer Marnix' gastheer in ballingschap Unico Manninga (1529-1588) in Norden⁶² en Rembertus Ackema en Aggaeus van Albada. Over Manninga verkeren we in het onzekere, maar over de ideeën van Ackema en Albada zijn we voldoende geïnformeerd. Zij waren in het Noorden de grootste pleitbezorgers van Schwenckfeld, zij vertaalden diens boeken, schreven menig spiritualistisch traktaat in de geest van Schwenckfeld en probeerden mensen te bekeren tot het schwenckfeldianisme. Albada en Ackema beschouwden Schwenckfeld en diens medestander Valentin Crautwald als eschatologische figuren, als de profeten uit het laatste Bijbelboek, trouwe getuigen en brandende kandelaren, die aan Europa, ja aan de gehele wereld licht gaven.⁶³

⁵⁷ Over de begrafenis van Velsius: *Kroniek*, I, 421.

⁵⁸ Aangehaald bij: Bergsma, *Aggaeus van Albada*, 66.

⁵⁹ G. Arnold, *Historie der kerken en ketteren van den beginne des Nieuwen Testaments tot aan het jaar onses Heeren 1688* (3 dln., Amsterdam 1701-1729) II, 458 (vertaler onbekend).

⁶⁰ [Monofysitisch: de goddelijke natuur van Jezus beklemtonend – noot van de redactie.]

⁶¹ Arnold, *Historie der kerken*, II, 462-463.

⁶² Vgl. *Kroniek*, II, 648.

⁶³ Het is opvallend dat ook Schwenckfeld, net als Joris en de stichter van het Huis der Liefde, Hendrik Niclaes, opvallend veel intellectuele volgelingen had. Een van Albada's medestanders was bijvoorbeeld de medicus Samuel Eisenmenger of Siderocrates (1534-1585), hoogleraar te Tübingen en auteur van allerlei paracelsistische en spiritualistische boeken. In een ongedateerde brief uit de jaren tachtig schreef hij aan Albada over Schwenck-

Ackema had gestudeerd in Heidelberg, was gepromoveerd tot doctor in de beide rechten en bekleedde als secretaris een belangrijke positie in de Hoofdmannenkamer in Groningen. Na Rennenbergs coup nam hij de wijk naar Oost-Friesland en trad er in dienst van graaf Johan. Hier correspondeerde hij met Albada, volgens Eppens 'des D. Remberti Ackema grote vrundt und Mecenas geweest'.⁶⁴ De naam Aggaeus van Albada maakt de spiritualistische kakofonie compleet, want Eppens is van mening dat er in de noordelijke Nederlanden en in Oost-Friesland een aparte, van de overige spiritualisten te onderscheiden groepering van albadaïsten heeft bestaan.⁶⁵

Albadaïsten waren de volgelingen, sympathisanten en medestanders van de Friese jurist en diplomaat Aggaeus van Albada (ca. 1525-1587).⁶⁶ Na een succesvolle juridische carrière had Albada zich aan het eind van de jaren zeventig van de zestiende eeuw in Keulen in het verborgene teruggetrokken om zich te kunnen wijden aan de bestudering en de vertaling van de boeken van Schwenckfeld en zich bezig te kunnen houden met allerlei esoterische zaken, paracelsisme, kabbala, speculaties over de Hebreeuwse letter tau als teken van wedergeboorte, prognosticaties en Hermes Trismegistus. Albada was volgens Eppens een 'besunder fautoer van der Swengevelts secte und leer'.⁶⁷ Hij was een groot bewonderaar van Castellio, wiens *De haereticis an sint persequendi* hij uitvoerig citeerde en parafraseerde; bovendien zette hij zich in geschrifte en daadwerkelijk in voor slachtoffers van geloofsvervolging. Rond zijn persoon vormde zich een kring van *studiosi veritatis* (zij die de waarheid bestuderen). Nu gebruikte ook Albada een pseudoniem en maakte hij gebruik van allerlei afkortingen en toespelingen die alleen ingewijden begrepen, maar met enige zekerheid weten we van een aantal prominente lieden dat zij tot de kring van Albada behoorden: Douwe van (Dominicus à) Burmania, Sicke van Dekema, de rector van de Latijnse school in Leeuwarden Wibrandus van Hallem, en Maria van Loo, de dochter van de rentmeester. Zij kopieerden Albada's vertalingen van Schwenckfelds boeken, vertaalden zijn brieven en beschouwden hem als hun geestelijke leidsman.⁶⁸ Sympathie ondervonden de volgelingen van de Nederlandse Schwenckfeld, Albada, niet.

feld en Crautwald: 'vere duas olivas, duas candelas ardentes accensas lumine Deitatis Carnis JESU CHRISTI, duo candelabra aurea, quae in conspectu Dei, terrae magno robore, magna firmitate et virtute steterunt' (waarlijk twee olijftakken, twee brandende kaarsen, aangestoken door het licht van de goddelijkheid van het lichaam van Jezus Christus, twee gouden kandelaars, die in het zicht van God, met grote kracht, grote standvastigheid en deugd op aarde staan). Niedersächsisches Staatsarchiv, Aurich, Rep. 241 Msc. A 77, fo. 129r. Typisch schwenckfeldiaans is de christologie: de nadruk op de goddelijkheid van Jezus' natuur. Albada en Eisenmenger waren beiden zeer geïnteresseerd in Hermes Trismegistus en zij schreven elkaar over de hermetische traditie. Parijs, Bibliothèque Nationale, Ms. Latin 709, divers, 5226.

⁶⁴ Kroniek, II, 484.

⁶⁵ Kroniek, II, 611.

⁶⁶ [Zie het artikel over Albada elders in deze bundel – noot van de redactie.]

⁶⁷ Kroniek, II, 484. Verder passim.

⁶⁸ Albada vertaalde en commentariseerde Schwenckfelds in het Duits geschreven boeken; deze vertalingen werden door vrienden en medestanders overgeschreven. Albada's medestanders probeerden op alle mogelijke manieren de pennenvruchten van hun 'meester' te verkrijgen. Zo blijkt een brief van Douwe van Burmania aan Rembertus Ackema, d.d. 21 september 1584, st. vet. Niedersächsisches Staatsarchiv, Aurich. Rep. 241, Msc A 77.

De grenzen tussen al deze kleine spiritualistische groepjes zijn natuurlijk vloeierder dan Eppens ons wil doen geloven, maar hij is toch opvallend goed op de hoogte. Eppens illustreert de heterodoxe en met name spiritualistische verscheidenheid in de noordelijke Nederlanden. De term verscheidenheid kan beter worden vervangen door verdeeldheid. De spiritualisten hebben weliswaar een grote bijdrage geleverd aan de toenemende godsdienstige tolerantie, maar dat neemt niet weg dat zij naar binnen toe en onderling vaak zeer verdeeld waren. De scheuring binnen het Huis der Liefde, het optreden van de Jorisrenegaat Blesdijk en de polemieken van 'Franck in Nederland', Coornhert, met Joris, Niclaes en Albada onderstrepen de spiritualistische verdeeldheid. Ook Eppens' kroniek is een bewijs van deze diversiteit binnen de 'Radical Underground', waarover de spiritualist Franck zich ook al had verwonderd: 'Ze begonnen zo veel verschillende visies op de leer te ontwikkelen als ze leiders hadden; leiders van wie nauwelijks iemand het op alle punten met de anderen eens was.'⁶⁹

Christendom en 'volksgeloof'

Met enige nadruk wil ik er op wijzen dat ik 'volksgeloof' van aanhalingstekens voorziet, omdat ik niet geloof in de grote kloof die vaak al te gemakkelijk wordt gesuggereerd tussen het volk en de literati, de geletterde *happy few*. Tal van historici hebben zich de afgelopen jaren beziggehouden met volksgeloof en volkscultuur: Keith Thomas, Alan Macfarlane, Peter Burke en Patrick Collinson in Engeland, Jean Delumeau en Robert Mandrou in Frankrijk, Carlo Ginzburg in Italië en A.Th. van Deursen in Nederland, om slechts enkele namen te noemen. Het wordt steeds duidelijker dat het zestiende-eeuwse Europa slechts oppervlakkig was gekerstend, dat paganisme en Christendom vaak nauw verweven waren en dat het merendeel van de mensen – al of niet geletterd – zijn toevlucht nam tot magie en tovenarij. De officiële kerkelijke leer, zowel van protestantse als van katholieke signatuur, strookte niet altijd met en vond ook niet altijd aansluiting bij de geloofspraktijk, de levenservaring en de 'Weltanschauung' van de 'doorsnee-gelovige'. Bovengenoemde studies passen in

⁶⁹ 'Sie fingen an soviel lehr zu treiben wieviel sie Vorsteher hatten, schier keiner mit dem andern in allen Stücken eins sei.' Aangehaald bij: J.N. Bakhuizen van den Brink en W.F. Dankbaar, *Handboek der kerkgeschiedenis III* (derde druk, Den Haag 1967) 97. Niet alleen ten tijde van Franck in het begin van de zestiende eeuw, maar ook in de Republiek in het begin van de zeventiende eeuw was de godsdienstige verscheidenheid groot. Een pamflettist noemt in 1614 een hele reeks dissidenten, 'ghelijck daer zijn de Coornhertisten, Arminiisten, Vorstianen, Socinianen ofte Poolse broeders, papisten, Mennisten, David Joristen, H. Nicolaïten ende andere meer, daer 't land so vol af is, als den somer vol mugghen'. Aangehaald bij: A.Th. van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk in de tijd van Maurits en Oldenbarnevelt* (Assen 1974) 159. Typierend is ook het verwijt dat de predikant Caspar Coolhaes (1536-1615) ten deel viel: 'want hy heeft hem ghevoeght by den hoop der genen die wel de meeste partye van allen maken, Dei namelijk een nieuwe alghemeene Catholijcke Kercke willen stichten, ende geen sekere Religie en begheeren te trouwen: waar onder de Stilstaenders, Speculeerders ende Toekijckers behooren, ende die altoos soecken, maer nemmermeer vinden'. Aangehaald bij: C.P. Burger Jr., *De Amsterdamsche boekdrukkers en uitgevers in de zestiende eeuw* (4 dln., Amsterdam-'s-Gravenhage 1900-1915) IV, 85.

de verschuiving die, met name in Frankrijk rond de Annales-groep, gaande is van *histoire de l'église* naar *histoire religieuse*,⁷⁰ van confessioneel bepaalde kerkgeschiedenis naar religieuze etnologie of antropologie van de religie. Een andere vraagstelling resulteert in andere antwoorden. Zou men uit de reeds uitgegeven bronnen – de kerkelijke acta bijvoorbeeld – en met behulp van archivalia proberen het ‘geloof der gelovigen’ (een term van de Noorse godsdienstwetenschapper, W.B. Kristensen) te reconstrueren, dan zou dit wel eens tot verrassende uitkomsten kunnen leiden. Men krijgt de indruk uit de oudere literatuur dat sommige (kerk)historici uitgaan van het idee dat het geloof als het ware door chromosomen wordt doorgegeven en dat ieder mens aan het eind van de zestiende, begin zeventiende eeuw, *in statu nascendi* al calvinist is. Laat men dit idee varen, dan zou er een ander beeld kunnen ontstaan. Nu kan ik natuurlijk niet pretenderen met behulp van Eppens’ *Kroniek de outillage mental* van de zestiende-eeuwse noordelijke Nederlanden te kunnen reconstrueren, noch zou ik er verstandig aan doen allerlei *sweeping generalizations* te debiteren over het geloof van de mensen. Toch zet ook Eppens ons aan het denken, want en passant vertelt hij menig saillant detail en voorval uit het dagelijkse leven.

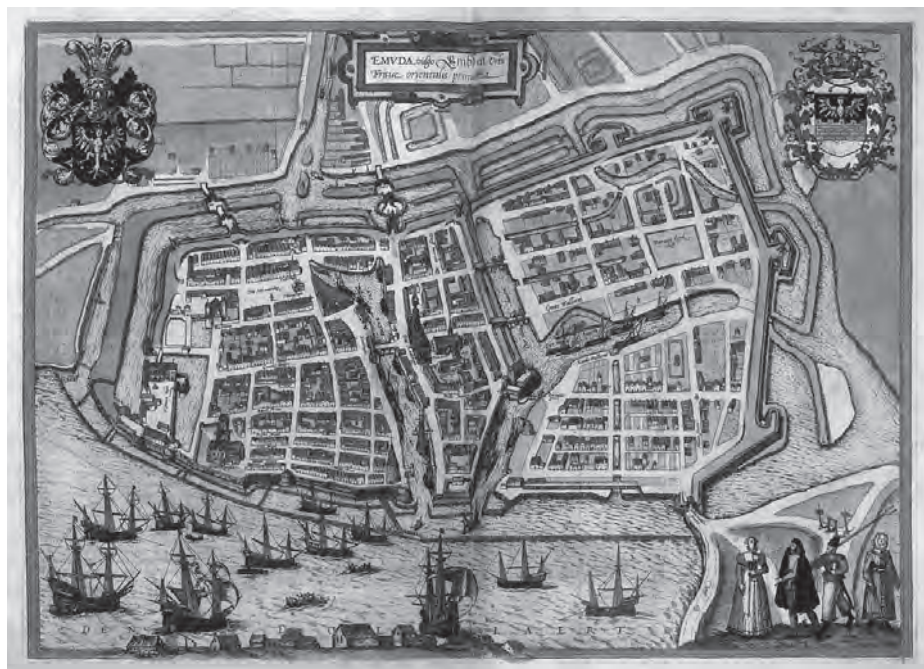
Eppens is namelijk een goed waarnemer, een seismograaf van het dagelijkse leven en hij schrijft met een ontwapenende eerlijkheid. In navolging van de Britse historicus en cultureel antropoloog Alan Macfarlane,⁷¹ die de puritein George Gifford een ‘Tudor anthropologist’ noemde, zou men Eppens bijna, heel anachronistisch, willen kwalificeren als een ‘Ommelander antropoloog’. Want wat bij een antropoloog participerende observatie heet, is bij Abel Eppens: in opgelegde ballingschap in verwondering de ogen en oren goed de kost geven en opschrijven wat is gezien en gehoord.

Het stramien waarop Eppens borduurt is het ongeloof, de endemische godsdienstige onwetendheid van de mensen, of het nu de Ommelanden of Emden betreft. ‘Die religie worde myt den levendt weinich gevolget, in sonderling gans bij den adell etc.’⁷² ‘Om religioens exercitie worde weinich gedacht’ en met de nodige variatie is

70 Zie voor een evaluatie van de Franse literatuur op het gebied van de ‘volksreligie’: W. Frijhoff, ‘Van “histoire de l'église” naar “histoire religieuse”. De invloed van de “Annales”-groep op de ontwikkeling van de kerkgeschiedenis in Frankrijk en de perspectieven daarvan voor Nederland’, *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, nieuwe serie 61 (1981) 113–154, en Stuart Clarke, ‘French historians and early modern popular culture’, *Past and Present* 100 (1983) 62–100. Er is een dringende behoefte aan een onderzoek in de noordelijke provincies naar ‘volks geloof’ en ‘volks cultuur’. Te eng kerkelijk zijn de inmiddels verouderde studies van S. Cuperus, *Het kerkelijk leven der Hervormden in Friesland tijdens de Republiek* (2 dln., Leeuwarden 1916–1920) en G.A. Wumkes, *De Gereformeerde Kerk in de Ommelanden tussen Eems en Lauwers (1595–1796)* (Groningen 1904). Volks geloof en allerlei uitingen van authentieke volks cultuur worden in deze boeken gerangschikt onder de ‘volks zonden’! Een aardige algemene aanzet is: Peter Burke, *Popular culture in early modern Europe* (New York 1978).

71 A. Macfarlane, ‘A Tudor Anthropologist: George Gifford’s Discourse and Dialogue’, in: S. Anglo, red., *The Damned Art. Essays in the Literature of Witchcraft* (Londen 1977) 140–155.

72 *Kroniek*, I, 367. In *Tresoor in Leeuwarden* berust, als HS 339, een achttiende-eeuws afschrift van een rond 1600 geschreven beschrijving van Friesland, Groningen en de Ommelanden en Oostfriesland, van de hand van een anonieme zegsman. De verhandeling omvat een ‘Corte beschrijvinge van Gröningen ende Omlanden, maer alsoo dat boekien: waer uth dit geschreven is: vooran 7 gantsche boogen mistede, en hebbe ick oock den aenvangh niet beschreven können’. Bij de auteur dezelfde teneur over het geloofsleven. Een gedeelte van dit handschrift is door H. Reimers gepubliceerd: ‘Eine Landesbeschreibung von Ostfriesland aus der Zeit um 1600’,

Afb. 14 Emden in 1575. Uit de stedenatlas *Civitates Orbis Terrarum*, door Braun en Hoogenberg, uitgegeven te Keulen in 1575.

dit een zinnetje dat vaak terugkeert in de *Kroniek*.⁷³ De knechten leven woest, zij ‘eten by den huysman lange tijdt’.⁷⁴ Het ambt van predikant was in alle kerspelen veracht. Eppens heeft een waslijst samengesteld van ballingen die zich niet bekommeren om de godsdienst en weinig zorg dragen voor ‘s lands zaken.⁷⁵ In Emden was de situatie volgens Eppens geheel ten kwade gekeerd; weelde had de mensen bedorven. Grote huizen werden er getimmerd, met goud versierd. Vrouwen behingen zich met zilver; ja men kleeedde zich doorgaans boven zijn stand, ‘dat men solde moten seggen: het weren alle heren, edelingen, borgemesteren und raedtheren gewest’.⁷⁶ Er wer-

Emder Jahrbuch 17 (1910) 279–332 [Door W. Bergsma en E.H. Waterbolk is in 1991 een integrale en geannoteerde uitgave van deze kroniek verzorgd onder de titel *Geschiedverhaal van een Ommelander notabele, ca. 1550-ca. 1570* (Groningen) – noot van de redactie.]

⁷³ *Kroniek*, II, 446–447: ‘myt kleinachtunghe des religioens exercitie, behalven dat het popel myt wederdoperij ganslick besmettet worde’.

⁷⁴ *Kroniek*, I, 561: de gemeente was ‘wenich besorget um godtzalick levendt tleyden’.

⁷⁵ *Kroniek*, II, 31–32. Met name ergerde Eppens zich aan het politieke indifferentisme van velen in Emden: (1585): ‘Die gemene sake worde to Embden veracht und behatet, jae solden Konicks off papist sijn, soe die neringe blijven muchte.’ *Kroniek*, II, 168.

⁷⁶ *Kroniek*, II, 326. Vgl. ook *Kroniek*, II, 612. Erg aardig is ook het verhaal dat Eppens in 1582 optekent over een vrouw die naar eigen zeggen in Roden uit de dood was opgestaan. *Kroniek*, I, 379. De vrouw berichtte de burgemeester van de stad Groningen, dat hij vrije prediking van het evangelie zou moeten toestaan, anders zou God Stad en Lande straffen, ‘myt groter elende’. Dan vervalt Eppens in een litanie: ‘Want die boesheit nam groter

den meibomen opgericht en er werd gedanst door maagden en knechten. De kermis werd druk bezocht, het had er alle schijn van dat men dit slechts deed om de predikanten te irriteren. In overvloed werd er geleefd, ‘datwelcke den christenen niet so betamede’. Werd er door de predikanten iets van gezegd, dan hield de drost Ocko Vrese hun voor: ‘in der kroge kan juw pastoor ock wol leren’.⁷⁷ Nu was men in Emden al wat gewend. Een onbekende zegsman memoreert in zijn beschrijving van Oost-Friesland rond 1600 de jorist Johannes Boelsenn. Deze anticipeerde op geheel eigen wijze op de jongste dag. Van hem werd verteld dat hij al zijn have en goed had verkocht en er laken voor in de plaats had genomen. Als dan de mensen zouden opstaan, ‘mette naeckte billen’, zo zei Boelsenn, ‘wat will ick dan mijn laken dier verkoopen, hoo rijck will ick dan worden!’ Hij verklaarde in Emden niet te geloven in hemel en hel, God en de duivel.⁷⁸ Het niveau van theologiseren lag niet altijd erg hoog. Gevraagd naar zijn mening inzake een godsdienstig geschil antwoordde Willem Maler: ‘overst, yck holdet myt een gudt stuck van kallfvlees, myt irannienappeljuchen overgegoten, dat can wol smaken’.⁷⁹ Een theologisch debat nabij Aurich verliep als volgt: een der deelnemers herhaalde Luthers woorden ‘hoc est corpus meum’ (dit is mijn lichaam) met verve: ‘dat ys, dat ys, dat ys, mijn lijff etc’. De tegenpartij: ‘Gij licken den cuckuyck, die rop sijn worden wol teyn mall und blijff cuickuyck’.⁸⁰ Daaruit werd geconcludeerd: ‘dat is’ is gelijk aan ‘sint cuickuys worden’. Persoonlijk kan ik de ornithologische metafoor wel waarderen, maar het is de vraag in hoeverre zestiende-eeuwse calvinistische theologen deze vergelijking – die wel de kern van het geschil aangaf – hebben geapprecieerd. Het ene verhaal na het andere wordt zo door Eppens opgedist.

Eppens’ *Kroniek* is een regionale illustratie van Jean Delumeau’s boek over de angst, *La peur en Occident*. Mensen waren vaak bang en angstig, weerloos en kwetsbaar als ze waren ten gevolge van ’s levens felheid, die zich op verschillende manieren manifesteerde: endemische ziekten, oorlogen, overstromingen, misoogsten en muizenplagen. Magie, wonderdokters, tovenaars werden benut om aan al deze problemen het hoofd te bieden. Sommigen zagen geen uitkomst meer en sloegen de hand aan zichzelf. Eppens vermeldt ook een aantal verhalen waarin suïcide de enige uitweg was. Een

gewalt, gelick to Embden ock die predicatie ock gringe gehalten, myt groveleecke mysdaden die kercke Godes bedrovet worde, dat vrouwen hoer kindt verdaen [vermoord] hadde, broders malcanderen doet steken, man und wijff malcanderen onder den wagen mennnen, doet slagen beyegeden, welcke alle myt gelt muchten vrij gecofft worden van den droeste.’

⁷⁷ *Kroniek*, II, 511. Na de opmerking van de drost vertelt Eppens een verhaal waaruit blijkt dat aan de doop een magische uitwerking werd toegeschreven: ‘Und men doepeden die junge kinderen up den Munte myt bijstand vadderen und worde het kindt gefraget. N. gelovetstu ock dat onse gelove recht? Segget: Jae! Und den bosen geest worde myt den doepe uth den kinde tvaren geboden; soe dit gehort und gesien is.’ *Kroniek*, II, 511–512.

⁷⁸ Reimers, ‘Eine Landesbeschreibung’, 317. Ook in deze contemporaine bron vele verwijzingen naar het jorisme.

⁷⁹ *Kroniek*, II, 185.

⁸⁰ *Kroniek*, II, 325. Vgl. *Kroniek*, II, 276, waar hetzelfde staat. In 1586 werd in Emden een lutheraan uitgescholden voor ‘Christumvreter und mo[or]denar’ [omdat lutherseren geloofden in de reële presentie van Christus in het brood dat bij het Avondmaal werd uitgedeeld – noot van de redactie]: *Kroniek*, II, 280.

visitator, een ‘krankenbezoeker’, werd in 1582 het slachtoffer van *melancholia* en stak zichzelf met een mes.⁸¹ Eppens vermeldt ook een dominee die het *mal du siècle* van ‘dus-se becommertlicke und verdorven tijden’ niet kon verwerken en zich verhing, terwijl het kerkvolk op hem wachtte. Zijn gade maakte het touw los, zette hem in een stoel, een *attaque* simulerend. Het kwam uit en er werd grote schande van gesproken.⁸²

Tovenarij en hekserij behoorden tot het wereldbeeld van de doorsnee zestien-de-eeuwer. Heksenvervolgingen waren endemisch en epidemisch. Christoffer van Ewsum bijvoorbeeld was in het midden van de zestiende eeuw in de Ommelanden actief als heksenvervolger en in allerlei stukken en kerkelijke acta wordt tot ver in de zeventiende eeuw geklaagd over wichelarij en tovenarij.⁸³ Ook Eppens noemt enkele gevallen van heksenverbranding. Na vermelding van het verbranden van tachtig heksen elders, noemt hij een concreet voorbeeld: in Appingedam wordt een Waalse vrouw van hekserij beschuldigd, door de redger gefolterd, verhoord en ter dood gebracht. Eppens komt met een geheel eigen verklaring: in die contreien leven de mensen niet als christenen, maar heel ‘vleslicken’, zorgeloos, zonder rekening te houden met God. Ze leven zoals de duivel dat wil, in nijd, achterklap, haat en afgunst. ‘Nu ys’, zo verhaalt Eppens, ‘die duvel crachtich in die kinderen des ongeloves.’ Bij de ‘affgodtsche Papisten’ kwam volgens Eppens veel tovenarij voor, met het Evangelie, dat is voor Eppens natuurlijk het calvinisme, [is hij, de duivel] ‘inge-houden’, ‘nu over den vleslicken domineert he weder’. Nu is Eppens geen Johannes Wier of een Balthasar Bekker *avant-la-lettre*, maar toch veroordeelt hij de verbranding van de Waalse vrouw: ‘Dat sie dan an sulcken Waellynne geordelt hebben, worden sie sulven beschuldiget als van Evangelio afftredende, tom duvel gecomen, die machtich is over den sijnen.’ Ook doet het gerucht de ronde dat in Oost-Friesland en de Ommelanden per boer tien, twintig, ja dertig koeien stierven door tovenarij. Eppens blijkt een nuchtere boer te zijn, want hij houdt het op een longziekte: voor tovenarij is geen bewijs en bovendien is het ‘tegens den scryfftuur’. Is Eppens misschien wat gaan twijfelen door de bestudering van een boek van Heinrich Cornelius Agrippa von Nettesheim (1486-1535) – die hij met name noemt – *De occulta philosophia* (1533), waarin een gedeelte voorkomt over de zinsbegoochelingen door demonen (‘de praestigiis daemonum’)? Eppens gelooft wel in ‘verbundtenisse myt den duvel’ en daarvoor is slechts één remedie: het vuur.⁸⁴

81 Kroniek, I, 343. Vgl. J. Delumeau, *La peur en Occident, XIVe-XVIIIe siècles. Une cité assiégée* (Paris 1978) 379 e.v.

82 Kroniek, II, 649.

83 Leest men bijvoorbeeld de acta door van de kerkelijke vergaderingen van na de Reductie, dan valt de voortdurende vermelding van duivelbanners en waarzeggers op. Ook toen het calvinisme het monopolie bezat veranderde er nauwelijks iets: mennonieten en katholieken bleven talrijk en ook nu bleven de kermis en de plaatselijke uitspanning de concurrenten van de kerk. De calvinisering ging slechts zeer geleidelijk.

84 Kroniek, II, 475-478. Vgl. ook Kroniek, II, 346 alwaar een heksenproces in Oost-Friesland wordt besproken. De recente heksenliteratuur is geëvalueerd door: W. Frijhoff, ‘Kerk en heks: troebel water’, *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland* 25 (1983) 100-117. Zie voor Agrippa: L. Dresen-Coenders, *Het verbond van heks en duivel* (Baarn 1983) 157-163. Erg belangrijk voor hekserijverschijnselen is: C. Webster, *From Paracelsus to Newton. Magic and the Making of Modern Science* (Cambridge 1982).

We kunnen Eppens' bevindingen *mutatis mutandis* wel vergelijken met die van de al eerder genoemde puritein George Gifford, die de kerkelijke praktijk in Engeland in de zestiende eeuw van commentaar voorzag. Gifford tekende eens een uitspraak op van een kerkganger:

Maar ook al spreekt de dominee nog zo duidelijk en ook al zitten ze [het kerkvolk] recht voor hem en kijken ze hem recht in het gezicht, als je dan navraag doet zodra ze de kerk uit zijn, zal je makkelijk doorhebben dat zijn woord (zoals het gezegd luidt) het ene oor in en het andere oor weer uit is gegaan. Ze zullen misschien, op deze wijze, zeggen: het was een goede preek, ik zou willen dat we het konden volgen, hij vertelde het ons heel goed, hij is de perfecte man op de preekstoel. Maar als je vraagt welke leerstelling hij behandelde, dan houden ze zich stil, als hebben ze een te zwaar gewicht te tillen.⁸⁵

Patrick Collinson verbindt hieraan de conclusie dat we die woorden van deze kerkganger waarschijnlijk overal kunnen optekenen in het zestiende-eeuwse rurale Europa. Eppens onderschrijft deze conclusie in ieder geval wel.

Jean Delumeau sprak eens van de 'legende van de christelijke middeleeuwen' en een prominent leider van de *Annales*, Jacques Le Goff, kwam tot de conclusie dat de christenheid rond 1500 een missieland was.⁸⁶ We kunnen – heel voorzichtig natuurlijk – de vraag stellen of de situatie ten tijde van Eppens nu veel veranderd was. Want ook Eppens toont ons de verstrengeling, de osmose van christendom en volksgeloof, de magisch-religieuze voorstellingswereld van de mensen, de endemische godsdienstige onwetendheid van velen en de godsdienstige onverschilligheid van wel geloven, maar het ook wel te geloven. Eppens laat ons zitten met de vraag – en de historicus met de opdracht – wat het godsdienstig wereldbeeld van de zestiende-eeuwers in de noordelijke provincies en Oost-Friesland heeft bepaald.

Eppens' *Kroniek* levert geen historische etnografie als Le Roy Laduries *Montaillou* op en er komen geen alternatieve 'kaas en wormen'-kosmogonies in voor als die van de molenaar Menocchio.⁸⁷ Toch brengt deze Ommelander boer ons in al zijn

85 'But let the Preacher speake never so plaine, although they sit and looke him in the face, yet if ye enquire of them so soone as they be out at the church doores, ye shall easily perceive that (as the common saying is) it went in at the one eare, and out at the other. They will say peradventure, after this manner, It was a good Sermon, I wold we could follow it, he saide very well: hee is a perfect ready man in the Pulpit. But aske, what doctrine did he handle? Then are they at a pause, and set at a dead lift'. Geciteerd in: P. Collinson, *The Religion of Protestants. The Church in English Society 1559-1625* (Oxford 1982) 201-202. Collinson vermeldt tal van voorbeelden van volksgeloof, die qua strekking lijken op die van Eppens.

86 Aangehaald bij: J. Delumeau, *Einde van het Christendom?* (Hilversum 1978) 24. Belangrijk is in dit verband ook: Bryan Wilson, *Contemporary Transformations of Religion* (Oxford 1976) 11: 'Indeed, the Christian Church itself grappled earnestly, as with a genuine enemy, with witchcraft, devil-worship, animism, and even with ancestral cults. Men were the recipients of a many sided, often muddled inheritance of faiths, and sought their temporal and spiritual salvation by a variety of not always reconcilable means. The age of Christian institutions was not an age of faith, but of faiths, and that perhaps is all that need be asserted to make the point about the process of secularization'.

87 E. Le Roy Ladurie, *Montaillou, village occitan de 1294 à 1324* (Parijs 1975); C. Ginzburg, *The Cheese and the Worms. The Cosmos of a Sixteenth-Century Miller* (Londen 1980; oorspr. verschenen onder de titel *Il formaggio e i vermi: Il cosmo di*

eenvoud en met zijn vaak onbeholpen schrijfwijze in contact met zestiende-eeuwse mensen, geletterden en ongeletterden, armen en rijken, orthodoxen en heterodoxen en daarmee herinnert hij ons aan wat Jacob Burckhardt het uitgangspunt van de historicus heeft genoemd, ‘der vom einzigen bleibenden und für uns möglichem Zentrum, vom duldbenden, strebenden und handelnden Menschen, wie er ist und immer war und sein wird’.⁸⁸

un mugnaio del' 500 (Turijn 1976)). In hoeverre Menocchio moet worden geplaatst in het kader van een prechristelijke boerengodsdienst – ‘una religione contadina’, ‘fondamentalmente precristiana’, 130 – is natuurlijk de vraag. Fundamentele kritiek op Ginzburg's boek leverde Paola Zambelli, ‘Uno, due, tree, mille Menocchio?’, *Archivio storico italiano* 137 (1979) 51–90.

⁸⁸ Jacob Burckhardt, *Weltgeschichtliche Betrachtungen*, Rudolf Marx ed. (Stuttgart 1963) 5–6.

7 Willem Lodewijk en het Leeuwarder hofleven*

Als men sig hier uit [de geschriften van Vervou] verbeelt het Hofgesin van Willem Lodewijk, 't welk in het klein na dat van Willem de Iste was geformeert, sal men byna ophoude sig te verwonderen, hoe die Heeren de door geheel Europa gevreesde Magt van Spanjen hebben konnen tegenstaan, en so een hand vol volk, als Neerlant, tot sulk een magtige natie maaken: 't is seker dat sulke Princen alleen bekwaam syn om na menschen gedagten, onverwinnelyke swarigheden te boven komen: Gelyk Willem Lodewyk door alle dissensien van de Regenten, flaumoedigheid van het volk, jaloussie tusschen de Provincien, onwilligheid tot de nodige contributien en lasteringen van groot en klein heeft heen geworstelt.

Epo Sjuck van Burmania, 1738¹

Inleiding

In 1610 kwam het de Friese stadhouder Willem Lodewijk ter ore dat Franse en Duitse edellieden klaagden over de 'slappe springhengsten' in Leeuwarden. De stadhouder stelde een memorie op waarin hij bepaalde dat geen vreemde paarden, maar alleen 'recht welgewassene Vriessche hengsten, geurich van beenen ende reijn van spatten ende gallen, van goede hoeven ende goede oogen' waren toegestaan.² De hofmeester gaf in 1609 de opdracht om zelf de haver op de markt van de boeren te kopen, niet van de 'voorkopers', want die wilden altijd winst genieten.³ In datzelfde jaar had de hofmeester Petrus Regemorter een bont paardje gezien van de edelman Juckema, van zulk een leest dat 'wij 't souden konnen gebruicken om over straten te rijden'.

* Oorspronkelijk verschenen in een themanummer over het hof van de Friese Nassaus (1584-1747) van *It Beaken* 60 (1998) 191-256. In de eerste noot bedankt de auteur zijn collega's op de Fryske Akademy, de redactie van het themanummer van *It Beaken*, de leden van de Contactgroep XVIe Eeuw van de Leidse universiteit en zijn collega's Arie van Deursen, Jeroen Duindam, Rita Mulder-Radetzky, Hotso Spanninga en Edzo Waterbolk voor hun kritiek op een eerdere versie van dit artikel.

¹ [Epo Sjuck van Burmania], *Jagt-Praatje ofte samenspraak tusschen een Leyenaar, een Groeninger en een Franeker etc.* (Leeuwarden 1738) 35-36.

² Koninklijk Huisarchief (hierna KHA), Archief Willem Lodewijk, A22, V-12, d.d. 21-2-1610.

³ KHA, A22, V, 12, d.d. 13-10-1609.

Afb. 15 Willem Lodewijk. Gravure uit 1633 door Willem Jacobsz. Delff, naar het portret door Michiel Jansz. van Mierevelt.

Hij wilde het graag voor zijn heer kopen.⁴ Liefde voor paarden had Willem Lodewijk volgens zijn biograaf, vriend en gereformeerd geloofsgenoot,⁵ de Groningse hoogleeraar Ubbo Emmius (1547-1625), van jongsaf meegekregen. Emmius brengt ons van de paarden naar de verdiensten van Willem Lodewijk.

Na het overlijden van de stadhouder schreef Emmius over Willem Lodewijk, dat hij na Willem van Oranje de tweede redder was van het vaderland en de verdediger van de godsdienst. Vervolgens typeerde Emmius de verhouding tussen Maurits en Willem Lodewijk:

Zijn neef Maurits, aan wie na diens vader zonder twijfel de eerste lof en dank verschuldigd is voor het verdrijven van de Spaanse tirannie en het verdedigen van vrijheid en godsdienst, heeft hij voortdurend zo terzijde gestaan, is hij met zijn adviezen en daden zo van

⁴ KHA, A22, V, 6q, d.d. 29-1-1609.

⁵ Toen Willem Lodewijk in 1597 in Groningen na een aantal militaire successen triomfantelijk werd ingehaald, zag hij Ubbo Emmius in de menigte en reikte hem de hand: J.J. Boer, *Ubbo Emmius en Oost-Friesland (Groningen-Batavia 1936)* 193-194. Over hun vriendschap, aldaar 193-196.

dienst geweest, dat niemand die onze geschiedenis kent, zou kunnen loochenen dat de helft van de roem en de verdiensten hem toekomt.⁶

Het citaat is ontleend aan een grafrede, die uitgroeide tot een biografie.⁷ Willem Lodewijk zelf had Emmius bij herhaling verzocht om over de eigentijdse gebeurtenissen en de Nederlandse oorlog te schrijven.⁸ Emmius zag de betekenis van Willem Lodewijk vooral in zijn aandeel in de strijd tegen Spanje en de verdediging van de ware gereformeerde religie. Anders dan de oudere geschiedschrijving ons wil doen geloven,⁹ was Willem Lodewijks aandeel in die strijd niet minder dan dat van Maurits. Willem Lodewijk was ‘de man die door zijn neef Maurits werd geraadpleegd als een Nestor in politieke en als een Hector in militaire zaken’.¹⁰ De vele jaren te velde van Willem Lodewijk in de strijd tegen Spanje hebben zeker consequenties gehad voor zijn hofleven.

Een grafrede als die van Emmius is geen objectieve bron. De overledene wordt ook in de vroegmoderne tijd in een *oratio funebris* vaak als een heilige afgeschilderd.¹¹ Toch vinden we in Emmius’ biografie belangrijke opmerkingen over het hofleven van de stadhouder. Na een opsomming van allerlei deugden van de stadhouder geeft Emmius een typering van het hof: ‘Zijn hofhouding was beperkt, eerder ingericht met het oog op bescheidenheid en waardigheid, dan trots en ijdelheid.’¹² Emmius beschrijft het hofleven in termen van vroomheid, eenvoud, geleerdheid, bestuurlijke wijsheid; hij noemt enkele raadgevers en beschrijft de convivia aan het Leeuwarder hof. In dit opstel wil ik Emmius’ typering van het hofleven van Willem Lodewijk nader uitwerken.

6 Ubbo Emmius, Willem Lodewijk, graaf van Nassau (1560-1620). Stadhouder van Friesland, Groningen en Drenthe, vertaling P. Schoonbeeg (Hilversum 1994) 196. Deze mooie vertaling met adequate annotatie en de artikelen van E.H. Waterbolk en R.G. Nonner-Hienkens vormen een belangrijke bijdrage aan onze kennis van Willem Lodewijk. Emmius besteedde meer aandacht aan de vroege jaren van de stadhouder dan aan diens leven tijdens het Bestand.

7 Over de vermenging van de genres *oratio funebris* en biografie, zie: E.H. Waterbolk, ‘Van grafrede naar biografie’, in: Emmius, Willem Lodewijk, 9-29.

8 E.H. Waterbolk, ‘“Ubbo Emmius me possidet”. Ubbo Emmius en het geschiedwerk van Emanuel van Meteren’, in: E.H. Waterbolk, *Omtrekkende bewegingen. Opstellen aangeboden aan de schrijver bij zijn tachtigste verjaardag* (Hilversum 1995) 201-213, aldaar 213.

9 Vgl. E.H. Waterbolk, ‘Met Willem Lodewijk aan tafel’, in: E.H. Waterbolk, *Verspreide opstellen* (Amsterdam 1981) 296-315, aldaar 303, en J. Postema, *Johan van den Corput 1542-1611. Kaartmaker, vestingbouwer, krijgsman* (Kampen 1993) 120-121. Balthasar Lydius schreef vanuit Dordrecht in 1606 een brief aan Sibrandus Lubbertus in Franeker waarin hij opmerkte dat Maurits goed naar de adviezen van zijn neef luisterde. C. van der Woude, *Sibrandus Lubbertus. Leven en werken, in het bijzonder naar zijn correspondentie* (Kampen 1963) 104.

10 Aldus Pierius Winsemius in zijn lijkrede op Adriaan Metius, aangehaald in: E.H. Waterbolk, ‘Willem Lodewijk als opvoeder’, in: Waterbolk, *Omtrekkende bewegingen*, 160-178, aldaar 177.

11 Santing, C.G., ‘Ubbo Emmius: een protestants heilige? Renaissancistische beeldvorming rond een humanistisch geleerde’, in: W.J. Koppers, red., *Ubbo Emmius. Een Oostfries geleerde in Groningen / Ubbo Emmius. Ein Ostfriesischer Gelehrter in Groningen* (Groningen-Emden 1994) 203-223.

12 Emmius, Willem Lodewijk, 192.

Wie het hofleven in het algemeen in de vroegmoderne tijd wil onderzoeken, kan te rade gaan bij vele studies.¹³ Of deze uitdijende historiografie van groot belang is voor het Friese hofleven zullen we nader bezien. Wie wil schrijven over het Friese hof van Willem Lodewijk doet er verstandig aan een eenvoudige weg af te leggen. Ik kies voor een beschrijving van het leven van de Friese stadhouder. Diens leven was bepalend voor het Friese hofleven en niet andersom. Willem Lodewijk was sedert zijn aanstelling in 1584 de eerste dienaar van de Staten van Friesland. Zijn 'allure' als graaf ontleende hij aan zijn Nassause herkomst. Willem Lodewijk trof bij zijn komst in Friesland geen bestaand hof aan en geen rituele structuur waarin zijn rol al was vastgelegd. Hij bouwde zelf zijn hof op, daartoe in staat gesteld door de soevereine Staten van Friesland, die werden gedomineerd door de grietmannen ten plattelande, onder wie veel edelen. Willem Lodewijk was als militair vaak afwezig in Leeuwarden, en aan zijn hof verbleef geen vrouw. Tezamen met het gereformeerde geloof en het karakter van de stadhouder waren dat bepalende elementen voor het Leeuwarder hofleven. Willem Lodewijk stond als militair bevelvoerder gewoon op de 'loonlijst' van de Friese Staten en als stadhouder was hij slechts dienaar van de Staten, maar zijn persoonlijk gegroeid gezag maakte dat hij informeel als stadhouder een bepaalde uitstraling had.

Willem Lodewijk leek als scribe niet op de latere stadhouder Willem Frederik, die deed als Nero: 'en schreef alles in mijn almenack op wat men seide'; dus heeft Willem Lodewijk niet een dagboek nagelaten.¹⁴ Wie Willem Lodewijk als militair, stadhouder en als mens wil leren kennen is vooral op de briefwisseling van deze Nassauer aangewezen. Helaas was mededeelzaamheid niet Willem Lodewijks meest opvallende eigenschap; zijn meest vertrouwde medewerker Everard van Reyd typeerde hem als een man die 'weinig wort braucht und von seinen verrichtungen nicht viel trallen mag'.¹⁵

E.H. Waterbolk heeft opgemerkt dat Emmius' levensbeschrijving van Willem Lodewijk te weinig is gelezen;¹⁶ ook aan de stadhouder zelf en aan Everard van Reyd,

¹³ Zie: J. Duindam, 'De herontdekking van het vorstelijk hof', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 108 (1995) 361-376, en J. Duindam, 'Versailles als dwaallicht. Hoven, vorsten en stadhouders', *It Beaken* 60 (1998) 177-190.

¹⁴ Gloria Parendi. *Dagboeken van Willem Frederik, stadhouder van Friesland, Groningen en Drenthe, 1643-1649, 1651-1654*, J. Visser ed., onder eindredactie van G.N. van der Plaats (Den Haag 1995) 113. Zie ook: H. Spanninga, "'Ick laet niet met mij gecken'". Over beeld en zelfbeeld, macht en invloed van de Friese stadhouder Willem Frederik van Nassau (1613-1664)', *Jaarboek Oranje-Nassau Museum* (1997) 54-95, en L. Kooijmans, 'Haagse dames en Friese heren. Hofcultuur en de dagboeken van Willem Frederik', *It Beaken* 60 (1998) 257-268.

¹⁵ E.H. Waterbolk, 'Heeft de hogeschool te Franeker een stamboom?', in: Waterbolk, *Omtrekkende bewegingen*, 146-159, aldaar 155.

¹⁶ Waterbolk, 'Van grafrede naar biografie', 25. Vgl. het oordeel van de Emmius-kenner J.J. Boer, 'Toespraken gehouden bij gelegenheid van de herdenking van de geboortedag van Ubbo Emmius etc.', *Jaarboek der Rijksuniversiteit te Groningen* (1948) 45-53, aldaar 48: 'Anecdotes en kwinkslagen, dankbare middelen anders om een biografie te verlevendigen, ontbreken; het temperament van de stadhouder gaf er ook wel minder aanleiding toe. Desondanks, hoe klaar weet de schrijver [Emmius] ons de ernstige, degelijke veldheersfiguur voor ogen te zetten, hoe leeft hij in alle gevaren en triomfen van zijn held mee.' Emmius was zich ervan bewust dat hij zich soms liet meeslepen. Na de verovering van Sluis in 1604: 'Nu word ik meegesleept, meegesleept door bewonde-

secretaris en adviseur van Willem Lodewijk, is naar zijn mening te weinig aandacht besteed.¹⁷ Wie het hofleven wil onderzoeken kan inderdaad veel profijt hebben van de werken en brieven van Ubbo Emmius en Everard van Reyd. Te weinig aandacht in deze context is er ook geschonken aan twee kronieken van Frederik van Vervou. Vervou was een edelman uit Franeker, die als militair bevelhebber en hofmeester een belangrijke rol speelde in het leven van de stadhouder.¹⁸ Via de geschriften van Vervou maken we kennis met ‘hofrituelen’ en komen we indirect in aanraking met patronage, door J. Duindam een van de zuilen van het onderzoek naar de hofcultuur in de vroegmoderne tijd genoemd.¹⁹ Begrippen als ‘factie’ en ‘ritueel’ kunnen ‘slechts als bouwstenen van een verklaring dienen als zij van voldoende historisch vlees worden voorzien’.²⁰ Het hierna volgende verhaal bevat niet de door Duindam gewenste prosopografische benadering. Toch leren we vele verwanten van Vervou kennen, die actief waren in de strijd tegen Spanje. Enkele van die verwanten vinden we aan het hof terug. Het leven en de werken van de ‘hoveling’ Vervou geven een indruk van wat wij ons bij het Friese hofleven omstreeks 1600 moeten voorstellen.²¹

Ik schets eerst de lotgevallen van Willem Lodewijk. Voor een biografisch portret van deze stadhouder kunnen ook historiografische argumenten worden genoemd.²²

ring en kan ik niet anders dan mijn gemoed luchten met woorden als deze: O waarlijk gedenkwaardige gebeurtenis die verheerlijking verdient door onvergankelijke roem, als men U althans geloof zal willen schenken! (...) Maar laten wij onze op hol geslagen pen weer beteugelen.’ Emmius, *Willem Lodewijk*, 166–167.

¹⁷ Waterbolk, ‘Willem Lodewijk als opvoeder’, 177.

¹⁸ Over hem: J.W. de Crane, ‘Herinneringen van Martena-huis te Franeker’, *De Vrije Fries* 1 (1839) 93–163, 277–295.

¹⁹ Duindam, ‘Versailles als dwaallicht’.

²⁰ Duindam, ‘Herontdekking’, 375.

²¹ In de tekst en vooral in de noten geef ik vrij veel biografische informatie, omdat daardoor de relaties tussen Jan de Oude en Willem Lodewijk en hun hoven duidelijker worden.

²² Een korte historiografische schets van de literatuur over de stadhouder biedt: F. Postma, ‘Der Statthalter, der Politiker wurde. Der friesische Statthalter Wilhelm Ludwig (1560–1620) und der Konflikt um den Waffenstillstand’, in: H. Lademacher, red., *Oranien-Nassau, die Niederlande und das Reich. Beiträge zur Geschichte einer Dynastie* (Münster 1995) 25–46, in het bijzonder 25–27. De biografie van L.H. Wagenaar, *Het leven van graaf Willem Lodewijk, een vader des vaderlands, ‘uz heit’* (Amsterdam-Pretoria z.j.) is ondanks de hagiografische toonzetting en het gereformeerde triomfalisme van omstreeks 1900 – Uytenbogaert wordt als een sociniaan afgeschilderd (aldaar 340) – nog altijd van grote waarde. De predikant Lutzen H. Wagenaar (1855–1910) heeft vele relevante archivalia geraadpleegd en heeft ook een redelijk inzicht in de *Umwelt* van de stadhouder gegeven. Bijna een eeuw later stel ik, geconfronteerd met een enorme hausse aan literatuur over hofcultuur, andere vragen. Mijn schatplichtigheid aan Wagenaar is niettemin groot. Een biografische schets van Willem Lodewijk wordt gerechtvaardigd door het ontbreken ervan in het werk van C.A. Tamse, red., *Nassau en Oranje in de Nederlandse geschiedenis* (Alphen aan den Rijn 1979), terwijl H.H. Rowen, *The Princes of Orange. The Stadholders in the Dutch Republic* (Cambridge 1988) zijn naam slechts een enkele maal noemt. In J.A. Faber, *Drie eeuwen Friesland. Economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800* (2 dln., Leeuwarden 1973) komt zijn naam zelfs in het geheel niet voor. Vgl. Waterbolk, ‘Willem Lodewijk als opvoeder’, 177, noot 62, en Ph.H. Breuker, ‘Hofcultuur yn it ramt fan Kalvinisearring’, *Philologia Frisica anno 1990* (Leeuwarden 1992) 33–47, aldaar 34. Aan Willem Lodewijk als strateeg en Militärtheoretiker is een belangrijke studie gewijd: W. Hahlweg, *Die Heeresreform der Oranier und die Antike. Studien zur Geschichte des Kriegswesens der Niederlande, Deutschlands, Frankreichs, Englands, Italiens, Spaniens und der Schweiz vom Jahre 1589 bis zum Dreissigjährigen Kriege* (Berlijn 1941). Waterbolks Omtrekkende bewegingen vormen na Wagenaar de belangrijkste op archivalia steunende bijdrage aan de kennis van het hofleven van Willem Lodewijk.

Daarna ga ik uitvoerig in op de relatie tussen Willem Lodewijk en zijn hofmeester Vervou. Ik geef de voorkeur aan eenvoudige biografische portretten boven een beschouwing over een Duits vorst als ideaaltype of een edelman als *homo aulicus*.²³ Deze omtrekkende bewegingen rond het Leeuwarder hof bieden naar mijn mening meer over het hofleven dan een theoretische benadering. Ter illustratie van het Leeuwarder hofleven is in de bijlage het hofreglement uit 1595 getranscribeerd.²⁴

Het leven van Willem Lodewijk

Willem Lodewijk werd in 1560 te Siegen geboren als zoon van Jan de Oude (1536-1606) en Elizabeth van Leuchtenberg (overleden in 1579 bij de geboorte van haar dertiende kind).²⁵ Jan de Oude, zoon van Willem de Rijke en Juliana van Stolberg, kreeg bij drie vrouwen 24 kinderen.²⁶ Het leven van Jan van Nassau stond in het teken van de strijd tegen het *iugum Romano-Hispanicum*;²⁷ hij rekende zich tot de 'Christ undt vatterlandtsliebhabender leuth'.²⁸ In de loop van 1572-1573 bekende Jan de Oude zich tot 'de ware gereformeerde religie',²⁹ hoewel hij lange tijd als een tegenstander van het calvinisme had gegolden.³⁰ Met de keurvorst van de Palts behoorde Jan van Nassau tot de actieve kern van het calvinisme in het Duitse Rijk.³¹ Ook was hij nauw betrokken bij de heroprichting van de 'Wetterauer Grafenverein', mede naar aanleiding van het Concilie van Trente.³² Vier broers van Jan van Nassau zouden het leven laten in de strijd tegen de Spanjaarden: Adolf (1568), Lodewijk (1574), Hendrik (1574) en Willem van Oranje (1584).³³ Uit dynastieke overwegingen en uit een zekere

23 Vgl. K. Conermann, 'Der Stil des Hofmans. Zur Genese sprachlicher und literarischer Formen aus der hofisch-politischen Verhaltenskunst', in: A. Buck en anderen, red., *Europäische Hofkultur im 16. und 17. Jahrhundert* (Hamburg 1981) 45-56.

24 Vgl. Duindam, 'Herontdekking', 376: voor een beter begrip van rituelen rond een heerser is onder meer studie nodig van hofstaten, hofreglementen en de *mémoires* van hovelingen (Vervou in dit geval).

25 Voor zover niet anders vermeld, is deze biografische schets gebaseerd op de oratie van Ubbo Emmius en de biografie van Wagenaar, Willem Lodewijk.

26 A.W.E. Dek, *Graf Johann der Mittlere von Nassau-Siegen und seine 25 Kinder* (Rijswijk 1962) 18.

27 R. Glawischnig, *Niederlande. Kalvinismus und Reichsgrafenstand 1559-1584. Nassau-Dillenburg unter Graf Johan VI* (Marburg 1973) 128.

28 G. Groen van Prinsterer, ed., *Archives ou correspondance inedit de la Maison d'Orange-Nassau*, IIe série, 2 (Leiden 1835) 447.

29 Glawischnig, *Niederlande*, 124 e.v.

30 P. Münch, *Zucht und Ordnung. Reformierte Kirchenverfassungen im 16. und 17. Jahrhundert* (Nassau-Dillenburg, Kurpfalz, Hessen-Kassel) (Stuttgart 1978) 73.

31 J.H. Kluiver ed., *De correspondentie tussen Willem van Oranje en Jan van Nassau. Nederlandse Historische Bronnen IV* (Amsterdam 1984) 11.

32 Kluiver ed., *De correspondentie tussen Willem van Oranje en Jan van Nassau*, 9. Zie vooral: G. Schmidt, 'Die "Zweite Reformation" im Gebiet des Wetterauer Grafenvereins. Die Einführung des reformierten Bekenntnisses im Spiegel der Modernisierung gräflicher Herrschaftssysteme', in: H. Schilling, red., *Die reformierte Konfessionalisierung in Deutschland. Das Problem der 'Zweiten Reformation'* (Gütersloh 1986) 184-213.

33 Emmius, Willem Lodewijk, 81. Emmius vermeldde niet dat Jan van Nassau bij de begrafenis van zijn vermoorde broer verstek liet gaan. K.W. Swart, *Willem van Oranje en de Nederlandse Opstand 1572-1584* (Den Haag 1994) 254.

Afb. 16 Jan van Nassau de Oude (1535-1606). Postuum portret uit 1620 uit het atelier van Jan Antonsz van Ravesteyn.

internationale protestantse solidariteit, zeker niet uit liefde voor de inwoners van de Lage Landen, steunde Jan de Oude de Opstand onder meer met sommen gelds; hij was een groot pleitbezorger van de Unie van Utrecht (1579).³⁴ De lotgevallen van deze familie gaven Emmius een citaat van Horatius in de pen, hier in een vertaling van Vondel: 'In kalvers en veulens blijktt des vaders deught, en fiere adelaers teelen geene weerlozen duif.'³⁵

Op 6 mei 1560 werd Willem Lodewijk in Siegen luthers gedoopt.³⁶ Of er bij deze doopbediening zevenhonderd paarden waren gestald, zoals acht jaar later bij de doop van Maurits, weten we niet.³⁷ Jan de Oude was een strenge vader voor zijn talrijke kinderen: 'Het is goed als onze kinderen in de jeugd aan dienstbaarheid gewoon raken en vroeg leren wat lijden is. De beste jaren van ons leven mogen we niet

³⁴ Glawischnig, *Niederlande*, 121 en A.Th. van Deursen, *Willem van Oranje. Een biografisch portret* (Amsterdam 1995) 75. Vgl. P.J. Blok, 'Jan van Nassau', in: P.J. Blok, *Verspreide studiën op het gebied der geschiedenis* (Groningen 1903) 172-187.

³⁵ Emmius, *Willem Lodewijk*, 84.

³⁶ Die lutherse doop wordt door Emmius, zelf ook afkomstig uit een luthers gezin, niet vermeld. Emmius' afkeer van de lutheranen is evident. Emmius, *Willem Lodewijk*, 83.

³⁷ Wagenaar, *Willem Lodewijk*, 4. Er is een omvangrijke portefeuille met stukken over de ceremoniële doopbediening van Willem Lodewijk. KHA, A22, I, 1.

in luiheid verkwisten'.³⁸ Willem Lodewijk bezocht korte tijd de hofschool. Aan het hof van Jan van Nassau werd het nut van de *bonae litterae* voor de opgroeiende edellieden ingezien. Als opvoedingsidealen golden de ware religie, een hoog zedelijk leven, kennisverwerving en lichaamsoefening.³⁹ Alleen aan het laatste opvoedingsideaal zou Willem Lodewijk niet beantwoorden; hij was gewoon te dik. Van jongsaf ging zijn belangstelling naar paarden uit.⁴⁰

Mede dankzij de overgang van Jan de Oude naar het gereformeerd protestantisme ging Willem Lodewijk op zijn zestiende met zijn broers Johan, George en Filips, zijn neef Maurits en zijn vier neven Van den Bergh onder de hoede van de gouverneur dr. Otto van Grünrade⁴¹ naar het gereformeerde Heidelberg.⁴² In Heidelberg was een *Paedagogium*, waar Johannes Piscator (1546-1625) de scepter zwaaide. Willem Lodewijk werd bij een gereformeerd oud-hoogleraar in de kost gedaan. Na de dood van de gereformeerde keurvorst Frederik III kwam de lutherse vorst Lodewijk. Daarom verliet Willem Lodewijk Heidelberg. Nadat Willem Lodewijk een korte reis naar Engeland had gemaakt, verbleef hij beurtelings bij zijn vader in Gelderland, die in 1578 stadhouder van dit gewest was geworden, en aan het hof van Willem van Oranje. Onder leiding van deze oom – 'een verstandiger en meer ervaren man kende het Noordelijk halfroend niet'⁴³ – leerde hij niet alleen een staat te besturen, maar ook de inspanningen van Mars te verdragen.⁴⁴

De militaire loopbaan van Willem Lodewijk begon in september 1579 op negentienjarige leeftijd met een aanstelling tot overste over tien vendels. Was het roeping, de eer van het eigen huis of beseftte Willem Lodewijk dat 'de aardse welvaart van het hele huis aan de Nederlanden hing'?⁴⁵ We weten het niet. Willem Lodewijks begin was niet gelukkig. Het beleg van Groningen mislukte en bij Hardenberg werd een zware nederlaag geleden. Bij het beleg van Coevorden werd Willem Lodewijk getroffen aan zijn linkerbeen door een kogel van zes pond.⁴⁶ Sedertdien was hij mank,⁴⁷ liep hij met een stok en verplaatste hij zich bij voorkeur te paard. Zijn zwaarlijvig-

38 A.Th. van Deursen, 'Maurits', in: A.Th. van Deursen, *De hartslag van het leven. Studies over de Republiek der Verenigde Nederlanden* (Amsterdam 1996) 103-124, aldaar 104.

39 M.E.H.N. Mout, 'Het intellectuele milieu van Willem van Oranje', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 99 (1984) 596-625, in het bijzonder 604-605.

40 Vgl. Waterbolk, 'Willem Lodewijk als opvoeder', 175, noot 52.

41 De edelman Otto van Grünrade was raad van Jan van Nassau.

42 Over zijn studie KHA, A22, II, 1. Hierin ook eenvoudige briefjes in het Latijn aan zijn vader. Willem van den Bergh zou in 1584 met zijn vader en zijn broers Herman en Oswald terugkeren onder het gezag van Filips II. G. Overdiep, *De Groninger schansenkrijg. De strategie van graaf Willem Lodewijk. Drenthe als strijdtonel, 1589-1594* (Groningen 1970) 25, noot 1.

43 Emmius, *Willem Lodewijk*, 85.

44 Emmius, *Willem Lodewijk*, 85.

45 Van Deursen, *Willem van Oranje*, 76.

46 Vgl. hierover de brief van Willem van Oranje aan Jan van Nassau in: Kluiver ed., *De correspondentie tussen Willem van Oranje en Jan van Nassau*, 111-112.

47 F. van Vervou, *Enige gedenckveerdige geschiedenissen, tot narichtinge der nakomelingen, sommarischer wijze beschreven* (Leeuwarden 1841) 17.

heid hangt met deze gebeurtenis wellicht samen.⁴⁸ In 1581 werd hij overste van de ruitserij in de gewesten Friesland, Gelderland en Overijssel; de Friese gedeputeerden Duco van Martena en Abel Franckena hadden in mei 1580 al een beroep op hem gedaan. In juli 1581 schreef Willem Lodewijk vanuit Kampen aan zijn vader dat hij was geroepen tot 'een christelijk werk', namelijk de bevrijding van het Noorden. Dat credo had hij gemeen met zijn oom Willem van Oranje, die enkele brieven aan het Leeuwarder stadsbestuur had geschreven.⁴⁹

In februari 1584 werd Willem Lodewijk als opvolger van Bernard van Merode, heer van Rummen, benoemd tot luitenant-gouverneur van Friesland;⁵⁰ in dat jaar werd hij ook aangesteld tot gouverneur en stadhouder van de Groningse Ommelanden. Na de dood van Willem van Oranje in juli 1584 werd Willem Lodewijk op 16 oktober 1584 door de Landdag benoemd tot 'absoluut' gouverneur en kapitein-generaal van Friesland, hetgeen een maand later door de Staten-Generaal werd bekrachtigd. Hij was de eerste dienaar van de Staten van Friesland, verder was hij onder meer legeraanvoerder en had hij het recht om in de steden, Leeuwarden en Franeker uitgezonderd (sinds 1586), jaarlijks uit een dubbeltal de magistraten te benoemen. Ook benoemde hij met Gedeputeerde Staten de grietmannen.⁵¹ De Hollandse en Friese stadhouders bezetten in de Raad van State de eerste plaatsen.⁵² Het traktement van Willem Lodewijk werd door de Landdag in 1584 bepaald op 4.000 gulden.⁵³

Aan veel problemen moest Willem Lodewijk in het Noorden het hoofd bieden. Dertig jaar van zijn leven (1579-1609) streed hij tegen de Spanjaarden, die onder leiding van Verdugo en later Spinola over goede strategen beschikten. In dat kader moest hij samenwerken met de niet-gemakkelijke, altijd even dorstige militair Filips van Hohenlohe, die getrouwd was met Maria, een dochter van Willem van Oranje.⁵⁴ Vele interne Friese geschillen zouden hem jaren bezighouden: de perikelen tussen de edellieden, de al vroeg begonnen factiestrijd in de Staten,⁵⁵ de spanningen tussen de steden en de plattelandskwartieren, de problemen tussen Gedeputeerde Staten en het Hof van Friesland onder leiding van de president Hessel Aysma,⁵⁶ later de na-

48 R.G. Nonner-Hienkens, 'Willem Lodewijk in beeld: een portret-iconografie', in: Emmius, Willem Lodewijk, 29-60, aldaar 29.

49 J.C. Singels, 'Twee brieven van Willem I, Prins van Oranje', *Friesche Volksalmanak* 1894, 71-77.

50 Lijstje van Friese stadhouders tijdens Habsburg en de Republiek in: J. Israel, *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness, and Fall 1477-1806* (Oxford 1995) 304.

51 G.J. Guibal, *Democratie en oligarchie in Friesland tijdens de Republiek* (Assen 1934) 23-24.

52 Gloria Parendi, xiv.

53 Wagenaar, Willem Lodewijk, 47.

54 Bij zijn dood in 1606 schreef Vervou: 'Dese voorsz. Graeff is van der jeuget aen in dienst van de Staten geweest, ende een beminner van stercke dranck, ongeluckich in sijne aenslaegen, een wild, wreed, woest ende onbetemdt mensch; maer siende, dat hij niet langer kunde leven, heeft hij hem eyntlicken tot Godt die Here begeuen.' Vervou, *Gedenckvveerdige geschiedenissen*, 208.

55 Zie de goede analyse in: O. Hellinga, 'It register fan Teicke Tetmans (c. 1537-1601). Frysk politikus en grytman fan Utingeradiel', *De Vrije Fries* 77 (1997) 125-138, aldaar 127.

56 Gedetailleerd beschreven in: O. Hellinga, *Leven en werk van de Friese jurist, diplomaat en politikus Hessel Aysma (1527/28-1592)* (onuitgegeven doctoraalscriptie Nieuwe Geschiedenis, Rijksuniversiteit Groningen 1993, raad-

Afb. 17 De huizen in Leeuwarden waar Willem Lodewijk met zijn hof verblijf heeft gehouden, aangegeven op de kaart van Johannes Sems uit 1603.

tionalistische Roordisten,⁵⁷ die het stadhouderschap wilden afschaffen,⁵⁸ en de in de ogen van Emmius vele papisten die ‘in zeer groten getale in het hart van de staat achterbleven’.⁵⁹ Dat waren nog niet alle problemen. In 1589 stuurde Willem Lodewijk een reeks klachten naar de Raad van State. Zo waren er personen ‘die sinisterlijck die vredehandelinghe hebben gedreven ende onder des vyants verbont ende sauvegarde sitten, ofte oyck met andere factien besmet’ waren. Voortdurend ook moest Willem Lodewijk in Leeuwarden en Den Haag pleidooien houden voor meer geld voor de werving van troepen. Hij vreesde terecht interne partijschappen in de Staten.⁶⁰ In 1600 brak een grote onenigheid uit tussen de gedeputeerden onderling, die dankzij ingrijpen van de Staten-Generaal in het voordeel van Willem Lodewijk werd beslist.

pleegbaar op de Fryske Akademy). Zie ook: O. Hellinga, ‘Ludolf Engelstedt (Dorpat ca. 1550-Londen 1617/18). In Liiflanner yn ‘e Fryske polityk’, *It Beaken* 55 (1993) 124-138. Vgl. Israel, *Dutch Republic*, 228, 235-236.

⁵⁷ [Gedoeld wordt hier op de aanhangers van Karel Roorda, die streefden naar een onafhankelijk Friesland, los van de Unie – noot van de redactie.]

⁵⁸ Postema, *Van den Corpus*, 89 e.v. Vgl. E. van Reynd, *Historie der Nederlantscher Oorlogen begin ende voortganck tot den jaere 1601* (Leeuwarden 1650) 199 e.v.

⁵⁹ Emmius, *Willem Lodewijk*, 92.

⁶⁰ H.J. Oldenhof, *In en om de schuilkerkjes van Noordelijk Westergo. Katholiek leven in Friesland's noordwesthoek onder de Republiek (1580-1795)* (Assen 1967) 31.

In dat jaar stond Friesland zelfs aan de rand van een burgeroorlog.⁶¹ Naast zijn grote aandeel in de strijd tegen Spanje, heeft Willem Lodewijk een belangrijk aandeel gehad in de ‘consolidatie van het Statenregiem’ ten koste van de nationalisten en de Hoffactie.⁶² Daarmee heeft hij in Friesland zelf zijn positie uiteindelijk verstevigd.

Volgens Van Reyd overwon de stadhouder de genoemde problemen door ‘sijne maticheydt’.⁶³ Ziekte en verwondingen waren gedurende de helft van zijn leven, van van 1579 tot 1609, geregeld zijn deel. Zo kon hij in september 1584 het huwelijksfeest van zijn broer George en Anna Amalia van Nassau-Saarbrücken niet bijwonen.

Na zijn benoeming tot stadhouder in 1584 ging Willem Lodewijk op verzoek van de Staten in Franeker wonen. Hij betrok in 1584 het Botniahuis, eigendom van een vriend, de Franeker edelman Julius van Botnia.⁶⁴ Later woonde de stadhouder bij Hero van Ockinga.⁶⁵ Het zal geen toeval zijn dat in datzelfde jaar in Franeker verschillende onbetrouwbare personen werden opgepakt, die later tegen borgstelling werden vrijgelaten.⁶⁶ Aan zijn hofmeester Adam van Haren, die ook in dienst van zijn vader was geweest,⁶⁷ gaf Willem Lodewijk een instructie om bij de Leeuwarder magistraat aan te dringen op speciale defensiemaatregelen en ‘een zuivering op bepaalde verdachte elementen’ eer hij naar Leeuwarden zou willen verhuizen.⁶⁸ Daar verbleef hij eerst op het Ayttahuis, om vervolgens zijn intrek te nemen op het huis van de koningsgezinde en prominent katholieke Tiete van Cammingha aan de Grote Kerkstraat, ook wel genaamd Aed Lewerd of het Olde Stins. Hij kon daarover beschikken, omdat het door de Staten van Friesland was geconfisqueerd. De hofmeester kocht meubels voor deze woning. Kort heeft Willem Lodewijk hier gewoond, want in 1587 betrok hij een ruime patriciërs woning met hof, schuur en alle toebehoren aan het (huidige) Hofplein, door de Staten aangekocht van Boudewijn van Loo. Deze woning zou uitgroeien tot het stadhouderlijke hof.⁶⁹

61 Hellinga, Hessel Aysma, 100.

62 Zie vooral: J.J. Woltjer, ‘In de leerschool der monarchie’, in: J.J. Kalma, J. Spahr van der Hoek en K. de Vries, red., *Geschiedenis van Friesland* (tweede druk, Leeuwarden 1973) 259–283, in het bijzonder 276–282.

63 Van Reyd, *Historie*, 65. Ook Emmius, *Willem Lodewijk*, 157, noemde zijn gematigdheid. Vgl. de brief van Van Reyd aan Erasmus Stöver in Dillenburg, 20 maart 1596. Groen ed., *Archives, Ile série*, 2, 363–365. Stöver was raad van Jan de Oude van 1586 tot zijn dood in 1606. Stöver was een van de weinige niet-gepromoveerde raden. Glawischnig, *Niederlande*, 30, 240.

64 Julius van Botnia (overleden in 1604) was een van de adellijke leiders in de Opstand; hij won Franeker voor de Prins. J.J. Woltjer, *Friesland in hervormingstijd* (Leiden 1962) 223.

65 Hellinga, Hessel Aysma, 35–36, maakt duidelijk dat Willem Lodewijk op verzoek van de Staten naar Franeker ging. De Staten wilden de stadhouder buiten de Hoffactie te houden. Willem Lodewijks tijdelijke verblijf in Franeker was dus geen vrije keuze en geen grote taxatiefout, zoals Wagenaar, *Willem Lodewijk*, 46, meende. [De Hoffactie onder leiding van de president van het Hof van Friesland, Hessel Aysma, streefde ernaar de bestuurlijke macht over te nemen van de (Gedeputeerde) Staten – noot van de redactie.]

66 Oldenhof, *Schuilkerkjes*, 26.

67 Glawischnig, *Niederlande*, 182–183.

68 A.L. Heerma van Voss, ‘De Friese stadhouders uit het huis Nassau en hun residentieverblijven’, *De Vrije Fries* 44 (1960) 79–91, aldaar 82.

69 R. Mulder-Radetzky, ‘Het hof van Willem en Anna in Leeuwarden’, in: J.J. Huizinga en anderen, red., *Van Leeuwarden naar Den Haag. Rond de verplaatsing van het stadhouderlijk hof in 1747* (Franeker 1997) 59–72, aldaar 65.

Op 22 oktober 1587 trouwde Willem Lodewijk met zijn nicht Anna, de dochter van Willem van Oranje en Anna van Saksen.⁷⁰ Zij werd in 1563 geboren, rooms-katholiek gedoopt, ging in 1567 naar de Dillenburg en werd aldaar opgevoed door Juliana van Stolberg, haar grootmoeder. Hoewel Jan de Oude tegen het huwelijk was vanwege de schulden van Willem van Oranje, zette Willem Lodewijk zijn zin door. Een hindernis die voor dit huwelijk moest worden genomen was het feit dat Willem Lodewijk en Anna neef en nicht waren; gereformeerde theologen gaven hun instemmend advies. Uit het sterfhuis van Willem van Oranje kreeg Anna als bruidsschat een jaar-rente van 2.000 gulden mee.⁷¹ De bruiloft vond plaats op het Botniahuis in Franeker. Anna werd al spoedig ziek en overleed onder helse pijnen tijdens haar zwangerschap reeds in het jaar na de huwelijksvoltrekking.⁷² Jan van Nassau probeerde zijn zoon te troosten met preken van Calvijn, die hij in Herborn had laten vertalen in het Duits en aldaar doen drukken. De preken van Calvijn vormden volgens Jan van Nassau een rijke troost 'voor alle bedrukten, bedroefden en bekommerden'.

Anna werd mede door Vervou ten grave gedragen in de Jacobijnerkerk te Leeuwarden,⁷³ met op een tombe twee inscripties: *Mihi Christus in vita et in morte est lucrum* en *Hac in carne mea videbo Deum*.⁷⁴ Willem Lodewijk is niet hertrouwd, ondanks enkele bemiddelingspogingen van derden. Het verlies van zijn vrouw is hij nimmer te boven gekomen.

Vanaf 1584 tot het Twaalfjarig Bestand in 1609 stond het leven van Willem Lodewijk, afgezien van de interne Friese problemen, grotendeels in het teken van de oorlog tegen Spanje, geregeld met gevaar voor eigen leven.⁷⁵ Wie een tijdbalk maakt van zijn leven, ziet hem voortdurend heen en weer trekken door de Lage Landen. Een van Willem Lodewijks grote verdiensten was de stoot tot de offensieve oorlog en een reeks militaire hervormingen,⁷⁶ die met wisselend succes hebben geresulteerd in de

⁷⁰ De volgende twee alinea's berusten op Wagenaar, *Willem Lodewijk*, 117-130. Hellinga, Hessel Aysma, maakt aannemelijk dat het huwelijk op 22 oktober plaatsvond. Wagenaar noemt drie verschillende data. Vgl. de belangrijke mededeling van de Ommelander uitgeweken boer Abel Eppens (1534-1590): 'Den 22 Octobris holt grave Willum van Nassauwen sijn brudlach to Leverden myt des Princen dochter, sijnen oems Wilhelmi, grave Maurys suster. Daerto die suster uth Duyslandt gecomen van Casmiro dorch Emden den 27 Octobris. Alwaer Lycester wol genodiget, dan neit gecomen. Want men die Graven als Maurys, grave Willum, grave Hoenloe voer wederpartie achteden sonder macht, daer die Staten mester bij muchten wesen und blijven der Spangerden niet offensive ansoeckende etc'. *De kroniek van Abel Eppens tho Equart*, J.A. Feith en H. Brugmans ed. (2 dln., Amsterdam 1911) II, 585. Volgens Eppens vond de bruiloft dus in Leeuwarden plaats.

⁷¹ P. Scherft, *Het sterfhuis van Willem van Oranje* (Leiden 1966) 96. Oldenbarnevelt en Willem Lodewijk hebben een groot aandeel gehad in de afwikkeling van de nalatenschap van Willem van Oranje (aldaar 276).

⁷² *Kroniek van Abel Eppens*, II, 660: 'myt een onrijpen craem geswacket'.

⁷³ Vervou, *Gedenckvveerdige geschiedenissen*, 39.

⁷⁴ 'Dat Christus groot gemaakt zal worden in mijn leven en mijn dood' (Phil. 1: 20); 'Ik zal uit mijn vlees God aanschouwen' (Job 19: 26).

⁷⁵ In 1587 zond de Spaanse stadhouder Verdugo twee moordenaars naar Leeuwarden om de stadhouder om het leven te brengen. Zij deden zich voor als overlopers. Willem Lodewijk vertrouwde hen niet en legde hen op de pijnbank. 'Een weinig uitgerekt', schreef de stadhouder laconiek aan zijn vader, 'vertelden ze al de waarheid'. De beide mannen werden onthoofd en gevierendeeld. Wagenaar, *Willem Lodewijk*, 160-161.

⁷⁶ Waterbolck, 'Willem Lodewijk als opvoeder', 160, en Postema, *Johan van den Corput*, 114 e.v.

verovering van tal van steden en schansen: Zutphen, Deventer, Delfzijl en Nijmegen in 1591, Steenwijk en Coevorden in 1592 en Groningen in 1594.⁷⁷ Na de slag bij Nieuwpoort werd in 1602 Grave veroverd en in 1604 Sluis. Tegen een bestand heeft Willem Lodewijk zich verzet, naar blijkt uit het door zijn secretaris Van Reydt verwoorde standpunt in het geschrift *Trouhertige Vermaninge*, dat in 1605, enige jaren na diens dood, werd gepubliceerd.⁷⁸ De stadhouder had daarbij een scherp oog voor de problematiek van de soevereiniteit.⁷⁹

Willem Lodewijk was een vrome, gereformeerde man.⁸⁰ Gereformeerde theologen steunde hij waar hij dat nodig achtte.⁸¹ Hij verdiepte zich grondig in ketterse geschriften. De opbouw van de Gereformeerde Kerk beschouwde hij als een van zijn belangrijkste taken. In de verzwakking van de gereformeerde religie zag Willem Lodewijk het verlies van de vrijheid van het vaderland.⁸² De kerkelijke ontwikkelingen

77 Vgl. Emmius, *Willem Lodewijk*, 133, noot 117: bij de intocht waren behalve Willem Lodewijk en Maurits ook aanwezig enkele graven van Nassau (Filips, Lodewijk Günther en Ernst Casimir), drie graven van Solms-Braunfels en verder Willem, graaf van Sayn-Wittgenstein, en Ernest, vorst van Anhalt. Zie voor de oorlogsellende in de Ommelanden: G.M. Reyntjes, *Groningen en Ommelanden van 1580 tot 1594* (Groningen 1914) 48.

78 Postma, 'Der Statthalter', 33 e.v.

79 Vgl. zijn brief aan Gedeputeerde Staten van 17 september 1608: '... want behalven dat sulcke Treves voor de- sen Staet ghevaerlijck, ja pernicious zijn. Soo is den Landen die soveraniteyt oock ten hoochsten noodich, niet alleen, omdat se van alle Coningen en Princen voor vry gekent werden, ende sich van der selver assistentie daer door versekeren mogen, maer oock, omdat d'ingesetenen daer van versekert zijnde, op geene andere nieuwicheden hopen, dan de landen eens in een vasten Staet gebracht mogen werden, twelck niet en can gheschieden, so lange de Ingesetenen eenighe andere opgaende Sonne verwachten, voor al mede, omdat so lange den Vyant eenighe pretensie toeghelaten wort, de Staet van den Lande in geene versekeringhe gestelt can wesen'. P. Winsemius, *Chronique ofte Historische geschiedenisse van Vrieslant etc.* (Franeker 1622) 890-891.

80 In 1585 wordt in het lidmatenboek van de gereformeerde gemeente in Leeuwarden vermeld: '... ende heeft hier gecommuniceert mit veele van zijn familie'. Tresoar, DTB, 1008. Op 27 januari 1583 vierde Willem Lodewijk het avondmaal in Kampen. F. van de Pol, *De reformatie te Kampen in de zestiende eeuw* (Kampen 1990) 343. Vgl. de brief van Johannes Fontanus (1545-1615), gereformeerd predikant te Arnhem, aan Jan de Oude, d.d. 28-11-1598, st. Jul.: 'Ich erfrew mich auch, sehende und greiflich spende das E.G. elster sohn Graff Ludwich Wilhelm mein genediger Herr, seinen Vatter so herlich in allen dugenten, insunderheit auch in vortpflantwng der H. religion, nachvolget, und je lenger je fuericher wirt.' Groen, ed., *Archives, IIe série*, 2, 406. Fontanus was na zijn studie theologie in Genève (1564) onder meer predikant in Frankenthal; hij werd in 1577 door Jan de Oude benoemd tot leraar theologie in Keppel bij Siegen. Vervolgens werd hij hofpredikant van Johan Casimir van de Palts, in wiens leger hij mee naar de Nederlanden trok. Zo kwam hij in Arnhem. A.E.M. Janssen en J.A.M.M. Janssen, 'Enkele notities uit de correspondentie van Johannes Fontanus 1545-1615, predikant te Arnhem', *Gelre. Bijdragen en Mededelingen* 71 (1980) 81-99, in het bijzonder 83 e.v.

81 Vgl. Groen, ed., *Archives, IIe série*, 2, 438-439, over het conflict rond de remonstrant Petrus Bertius. Vgl. G. Menk, *Die Hohe Schule Herborn in ihrer Frühzeit (1584-1660). Ein Beitrag zum Hochschulwesen des deutschen Calvinismus im Zeitalter der Gegenreformation* (Wiesbaden 1981) 137, noot 51.

82 Van Deursen, 'Maurits', 120. Vgl. de brief van Willem Lodewijk aan Maurits van 17 januari 1617: 'U Exc. can nyet vremdbt vinden, dat ick met deselve billick bekommert ben over dese gevaerlicke geschillen der religie, waerin de proceduyren wel vremdbt vallen en schynen te stryden tegens alle maximen van staete, emmers so directelijck met de oude en vaste fundamenten van den onsen, dat die wel stockblindt moet syn, die nyet en siet dat door onderdruckinge van de gereformeerde religie, om dewelcke 't orloch 40 jaren met segeninge van Godt almachtich gevoert is, oock noodt saeckelyck volgen moet 't verlies van de verkregene vryheyt des vaderlants, waeraen U ende synen huysse meerder als yemandt anders in syn particulier ten allerhoochsten gelegen is; daeromme Godt van herten biddende, U.E. mannelick heyt ende wysheyt te verleenen, omme sich tegen Godt en het vaderlandt in syn hoochwichlich ampt sulcx te quytten, dat beyde, de religie en 't vaderlandt, behouden

vormden dan ook een voortdurende zorg. In 1589 maakte hij een einde aan de ruzie tussen de gereformeerde predikanten Ruardus Acronius en IJsbrand Balk.⁸³ De stadhouder koos partij voor de orthodoxere Acronius. In 1596 was hij betrokken bij het lange debat tussen de voornoemde Acronius en de doopsgezinde leraar Pieter van Ceulen. In 1603 werkten Willem Lodewijk en Maurits, het Leeuwarder stadsbestuur en de Gereformeerde Kerk samen om Johannes Bogerman (1576-1637), die in Enkhuizen stond, naar Leeuwarden halen. In een brief zette de stadhouder uiteen waarom Bogerman, zoon van een balling, naar Leeuwarden moest komen: vanwege zijn leer en leven, om twisten en scheuringen tegen te gaan én omdat Bogerman verplicht was om in Friesland te werken. Hij was alumnus, voedsterling, geweest van de Franeker universiteit en had op kosten van het gewest gestudeerd.⁸⁴ Bogerman stond na zijn komst naar Leeuwarden op goede voet met Willem Lodewijk en later met Ernst Casimir.⁸⁵

Na de Reductie van Groningen in 1594 werd Willem Lodewijk stadhouder van Stad en Lande, in 1596 van het gewest Drenthe. Was in Friesland reeds voor zijn komst het calvinisme de heersende religie geworden (1580), in Groningen was hij vanaf 1594 en in Drenthe vanaf 1598 persoonlijk sterk betrokken bij de invoering van de publieke, gereformeerde kerk. Voor de opbouw van de Gereformeerde Kerk in Groningen deed Willem Lodewijk een beroep op de Franeker professoren Sibbrandus Lubbertus en Martinus Lydius en de in Eelde geboren Menso Alting, predikant in Emden. Nadat de Martinikerk van beelden was gezuiverd, hield Menso Alting de eerste preek over Psalm 118: 22-24. Maurits en Willem Lodewijk waren beiden aanwezig. Willem Lodewijk regelde de kerkorde, die hij eigenhandig ondertekende.⁸⁶ Hij betoonde zich al snel minder onverdraagzaam dan sommige gereformeerde predikanten en Ubbo Emmius. Emmius was een voorstander van het scherpe plakkaat van het Groninger stadsbestuur (1601) tegen de dopers. Willem Lodewijk daarentegen nam hen later in bescherming.⁸⁷

blijven; emmers dat U.E. een gerust gemoet en conscientie daarvan hebben mogen'. Groen ed., *Archives, IIe série*, 2, 469-470. In diezelfde brief bepleitte Willem Lodewijk dat de predikanten zouden worden benoemd door de kerkelijke gemeente. Hier schoot het oordeel van Willem Lodewijk tekort, want de Staten wilden nimmer het traditionele *ius patronatus* afschaffen.

83 G.H. van Borssum Waalkes, 'Stukken betreffende den twist tusschen de Leeuwarder en Friesche predikanten in en na 1588', *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis* 2 (1903) 397-406.

84 H. Edema van der Tuuk, *Johannes Bogerman* (Groningen 1968) 50-51 en Groen ed., *Archives, IIe série*, 2, 261-262. Direct na Bogermans benoeming besloot de Leeuwarder magistraat 'dat men de dansscholen ende het tappen voor de praedicatie verbieden sal'. H. Spanninga en H.M. Mensonides, "De saeck van Leeuwarden is so cleyne niet te achten." Geloof en politiek in Leeuwarden in de jaren 1608-1617', *Leeuwarder Historische Reeks* 2 (1990) 66-175, aldaar 73.

85 G.Th. Jensa, 'Twee adviseurs, een stadhouder en een koning. Over de benoeming van William Ames tot hoogleraar in de theologie te Franeker, 1622', *De Vrije Fries* 66 (1986) 59-70, aldaar 62.

86 Van der Woude, *Sibbrandus Lubbertus*, 56. Willem Lodewijk steunde ook de voormalige balling uit Appingedam Doede van Amsweer en diens, mislukte, streven om de functie van proost nieuw leven in te blazen. B.W. Steenbeek, *Doede van Amsweer. Bijdrage tot de kennis van de geschiedenis der Reformatie in de provincie Groningen* (Wageningen 1966) 107-146.

87 S. Zijlstra, 'Het "scherpe plakkaat" van Groningen uit 1601', *Doopsgezinde Bijdragen* 15 (1989) 65-78, en W. Bergs-

In Drenthe was de invoering van de publieke kerk mede het werk van Willem Lodewijks adviseur Everard van Reyd. In dit gewest kon Willem Lodewijk als een Duits vorst opereren, als een *tutor religionis*.⁸⁸ Zeer krachtig heeft hij hier de Reformatie proberen in te voeren.⁸⁹

Aanvankelijk probeerde Willem Lodewijk tijdens de Bestandsjaren te bemiddelen in de twist tussen de remonstranten en de contraremonstranten.⁹⁰ In Den Haag ontbood hij geregeld de voormannen Johannes Uytenbogaert, die Willem Lodewijk jaren eerder nog naar Leeuwarden had willen halen, en de Fries Festus Hommius.⁹¹ Uiteindelijk koos hij duidelijk partij voor de contraremonstranten. Van een 'blind fanatisme' is, anders dan in de populaire overlevering wordt gesuggereerd,⁹² bij hem geen sprake. De remonstranten dienden hun plaats te krijgen, maar niet ten koste van de gereformeerden.⁹³ De terechtstelling van Oldenbarnevelt wees hij af. Aan Maurits schreef hij een indrukwekkende brief om hem af te houden van de 'uiterste rigueur'.⁹⁴ In Leeuwarden verving hij in 1616 de 'rekkelijke' magistraat door een contraremonstrantse; in het taalgebruik van Ubbo Emmius: 'Zo heeft hij het gezwel weg kunnen nemen'.⁹⁵ Voor Willem Lodewijk en de Leeuwarder predikant Johannes Bogerman waren alleen 'Geneefsche Geusen' en 'oprechte Religionsverwanten' betrouwbare medestanders in de strijd tegen Spanje.⁹⁶

Willem Lodewijk was er trots op dat tijdens zijn stadhouderschap zowel de Franeker academie (1585) als de Groningse universiteit (1614) was gesticht. In het algemeen vond hij het oprichten van scholen een belangrijke zaak. In dit verband was hij een zoon van zijn vader, die in 1584 een hogeschool in Herborn (de *Johannea*) had opgericht.⁹⁷ Na de dood van Jan de Oude bemoeide Willem Lodewijk zich persoon-

ma, 'Het godsdienstig wereldbeeld van Ubbo Emmius', in: Kupperts red., *Ubbo Emmius. Een Oostfries geleerde in Groningen*, 106-129, in het bijzonder 111.

⁸⁸ Vgl. H. Schilling, 'The Orange Court: The Configuration of the Court in an Old European Republic', in: R.G. Asch en A.M. Birke, red., *Princes, Patronage, and the Nobility. The Court at the Beginning of the Modern Age c. 1450-1650* (Oxford 1991) 441-454, hier 452.

⁸⁹ Zie W. Bergsma, "'Zij preekten voor doven': de Reformatie in Drenthe", in: M.A.W. Gerding en anderen, red., *'In alle onwetenschap, bijsterije unde wildicheyt'. De Reformatie in Drenthe in de zestiende en zeventiende eeuw* (Delft 1998) 111-159.

⁹⁰ Vgl. het oordeel van J. den Tex, *Oldenbarnevelt* (5 dln., Haarlem 1960-1972) III, 280: 'de streng orthodoxe maar vredelievende stadhouder van Friesland'.

⁹¹ P.J. Wijminga, *Festus Hommius* (Leiden 1899) 151 e.v. In 1617 schreef Willem Lodewijk over Uytenbogaert en de zijnen: 'sous prétexte de réformation, on tend à l'extirpation de la religion et éversion de l'Estat.' Groen, ed., *Archives, IIe série*, 2, 502. Vgl. F. van Vervou, *Enige aanteekeningen van 't gepasseerde in de vergadering van de Staten-Generaal anno 1616, 1617, 1618, 1620* (Leeuwarden 1874) 140.

⁹² Vgl. de scherpe veroordeling van Willem Lodewijk in: *Jagt-Praatje*, 55.

⁹³ Van Deursen, 'Maurits', 120.

⁹⁴ Groen ed., *Archives, IIe série*, 2, 564-567. Postma, 'Der Statthalter', 46: 'Es ist ein Dokument, in dem die besten Eigenschaften des friesischen Statthalters hervortreten.' Waterbolk, 'Willem Lodewijk als opvoeder', 177: 'Een brief die een herdruk verdient'.

⁹⁵ Emmius, *Willem Lodewijk*, 188.

⁹⁶ Ontleend aan het voortreffelijke artikel van Spanninga en Mensonides, "'De saeck van Leeuwarden'", 143.

⁹⁷ Een reden tot oprichting van deze school was het geldgebrek van Jan de Oude. Hij kon onmogelijk een studiereis voor al zijn zoons betalen. Menk, *Hohe Schule Herborn*, 27-28.

Afb. 18 De lijkstatie van Willem Lodewijk. Uitsnede van de lijkbaargroep, met daarachter de kamerheer Joris Lorrain. Tekening door Piter Feddes. Fries Museum.

lijk met de *leges scholae* van Herborn.⁹⁸ Zijn jongere broer Johan de Middelste (1561–1623) stichtte in 1616 een ‘Kriegsschule’ in Siegen.⁹⁹ Volgens hem behoorden klas-sieke werken tot de geestelijke bagage van een rechtschapen kapitein.¹⁰⁰

Na terugkeer van een van zijn vele reizen naar Den Haag werd Willem Lodewijk in mei 1620 getroffen door een beroerte, die hem het leven kostte. Bij het sterfbed was de bevriende Leeuwarder predikant Johannes Bogerman aanwezig.¹⁰¹ Zijn laatste woorden waren volgens zijn arts Nicolaus Mulerius,¹⁰² die aan het sterfbed stond: ‘O Here, Uw wil geschiede.’ Volgens Willem Lodewijks secretaris luiden die: ‘Here Jezus Christus, erbarm U mijner’.¹⁰³ Hij werd bijgeplaatst in het graf van de hem zo

⁹⁸ Eveneens zorgde hij voor geld voor de bibliotheek, waar ook boeken uit de bibliotheek van Willem van Oranje terecht kwamen. Menk, *Hohe Schule Herborn*, 164–165, noot 192.

⁹⁹ Dek, *Johann der Mittlere*, 20; Israel, *Dutch Republic*, 270; E.H. Waterbolk, ‘Vormende krachten bij de oprichting der hogeschool te Franeker’, in: G.Th. Jensma, F.R.H. Smit en F. Westra, red., *Universiteit te Franeker 1585–1811. Bijdragen tot de geschiedenis van de Friese hogeschool* (Leeuwarden 1985) 40–55, aldaar 47. Johan de Middelste stond als krijgsman oog in oog met zijn zoon Johan de Jongere, die in dienst van Spanje was getreden en de Italiaanse veldheer Ambrogio Spinola diende. Dek, *Johann der Mittlere*, 21.

¹⁰⁰ M.E.H.N. Mout, ‘Het intellectuele milieu van Willem van Oranje’, *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 99 (1984) 596–635, aldaar 600.

¹⁰¹ Edema van der Tuuk, *Bogerman*, 254.

¹⁰² Mulerius’ moeder Claudia was in 1568 te Ieper vanwege haar gereformeerd geloof ter dood gebracht. In 1608 werd Mulerius op aanraden van de gereformeerde predikanten Johannes Bogerman en Goswinus Guldorpius tot rector benoemd van de Latijnse school te Leeuwarden. *Effigies & vitae Professorum Academiae Groningae & Omlandiae* (Groningen 1654; herdruk Groningen 1968) 27–28 (Nederlandse vertaling). In 1595 was hij ouderling in Harlingen: *Acta der provinciale en particuliere synoden, gehouden in de noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572–1620*, J. Reitsma en S.D. van Veen, ed. (8 dln., Groningen 1892–1899) IV, 82. In 1617 had hij de derde editie van Copernicus’ *De revolutionibus orbium coelestium* (1543) in Amsterdam uitgegeven. Zie over hem: G.C. Huisman, ‘Boeken en brieven van Nicolaus Mulerius’, in: L.J. Engels en anderen, red., *Bibliotheek, wetenschap en cultuur. Opstellen aangeboden aan mr. W.R.H. Koops bij zijn afscheid als bibliothecaris der Rijksuniversiteit te Groningen* (Groningen 1990) 283–296, en E.H. Waterbolk, ‘Van scherp zien en blind zijn’, in: Waterbolk, *Omtrekkende bewegingen*, 190–200. Mulerius adviseerde zowel Willem Lodewijk als Ernst Casimir. *Effigies & vitae*, 29 (Nederlandse vertaling). [Zie daarover verder: D. van Netten, *Nicolaus Mulerius (1564–1630) Een geleerde uit Groningen in de discussies van zijn tijd* (Groningen 2010) 38–40 – noot van de redactie.]

¹⁰³ Wagenaar, *Willem Lodewijk*, 484, noot 114; H. Ravensberger, *Oratio funebris ... D. Guilhelmi Ludovici etc.* (Groningen 1621) 39.

Afb. 19 De katholiek Schelte van Aebinga leidt het eerste paard in de lijkstatie van Willem Lodewijk, getekend door Piter Feddes.

vroeg ontvallen Anna. Bij de graftombe werd geen lijkrede gehouden, zoals dat wel het geval was in het graafschap Nassau.¹⁰⁴ Een lange volgstoet, bestaande uit onder meer de *fine fleur* van Friesland, droeg hem ‘met statie ende pompe’ ten grave: edellieden, familieleden, grietmannen, de vier Leeuwarder predikanten, raadsheren, professoren en andere bekleeders van hoge ambten.¹⁰⁵ Een grandeur die Willem Lodewijk in Friesland tijdens zijn leven niet had meegemaakt.¹⁰⁶

De ironie wil dat degene die als eerste in deze rij van rijke Friezen wordt vermeld, Schelte van Aebinga (1588-1666), zijn gehele leven katholiek is gebleven.¹⁰⁷ Van het hofpersoneel worden onder meer genoemd: Willem van Haren, kapitein en stalmeester van de stadhouder; Petrus Regemorter, ridder en hofmeester van Willem Lodewijk; Idzard van Burmania, ceremoniemeester; de hofjonkers Sybe van Aylva, een Rengers en Reyn Schaffer, en Joris Lorrain, kamerling van Willem Lodewijk. Verder waren er vele vrienden van de stadhouder: Rembertus Ulenburg, Gellius Hillama, Johannes van

¹⁰⁴ Op de hogeschool te Herborn hield Johannes Piscator een gedachtenisrede. Menk, *Hohe Schule Herborn*, 69, noot 44.

¹⁰⁵ Beschrijving in Winsemius, *Chronique*, 902 e.v.

¹⁰⁶ Emmius, Willem Lodewijk, 197-198: ‘Zijn begrafenis werd met grote luister gehouden op de dertiende Juli van de Juliaanse kalender; de gelijke daarvan hadden noch Leeuwarden noch heel Friesland aan deze zijde van de Eems ooit gezien, of men daarbij nu let op de prachtige uitrusting en de rouwstoet of op de menigte mensen die uit de aangrenzende gebieden bijeenkwam om toe te kijken (...). Langs de gehele route waarlangs de stoet werd geleid, waren aan beide zijden gewapende burgers opgesteld om de menigte in bedwang te houden; tussen deze beide rijen schreed de rouwstoet voort’.

¹⁰⁷ D. Cannegieter, ‘Offinga-burg en Aebinga-State te Hallum’, *Friesche Volksalmanak* 1897, 1-37, en Ph.H. Breuker, ‘Zwei Kunstgegenstände aus dem siebzehnten Jahrhundert als Ausdruck historisch-friesischen Bewusstseins in einer adligen Familie’, in: L. Jongen en S. Onderdelingen, red., ‘Der muoz mir suezer worte jehen’. *Liber amicorum fur Norbert Voorwinden*, *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 48 (Amsterdam-Atlanta 1997) 155-160, aldaar 155. Zie voor de genealogie van Schelte van Aebinga: P.N. Noomen en G. Verhoeven, ‘De genealogie van de Friese adel volgens Upcke van Burmania’, *Genealogysk Jierboek* 1994, 141-163.

den Sande, Nicolaus Mulerius en Frederik van Vervou.¹⁰⁸ Opvallend is de aanwezigheid van vele Eysinga's: Aede van Eysinga, die het wapen van Willem Lodewijk droeg; kapitein Sjuck van Eysinga; Tjalling en Frans van Eysinga; Julius van Eysinga, bevelvoerder over het Friese regiment, en Pieter van Eysinga, grietman van Rauwerderhem.

Na de dood van Willem Lodewijk werd een tential *carmina funebria* gepubliceerd.¹⁰⁹ De rector van de Latijnse school te Leeuwarden Edo Neuhusius publiceerde in dichtvorm een lijkrede, vol ontzag voor de stadhouder en zonder enige distantie.¹¹⁰ In een *oratio funebris* noemde de Groninger hoogleraar Herman Ravensberger, een Nassauer,¹¹¹ Willem Lodewijk het schild en Maurits het zwaard van de Republiek. Het devies van de stadhouder zou *Volente Deo cum honore et gloria* (Met eer en glorie, zo God het wil) zijn geweest.¹¹² Ds. Westerman van Workum schreef een klaagrede op de dood van de stadhouder.¹¹³

Wat Emmius, die aan de lippen van Theodorus Beza 'twee volle jaren hing', in 1594 schreef bij de aanvaarding van het rectoraat van de Latijnse school in Groningen, geldt ook voor de held van zijn oratio: 'het enige doel is, dat de jeugd, daarin van kindsbeen af met de orthodoxe religie doordrenkt, in de letteren der oudheid onderwezen, aan een kuise en zuivere levenswandel gewend, tot mannen opgroeit, die door hun vroomheid, geleerdheid en deugd gelijkelijc aan de Kerk en aan de staat tot nut en sieraad kunnen zijn'. Emmius en Willem Lodewijk waardeerden *pietas*, *doctrina* en *virtus* in school, kerk en staat; voor Willem Lodewijk gold nog een vierde terrein waar deze deugden zouden moeten gelden: in het legerkamp.¹¹⁴

¹⁰⁸ Winsemius, *Chronique*, 903 e.v. Vgl. Vervou, *Aenteekeningen*, 247.

¹⁰⁹ Onder meer *Carmina funebria* met gedichten van Groninger hoogleraren, gereformeerde predikanten en studenten in het Latijn en Frans. Namen in: Wagenaar, Willem Lodewijk, 484, noot 114.

¹¹⁰ E. Neuhusius, *Oratio in funere ... Wilhelmi Ludovici etc.* (Leeuwarden 1620).

¹¹¹ Herman Ravensberger (1586-1625) werd geboren in Siegen (Nassau). Hij werd de eerste hoogleraar theologie aan de Groningse universiteit (1614) en volgde Emmius in 1615 op als rector magnificus. Vgl. Menk, *Hohe Schule Herborn*, 64 e.v. Emmius kwalificeerde zijn grafrede als welbespraakt en bezonnen. Emmius, Willem Lodewijk, 71. De beide hoogleraren waren burens. E.H. Waterbolk, 'More than a student riot. Letters to Ubbo Emmius (1547-1625)', *Lias* 5 (1978) 65-80, in het bijzonder 79-80. Vermoedelijk is zijn zwager Jacob Schickhart (1584-1664) met hem meegekomen naar Drenthe, waar hij raad en landschrijver van de landschap werd. Diens vader dr. Jacob Schickhart was in de jaren 1609-1618 'Rat und Hofmeister' van de graven van Nassau. Hij werkte soms samen met de secretaris van Willem Lodewijk, Jacob Junius. F.R.H. Smit, 'Jacob Schickhardt 1584-1664, Raad en Landschrijver van de landschap Drenthe', in: P. Brood en anderen, red., *Vergezichten op Drenthe. Opstellen over Drentse geschiedenis* (Meppel 1983) 206-222, aldaar 206-207.

¹¹² Ravensberger, *Oratio*, 28.

¹¹³ A. Westermannus, *Threni Nassoviani*, dat is Clach-Reden over den doot des hoochwelgheboren ende wijtberoemden Wilhelm Ludwich etc. (Leeuwarden 1620) A3 verso en A4: 'Een alsulcken Heere die int 36. jaer sijner Regeringhe hem een ghetrouwe Voester Heere ende Hooch Voester der ware kercke Godts bewesen heeft. Die sich op het hoochste om de schare Iosephs bekommert heeft. Die syne Dauw droppelen op den Berghen Zion, niet alleen inde heerlijckheit van Vrieslandt, Gronninghen ende Omlanden, Drente ende Twente over welcken hy Regerende Stadthouder waer, maer over alle Europesche kercken door syne cloecke wijsheyt, verresienende ooghe, ende mannelijcke wijsheyt, heeft laten afvloeyen [...] Die soo veel hem nae sijn ampt toequam kercken ende Schoolen bemint heeft, het welvaeren ende de ere van dien bevordert ende verciert, die de lieve Justitie ende Gherechticheyt gehandthavet, de vroomde gheceert, sonde ende schande afgeschafft en ghestraft.'

¹¹⁴ Bergsma, 'Wereldbeeld van Ubbo Emmius', 107-108.

Emmius, zelf 31 jaar lang ouderling in Groningen,¹¹⁵ schilderde de stadhouder als een overtuigd gereformeerd man. Van Reyd schreef in 1589 aan Jan de Oude, dat de stadhouder in Leeuwarden dagelijks in de Bijbel las.¹¹⁶ Willem Lodewijks liefde ging volgens Emmius uit naar de ware, dus gereformeerde, godsdienst, de eredienst en de zuivere leer; 'bederf daarin haatte hij het meest, daartegen stelde hij zich uit alle macht te weer en hij waakte ervoor, zoveel in zijn vermogen lag, dat dat niet zijn provincies binnensloop of met geweld in bezit nam'.¹¹⁷ Calvijn en Beza waren zijn voorbeelden.¹¹⁸ Hij was anderen tot voorbeeld in kerkgang, avondmaalsbezoek en gebed. Hij had liever geen mensen in zijn nabijheid die een ander geloof beleden. 'En hoewel hij zich jegens allen welwillend en vriendelijk betoonde, schepte hij toch het meest genoegen in de omgang met vrienden van de ware godsdienst. Dezen nam hij liever dan anderen als zijn dienaren aan en hij bevorderde hen tot eervolle openbare ambten of zag erop toe dat dit gebeurde'. Verder beminde Willem Lodewijk volgens Ubbo Emmius de schone letteren en vooral geleerdheid.¹¹⁹

Willem Lodewijk werd opgevolgd door zijn jongere broer Ernst Casimir (1573-1632),¹²⁰ die in 1632 sneuvelde bij het beleg van Roermond. Deze was in 1606 getrouwd met Sophie Hedwig van Brunswijk-Wolfenbüttel.¹²¹ Twee zoons, Hendrik Casimir I, omgekomen bij de belegering van Hulst in 1640, en Willem Frederik, overleden in 1664, zetten het stadhouderschap voort. Anders dan Willem Lodewijk kregen zij een instructie mee, waarin precies was vastgelegd wat de plichten waren van de eerste dienaar van de Staten.¹²² Het stadhouderschap, een staatsrechtelijk monster volgens Huizinga,¹²³ betekende dat de stadhouders tijdens de Republiek leiding gaven aan het leger. Ook waren zij *tutores religionis*, beschermers van de publieke kerk. Aan hun hoven beoefenden zij *patronage*.¹²⁴ Bij Willem Lodewijk stonden het leger en zijn rol als beschermer van de gereformeerde religie centraal. In de instructie van Ernst Casimir werd expliciet vermeld dat hij de gereformeerde leer, zoals die op de Synode van Dordrecht was vastgelegd, moest handhaven.¹²⁵ Ook de Friese stadhouders leefden in een duidelijk spanningsveld. Willem Lodewijk dankte zijn vor-

115 Bergsma, 'Wereldbeeld van Ubbo Emmius', 107.

116 'So ist auch S.G. nach der vätterlichen heimsuchung und entfangen kreutz [Anna was een jaar eerder overleden] von Gott dem Almechtigen dermaszen erbuwt, das sie kheinen tag ohne lesung göttlichen worts laszen paszieren.' Groen ed., Archives, IIe série, 1, 108.

117 Emmius, Willem Lodewijk, 190-191.

118 Groen, Archives, IIe série, 2, 439.

119 Emmius, Willem Lodewijk, 191.

120 Vervou, Aenteekeningen, 248-250.

121 Toen Vervou van het huwelijk hoorde, tekende hij aan: 'Dit is een groot ende treffelick huuelick, ende sal ene goede aliantie maecken voor de Verenichde Nederlanden.' Vervou, *Gedenckvveerdige geschiedenissen*, 235.

122 Vgl. Gloria Parendi, 40. Ook Maurits kreeg als opvolger van Willem Lodewijk als stadhouder van Groningen in 1620 een instructie van de Staten van Stad en Lande. E.H. Waterbolk, 'Staatkundige geschiedenis', in: W.J. Formsma en anderen, red., *Historie van Groningen. Stad en Land* (Groningen 1976) 235-276, aldaar 241.

123 J. Huizinga, *Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw. Een schets* (vierde druk, Groningen 1972) 32, 122.

124 Schilling, 'Orange Court', 449-454.

125 Winsemius, *Chronique*, 910.

stelijke status aan zijn bezittingen in het Duitse Rijk, in Friesland zelf was hij slechts dienaar van de Staten. Zo konden de Friese Staten Willem Lodewijk nog jaren na de slag bij Boksum (januari 1586) verbieden om 's winters bij vorst op reis te gaan!¹²⁶

Vervou en Willem Lodewijk

Geen hof zonder hovelingen. In Friesland had de adel in vergelijking met de overige provincies veel invloed.¹²⁷ Al weten we in het algemeen nog te weinig van de relatie tussen de Friese adel en de stadhouder, duidelijk is dat aan het stadhouderlijk hof te Leeuwarden geregeld adellijke personen verbleven als hofjonker. Velen hadden een functie als officier in het Friese regiment. Het reglement voor het Friese hof uit 1595 bepaalde dat de officieren en hofdienaars de eer en het profijt van de hofhouding moesten zoeken.¹²⁸ Een van de edelen die de eer en het profijt van Willem Lodewijk heeft gezocht, was Frederik van Vervou.

Frederik van Vervou (1551-1621) werd in Franeker geboren op het Martenahuis, gesticht door de Schieringer veteleider en trouw Saksisch partijganger en daardoor een van de rijkste Friezen aan het begin van de zestiende eeuw, Hessel van Martena.¹²⁹ Deze Martena was getrouwd met Both van Hottinga. Hun dochter Luts trouwde met Frits van Grombach, drost van Harlingen en grietman van Barradeel. Hun dochter Amelia (Emerentia) trouwde met Jan Alberts van Egmond van Meresteyn. Na diens dood huwde zij de Luikse jonker Raes van Vervou. Uit dit huwelijk werd Frederik van Vervou geboren.¹³⁰ Vervou was dus gelieerd aan vooraanstaande adellijke families.¹³¹ De Vervous behoorden tot de 63 edele families die Friesland in 1550 rijk was.¹³² Vervou was een halfbroer van de watergeus Albrecht van Egmond van Meresteyn.¹³³ Hij had een bastaardbroer, David, die als knecht diende bij zijn vader in het Luikse.¹³⁴ In zijn lijkrede op Vervou tekende Winsemius over diens verwanten aan: 'pro libertate provinciarum gloriosa arma sumpserunt' (zij hebben eervol de wapenen opgenomen voor de vrijheid van de gewesten).¹³⁵

¹²⁶ Waterbolk, E.H., 'Heeft de hogeschool te Franeker een stamboom?', *It Beaken* 47 (1985) 169-180, aldaar 175.

¹²⁷ Zie: Breuker, 'Court culture', 63, en Y. Kuiper, *Adel in Friesland 1780-1880* (Groningen 1993) 63 e.v.

¹²⁸ Zie de bijlage.

¹²⁹ Zie: Faber, *Drie eeuwen Friesland*, I, 332. Mede dankzij Hessel Martena kwam Albrecht van Saksen in 1498 naar Friesland.

¹³⁰ Gegevens ontleend aan: M. de Haan Hetteema en A. van Halmael, *Stamboek van den Frieschen adel* (2 dln., Leeuwarden 1846).

¹³¹ De gegevens zijn voor zover niet anders vermeld ontleend aan: W. Bergsma, *Oer Fryske skiednis nei de midsieuen. Net alles witte, wol fine kinne* (Leeuwarden 1993) 87-100.

¹³² Faber, *Drie eeuwen Friesland*, I, 347.

¹³³ *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (NNBW), VI (Leiden 1923) kol. 1302-1303. Albrecht overleed in 1592 te Franeker. De Crane, 'Herinneringen', 109.

¹³⁴ Vervou, *Gedenckvveerdige geschiedenissen*, 2.

¹³⁵ P. Winsemius, *Oratio funebris in obitum Frederici de Vervou, in concessu Ord. Gen. Deputati, equitis Aurati, etc. Habita publice ab exequiis in templo academico, 7 Kal. Julii* (Franeker 1621) A2 verso. Aan het slot van deze oratio funebris staan ge-

Vervou maakte in 1573 een studiereis naar Leuven en ging naar het contrareformatorische Dowaaï om, zoals destijds gebruikelijk bij een adellijke grand tour, Frans te leren.¹³⁶ Daarna trad hij, niet bepaald een logisch uitvloeisel van zijn verblijf in Dowaaï, net als zijn broer Jan van Vervou (1551–1580)¹³⁷ toe tot de troepen van de geuzen. Hij was page van de graaf Van der Marck, die in 1578 in zijn armen stierf ten gevolge van een vergiftiging. Vervou vervulde vervolgens allerlei militaire opdrachten.

Onbemiddeld was Vervou niet, want in 1582 leefde hij welbewust ambteloos bij zijn moeder in Franeker. Met een dienaar maakte hij een reis naar het Luikse om de vaderlijke goederen te inspecteren.¹³⁸ Hij bewoog zich in de hoogste échelons van de Friese maatschappij. Vele verwanten bekleedden prominente functies.¹³⁹ In 1584 trad hij in dienst van Willem Lodewijk, nadat hij eerst Bernard van Merode had gediend. Nadat hij op 5 juli van dat jaar zijn commissie had ontvangen, bleef hij vier maanden met een vendel soldaten in Franeker in garnizoen.¹⁴⁰ In datzelfde jaar vroeg hij op een nacht om drie uur in de kelder Jel van Oosthem bij haar thuis ten huwelijk. Hij trouwde haar tegen de zin van zijn moeder.¹⁴¹ Zij was een dochter van Hessel van Oosthem, een aange trouwde kleinzoon van Hessel van Martena. Hessel van Oosthem was grietman van Idaarderadeel; hij ging na de komst van Alva in ballingschap.¹⁴² Willem Lodewijk was bij de kerkdienst en op de bruiloft aanwezig. Als legeraanvoerder en bouwer van schansen trok Vervou onophoudelijk door de noordelijke Nederlanden. De tien kinderen uit zijn huwelijk werden in verschillende plaatsen en schansen geboren.¹⁴³

Sedert 1595 was Vervou hofmeester van Willem Lodewijk. Hij maakte zich verdienstelijk als bevelhebber van Delfzijl in 1592; in deze plaats was hij ook ouderling in de Gereformeerde Kerk. In 1604 werd hij gouverneur in Emden, de stad die Willem Lodewijk beminde als ballingsoord voor gereformeerden uit de Nederlanden.¹⁴⁴ In 1616 werd hij lid van de Raad van State en in 1620 werd Vervou namens de Staten-Generaal afgevaardigd naar Engeland. Hij overleed in 1621. In zijn testament had hij bepaald dat ‘mijn lichaam d’aerde, daer aff het gecomen is, willende dattet selvighe sonder clockengeluydt, in alle stilligheyt, Christelijcker wijze begraven sal wor-

dichten in het Latijn van Sixtinus Amama, Timaeus Faber en Menelaus Winsemius en in het Grieks van Sixtus Arcerius.

¹³⁶ Vervou, *Gedenckvveerdige geschiedenissen*, 8.

¹³⁷ Hij kreeg in 1575 een aanstelling van Willem van Oranje als kapitein ter zee: NNBW, VI, kol. 1303.

¹³⁸ Vervou, *Gedenckvveerdige geschiedenissen*, 24–25. Hij werd een poosje gevangen gehouden.

¹³⁹ In 1591 woonde Vervou met zijn vrouw, zijn zoon Hessel en een dienstmaagd gedurende negen maanden bij Lieuwe van Juckema, een oom van zijn vrouw, raadsheer in het Hof van Friesland. Vervou, *Gedenckvveerdige geschiedenissen*, 49.

¹⁴⁰ Vervou, *Gedenckvveerdige geschiedenissen*, 29.

¹⁴¹ Vervou, *Gedenckvveerdige geschiedenissen*, 29–30.

¹⁴² De Crane, ‘Herinneringen’, 111. Hij was de zoon van Hans van Oosthe(i)m, die met de Saksische hertogen naar Friesland was gekomen. Faber, *Drie eeuwen Friesland*, II, 675.

¹⁴³ Bergsma, *Oer Fryske skiednis*, 98. Zo was Vervou’s vrouw meer dan een jaar in de schans Oterdum: ‘Mijn huisfrouwe ginck doenmaels swangbaer van haer eerste kindt, ende tooch met mij derwaerts, willende lieuer in peryckel bij mij wesen, als in Frieslandt haer gemack houden’: Vervou, *Gedenckvveerdige geschiedenissen*, 35–36.

¹⁴⁴ Emmius, *Willem Lodewijk*, 190.

Afb. 20 Het Commandementshuis te Delfzijl 1916-1917, waar Vervou tussen 1592 en 1604 verbleef. Beeldbank Groninger Archieven.

den'.¹⁴⁵ Na zijn dood tekende de Zutphense predikant Wilhelmus Baudartius (1565-1640) aan: 'mijnen insonders goeden vriend, ende patroon, die mij in het versaemlen deser historyen seer behulpsaem is geweest, zijn seer neerstich om aen te teeckenen 't gene daglix hier te lande ende elders was voorgevallen'.¹⁴⁶ Vervou werd bijgezet in de grafkelder van het zeer aanzienlijke Martenahuis in Franeker.¹⁴⁷ Het familiewapen en een gedicht werden in de Martinikerk gehangen. Zijn devies luidde: Sine labore nihil (Zonder inspanning bereikt men niets).¹⁴⁸ Na de dood van Vervous tiende kind, Hessel, stierf het geslacht in mannelijke lijn uit. Hessels dochter Saepk of Sofia overleed in 1671 op het Martenahuis.¹⁴⁹

¹⁴⁵ Vervou, *Gedenckvveerdige geschiedenissen*, 395.

¹⁴⁶ W. Baudartius, *Memorien* (Zutphen 1624) 83. Bij Vervou's overlijden tekende Winsemius, *Chronique*, 911 aan: 'In welken somer oock met groote ende ridderlijke statie begraven is binnen Franeker, h. Frederijck van Vervou, ridder geslagen by Jacobus de eerste van dien name, coninck van Engelandt, Schotlandt, etc. ende Raedt van State, van wegen Vrieslandt, die by sijn leven groote ende treflijke ampten, onder de regeringhe der Staten van Vrieslandt, bedient ende ghedraghen heeft, so als capiteyn ende hofmeester van sijn G. Graef Wilhelm, als oock gouverneur der beyde plaetsen Delfzijl ende Embden.' In een achttiende-eeuws jachtpraatje: 'Deese Frederik van Vervou, die daar na Franeker in Martena-huys gewoont heeft, was een Edelman van grote bekwaamheit, uit wiens *Memorien* de Histori-schryvers veel nauwkeurige verhalen hebben ontleent, van saaken, die in syn tyt voorgevallen waaren, of die hy self bygewoont hadde, welke hy de Schryvers van die tyt suppeditteerde': *Jagt-Praatje*, 35.

¹⁴⁷ Vgl. de beschrijving van De Crane, 'Herinneringen', 105-106.

¹⁴⁸ De Crane, 'Herinneringen', 130, 132.

¹⁴⁹ Zij continueerde de banden met de Nassaus. In 1664 verpleegde zij Johan Maurits van Nassau. Ook Al-

De Zutphense predikant Baudartius wist al dat Vervou een chroniqueur was van het ‘dagelijkse’ leven. Frederik van Vervou is de schrijver van *Enige gedenckvveerdige geschiedenissen tot narichtinge der nakomelingen, sommarischer wijze beschreven en van Enige aenteekeningen van 't gepasseerde in de ... Staten-Generaal 1616-20*, uitgegeven in respectievelijk 1841 en 1874.¹⁵⁰ Deze kronieken zijn mooie bronnen voor de geschiedenis van de Nederlanden vanaf 1572. Vervou beschrijft de Opstand tegen Spanje en zijn eigen rol daarin als bevelhebber en hofmeester van stadhouder Willem Lodewijk, de rol van de legers, de vestingen, het weer, de pest, zelfmoorden, het geloofsleven, internationale gebeurtenissen, geheimschrift; hij noteert memorabele voorvallen als het aanspoelen van walvissen op het strand bij Scheveningen, het sterfbed van Willem Lodewijk, de terechtstelling van Oldenbarnevelt, de perikelen in de Gereformeerde Kerk in verband met de arminianen, de vele ‘goddeloze’ tijdgenoten die ‘ongebonden’ leven en de wreedheid van de Turken met inbegrip van de meest gruwelijke martelingen die deze ‘heidenen’ bedreven. Hij verbaast zich over drie ‘Indiaensche Gesanten’ uit Sumatra, die alleen hoenders willen eten die zij zelf gedood hebben.¹⁵¹ Goedgelovigheid was Vervou niet vreemd, want hij memoreerde een vrouw die een aap in plaats van een kind had gebaar.¹⁵² In geldzaken toonde hij zich soms een beginselvast man.¹⁵³

De kronieken vormen een goede bron om een idee te krijgen van de opvattingen van de schrijver zelf. Over het Haagse hofleven schrijft onze chroniqueur:

In den Hage en gaet het, Godt betert! niet veel anders oyck toe, als in Franckrijk; want die hoererije ende ouerspel aldaer seer gemein is; waarmede die van de huise van Nassau seer besmettet sijn, ende waarvan die particulariteiten seer hateliken souden sijn bij vele menschen, die gene haet dragen totte sonden. Van Graeff Willem van Nassau hoort men het weinichste. Godt die Here wilse alle totte rechte kennisse ende naervolgende sijnes woorts fueren, ende daerinne laten steruen!¹⁵⁴

bertina Agnes (dochter van Frederik Hendrik en echtgenote van Willem Frederik) verbleef op het Martenahuis. De Crane, ‘Herinneringen’, 138-139.

150 De bibliografische gegevens voor deze werken zijn respectievelijk: *Enige gedenckvveerdige geschiedenissen tot narichtinge der nakomelingen, sommarischer wijze beschreven deur Jr. Fredrich van Vervov*, uitgegeven door het Provinciaal Friesch Genootschap [meer specifiek door een commissie onder leiding van A. Telting] (Leeuwarden 1841), hier geciteerd als Vervou, *Gedenckvveerdige geschiedenissen*; het originele (en enige) handschrift, waarschijnlijk de autograaf, bevindt zich in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag, onder de signatuur 132 B 10. *Enige aenteekeningen van 't gepasseerde in de ... Staten-Generael Anno 1616, 1617, 1618, 1619, 1620*, door Jr. Fredrich van Vervou, uitg. door het Friesch Genootschap, in het bijzonder door W. Bisschop en J.G. Ottema (Leeuwarden 1874), hier geciteerd als Vervou, *Aenteekeningen*; de originele tekst wordt bewaard in de archiefcollectie van Tresoar, onder toegang 344 (Verzameling Fries Genootschap), nr. 860.

151 Vervou, *Gedenckvveerdige geschiedenissen*, 136-137. Vgl. Vervou's aantekeningen over de ‘Turkse keizer’ en diens ‘360 wijven’: Vervou, *Aenteekeningen*, 17.

152 Vervou, *Gedenckvveerdige geschiedenissen*, 376.

153 Hij weigerde winsten uit de kaapvaart van de Verenigde Oostindische Compagnie, daar die ‘niet deur goede coophandel gewonnen waeren’. Vervou, *Gedenckvveerdige geschiedenissen*, 178.

154 Vervou, *Gedenckvveerdige geschiedenissen*, 377-378. Vgl. aldaar 329 over Rudolf II in Praag.

Een auteur die zo schrijft, die discipline, tucht en Gods Woord belangrijk vindt en bovendien in dienst is van Willem Lodewijk moet in de context van deze stadhouder wel een calvinist zijn. In 1591 heeft Vervou op vrij late leeftijd met zijn vrouw belijdenis afgelegd in Franeker.¹⁵⁵ Voortdurend blijkt in Vervous geschriften dat hij een gereformeerd protestant is, met ogen op steeltjes voor de zonden van zijn medemensen. Van ‘wereltsche begeerlickheyden als dansen ende springen’ had hij een afkeer.¹⁵⁶ Ubbo Emmius en Sibrandus Lubbertus beschouwden Vervou als hun *amicus communis*.¹⁵⁷ Maar liefst acht jaar had Vervous zoon Hessel bij Lubbertus in huis gewoond, voordat hij in 1605 naar Genève vertrok.¹⁵⁸ Lubbertus had al een aanbevelingsbrief voor hem geschreven aan Simon Goulartius in Genève, waarin hij Hessel aanbeval als iemand van oude adel en geschikt voor kerk en gemenebest.¹⁵⁹ Ook Willem Lodewijk schreef een Franstalige aanbevelingsbrief aan de Geneefse predikanten, evenals Johannes Bogerman uit naam van de Leeuwarder predikanten.¹⁶⁰

Vervou zag in Delft hoe daar het lichaam van Willem van Oranje ‘met grote eere ende magnificentie’ werd begraven. Hij noemde Willem van Oranje kloek, verstandig, diepzinnig, met een vooruitziende blik, begaafd en met een sterke memorie. Met veel moeite heeft de prins er voor gezorgd ‘dat vele steden ende landen die waere Christelijcke religie hebben aengenomen’.¹⁶¹ Na de dood van Willem Lodewijk gaf Vervou in 1620 een typering van zijn voormalige superieur: hij was godvrezend, ging graag ter kerke, ‘tuchtich in zijn levent’, goed van verstand, een gezond oordeel, goed voor de armen, sober in drinkgewoonten, liefhebber van geleerde en vrome lieden, niet gierig, matig, ‘haestich [driftig, kortaangebonden] over sijne dienaren,

¹⁵⁵ ‘Den 20 Februarij heb ick ende mijn huysfrouue inde kerck binnen Franeker, opentliken bekentnisse van de waere Christlijcke religie gedaen, ende sijn des anderen dages mede totten nachmael des Heren gegaen, nae luyt onses Heren ende Salichmaeckers beuel, deur den heyligen Paulo, 1 Corinthorum 11, geopenbaert’: Vervou, *Gedenckveerdige geschiedenissen*, 49.

¹⁵⁶ Vervou, *Aanteekeningen*, 198.

¹⁵⁷ Briefwechsel des Ubbo Emmius, H. Brugmans en F. Wachter ed. (2 dln., Aurich-Den Haag 1911-1923) I, 316-317. De Leidse theoloog Festus Hommius, in Jelsum geboren, noemde Willem Lodewijk in 1612 een man die ‘et prudentia, et singulari pietate et Zelo erga causam bonam excellit’ (zowel door zijn vooruitziendheid als door zijn uitzonderlijke vroomheid en ijver voor het goede doel uitblinkt). Van der Woude, *Sibrandus Lubbertus*, 235. Hommius kende Willem Lodewijk persoonlijk, want tien jaar eerder was hij diens veldpredikant geweest. Wijminga, *Festus Hommius*, 20.

¹⁵⁸ Vervou, *Gedenckveerdige geschiedenissen*, 191-192. Later kregen Vervou en Lubbertus grote ruzie in Franeker, waarbij Lubbertus probeerde de rechtsgang oneigenlijk te beïnvloeden. Vgl. Van der Woude, *Sibrandus Lubbertus*, 522.

¹⁵⁹ H. de Vries de Heekelingen, *Genève pépinière du calvinisme hollandais* (2 dln., Freiburg-Den Haag 1918-1924) II, 104-105. Hessel werd in 1614 grietman van Franekeradeel. Baerdt van Sminia, H., *Nieuwe naamlijst van grietmannen van de vroegste tijden af tot het jaar 1795, met eenige geschiedkundige aanteekeningen* (Leeuwarden 1837) 194.

¹⁶⁰ De Vries de Heekelingen, *Genève*, I, 286-288. Vervou kreeg in 1605 een brief van zijn zoon met de mededeling ‘dat op ten 13 Octobris laestleden den godtvresenden man Theodorus Besa gesturuen is’: Vervou, *Gedenckveerdige geschiedenissen*, 201. Hessel trouwde in 1609 met Sjouck van Ockinga te Franeker. Op de bruiloft was ook Willem Lodewijk; afgezien van dienaren waren er 66 personen aanwezig. Het stel bleef aanvankelijk bij Vervou wonen. Vervou, *Gedenckveerdige geschiedenissen*, 391.

¹⁶¹ Vervou, *Gedenckveerdige geschiedenissen*, 28.

't welck hem terstondt beroude',¹⁶² traag in het straffen, vergevingsgezind, liefhebber van schone en goede paarden.¹⁶³ Hij prees het Dillenburgse hof, 'ende ick wolde wenschen, dat alle Heren in Duytslandt soo een tuchtich leuent wilden leyden'.¹⁶⁴

Een indruk van het leven van Willem Lodewijk en van Vervou krijgen we wanneer we Vervou's relaas volgen vanaf het eerste jaar van zijn aanstelling in 1595 als hofmeester en vertrouwenspersoon. In het begin van 1595 werd Vervou ouderling in Delfzijl. Op 15 februari beviel zijn vrouw van een dode zoon, die in Farmsum werd begraven. Op 16 februari 1595 verzocht Willem Lodewijk aan Vervou om hofmeester te worden; Vervou weigerde. Na een herhaald verzoek ging Vervou naar Groningen en bereikte met Willem Lodewijk overeenstemming. Jaarlijks zal hij 600 gulden verdienen, vrije kost en inwoning voor zichzelf, zijn vrouw en zijn zoon Hessel, hij zal een dienaar krijgen, die jaarlijks een hofkleed zal ontvangen, een dienstmaagd en 'een peert in hoy ende hauer; wel verstaende, dat, wanneer Sijne Genade geen Hoff houdt binnen Leuuerden ofte Gronningen, dat mijn huysfrouue alsdan haer eygen kosten doen sal int Hoffmeesters logement'. Vervolgens verliet Vervou Delfzijl en vertrok hij naar Leeuwarden, alwaar hij op Paasavond arriveerde. Drie dagen later werd Vervou door Willem Lodewijk als hofmeester aan het 'hoffgesindt' voorgesteld.¹⁶⁵

In datzelfde jaar werd Willem Lodewijk gewond bij een militair treffen, evenals graaf Ernst van Solms, die later overleed. Ook graaf Filips van Nassau liet er het leven. Willem Lodewijks broer Ernst Casimir werd door de Spanjaarden gevangengenomen, maar op verzoek van Willem Lodewijk dankzij de bemiddeling van Vervou en tienduizend gulden weer vrijgelaten. Op 23 februari 1596 beviel Vervous vrouw van een dochter, die onmiddellijk na de geboorte stierf en in Leeuwarden werd begraven. In dat jaar was het leger niet te velde geweest, 'soo datter niet gedenckuueerdichs verrichtet is'.¹⁶⁶ Op 24 oktober 1596 kreeg Vervous vrouw opnieuw een dood kind, ongeveer vier of vijf maanden oud. Op 18 december van dat jaar vertrok Vervou met Willem Lodewijk naar Dillenburg, waar zij op 2 januari 1597 arriveerden.

Jan van Nassau herkende zijn zoon niet, want hij had hem in geen twintig jaar gezien. De oude graaf maakte in aanwezigheid van Vervou zijn testament om onenigheid en twist tussen de kinderen te voorkomen.¹⁶⁷ De oude heer had vele vrienden ter tafel genodigd. Aan deze tafel zag Vervou een gezelschap dat hij in Leeuwarden niet was tegengekomen: 'soo dat ick aen ene tafel gesien hebbe 14 Graven ende

¹⁶² Ook Emmius, Willem Lodewijk, 195 vermeldt dat Willem Lodewijk soms driftig was, een eigenschap die hij van zijn vader had geërfd.

¹⁶³ Vervou, *Aenteekeningen*, 236-237.

¹⁶⁴ Vervou, *Gedenckvveerdige geschiedenissen*, 68. Gebrek aan tucht constateerde Vervou vooral in het leger. Vgl. Vervou, *Gedenckvveerdige geschiedenissen*, 155, 174 en 248.

¹⁶⁵ Vervou, *Gedenckvveerdige geschiedenissen*, 65-66. In de marges staan de jaartallen.

¹⁶⁶ Vervou, *Gedenckvveerdige geschiedenissen*, 67.

¹⁶⁷ De familieverhoudingen op het slot moeten vrij ingewikkeld zijn geweest. Bij de dood van Jan van Nassau woonden er nog twee broers van Willem Lodewijk: Johan de Middelste, met elf kinderen (hij kreeg er vijftien-twintig), en Georg, met vier zonen en vijf dochters. Dek, *Johann der Mittlere*, 18.

17 Gravin. Mij werde die ere gedaen, mede aen dese tafel te sitten'. Bij het afscheid kreeg Vervou 'ene hoge vergulde cop', die ongeveer honderd gulden waard was. Op 3 februari vertrokken Willem Lodewijk en zijn jongere broers Ernst Casimir en Lodewijk Günther naar Groningen, alwaar zij op 19 februari aankwamen.

In maart 1597 deden de Spanjaarden een mislukte aanslag op Steenwijk. Vervou kreeg een paspoort om naar het Luikse af te reizen om aldaar zijn zakelijke belangen te behartigen. Op de terugreis ging hij via Brussel om twee paarden, die Willem Lodewijk hem had gegeven, te schenken aan de oudste zoon van Willem van Oranje, Filips Willem van Oranje. Meer dan twintig jaar was deze Filips, die volgens Vervou sterk op zijn vader Willem van Oranje leek, in Spanje als gijzelaar vastgehouden. Met diens hofmeester sprak Vervou in het Frans onder meer over de grote confiscaties door Filips II van de goederen der Oranjes. In Brussel werd Vervou met een geheel andere vorm van hofleven geconfronteerd. Hier zag hij de aartshertog Albrecht van Oostenrijk (1559-1621) in een 'Cardinaels roodt cleet'; deze man werd zeer grote eer gegeven. Want als men bij hem een rekwest indiende, geschiedde dat op één knie, 'ende neemt alsoo dese mensche hem Godtlike ere aen'.¹⁶⁸

Na een gevaarlijke reis arriveerde Vervou op 2 juli in 's-Gravenhage, alwaar hij Willem Lodewijk aantrof. Aldaar dineerde hij met Maurits, die hij over zijn reis vertelde. Ook de leden van de Staten-Generaal en de Raad van State vroegen naar zijn wederwaardigheden. Op 19 juli verliet Willem Lodewijk 'met het hoffgesindt' Groningen voor een militaire expeditie.

Vervou laat soms indringend zien hoe de Nassaus leefden of aan hun einde kwamen. Willem Lodewijk trekt voortdurend met zijn 'hoffgesindt' van Leeuwarden naar Groningen en vice versa, naar Arnhem of naar Den Haag.¹⁶⁹ In 1604 beschrijft hij het sterfbed in Sluis van de broer van Willem Lodewijk, Lodewijk Günther. In september leed deze aan een hevige koorts. Op een middag raakte hij wanhopig, 'roepende, dat Godt die Here hem verlaten hadde, seggende hij was een kint des duyuels, met noch vele schrickelijke propoosten, die ick seluer mede gehoort hebbe'. Na twee uur werd hij verlicht. De predikant Johannes Uytenbogaert werd aan zijn sterfbed geroepen. Lodewijk Günther ontsliep volgens Vervou 'seer Christelijcken in den Here'.¹⁷⁰ Op 28 september werd het lichaam per schip naar Arnhem gebracht. Graaf Willem Lodewijk had al een kapitein naar Arnhem gezonden om de weduwe in te lichten over de dood van haar man. Een optocht van vele Nassaus met hun hofmeesters en hofjonkers, vijftien trompetters, gevolgd door een zwarte wagen met de kist, daarna enkele broers van Willem Lodewijk en andere prominenten, trok naar Arnhem. Pas op 20 november werd Lodewijk Günther met groot ceremonieel begraven.

¹⁶⁸ Vervou, *Gedenckvveerdige geschiedenissen*, 157-158. Vgl. 69.

¹⁶⁹ Vervou regelde vaak het vervoer van Willem Lodewijk en zijn hof per schip. Vervou, *Gedenckvveerdige geschiedenissen*, 284.

¹⁷⁰ Vervou, *Gedenckvveerdige geschiedenissen*, 181-182. Vgl. de indringende brief van Willem Lodewijk aan Maurits, d.d. 28 september 1604. Groen ed., *Archives, IIe série*, 2, 318-320.

ven.¹⁷¹ In dat jaar stierven eveneens in Sluis de hofjonker van Willem Lodewijk Focko Eysinga en een page, 'Mansaert genaemt'.¹⁷²

Vervou en zijn verwanten komen in de kronieken geregeld aan de orde; een netwerk van zijn verwanten is aantoonbaar in relatie tot Willem Lodewijk en zijn omgeving. Een greep uit de vele namen in Vervous geschriften vormen hiervoor een bewijs. In 1580 werden Vervous broers Jan en Jurrich, oud 29 en 17 jaar, door de Spanjaarden doodgeslagen, 'ende kunde ick met nauuer noot ontkomen'.¹⁷³ Gevaarlijk en afwisselend bleef het leven van Vervou toen hij in dienst was van Willem Lodewijk. Vervou klaagde soms over de zwaarte van zijn werk. Voortdurend trok Willem Lodewijk, anders dan Emmius suggereerde,¹⁷⁴ door de Nederlanden. Lange periodes kreeg Vervou zijn vrouw niet te zien. In 1601 werd Raes van Vervou, een neef, vaandrig van een andere neef, Jacques van Challensi.¹⁷⁵ Raes werd ziek in Oostende en stierf op tweeëntwintigjarige leeftijd. In 1603 gaf Willem Lodewijk toestemming aan Vervou om zijn zieke moeder en haar dienstknecht op het hof te laten wonen.¹⁷⁶ Ook aan het hof verbleef, als hofjonker, Hessel van Oosthem, een zwager van Vervou.¹⁷⁷ In het genoemde jaar stierf de oudste broer van Vervous moeder, Hans van Oosthem, in IJlst aan de pest. 'Hij is een wild, ruych mensch ende een goedt crijchsman geweest. Hij beminde mij seer; mocht oyck wel lijden, dat ick hem somtijts met woorden straffede'.¹⁷⁸ Een jaar later stierf Vervous neef Jurrich van Challensi, die ook in het leger streed. Het merendeel van diens vermogen erfde Vervou. Vervou liet hem in Franeker bij zijn familie begraven. In 1604 stierf ook Jacques van Challensi, gehuwd met Susanna van Ewsum; hij werd opgevolgd door de luitenant Georg van Challensi.¹⁷⁹ In 1605 stierf Orck van Doyem. Hij was getrouwd met Johanna, de dochter van Jan van Vervou. Hij liet een dochter Atke na. In dat jaar liet Sibrandus Lubbertus Vervou weten dat zijn moeder, oud 85 jaar, was overleden. Ook zij werd te Franeker begraven. In oktober van 1605 stierf te Leeuwarden Anna van Mockema, die getrouwd

¹⁷¹ Vervou, *Gedenckvveerdige geschiedenissen*, 186–187. Uit verdriet ging de weduwe niet mee, 'noch at niet mette Heren, dan bleeff in haere camer, die alsoo met swarten bay behangen was, dat men bij lichten dage met keerssen daerin gaen ende eeten moste; ende wert dit gecontinueert twye jaeren lanck' (aldaar 187). Haar eerste man was in 1598 door de Spanjaarden vermoord. A.W.A. Dek, *Genealogie van het vorstenhuis Nassau (Zaltbommel 1970)* 84.

¹⁷² Vervou, *Gedenckvveerdige geschiedenissen*, 184.

¹⁷³ Vervou, *Gedenckvveerdige geschiedenissen*, 20. Vgl. P. Winsemius, *Rerum Friscarum seu Historiarum ab A. 1555 usque ad A. 1581 per Frisiam gestarum libri VII* (Franeker 1646) 515.

¹⁷⁴ Emmius, Willem Lodewijk, 190.

¹⁷⁵ Vervou, *Gedenckvveerdige geschiedenissen*, 114, 120.

¹⁷⁶ Vervou, *Gedenckvveerdige geschiedenissen*, 146.

¹⁷⁷ In 1609 liet hij in een bovenkamer op het Martenahuis een vensterglas aanbrengen met de tekst: 'Heer Hessel van Martena, Ridder, eerste fondateur van dit huys, is gestorven in 't eylant Rhodus 1511'. De Crane, 'Herinneringen', 103.

¹⁷⁸ Vervou, *Gedenckvveerdige geschiedenissen*, 159. Drie dagen later stierf zijn vrouw Catharina van Galema (aldaar 160).

¹⁷⁹ Vervou, *Gedenckvveerdige geschiedenissen*, 179 en 132. Al in 1581 was Vervous zwager Pieter van Challensi als sergeant majoor gestorven (aldaar 22).

was geweest met Jan van Vervou.¹⁸⁰ Zij werd in Dronrijp begraven. Tytke van Vervou, een nicht, was eerst getrouwd met Seino Lewe, een papist, en later gehuwd met Abel Coenders van Helpen.¹⁸¹

Het zal duidelijk zijn dat Vervous gereformeerde levensovertuiging, zijn adellijke status, zijn verwantschapsbetrekkingen, zijn rol als militair en als hofmeester en zijn karakter van invloed zijn geweest op zijn visie op de Nassaus en zijn aandeel aan het hofleven. Een *maître de plaisir* is Vervou zeker niet geweest. Het behoeft niet te verbazen dat Vervou aan de Nassaus een prominente plaats toekende in de geschiedenis. Zij hebben gestreden voor de gereformeerde religie en de vrijheid van de noordelijke gewesten, ‘hebbende lijff ende goet opgesettet’.¹⁸² Vervou verwonderde zich over de dapperheid, de goede ‘resoluties’ en de ijver van Maurits en in het bijzonder over het ‘diepsinnich verstant’ van zijn meester.¹⁸³ Willem Lodewijk heeft deze Luikse edelman bewust gekozen als zijn bevelhebber, hofmeester en raadsman. Die keus verraaft veel over wat Willem Lodewijk met zijn hof wilde betekenen in Friesland.

Het Friese hof

Een hof kan worden bestudeerd in engere zin: hoe groot was het hof als gebouw, hoe omvangrijk was de hofhouding en hoe groot was de inboedel. Ik zal eerst het hof en de hofhouding beschrijven. Vervolgens behandel ik het hof in ruimere zin, als *familia* of *Gefolgschaft*.¹⁸⁴ Wie werden door de stadhouder uitgenodigd? Met wie correspondeerde hij? Wat waren zijn idealen? En wat moeten we verstaan onder hofcultuur?

Het hof in engere zin

Op tien juli 1598 vertrok Everard van Reynd uit Den Haag als adviseur van Willem Lodewijk naar Rolde om aldaar de eerste classisvergadering te leiden, in feite om de

¹⁸⁰ Zij had als ballinge na 1567 in Emden gewoond: De Crane, ‘Herinneringen’, 284. De schoonmoeder van Jan van Vervou was tegen het huwelijk geweest; zij was menist: Vervou, *Gedenckvveerdige geschiedenissen*, 8.

¹⁸¹ Vervou, *Gedenckvveerdige geschiedenissen*, 197, 198, 199, 233. Acht dagen na het overlijden van Vervous schoon-zuster Anna van Mockema, stierf nog een verwant: ‘Doen ick nu meinde van Leuuerden te reysen, vant ick, ten huysse van den Raedtsheer Juckema, dootliken kranck leggen Syts van Burmania, mijner huysfrouwen moeders suster, ende voortijts geweest sijnde een nonne int clooster Betlehiem, leggende tusschen Leuuerden ende Dokum, ende sterff den 25 Octobris, ende is nae mijn vertrek binnen Leuuerden begrauen’ (aldaar 199). Zie voor de relaties tussen Vervou en Abel Coenders: *Nobiliarium Groninganae* van Wilhelm Coenders van Helpen, H.O. Feith ed. (’s-Gravenhage 1886) passim. Over zijn dood, in 1607, schreef Vervou, *Gedenckvveerdige geschiedenissen*, 318–319: ‘’t Lichaem is binnen Groenningen begrauen. Hij was een man, die wel in de waere Christlijke religie opgetogen ende gefundeert was, leydende een goet leuen, minnelijcken in ommegeanck, ende een voorstander van sijn huysgesin.’

¹⁸² Vervou, *Gedenckvveerdige geschiedenissen*, 331–332.

¹⁸³ Vervou, *Gedenckvveerdige geschiedenissen*, 340.

¹⁸⁴ Zie met name: J. Duindam, *Myths of Power. Norbert Elias and the Early Modern European Court* (Amsterdam z.j.) 1, noot 1.

Reformatie in Drenthe in te voeren. Aangezien de vergadering nog niet was uit geschreven, wachtte hij 16 dagen aan het hof te Leeuwarden. Dat kostte hem 25 gulden, omdat hij in een herberg moest eten, 'diewijl in afwesen van sijne genade gene koecken [keuken] ward gehalten'.¹⁸⁵ Een klein, veel zeggend detail over het hofleven te Leeuwarden. Willem Lodewijk had een hof in Leeuwarden én in Groningen en erfde na de dood van zijn vader nog de Dillenburg en Herborn.¹⁸⁶ Ik beperk mij hier tot het Friese hofleven.

'Een rijk-Oostinje was in dezen tijd de stadhouderlijke hofhouding niet', is een van de weinige understatements die L.H. Wagenaars biografie van Willem Lodewijk bevat. De eerste hofmeester die we bij Willem Lodewijk vermeld vinden, is Adam van Haren, telg van een uit Limburg afkomstige adellijke familie. Van Haren werd gereformeerd, tekende in 1566 het Verbond der Edelen en werd verbannen. Hij vluchtte naar Nassau en vertrok vandaar naar Friesland. In 1568 werd hij uit Friesland verbannen. Deze geus was een vriend van Willem van der Marck, die hem met een zwaard vereerde. Hij was aanwezig als hopman bij de inname van Den Briel. Van Haren was eveneens kamerheer en raad van Willem van Oranje, kwam vervolgens in dienst bij Jan de Oude in Arnhem en volgde deze naar de Dillenburg. In 1584 trad hij als hofmeester in dienst van Willem Lodewijk. In 1587 moest Willem Lodewijk eigenlijk deze oude dienaar wegzenden, maar vanwege zijn staat van dienst kon hij hem niet laten gaan.¹⁸⁷ In oktober 1588 moest Willem Lodewijk een andere trouwe dienaar, Jacob Commethur, de dienst opzeggen 'om den duren tijd'. Het jaar daarop vertrok de Nassauer Johan Engelhardt, die hem drie jaar had gediend. Leicester had gelijk toen hij constateerde dat deze Nassaus 'merveillous poor' waren.¹⁸⁸

Zoals de orangist Epo Sjuick van Burmania (1698-1775), de schrijver van het *Jagt-Praatje* (zie het motto van dit artikel), in de achttiende eeuw al opmerkte, was het hof van Willem Lodewijk een kleinere variant van het hof van Willem van Oranje, dat weer gemodelleerd was naar de Bourgondische hoven. Aan het hoofd van *cour* en *cuisine* stond de hofmeester, vaak een edelman. Er was een grote kamer voor de persoonlijke verzorging van de vorst, de *chambre*. Aan het hoofd van de stallen (*écurie*) stond de stalmeester. Dit model werd in vrijwel alle Europese hoven gevolgd, ook in het Leeuwarder hof.¹⁸⁹ Gelukkig is een hofreglement uit 1595 bewaard gebleven van het Friese hof, dat ons een mooie inkijk biedt in deze 'hofsamenleving'.¹⁹⁰

185 J.G.J. van Booma, 'Bronnen voor vier maanden Reformatiegeschiedenis van Drenthe (mei-augustus 1598) en de periode van voorbereiding', in: M.A.W. Gerding en anderen, red., 'In alle onwetenschap, bijsterije unde wildicheyt'. De Reformatie in Drenthe in de zestiende en zeventiende eeuw (Delft 1998) 75-110, aldaar 95.

186 Wagenaar, Willem Lodewijk, 328.

187 Per brief vraagt Willem Lodewijk aan zijn vader of hij deze 'alter diener' niet kan overnemen. Wagenaar, Willem Lodewijk, 442, noot 96.

188 Citaat en gegevens ontleend aan: Wagenaar, Willem Lodewijk, 152-154.

189 Gebaseerd op: O. Mörke, 'Het hof van Oranje als centrum van het politieke en maatschappelijke leven tijdens de Republiek', in: M. Keblusek en J. Zijlmans, red., *Vorstelijk vertoon. Aan het hof van Frederik Hendrik en Amalia* (Zwolle z.j.) 58-104, aldaar 60.

190 Zie de bijlage.

Het is geen toeval dat als eerste taak van de hofmeester het toezicht op de stal wordt vermeld. Evenals bij Jan de Oude waren de hofmeesters van Willem Lodewijk van adel.¹⁹¹ De adellijke jongens moesten met tucht en discipline worden opgeleid; zo zij zich niet gedroegen, dan volgde correctie in de stal. De Friese vorm van politesse en 'zelfbeheersing' hield in dat de ontuchtige edellieden vervolgens met roeden werden gekastijd. Zonder toestemming van de hofmeester mocht de rentmeester geen penningen ontvangen. De hofmeester moest zelf een schaduwboekhouding bijhouden. Voor bedragen hoger dan tien gulden was toestemming van Willem Lodewijk nodig; bedragen daaronder bepaalde de hofmeester. De keukenmeester moest goed acht slaan op de keuken. Hijzelf moest wild, vlees en vissen inkopen. Het eten mocht niet worden verkwist. In een register moesten de aankopen gespecificeerd worden verantwoord. De vellen van de beesten moest de keukenmeester verkopen en het geld aan de rentmeester geven. Hij moest er op toezien dat de kok daadwerkelijk alle gekochte etenswaren gebruikte. Vreemden mochten zonder medeweten van de hofmeester niet aan tafel. De bottelier moest van dag tot dag aantekenen hoeveel bier er werd getapt. De keukenmeester beheerde het brandhout en de turf en moest er voor zorg dragen dat op bevel van de hofmeester het vuur werd aangestoken. Officieren en hofdienaren moesten, als vermeld, de eer en het profijt van de stadhouder zoeken 'ende dese onse hofthoudinge so wel onse ganssen hofgesinde in gracen als ellick int particulier conserveren'. De hofmeester, de jonkers en de dienaren moesten letten op alles wat tot verbetering van de hofhouding kon leiden.

Aan het hof van Willem Lodewijk was zuinigheid troef, zoals dat ook het geval was bij zijn vader.¹⁹² We kunnen niet spreken van *conspicuous consumption*.¹⁹³ Zo was er in 1595 geen aparte stalmeester. Op verspilling werd nauwlettend toegezien. De jonge edellieden waren aan tucht onderworpen. Al was Willem Lodewijk streng voor zijn ondergeschikten, de doodstraf voor zijn *domestiques* die zich aan diefstal bezondigden, kende hij niet.¹⁹⁴ De stadhouder was gesteld op orde, zoals er *Zucht und Ordnung* was in de Duitse gereformeerde territoriale gebieden.¹⁹⁵ De belangrijkste functie, die van de hofmeester, werd ten tijde van Willem Lodewijk waargenomen door mannen van adel, afkomstig uit de zuidelijke Nederlanden: Van Haren, Vervou en Regemorter.¹⁹⁶

¹⁹¹ Glawischnig, *Niederlande*, 32-33.

¹⁹² Glawischnig, *Niederlande*, 32.

¹⁹³ N. Elias, *De hofsamenleving. Een sociologische studie van koningschap en hofaristocratie*, vertaald door B. Jonker (Amsterdam 1997) 93.

¹⁹⁴ Elias, *De hofsamenleving*, 72.

¹⁹⁵ H.J. Cohn, 'The Territorial Princes in Germany's Second Reformation, 1559-1622', in: M. Prestwich, red., *International Calvinism 1541-1715* (Oxford 1985) 135-166, aldaar 162, en Münch, *Zucht und Ordnung*.

¹⁹⁶ Over Regemorter is weinig bekend. C.G. Jöcher, *Allgemeines Gelehrten Lexicon*, III (Leipzig 1751) 1955 weet te melden: 'florirte um 1609 zu Leuwarden, war wegen seiner vielen Wissenschaft in politischen Affairen bey verschiedenen Fürsten wohl angesehen'. Genoemd wordt een werk *Orationes aliquot politicas*. Hij was van Vlaamse, adellijke afkomst. Waterbolk, 'Met Willem Lodewijk aan tafel', 310, noot 74. Willem Lodewijk noemde hem 'Monsieur Aiguemortes'. Groen ed., *Archives, IIe série*, 1, 293. Vgl. ook: [Van Burmania], *Jagt-Praatje*, 36: de edelen in het gevolg van Willem Lodewijk 'waaren self bekwaam om aan de eerste Buitenlandse Hoven gewigtige saa-

Zij vormden de *gentilshommes domestiques*, die de stadhouder te allen tijde steunden, zoals eerder de *gentilshommes de service* Willem van Oranje.¹⁹⁷

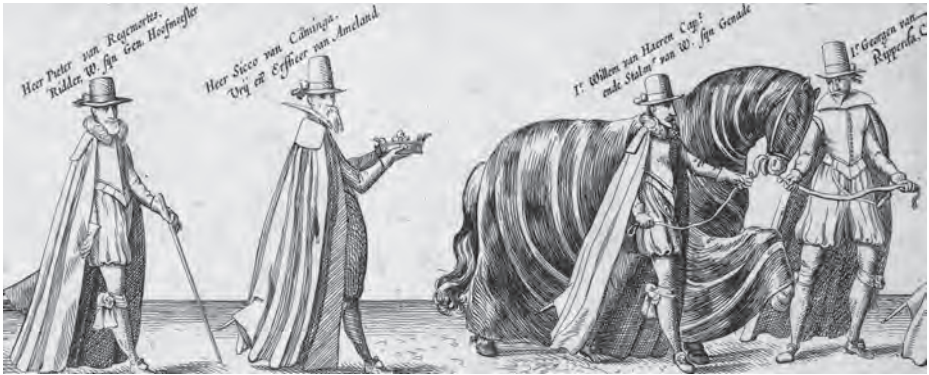
Een Bourgondisch hof kunnen we het Leeuwarder verblijf van Willem Lodewijk niet noemen. Willem Lodewijk liet niet, als Maurits, een 'Orde en reglement' na over hoe de maaltijden dienden te worden genuttigd. Er was geen tafelordonnantie waarin de plaats van de *gentilshommes* was beschreven. Bij Maurits werd in vier tafelrondes gegeten volgens de hofetikette, waarbij ongeveer negentig disgenoten aanwezig waren. De hiërarchie werd bij Maurits strikt gevolgd.¹⁹⁸

Het Leeuwarder hof was in vergelijking met andere hoven erg klein. Dat blijkt ook uit een boedelinventaris van 1597. De boedel van Willem Lodewijk bevatte toen slechts 201 nummers, meest meubels en een aantal schilderijen, die alle op de kamer van de graaf hingen. De boedelinventaris betrof zowel de panden in Friesland als in Groningen. In de inventaris wordt een kamer genoemd voor Willem Lodewijk, waarin zich onder meer bevonden een bed met een rode Spaanse deken, een kussen getekend met Zijn Gen., een tafel en een aantal stoelen, een buffet en een boekenkast. Er worden veertien 'taferelen' vermeld, die een kleine Ahnengalerie vormen. Er waren schilderijen van Maurits, Willem Lodewijk en Anna, Jan de Oude, graaf Lodewijk, zijn oom, een doodsportret van Anna, graaf Filips, een broer van Willem Lodewijk, en een heer van het Gulden Vlies. Ook hing er een Tiengebodenbord in de kamer. Tevens worden vier kaarten genoemd, die uiteraard onmisbaar waren voor een militair. Verder wordt een kamer vermeld voor de kamenier met slechts een bed en dekens; er wordt bij aangetekend dat een deken in de oorlog verloren is gegaan. Er was een iets ruimere kamer voor Lodewijk Günther, voor de hofjonkers, voor de secretaris, en een 'toomkamer'. Er was eveneens een kamer voor Petrus Regemorter, die vele vertrouwelijke opdrachten voor de stadhouder uitvoerde; hij was nauw betrokken bij de opvoeding van Ernst Casimir en Lodewijk Günther. Regemorter kwam na de dood van Willem Lodewijk als hofmeester in dienst van Ernst Casimir,

ken voor het Land te verrigten. So wierde in den jare 1594 Jonker Peter van Regemortes op versoek der Staten van Frieslant na Koningin Elisabeth gesonden, die, schoon hy de Koningin en haar Raaden tot een Tractaat van subsidie ongenegen vond, egter by de tweede audicie in syn commissie reüseeerde, na hy middellerwyl de Staten blyken van syn dexteriteit en bekwaamheit in het behandelen van affaires van Staat gegeven hadde'. De Leidse hoogleraar Dominicus Baudius (1561-1613) droeg een bundel gedichten aan hem op, al was dat vanwege Baudius' reputatie als vriend van Bacchus een twijfelachtig genoegen. P.L.M. Grootens, *Dominicus Baudius. Een levensschets uit het Leidse humanistenmilieu 1561-1613* (Nijmegen-Utrecht 1942) 26. Regemorter was ook een van de zegslieden of bronnen voor Emanuel van Meterens geschiedwerk. L. Brummel, *Twee ballingen 's lands tijdens onze Opstand tegen Spanje*. Hugo Blotius (1534-1608) en Emanuel van Meteren (1535-1612) ('s-Gravenhage 1972) 96. Zie ook: J.A. van Dorsten, *Poets, Patrons, and Professors. Sir Philip Sidney, Daniel Rogers and the Leiden Humanists* (Leiden-Oxford 1962) 75, 128 en 130. In de winter van 1593-1594 ging Regemorter op verzoek van Willem Lodewijk naar koningin Elizabeth om nieuwe troepen te verkrijgen. Wagenaar, *Willem Lodewijk*, 207.

¹⁹⁷ Zie: H.F.K. van Nierop, 'Willem van Oranje als hoog edelman', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 99 (1984) 651-676, aldaar 669.

¹⁹⁸ M.-A. Delen, 'Ontstaansgeschiedenis van het hof in Den Haag', in: Keblusek en Zijlmans, red., *Vorstelijk vertoon*, 18-29, in het bijzonder 25 e.v. Ten tijde van Willem Frederik was er wel sprake van een uitgewerkte tafeletiket: J.H. Goslings-Lysen, 'Uit het Friesche hofleven in de 17de en 18de eeuw', in: *Leeuwarden 1435-1935. Gedenkboek* (Leeuwarden 1935) 202-224, aldaar 205 e.v.

Afb. 21 De hofmeester Petrus Regemorter en stalmeester Willem van Haren in de lijkstatie van Willem Lodewijk, getekend door Piter Feddes.

en zijn vrouw Reynsck van Dekema werd dame d'honneur van Ernst Casimir.¹⁹⁹ Verder was er een kamer voor de rentmeester, voor mr. Antoni, een 'koeckenschrijvers caemer', een bottelierskamer, een garderobe met daarin twee bedden en een tafel, een 'jongesdackkamer', een salon voor de stadhouder (drie tafels, een buffet en een stoel met rood laken, drie banken en twee met leer beklede stoelen), een kleine salon, een 'gemeens sael' met drie tafels en twee banken. Tot slot worden nog een benedenkamtje, een kamer voor de maagden (een bed) en een kamer voor de kok vermeld. Aan dit hof verbleven lange tijd verwanten van Vervou. Naast Ernst Casimir en Lodewijk Günther verbleef sinds 1603 broer Adolf in Leeuwarden.²⁰⁰ Ook Pieter van Dekema, een hopman, 'een jonck, onbedacht man', verbleef in 1587 enige tijd op het hofcomplex aan het Hofplein.²⁰¹

Zonder veel vergelijkingen is al duidelijk dat dit een eenvoudig hof was zonder allure: het bevatte een twintigtal vertrekken. In 1603 werd het centrale pand (de eerder beschreven patriciërs woning van Boudewijn van Loo) uitgebreid met de aankoop van het zuidwestelijk aangrenzende Dekemahuis.²⁰² Het hofcomplex bestond sinds-

¹⁹⁹ Haar zuster Anna Catharina van Dekema was gehuwd met Georg Maurits van Ripperda, hofmeester van Ernst Casimir. De Haan Hettema en Van Halmael, *Stamboek I*, 89, en aantekeningen, 57. Zie ook Y. Kuiper en R. Mulder-Radetzky, *Voornaam wonen in en rond Leeuwarden* (Leeuwarden 1997) 23 e.v. Haar broer Pieter van Dekema sneuvelde in 1604 in Ostende.

²⁰⁰ Vervou, *Gedenckvveerdige geschiedenissen*, 160. Bij diens dood in 1608 op tweeëntwintigjarige leeftijd tekende Vervou aan: 'Hij was een jonck Heer, die hem tot alle vleislijske wulpsheit begaff; maer heeft nochtans een tijt lanck voor sijn ouerlijdent een beter leuent gefuert' (aldaar 368).

²⁰¹ Vervou, *Gedenckvveerdige geschiedenissen*, 164. Pieter van Dekema stierf in 1604 in Vlissingen. In 1603 wordt hij als hofschenker aan het hof vermeld: Tresoar, Brieven van de stadhouders aan de Staten van Friesland, 1576-1606, 1671-1795, inv.nr. 15, d.d. 14 november 1603.

²⁰² Het huis was eigendom van Rienck en Albert van Dekema, die in Spaanse krijgsdienst waren geweest. In 1580 gingen zij in ballingschap. In 1591 na de inname van Zutphen verzoenden zij zich met het nieuwe bewind en keerden zij terug naar Friesland. Hellinga, 'Feicke Tetmans', 134. In 1598 werd Rienck hopman in dienst van Willem Lodewijk.

dien dus in oorsprong uit twee woningen, die tot één geheel werden samengevoegd en eigendom waren van de Staten van Friesland.²⁰³ Over het dagelijkse hofleven is weinig bekend. Uit een lijst van ‘kostpenningen’ over de periode 1604-1619 kunnen we bij benadering achterhalen wie er aan het hof verbleven.²⁰⁴ Er is een niet-gedaateerde lijst van het gevolg van Willem Lodewijk, waaruit blijkt dat dat uit 24 personen bestond:

Zijne Genade
de secretaris Jacob Junius en een dienaar
de rentmeester Sluijsken en een dienaar
jonker Manninga en een dienaar
jonker Eysinga en een dienaar
jonker Bootsma en een dienaar
Dirck, kamerling
mr. Caspar, chirurgijn
Anthonii Haes, klerk
Joris Lorrain, onderklerk
drie pages
drie lakeien
twee hellebaardiers
mr. Jacob, kok

Een hofleven in grootse stijl kan Willem Lodewijk niet gevoerd hebben. Willem Lodewijk had geen 1200 à 1500 dienaren als Filips II;²⁰⁵ evenmin telde het Friese hof ongeveer 250 personen, zoals in 1562 bij zijn oom Willem van Oranje. Toen Willem Frederik in 1652 trouwde met Albertine Agnes had hij een gevolg van 55 personen, het gevolg van zijn vrouw waarschijnlijk niet meegerekend.²⁰⁶ In 1658 werden in het Friese hof 78 monden gevoed, een halve eeuw later negentig tot honderd.²⁰⁷ Aan Willem Lodewijks hof waren aanvankelijk een twintigtal personen verbonden, al is dat aantal aan het eind van het leven van de stadhouder gegroeid.²⁰⁸ Het aantal is gering, zeker in vergelijking met Maurits' hof, waar zich honderdveertig personen ophielden.²⁰⁹

²⁰³ Spanninga, ‘Beeld en zelfbeeld’, 57.

²⁰⁴ KHA, A22, V, 11.

²⁰⁵ M.J. Rodriguez-Salgado, ‘The Court of Philips II of Spain’, in: R.G. Asch en A.M. Birke, red., *Princes, Patronage, and the Nobility. The Court at the Beginning of the Modern Age c. 1450-1650* (Londen 1991) 205-244, aldaar 215.

²⁰⁶ J. Visser, ‘Het huwelijk van Willem Frederik en wat er aan voorafging’, *De Vrije Fries* 47 (1966) 5-39, aldaar 39.

²⁰⁷ Aantallen ontleend aan: M. Bruggeman, ‘Het hof van Maria Louise van Hessen-Kassel (1711-1731)’, *It Beaken* 60 (1998) 293-304, in het bijzonder 295-297.

²⁰⁸ Op de afbeelding van de lijkstatie, onder meer bewaard in het Fries Museum te Leeuwarden, worden naast de reeds genoemde functies twee pikeurs genoemd, zes pages, een bottelier, een conciërge en een apotheker.

²⁰⁹ Mörke, ‘Hof van Oranje’, 59. Maurits' hof was volgens Huizinga, *Nederland's beschaving*, 43, ‘nog tot een geringe graad van weelde en praal voortgeschreden’. Cijfers voor latere Duitse hoven in: V. Bauer, *Die höfische Gesellschaft in Deutschland von der Mitte des 17. bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts. Versuch einer Typologie* (Tübingen 1993) 90-91; P. Baumgart, ‘Der deutsche Hof der Barockzeit als politische Institution’, in: A. Buck en anderen, red., *Europäische Hofkultur im 16. und 17. Jahrhundert* (2 dln., Hamburg 1981) I, 29-30, en R.A. Müller, *Der Fürstenhof in der frühen Neuzeit* (München 1995) 29 e.v.

Een hellebaardier fungeerde in Leeuwarden ook als wijschenker.²¹⁰ De Friese stadhouders tijdens Karel V hadden ongeveer dertig personen in dienst.²¹¹

Tijdens het stadhouderschap van Willem Lodewijk is het hof zeker gegroeid, zowel als gebouw als in aantal functionarissen. Het aantal bezittingen is tijdens het stadhouderschap van Ernst Casimir in omvang sterk toegenomen. In 1633 worden in de boedel 1045 stukken vermeld, waaronder 288 schilderijen, met tal van staatsieportretten van hoogwaardigheidsbekleders en vorsten.²¹² Ongeveer honderd jaar later was het hof wederom flink uitgebreid en telde het 79 kamers.²¹³ Zelfs dit hof maakte in 1710 op de geletterde koopman Zacharias Conrad von Uffenbach uit Frankfurt geen grote indruk. In zijn reisverslag noteerde hij: 'De stadhouder en prins woont in een huis, dat niet groot is, met twee kleine irreguliere vleugels, zodat ook private personen even zulke, zo niet betere, huizen hebben'.²¹⁴

Aantallen kamers, hofrituelen, rijkdom, mecenaat en uiterlijke 'pompe' zijn niet alleen bepalend voor de betekenis van een hof. Dat bewijst Willem Lodewijk, ondanks zijn materiële povere staat, zijn kleine hofhuishouding en zijn relatief armoezig hof.

Willem Lodewijks hof: paarden en geleerden

Sijn Graeflijck huys, syn hof, als men het recht wil mercken
 Wat was het anders als een Goddelijcke kercke?
 Daer de Godvruchticheyd aendachtelycken in
 Gheert wierden ghevierd ghelijck als een Goddin.
 Wie isser die in't hof Godslanderlijcke woorden,
 So wel van hoogh of laegh syn leven spreken hoorden?
 Dan 't Hofghesin dat pad ghemeenelijck in staet,
 Daer hun ghebedend heer haer in te voren gaet.
 En hij, ghelijck hy was 't uytmunten Hooft der leden,
 So was hij insghelijcx d'uytmuntenst in de zeden.²¹⁵

210 Historisch Centrum Leeuwarden, Inventarisatieboek 1601, Y13, fol. 14 vermeldt dat Hans Reynersz. van Duyseldorp hellebaardier was 'ende de wijnkelderbewaerder sampt wijnverlater des welgeborenen heere graeff Wilhelm Ludowijck stadtholder deses landtschaps van Vryeslant'. Met dank aan collega Harm Nijboer voor deze verwijzing.

211 J.S. Theissen, *Centraal gezag en Friese vrijheid. Friesland onder Karel V (Groningen 1907)* 118.

212 Gebaseerd op: S.W.A. Drossaers en Th.H. Lunsingh Scheurleer, *Inventarissen van de inboedels in de verblijven van de Oranjes en daarmede gelijk te stellen stukken 1567-1795*, dl. II: *Inventarissen Nassau-Dietz en Nassau-Dietz-Oranje 1587-1763*. Rijks Geschiedkundige Publicatiën 148 ('s-Gravenhage 1974) 13 e.v. In de jaren 1609-1615 had Willem Lodewijk 31 beeltenissen van officieren van het Friese regiment bijeengebracht: R. Mulder-Radetzky, 'Schilderijencollecties van de Friese Nassau's', in: Ph.H. Breuker en A. Janse, red., *Negen eeuwen Friesland-Holland. Geschiedenis van een haat-liefde verhouding* (Zutphen 1997) 197-205, aldaar 197.

213 Mulder-Radetzky, 'Het hof van Willem en Anna', 60.

214 Aangehaald in: H. Kingmans, *Friese Nassaus uit de schaduw. Ameland, Heerenveen, Leeuwarden* (Leeuwarden 1996) 50.

215 I. Starter, *Lyc Klacht over den Hoogh-Welgeboren, in alle deuchden uytmunten den Heere Wilhelm Ludwich, Grave tot Nassau / Catzenellebogen / Vianden / Dietz / etc., Heere tot Bilsteyn etc. Stadthouder ende Capiteyn Generael over Vrieslandt / Stad Groningen / Omlanden ende Drenthe* (Franeker 1620) 20-21.

Afb. 22 Ubbo Emmius. Gravure, kort na diens overlijden in 1625 vervaardigd door Steven van Lamsweerde.

Het testament dat de stadhouder in 1617 opstelde, kan als uitgangspunt dienen voor de vraag wat Willem Lodewijk zelf belangrijk vond.²¹⁶ Zijn laatste wilsbeschikking begint met een vrome introitus. Hij vertrouwt erop dat God zijn 'corper' zal opwekken. Hij wil begraven worden in de Grote Kerk te Leeuwarden met een graf-schrift in de muur. Het fijne hiervan is bekend aan de hofmeester Petrus Regemorter, de secretaris Jacob Junius, die een zeer lange staat van dienst zou krijgen,²¹⁷ en de rentmeester Johan Sluysken. De Nassause bezittingen vermaakte Willem Lode-

²¹⁶ Wagenaar, Willem Lodewijk, 396-397.

²¹⁷ Tot 1642 was hij in dienst als secretaris van Frederik Hendrik. S. Groenveld, "C'est le père, qui parle". Patronage bij Constantijn Huygens (1596-1687)', *Jaarboek Oranje-Nassau Museum* (1988) 53-108, aldaar 64.

wijk aan zijn broer George. Zijn opvolgers in Nassau-Dillenburg moeten scholen en kerken stichten. Aan zijn familieleden laat hij sieraden na. Het geschiedwerk van Everard van Reyd moet worden voortgezet door diens neef Johan van den Sande.²¹⁸ Tot executeurs benoemde hij de bekende burgemeester van Leeuwarden, tevens ouderling,²¹⁹ Rembertus Ulenburg (ca. 1554-1624),²²⁰ de raadsheer, curator van de Franeker academie en vriend Gellius van Hillema,²²¹ de secretaris Junius (in ieder geval reeds in 1602 in dienst), de reeds genoemde hofmeester Regemorter, die commandant van het Statenkasteel bij Groningen was geweest,²²² de Geldersman Johan Sluijsken,²²³ rentmeester, en de stalmeester Willem van Haren, een zoon van de eerdere hofmeester Adam van Haren.²²⁴

Het stichten van scholen en kerken in het Nassause beschouwde Willem Lodewijk als een groot goed. Het geschiedwerk van Van Reyd, eerst in 1626 gepubliceerd, moest als gezegd worden voortgezet door Van den Sande. Willem Lodewijk wilde zelf een geschiedverhaal in het Latijn schrijven en wilde daarbij gebruik maken van het werk van Van Reyd, zonder diens naam te noemen. De stadhouder wilde dat het geschiedwerk van Van Reyd pas na de dood van Maurits zou worden gepubliceerd, om hem geen aanstoot te geven. Van Reyd immers had het volle pond gegeven aan Willem Lodewijks aandeel in de krijgssuccessen!²²⁵

Het hofreglement gaf instructies voor de ideale praktijk, Ubbo Emmius biedt een beschrijving van het leven aan het hof zelf.²²⁶ Emmius verhaalt dat de stadhouder genoeg schiep in een verfijnde dis. Aan elk hof werd uiteraard gegeten; de cere-

218 De Geldersman Johan van den Sande (1568-1638) was hoogleraar te Franeker en sedert 1604 raadsheer in het Hof van Friesland. Hij was ouderling, afgevaardigde op de Dordtse Synode en een van de rechters van Oldenbarnevelt. Over hem: P. van Wissing, "Om met eeren ende reinen geweeten dat broot te winnen". Het studentenfonds Van Reidt (1600-heden)', *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 51 (1997) 99-152, aldaar 125. Van den Sande was de tweede curator van het studentenfonds van Van Reyd. Vgl. Den Tex, *Oldenbarnevelt*, IV, 321, die hem een trawant van Willem Lodewijk noemt. E.H. Waterbolck, 'Hoe is de fantastische geschiedschrijving in Friesland ontvangen?', *It Beaken* 56 (1994) 124-145, aldaar 135, laat zien dat ook Van Reyd familieleden naar voren schoof.

219 *Acta der provinciale en particuliere synoden gehouden in de noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572-1620*, deel IV, J. Reitsma en S.D. van Veen ed. (Groningen 1897) 80.

220 Over zijn verwantschapsbetrekkingen: D.J. van der Meer, 'Ulenburg', *Genealogysk Jierboekje* 1971, 74-99.

221 Gellius van Hillema tekende namens Friesland het Twaalfjarig Bestand. Emmius, Willem Lodewijk, 181, noot 188.

222 Postema, *Van den Corput*, 143.

223 Hij was getrouwd met Ids Eelckes, de dochter van een gezworen meensman, schepen en burgemeester van Leeuwarden. H.M. Mensonides, *Grafschriften en andere genealogische en heraldieke merkwaardigheden in en om de kerken tussen Flie en Lauwers*, dl. III: Leeuwarden (Leeuwarden 1952) 59.

224 Willem van Haren is geboren te Arnhem in 1581 en overleden in 1649. Hij trouwde in 1606 met Magdalena van Viersen. Hij werd later Gedeputeerde ter Staten-Generaal; woonde toen op Aeblingastate te Blija. De Haan Hetteema en Van Halmael, *Stamboek; Vervou, Aenteekeningen*, 91. Hij was ook hofmeester van Ernst Casimir en ritmeester van een compagnie ruitery. H. Sannes, *Geschiedenis van het Bildt I (1500-1700)* (Franeker 1951) 285. Willem Frederik knoopte later relaties aan met zijn dochter Sophie Pijcke. Gloria Parenti, *passim*.

225 E.H. Waterbolck, 'Everard van Reyd (1550-1602). Geschiedschrijver en militair adviseur', in: Waterbolck, *Omtrekkende bewegingen*, 105-124, aldaar 121-122.

226 Emmius, Willem Lodewijk, 192 e.v.

moniën rond de eetcultuur konden sterk verschillen. Ook bij Willem Lodewijk verliep de maaltijd volgens een bepaalde orde.²²⁷ Als zijn gezondheid het toeliet, ging de stadhouder graag met anderen aan tafel. In een regelmatig herhaalde volgorde nodigde hij zijn disgenoten uit uit de kringen van de magistraat of openbare ambten, kerkelijk of burgerlijk, officieren of anderen die een eervolle functie bekleedden.²²⁸ Over uiteenlopende onderwerpen werden tijdens die *convivia* vertrouwelijke gesprekken gevoerd. Afhankelijk van de gasten waren die bijeenkomsten grappig, vrolijk, ernstig of waardig. Tijdens die maaltijden probeerde Willem Lodewijk de inborst van zijn tafelenoten te doorzien. 'Dit was er de oorzaak van dat hij hen die hij bestuurde, haast even goed kende als een huisvader zijn gezin', aldus Emmius. De Friese stadhouder verstond de kunst van het observeren van mensen, door de socioloog Norbert Elias terecht als een belangrijke overlevingsstrategie aan een hof beschouwd.²²⁹

Exotische gerechten werden te Leeuwarden niet genuttigd, maar wel vlees, boter, kaas en inheemse vruchten. De stadhouder dronk nooit meer dan zijn natuurlijke behoefte vereiste. Nu kan die per persoon nogal verschillend zijn, maar Emmius heeft wel gelijk: Willem Lodewijk was matig in spijs en drank. Na de maaltijd ging hij soms te paard een tochtje maken, liever dan zijn tijd door te brengen met dobbelen. Schaakspelen kon hem wel behagen. Van zijn bezittingen waren zijn paarden hem het dierbaarst, zozeer zelfs dat hij de naam Philippus verdiende.²³⁰ Emmius typeert Willem Lodewijk als een zeer kuis man, die losbandigheid en wellust en alles wat naar oneerbaarheid zweemde, haatte.²³¹ De Franeker hoogleraar Sibrandus Lubbertus, evenals de stadhouder in 1584 in Friesland gekomen, had in zijn strijd tegen de zijns inziens grote bandeloosheid onder de studenten Willem Lodewijk geheel aan zijn zijde.²³²

Willem Lodewijk had zijn anti- en sympathieën. Raadgevers van vorsten waren volgens Willem Lodewijk een ramp voor de staat: 'om zich bij hun meesters geliefd te maken en aan hun wensen tegemoet te komen leggen zij wetten, bevoegdheden, overeenkomsten en verdragen op geraffineerde wijze volgens de wensen van hun

227 Vgl. voor een andere maaltijd: Vervou, *Gedenckvveerdige geschiedenissen*, 187.

228 Vgl. voor een latere periode: Gloria Parendi, en Spanninga, 'Beeld en zelfbeeld', 77. Ook in Groningen at Willem Lodewijk met de Gedeputeerden en leden van het stadsbestuur: R. van Dellen, *Van Prefecten-hof tot Prinsenhof. Geschiedenis rond het Martinikerkhof te Groningen* (Groningen-Batavia 1947) 200-201.

229 Elias, *De hofsamenleving*, 150 e.v.

230 Namelijk 'philein hipous' (Grieks), 'van paarden houden'. Emmius, Willem Lodewijk, 192 (noot van de vertaler, P. Schoonbeeg).

231 Emmius, Willem Lodewijk, 192.

232 Willem Lodewijk las ook geschriften van deze Franeker polemicus. Een boek van Lubbertus tegen de antitrinitariër Faustus Socinus werd door Willem Lodewijk met instemming gelezen. In 1611 gingen er geruchten dat Willem Lodewijk zelf met behulp van de geschriften van de antitrinitariër Christophorus Ostorodius sociniaanse ideeën in het werk van de Leidse theoloog opvolger van Arminius Conrad Vorstius had aangetroffen. Van der Woude, Sibrandus Lubbertus, 215, 300, 420-421. De in Amsterdam verblijvende Matthew Slade was verheugd dat Willem Lodewijk een door hem geschreven boek tegen Vorstius had gelezen. Matthew Slade 1569-1628. *Letters to the English Ambassador*, W. Nijenhuis ed. (Leiden 1986) 13.

meesters uit en verdedigen zij de daden van hun vorsten ook al zijn die in strijd met recht, wetten, overeenkomsten en verdragen'. Nog erger dan vorstelijke raadgevers waren de jezuiteten, die ook Ubbo Emmius beschouwde als 'de gemeenste mensen die er zijn'.²³³ Katholieken waren in het algemeen niet te vertrouwen.²³⁴ Socinianen vielen evenmin binnen de grenzen van zijn verdraagzaamheid.²³⁵ Willem Lodewijk waardeerde volgens Emmius de leiders der regimenten, mits zij zich hun functie waardig betoonden, de soldaten, mits zij moedig waren en een fatsoenlijke levensstijl voerden, en zijn hofbeambten, als zij zich tenminste van hun taak kweten.

De meeste tijd schonk de stadhouder volgens Emmius aan het in stand houden van de eendracht tussen de 'Verbondenen',²³⁶ een oordeel dat eeuwen later is bevestigd.²³⁷ In eendracht lag de kracht van de staat. Personen die eigenbelang zochten kon hij niet verdragen. Zelf wilde Willem Lodewijk zich niet verrijken ten koste van de staat. Hij was gul en schonk veel geld aan de armen. Wanneer hij vrij was, las hij graag gewijde boeken of werken op het gebied van de geschiedenis of staatkunde.

Een belangrijke eigenschap voor een stadhouder was het vermogen mensen te binden aan zijn hof. Willem Lodewijk wist in zijn omgeving vertrouwen te wekken, in tegenstelling tot zijn vader Jan de Oude, 'wiens contactstoornissen verergerd werden door een spraakgebrek'.²³⁸ E.H. Waterbolk heeft laten zien hoe de stadhouder mensen voor zich innam, onder wie Johan van den Corput, Frederik van Vervou, Sixtus Arcerius, Petrus Regemorter en Petrus Pappus van Tratzberg.²³⁹ Met geschenken,²⁴⁰

²³³ Bergsma, 'Wereldbeeld van Ubbo Emmius', 113.

²³⁴ Vanwege de strijd met Spanje en de latere oorlogen met Frankrijk leefde er in de Republiek de idee dat de katholieken een 'vijfde kolonne' vormden. J.L. Price, *Holland and the Dutch Republic in the Seventeenth Century. The Politics of Particularism* (Oxford 1994) 200.

²³⁵ Postma, 'Der Statthalter', 45.

²³⁶ Vgl. de opdracht van Emmius: 'Eendracht is een sterke wal, een muur van brons, die wapenen nauwelijks kunnen overwinnen'. Emmius, *Willem Lodewijk*, 64.

²³⁷ Israel, *Dutch Republic*, 306: 'Maurits and Willem Lodewijk collaborated not only in the military sphere but also politically, working together, with Oldenbarnevelt and the Raad van State, to strengthen the Generality and the federal principle, so as to increase the effectiveness of the Republic'.

²³⁸ Waterbolk, 'Met Willem Lodewijk aan tafel', 296. Door zijn woede-uitbarstingen kon hij de sfeer in zijn omgeving vergiftigen: Glawischnig, *Niederlande*, 188.

²³⁹ Waterbolk, 'Met Willem Lodewijk aan tafel', 296-298, 301 e.v., en Waterbolk, 'Hogeschool te Franeker', 155. Petrus Pappus van Tratzberg (1564-1628), een gestudeerd garnizoenscommandant te Groningen, gaf met Joachim Alting, de eerste curator van de Groningse universiteit, in 1614 de verzamelde werken van Wessel Gansfort, *lux mundi*, uit. E.H. Waterbolk, 'Een verwaarloosde samenhang', in: Waterbolk, *Verspreide opstellen*, 257-262, aldaar 258-259.

²⁴⁰ Drossaers en Lunsingh Scheurleer, *Inventarissen*, II, 3 e.v. Geschenken gaf de stadhouder aan verwanten als Lodewijk Günther, Ernst Casimir, Maurits, Johan Ernst I en Jan II graaf van Nassau-Siegen (zoons van Jan de Middelste); aan functionarissen als Vervou, zijn vrouw en hun zoon bij diens huwelijk, aan Caspar van Ewsum bij diens huwelijk, aan Hessel van Bootsma, ontvanger-generaal van Friesland, aan legerofficieren en aan zijn secretaris Junius bij de doop van een van diens kinderen. In mei 1620 schreef Willem Lodewijk aan Maurits dat hij voor Johannes Bogerman de *Annales Baronii*, 'met eenige andere vermaerde authoren', in Leeuwarden kan kopen, 'in dewelcke de voorsz. Bogerman well gadinge soude hebben'. Groen ed., *Archives, IIe série*, 2, 269. Vervou, *Gedenckvveerdige geschiedenissen*, 145 vermeldt dat de stadhouder in 1602 van Emder gezanten in Leeuwarden zilveren schotels kreeg ter waarde van tweeduizend gulden. Zelf kreeg Vervou een vergulde credens [buffettafel] ter waarde van honderdzestig gulden. Na de inname van Groningen in 1594 kreeg Willem Lodewijk van het

Afb. 23 *Sixtus Arcerius, graecus*, veldarts van Willem Lodewijk, en hoogleraar te Franeker. Portret door anonieme kunstenaar, vermoedelijk een kopie naar een niet meer bekend origineel.

aanbevelingsbrieven,²⁴¹ tafelen²⁴² en opvoeden wist deze Nassauer mensen voor zich te winnen. Emmius zelf verhaalt hoe hij eens in Groningen bij Willem Lodewijk aan tafel ging met Janus Dousa sr. met twee zoons en met Caspar van Ewsum en drie van zijn zoons, waarbij een uitvoerig en goed gesprek werd gevoerd over de dichtkunst.²⁴³ Al was Willem Lodewijk geen epistolair talent, hij wist hoe hij, in tegenstelling tot Maurits,²⁴⁴ een brief moest schrijven. Aan de vierde vrouw van Willem van Oranje, Louise de Coligny, schreef hij eens: ‘met het voorjaar hoop ik als de beer uit mijn hol te kruipen en uwe handen te kussen’.²⁴⁵

Geloof in opvoeding was een humanistisch ideaal dat Willem Lodewijk deelde. Hij had dit niet van een vreemde. Jan de Oude bepleitte in een brief aan een van zijn zoons het nut voor de Nederlanden van ware kennis van God, het stichten van kerken, scholen, bibliotheken, boeken, drukkerijen, krijgslieden, *Rüstkammer* en

Groninger stadsbestuur onder meer een vette os, wijn, haver en een vergulde credens: Van Dellen, *Prefecten*hof, 200.

²⁴¹ Waterbolk, ‘Met Willem Lodewijk aan tafel’, 297, noot 6 geeft voorbeelden.

²⁴² Zie de mooie passage over een maaltijd aan het hof, waarbij Onno van Ewsum zich misdroeg, in: *Kroniek van Abel Eppens*, Feith en Brugmans ed., II, 291-293. Zie ook Waterbolk, ‘Met Willem Lodewijk aan tafel’, 297.

²⁴³ *Briefwissel des Ubbo Emmius*, Brugmans en Wachter ed., I, 243.

²⁴⁴ Van Deursen, ‘Maurits’, 105.

²⁴⁵ Wagenaar, *Willem Lodewijk*, 406.

bondgenootschappen.²⁴⁶ Voor de opvoeding van edellieden had hij aan Marnix van Sint Aldegonde (1540-1598) gevraagd een verhandeling te schrijven over de opvoeding van de adellijke jeugd.²⁴⁷ Sixtus Arcerius (1570-1623), graecus, opvoeder van de jongste broers van Willem Lodewijk, tevens diens veldarts, vond het geschrift tussen de papieren van de stadhouder en publiceerde het te Franeker in 1615 (*De institutione principum ac nobilium puerorum*).²⁴⁸ Ook beeldhouwen, bouwen, musiceren, zingen en schilderen beschouwde Marnix, een liefhebber van dansen,²⁴⁹ als onderdelen van de opvoeding. Verder noemde hij het maken van aarden hemelgloben, tuinieren, schetsen van steden en burchten en boetseren in lood, tin, goud en zilver. Het tractaat van Marnix borduurde voort op Cicero en Quintilianus.²⁵⁰

Veel tijd en zorg heeft Willem Lodewijk besteed aan de opvoeding van zijn jongere broers Ernst Casimir en Lodewijk Günther.²⁵¹ 'Ein sonderre freude' had Willem Lodewijk in de ijver van zijn broers; hoewel Lodewijk Günther zorgen baarde vanwege zijn dobbelen en verkwisting.²⁵² Twee leraren waren aan het Friese hof actief: een geleerde theoloog die Latijn en de *bonae litterae* onderwees en een medicus die de broers wiskunde bijbracht, 'so einen kriegsregenten fur allen andern sachen notig seind'. Onderwijs kregen Willem Lodewijks verwanten onder meer uit Cicero's *De officiis*,²⁵³ een werk dat ieder welopgevoed mens in de Renaissance had gelezen.²⁵⁴ Ook Willem Lodewijk beval de religieus veelkleurige Justus Lipsius (1547-1606) aan als een opvoeder voor zijn jongere broers.²⁵⁵ Volgens de stadhouder was Lipsius een geleerd filosoof en een wijs politicus.²⁵⁶ Willem Lodewijk wilde zijn verwanten liever aan zijn eigen hof opvoeden dan hen onderbrengen bij het hof van Maurits, 'obwol die leufften, sonderlich dieser ort, sehr theuwer und mir die hoffhaltung schwer felt' (hoewel het verblijf, in het bijzonder in deze plaats, zeer duur is en mij

²⁴⁶ Groen ed., Archives, IIe série, 1, 210-212.

²⁴⁷ Groen ed., Archives, IIe série, 1, 211.

²⁴⁸ Waterbolk, 'Hogeschool te Franeker', 158. Over de context van het ontstaan van dit geschrift en de rol van Jan van Nassau zie: G. Tjalma, *Philips van Marnix. Historisch-dogmatische studie* (Amsterdam 1896) 127 e.v. In de opdracht aan Willem Lodewijk van een editie van Aelianus uit 1613 (over vestingbouwkunde) vermeldde Arcerius: 'Toen ik 12 jaar geleden mijn verblijf aan uw hof had, heb ik vaak met Everard van Reynd, nu overleden, maar toen uw raad, vertrouwelijk verscheiden gesprekken gevoerd over militaire aangelegenheden en over oefening in wapens, zowel bij de Grieken als bij de Romeinen'. E.H. Waterbolk, 'Van boekengeschenk naar "spookboeken"', in: Waterbolk, *Omtrekkende bewegingen*, 125-145, aldaar 134, noot 43.

²⁴⁹ A.A. van Schelven, *Marnix van Sint Aldegonde* (Utrecht 1939) 144 en 235.

²⁵⁰ J.D.M. Cornelissen, 'Marnix over de opvoeding der jeugd', in: J.D.M. Cornelissen, *De eendracht van het land. Cultuurhistorische studies over Nederland in de zestiende en zeventiende eeuw* (Amsterdam 1987) 229-252, in het bijzonder 241-242.

²⁵¹ Na zijn studie in Siegen, Herborn en Bazel werd Ernst Casimir naar het Leeuwarder hof gestuurd ter vervolmaking van zijn opvoeding.

²⁵² Waterbolk, 'Willem Lodewijk als opvoeder', 174.

²⁵³ Waterbolk, 'Willem Lodewijk als opvoeder', 168-169.

²⁵⁴ M.E.H.N. Mout, *De volmaakte redenaar. De macht van het woord in de Renaissance* (Leiden 1995) 7.

²⁵⁵ Lipsius had ook een aandeel in de opvoeding van Maurits. Mout, *De volmaakte redenaar*, 17.

²⁵⁶ G. Oestreich, *Antiker Geist und moderner Staat bei Justus Lipsius (1547-1606). Der Neustoizismus als politische Bewegung*, N.E.H.M. Mout ed. (Göttingen 1989) 208, en Waterbolk, 'Met Willem Lodewijk aan tafel', 301-302.

de hofhouding zwaar valt). Tot hun achttiende moesten zijn broers Latijn en de *fundamenta geometriae* leren, de beste voorbereidingen voor een toekomstig vorst. Willem Lodewijk bood aan ‘selbst ir hoffmeister’ te willen zijn, ‘zum lesen und studieren (darin ich mich so oft es mir gebühren mag übe) sie vermahnhen und anhalten’; hij wilde hen uiteraard ook in het veld meenemen.²⁵⁷ De lessen hebben blijkbaar succes gehad, want Vervou noemde in 1606 Ernst Casimir een ‘seer cloeck ende wacker crijchsman’.²⁵⁸

Naast geschenken, brieven, *convivia*, opvoeding, én de bemoeienissen met de magistratsbestellingen en de benoeming met Gedeputeerde Staten van de grietmannen, vormden vriendschappen een bindend element in het leven van Willem Lodewijk. Onder de vrienden van Emmius waren enkele *amici* van Willem Lodewijk: de Franeker hoogleraar Sibrandus Lubbertus, de raadsheer Gellius Hillema, de Emders predikant Menso Alting, Everard van Reynd en Pancratius Castricomius, syndicus van de stad Groningen.²⁵⁹ Drie beroepscategorieën behoorden in de zestiende eeuw tot de entourage van een hof: geleerden, beeldende kunstenaars en musici.²⁶⁰ Bij Willem Lodewijk is eigenlijk alleen de eerste categorie vertegenwoordigd. Vervou noemde Willem Lodewijk een liefhebber van geleerde en vrome liederen. Daarmee heeft hij het hofleven goed gekwalificeerd. De stadhouder omringde zich met geleerde mannen, voldoende om het merendeel van de faculteiten uit die tijd te vullen.²⁶¹ Soms nam hij een van deze geleerde mannen in bescherming en functioneerde hij als een schutspatroon. Emmius had zich eens zeer kritisch uitgelaten over het werk van de Oldenburger hofhistoricus Hermann Hamelmann. Diens werk over het voorgeslacht van de Oldenburger graaf kwalificeerde hij 1599 als ‘mehr dan Fabulwerck, Narrenthing, falsches erlogen und vom den Schmeichelern dem Hove dardurch zu liebkoosen erdichtet ding’ (meer dan fabelwerk, een narrenspil, een vals verdichtsel en een door vleiers verzonnen verhaal om het Hof te plezieren). De graaf wilde dat Willem Lodewijk die ‘schoolmeester’ – Emmius was op dat moment rector van de Latijnse school te Groningen – het zwijgen oplegde. Daar wilde de stadhouder niet van weten.²⁶² De stadhouder repliceerde dat Emmius slechts ‘umb die wahrheit von seines

²⁵⁷ Groen ed., *Archives, IIe série*, 1, 149–150. In 1602 schreef ds. Johannes Fontanus vanuit Arnhem aan Jan de Oude, dat Lodewijk Günther aan het avondmaal deelnam, zich aan de kerkelijke tucht onderwierp en ijverig boeken van Marnix en Philippe du Plessis-Mornay las: Groen, *Archives, IIe série*, 2, 119–120, d.d. 3–3-1602, oude stijl.

²⁵⁸ Vervou, *Gedenckvveerdige geschiedenissen*, 204. Willem Lodewijk was niet de enige Nassauer die zich intensief met de opvoeding bemoeide. Graaf Johan Ernst I van Nassau (1582–1617), een zoon van Johan de Middelste, een neef dus van Willem Lodewijk, beschreef aan zijn grootvader Jan de Oude in 1595 de ideale dagindeling: 4 uur opstaan, studeren van 5 tot 8 uur, ontbijten en paardrijden tot 10 uur, na het middageten studie tot 3 uur, van 3 tot 4 uur oefenen met de wapenen, dan een uur musiceren en na de avondmaaltijd een paar uur studie. Ter completering vijfmaal per week naar de kerk. Dek, *Johann der Mittlere*, 32.

²⁵⁹ *Effigies & vitae*, 46–47, in het Latijn, en in de Nederlandse vertaling 22.

²⁶⁰ M.E.H.N. Mout, *Bohemen en de Nederlanden in de zestiende eeuw* (Leiden 1975) 59.

²⁶¹ Waterbolk, ‘Vormende krachten’, 47.

²⁶² E.H. Waterbolk, *Twee eeuwen Friese geschiedschrijving. Opkomst, bloei en verval van de Friese historiografie in de zestiende en zeventiende eeuw* (Groningen-Djakarta 1952) 79.

Vatterlants alten Geschichten geeifferrt, darin die Scribenten etwas freiheit pflegen zu gebrauchen'.²⁶³

Emmius vermeldt twee namen van geleerde mannen aan het Leeuwarder hof: de secretaris Van Reyd en de strateeg Van den Corput.²⁶⁴ Gelet op Emmius' constatering dat de stadhouder bij voorkeur geloofsgenoten benoemde, ook een vorm van patronage,²⁶⁵ ligt het voor de hand dat alleen gereformeerden worden genoemd. Over Everard van Reyd (1550-1602) is Emmius lovend: 'Van de mensen in zijn hofhouding nam hij vooral Everard van Reyd in zijn liefde op zolang deze leefde, een zeer getalenteerd en wijs man met een uitzonderlijke kennis van zaken in vrede en in oorlogstijd van zowel recente als eerdere jaren.'²⁶⁶ Emmius kon dit weten want hij onderhield met Van Reyd een briefwisseling, met brieven die we kunnen rekenen tot de *epistolae familiares*.²⁶⁷ Adviseur en geadviseerde achtten elkaar hoog. Van Reyd typeerde de stadhouder als 'wesende van natueren stil, lanckmoedich, bedachtsaem ende wijsiende met gheduldt ... wel wetende dat onwaerheden ten laetsten van selfs vallen'.²⁶⁸ Door het overlijden van Van Reyd werd Willem Lodewijk diep getroffen,²⁶⁹ evenals ds. Johannes Fontanus, predikant te Arnhem.²⁷⁰ Volgens Winsemius was Van Reyd een bijzondere vriend van de stadhouder.²⁷¹

Everardus Reidanus werd in Deventer geboren als zoon van de arts Johan van Reyd en Clara Everts. Zijn vader en grootvader waren gestudeerde lieden. Na de komst van Alva was Van Reyd uitgeweken naar Heidelberg, alwaar hij 1569 werd ingeschreven aan de universiteit.²⁷² Hij was geparenteerd aan rijke regentenfamilies in Deventer en Arnhem. Van Reyd laat zich kennen als een ernstig gereformeerd man, hoewel hij pas in 1598 lidmaat van de Gereformeerde Kerk in Kampen werd.²⁷³ De jurist Van

²⁶³ Briefwechsel des Ubbo Emmius, Brugmans en Wachter ed., I, 199, noot 1.

²⁶⁴ Het Jagt-Praatje, 36, noemt eveneens Van Reyd en Van den Corput; de eerste adviseerde de stadhouder over de geschiedenis, de tweede over de krijgskunst.

²⁶⁵ Vgl. voor patronage in Friesland in het algemeen: Spanninga, 'Patronage'.

²⁶⁶ Emmius, Willem Lodewijk, 194. Dit oordeel is ook opgenomen in het woord vooraf van Van Reyds geschiedwerk *Historie*. Vgl. het oordeel van Vervou, *Gedenckvveerdige geschiedenissen*, 119-120: 'Den 25 Februarij, des auonts een weinich nae negen uren, is gesturuen Euerard van Reydt, uyt Gelderlandt, die te voren Sijne Genade Secretaris geweest, ende nu Raedtsheer bij Sijne Genade was; hadde omtrent 3 maenden kranck geweest; ende is binnen Leuuwerden gestoruen ende begrauen. Hij was een vroom, geleert man, hebbende ene seer stercke memorie, soo dat hij in desen allen vele menschen te bouen ginck'. Vgl. E.H. Waterbolk, 'Everard van Reyd (1550-1602). Geschiedschrijver en militair adviseur', in: Waterbolk, *Omtrekkende bewegingen*, 105-124, aldaar 124, aanknopenend bij de kenschets van Van Reyd door Vervou: 'Zo verschijnt hij nog in zijn boek'.

²⁶⁷ Briefwechsel des Ubbo Emmius, Brugmans en Wachter ed., reg. s.v.

²⁶⁸ Van Reyd, *Historie*, 104.

²⁶⁹ Daags na de dood van Van Reyd schreef de stadhouder naar de Dillenburg: 'daran ich dan in meiner mühseligen beruffen nicht wenig verlohren ...'. Groen ed., *Archives*, IIe série, 2, 118.

²⁷⁰ Groen ed., *Archives*, IIe série, 2, 120.

²⁷¹ P. Winsemius, *Oratio funebris in obitum Frederici de Vervou etc.* (Francker 1621): 'et inter caeteros consiliarios interiore amicitia Everardi Reidani floruit' (en hij bloeide op tussen de andere raadslieden door zijn innige vriendschap met Everard van Reyd).

²⁷² Zie: Van Wissing, 'Studentenfonds', 101 e.v.

²⁷³ Van Wissing, 'Studentenfonds', 101. Van Reyd bestemde een deel van de rente van zijn kapitaal voor een nog altijd bestaand studentenfonds. Hij wilde de studie bij zijn verwanten en hun nakomelingen stimuleren

Afb. 24 Everard van Reyd, secretaris van Willem Lodewijk. Gravure door onbekende kunstenaar, 1626, naar het portret door Jan Harmensz Muller, 1602-1604.

Reyd vervulde belangrijke ambten: burgemeester van Arnhem, afgevaardigde van de Staten van Gelre en de Staten-Generaal. Hij was secretaris van Jan de Oude op de Dillenburg, keerde met hem in 1578 terug naar Arnhem en werd later secretaris, adviseur en vertrouweling van Willem Lodewijk.²⁷⁴ De stadhouder luisterde graag naar hem. Op de Dillenburg was de vereenzelving van Van Reyd en Willem Lodewijk vanzelfsprekend; wie van de twee een brief had geschreven kon niet worden bepaald. In 1589 was Van Reyd over een periode van vijf jaren niet meer dan voor twee jaar en vier maanden loon uitbetaald.²⁷⁵ Toen in 1600 het testament van Van Reyd in Leeuwarden werd opgemaakt, waren als getuigen aanwezig: Frederik van Vervou, de hofmeester; Petrus Regemorter; Jacobus Bouricius, raadsheer in het hof; Jacob Junius,

in de hoop dat 'geleertheit ende goede consten by onsen bloede ende nacomelingen mogen worden achtervolgt, als wesende die sekerste ende duirhachtigsten neringe, om met eeren ende reinen geweeten dat broot te winnen'. De studenten mochten alleen aan gereformeerde universiteiten studeren. Van Wissing, 'Studentenfonds', 105.

²⁷⁴ E.H. Waterbolk, 'Terug naar Everard van Reyd (1550-1602)', in: K. van Berkel, H. Boels en W.R.H. Koops, red., *Nederland en het Noorden. Opstellen aangeboden aan prof.dr. M.G. Buist etc.* (Assen 1991) 27-46, 257-262, aldaar 27. Zie voor geleerde secretarissen de mooie beschouwing in: J. Burckhardt, *Die Kultur der Renaissance in Italien. Ein Versuch* (Stuttgart 1958) 210 e.v.

²⁷⁵ Waterbolk, 'Willem Lodewijk als opvoeder', 161.

de secretaris; Johan Godert Huis, rentmeester; Willem Clots, keukenschrijver; Hans Clergs, conciërge, en Derrie Dibbets.²⁷⁶

Van Reyd beschouwde soberheid als een grote deugd. Toen hij de huishouding van Ernst Casimir moest inrichten matigde hij het aantal bedienden, want 'den hof-junker konte man wol sparen, und wirt so notig sein, als einen armen den fleisch-gabel' (op hofjonkers kon men wel besparen, omdat die net zo onmisbaar zijn als een vleesvork voor een arme).²⁷⁷ Van Reyd ergerde zich mateloos aan de gebrekkige discipline in het Staatse leger. Over de hopliden velde hij een vernietigend oordeel: 'Oock conden harer vele selfs niet regeeren noch ontsigt maken [=ontzag inboezemen], wesende door gunst ende niet door verdienst opgeheklommen, ende meer op banquetieren, proncken, dobbelen ende andere lasteren als op haer beroep denc-kende'.²⁷⁸ Van Reyd en Willem Lodewijk waren gegrepen door klassieke geschriften over militaire strategieën en door het werk van ingenieurs.²⁷⁹ Die liefde deelden zij met hun legeraanvoerder Johan van den Corput.

Met de vestingbouwer en strateeg Johan van den Corput (1542-1611), eeuwenlang bekender via zijn alter ego Reinico Fresinga,²⁸⁰ verdiepte Willem Lodewijk zich in militaire strategieën uit de Oudheid.²⁸¹ Emmius kende Van den Corput goed omdat deze hem had geadviseerd omtrent de behandeling van een abces dat bij Emmius' stervende zoon Egbert de rug had aangetast.²⁸² Willem Lodewijk zag in Van den Corput een geestverwant. Verbazen hoeft dat niet want Van Reyd schreef 1593 dat Van den Corput ijverig was 'voor de religie ende 't vaderlandt, ende gheleert, dat onder krijgshluyden vreemt is'.²⁸³ Zeker drie medewerkers (Van Reyd, Van den Corput en Regemorter) moesten op verzoek van Willem Lodewijk vertalingen van antieke militaire teksten controleren. Vele Latijnse en Italiaanse boeken over de krijgsgeschiedenis en fortificatie bestelde Van Reyd voor de stadhouder via Daniël van der Meulen (1554-1600) in de grote boekencentra Frankfurt aan de Main en Venetië.²⁸⁴ Ook had Willem Lodewijk er de hand in dat in 1598 Adriaan Metius (1571-1635) werd be-

²⁷⁶ W.J. van Harn, *Iets over Everardus Reidanus, Nassawsche raet* (geb. 1550, overl. 1602) (Gorinchem 1852) 27-28.

²⁷⁷ Waterbolk, 'Terug naar Everard van Reyd', 44.

²⁷⁸ Van Reyd, *Historie*, 271.

²⁷⁹ Waterbolk, 'Van boekengeschenken naar "spookboeken"', 138. Ook in de bibliotheek van Maurits, die blijkens een inventaris uit 1608 403 titels telde, domineerden boeken over geschiedenis en militaire en mathematische uitgaven. Keblusek, 'Boeken', 143.

²⁸⁰ Over hem Postema, *Johan van den Corput*; zie ook: J.P.J. Postema, 'Johan van den Corput (1542-1611), schrijver van Fresinga's "Memorien"', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 101 (1986) 366-386.

²⁸¹ Waterbolk, 'Met Willem Lodewijk aan tafel', 307-308.

²⁸² Postema, *Van den Corput*, 145.

²⁸³ Van Reyd, *Historie*, 199.

²⁸⁴ Waterbolk, 'Hogeschool te Franeker', 156. Willem Lodewijk kreeg ook ongevraagd boeken toegestuurd, onder meer door Marcus van Lycklama (1573-1625) door bemiddeling van Johannes Saeckma (1576-1636), raadsheer in het Hof van Friesland en later curator van de Franeker academie. M.H.H. Engels, *Brieven aan de curator van de universiteit van Franeker Johannes Saeckma (1572-1636)*. Uitgave van de *Codex Saeckma en de brieven van 12 overeenkomstige correspondenten uit de verzameling Gabbema* (2 dln., Leeuwarden 1995) I, 17. De aan Saeckma, deze 'Hercules Musarum', gerichte brieven bieden een goed inzicht in de intellectuele patronage en kuiperij ten tijde van Willem Lodewijk.

noemd tot hoogleraar in de wiskunde aan de Franeker universiteit; een stimulering van de praktische wiskunde, nodig voor de vestingbouwkunde.²⁸⁵

‘Alles wat in de werelt geschiet, iss om profijt ofte ehr, en daerdoor laet sich een-yeder leiden.’²⁸⁶ Willem Frederik kon door al die profijt, banen en eer zoekende Friezen in Leeuwarden bijna dagelijks de waarheid van zijn adagium bevestigd zien.²⁸⁷ Willem Lodewijk omgaf zich met geleerde mannen, die vooral de praktijk van oorlogstactiek en legerhervormingen bestudeerden. Waren zij vrienden of cliënten van de stadhouder?²⁸⁸ Wie een boek opslaat over hofsamenlevingen kan de indruk krijgen dat een hof zonder patronage en gunstenverlening geheel ondenkbaar is. Heeft de stadhouder Willem Lodewijk geleefd volgens het *do ut des*-principe, was wederkerigheid de basis voor zijn vriendschappen, gaf hij giften en verleende hij gunsten als een vorm van krediet met bepaalde verwachtingen ten aanzien van de gever?²⁸⁹ Mogelijk, maar zijn ernstige zorg voor de handhaving van de in zijn ogen ware kerk en de bestrijding van de Spanjaarden doen toch vermoeden dat het antwoord ontkennend moet zijn. Zijn levensloop en die van zijn hofmeester Vervou maken aannemelijk dat als Willem Lodewijk patronage beoefende, deze een hoger ideaal diende, waar de stadhouder zelf geen garen bij spon. Als stadhouder benoemde hij bij voorkeur gereformeerde magistratspersonen en officieren, streefde hij naar een de-katholisering van de samenleving en droeg hij er zorg voor dat zo veel mogelijk gereformeerden aan zijn hof werden aangesteld. De notie eer was ook aan het Leeuwarder hof van belang. Vervou en Van Reyd betoonden beiden een grote mate van *fidélité*, van persoonlijke aanhankelijkheid jegens Willem Lodewijk.²⁹⁰ Van Reyd schreef dat ‘particuliere personen matelijck getracteert ende niemant aen eer ofte goet gekrenckt mochte worden’.²⁹¹

Willem Lodewijk heeft niet gestreefd naar een ceremonieel hof of een lustslot. Daar was hij de man niet naar.²⁹² De eerste vijftien jaar van zijn stadhouderschap zullen ook de interne politieke ontwikkelingen Willem Lodewijk weerhouden hebben van een al te ostentatieve levensstijl, omdat de Roordisten in feite het stadhouderschap wilden afschaffen. De ‘Franeker’ in het hierboven geciteerde anoniem verschenen achttiende-eeuwse *Jagt-Praatje*, gaf zijn tegenstander lik op stuk door hem terecht in herinnering te brengen: ‘Tot Graaf Willem Lodewijk hadden de Vermaar-

²⁸⁵ G.Th. Jensma, ‘Uit het huis van Arcerius. Acht “artes”-studenten en hun opvattingen over wetenschap en maatschappij, 1589-1639’, in: Jensma, Smit en Westra, red., *Universiteit te Franeker 1585-1811*, 452-469, aldaar 460.

²⁸⁶ Gloria Parenti, 527.

²⁸⁷ Zie voor eer en profijt: Y. Kuiper, ‘Profijt, eer en reputatie. Friese adel en politieke cultuur in het tweede kwart van de zeventiende eeuw’, in: J. Frieswijk, A.H. Huussen jr., Y. Kuiper en J.A. Mol, red., *Fryslân. Staat en macht 1450-1650* (Hilversum 1999) 173-204, voor de situatie enkele decennia later.

²⁸⁸ Vgl. E.H. Waterbolk, *Rond Viglius van Aytta. Enige brieven van zijn hand en enige opstellen* (Leeuwarden 1980) 61.

²⁸⁹ Vgl. L. Kooijmans, *Vriendschap en de kunst van het overleven in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam 1997) 327.

²⁹⁰ Vgl. Groenveld, ‘Patronage’, 55, en Spanninga, ‘Patronage’, 23.

²⁹¹ Waterbolk, ‘Fantastische geschiedschrijving’, 137.

²⁹² Vgl. het adagium van Willem Lodewijk bij de opening van de Franeker universiteit: ‘non Palladi aut Musis, sed Christo et Ecclesiae’. Winsemius, *Chronique*, 761.

de Ubbo Emmius en andere groote Mannen vrye en gestadige toegang, so dat syn Hof een regte Oeffen-school in saaken van Staat en Oorlog was.²⁹³

Het geslacht Eysinga

Inderdaad was het hof van Willem Lodewijk een leerschool voor militairen. Aan dat hof, zoals later bij Willem Frederik,²⁹⁴ kwamen vele leden van de prominente adellijke familie Eysinga, die tal van militaire functies vervulden. We zagen al dat vijf leden van de familie Eysinga achter de baar van Willem Lodewijk liepen. Ook uit Vervous kroniek blijkt duidelijk dat vooral de Eysinga's een belangrijke rol rond Willem Lodewijk speelden. Zo vermeldt Vervou dat Focko Eysinga, een hofjonker van Willem Lodewijk, bij het beleg van Sluis is overleden.²⁹⁵ De geschiedenis van de adellijke familie der Eysinga's uit Tietjerksteradeel is een duidelijk voorbeeld van een geslacht dat voor en na 1580 sterk op de voorgrond trad in kerk en staat; reeds vóór 1580 kozen zij duidelijk partij voor de Gereformeerde Kerk en tegen Spanje, na 1580 kwamen vele leden van dit geslacht op het kussen.

Aede van Eysinga en zijn vrouw Tiedt Juckema kregen vier zonen die allen in de Opstand en de Reformatie in Friesland een belangrijke rol hebben gespeeld en in relatie stonden met Willem Lodewijk: Frans, Tjalling, Ritske en Foeke.²⁹⁶ Een aangeklede fragment-genealogie kan dit verduidelijken.

1. Frans van Eysinga (ca. 1545-1603) ontwikkelde zich tot een prominent jurist, trad toe tot het Verbond der edelen en werd na Alva's komst verbannen; zijn goederen werden verbeurd verklaard.²⁹⁷ In 1578 werd hij lid van het Hof van Friesland. Frans was ouderling op de synode van Friesland.²⁹⁸ Hij huwde driemaal. Uit zijn eerste huwelijk met Lisch van Jouwsma kreeg hij twee zoons: Aede en Juw:

Aede van Eysinga (1560-1619) studeerde rechten in Leiden en Genève, keerde als doctor terug, werd lid van de Friese Staten en bemiddelde met onder meer Eilardus Reinalda, Sicke van Dekema, Jelger van Feitsma en dr. Rembertus Ulenburg in het conflict tussen Willem Lodewijk en Karel Roorda.²⁹⁹ Hij was meermalen vertegenwoordigd als ouderling op de Friese synodes.³⁰⁰ In 1596 was hij nauw betrokken, tezamen met de Leeuwarder burgermeester Rembertus Ulenburg, bij het lange

²⁹³ Jagt-Praatje, 37.

²⁹⁴ Gloria Parendi, *passim*.

²⁹⁵ Vervou, *Gedenckvveerdige geschiedenissen*, 184.

²⁹⁶ Voor zover niet anders vermeld zijn de gegevens ontleend aan de lemma's in het *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, VI, kol. 586 e.v.

²⁹⁷ Zie de lijst van gecondemneerde personen in: *Groot Placaat en Charterboek van Vriesland*, III, G.F. thoe Schwarzenberg en Hohenlansberg ed. (Leeuwarden 1778) 752-753.

²⁹⁸ *Acta der provinciale en particuliere synoden*, Reitsma en Van Veen ed., 88.

²⁹⁹ Wagenaar, *Willem Lodewijk*, 198.

³⁰⁰ *Acta der provinciale en particuliere synoden*, Reitsma en Van Veen ed., reg., s.v.

dispuut te Leeuwarden tussen de doopsgezinden en de gereformeerden.³⁰¹ In 1596 werd hij door Willem Lodewijk naar Den Haag gestuurd om toestemming te krijgen om van Coevorden een Friese vesting te maken.³⁰² In 1607 was 'mijnheer Eysinga' gecommiteerde van de Staten op de synode van Sneek.³⁰³ Aede huwde met Foeck van Eelsma; uit dit huwelijk werden zes kinderen geboren. De oudste, Gellius van Eysinga, was hofjonker bij stadhouder Ernst Casimir. De tweede zoon Frans van Eysinga (1594-1661) trad als kapitein in dienst van het Friese regiment. Hij liep in 1620 achter de baar van Willem Lodewijk. In 1622 werd hij grietman van Tietjerksteradeel.

Juw van Eysinga (1564-1631) was kapitein en luitenant-kolonel in het Fries-Nassause regiment en stond in dienst van Willem Lodewijk, Maurits en Frederik Hendrik. Hij was getrouwd met de stiefdochter van Hessel Aysma. In 1584 werd hij door Vervou aangesteld tot vaandrig; in 1593 wordt hij als hopman vermeld, in 1603 wordt hij overste luitenant van het Friese regiment.³⁰⁴ Hij was onder meer betrokken bij het beleg van Steenwijk (alwaar hij gewond raakte), Sluis (1604)³⁰⁵ en Grol (1627). Juw was in 1618 gecommiteerde op de synode van Leeuwarden, 'zynde de ed. erentveste manhafte Julius van Eijsingha, overste lutenant vant Friessche regiment',³⁰⁶ maar Maurits excuseerde hem.³⁰⁷ Juw werd begraven in de kerk van Wirdum.

2. Tjalling van Eysinga (...-...) woonde in Leeuwarden. Ook hij werd een bekend jurist. In 1557 werd hij raadsheer in het Hof van Friesland. Hij bezocht de gereformeerde kerkdiensten in Leeuwarden en moest na de komst van Alva vluchten. Hij zou het Klein-compromis [het Friese verbond van voorstanders van de protestantisering, van september 1566] hebben opgesteld.³⁰⁸ Tjalling vluchtte naar Wezel en is vermoedelijk in ballingschap overleden. Tjalling trouwde met Hylck van Haringsma thoe Slooten. Uit dit huwelijk werden twee zoons geboren: Tjalling en Pieter.

Tjalling van Eysinga (1562-1603) de oudste van de twee, was eveneens jurist. Hij schreef een boekje *Commentarii breves in Institutiones Juris civilis* (Franeker 1594). Hij werd in 1601 benoemd tot grietman van Menaldumadeel. Tjalling woonde op het verblijf 'Heringastate' in Marssum met zijn vrouw Womck van Heringa. Uit dit huwelijk werden drie zoons geboren. De eerste twee stierven op jonge leeftijd. Tjalling van

³⁰¹ J. Reitsma, *Honderd jaren uit de geschiedenis der hervorming en der hervormde kerk in Friesland* (Leeuwarden 1876) 288.

³⁰² Wagenaar, *Willem Lodewijk*, 230.

³⁰³ *Acta der provinciale en particuliere synoden*, Reitsma en Van Veen ed., 167.

³⁰⁴ Vervou, *Gedenckvveerdige geschiedenissen*, 29, 55, 148.

³⁰⁵ J. van den Sande, *Historie der Nederlandscher oorlogen begin ende voortganck tot den jaere 1601 etc.* (Leeuwarden 1650) 38, prijst zijn moed.

³⁰⁶ *Acta der provinciale en particuliere synoden*, Reitsma en Van Veen ed., 261.

³⁰⁷ Hij was namens Maurits in verband met de remonstrantse twisten in Hoorn gelegerd. Julius kreeg een op 30 juli 1619 geschreven brief van Maurits, met daarin een pragmatische oproep tot tolerantie. J.G. Smit, 'Prins Maurits en de goede zaak. Brieven van Maurits uit de jaren 1617-1619', in: *Nederlandse Historische Bronnen*, I ('s-Gravenhage 1979) 43-173, aldaar 159-160.

³⁰⁸ Woltjer, *Friesland in Hervormingstijd*, 163, 185, en s.v. Vgl. *Geschiedverhaal van een Ommelander notabele*, ca. 1550-ca. 1570, W. Bergsma en E.H. Waterbolk ed. (Groningen 1991) 46.

Eysinga (1596-1653), de zoon die overleefde, volgde de baar van stadhouder Willem Lodewijk. In 1639 werd hij benoemd tot grietman van Menaldumadeel.

Pieter van Eysinga (1564-1645) volgde eveneens de lijksstatie van Willem Lodewijk. Hij hield een rede bij de installatie van stadhouder Ernst Casimir. In 1602 werd hij grietman van Rauwerderhem. Pieter woonde op Jongemastate onder Rauwerd. Hij was bewindhebber bij de West-Indische Compagnie ter kamer van het Noorderkwartier en was tevens lid van de (Gedeputeerde) Staten van Friesland. In 1610 wordt Pieter als grietman door de classis Sneek ingeschakeld om een dwarse schoolmeester te ontslaan; in Deersum wordt hij gevraagd om een schoolmeester te verwijderen die de kinderen met behulp van 'papistige boecken' onderwijst; Pieter grijpt niet ogenblikkelijk in.³⁰⁹ Pieter huwde met Foockel van Heeringa. Zij kregen drie zoons:

Aede van Eysinga (ca. 1600-1636) leidde met Sjuck van Burmania het derde paard bij de begrafenis van Willem Lodewijk. Zijn zoon Frans van Eysinga (1621-1673) werd in 1658 grietman van Rauwerderhem, was volmacht ten landdage. In 1649 trouwde hij met Aeltje van Eysinga.

Hessel Roorda van Eysinga (ca. 1600-1654) werd in 1637 grietman van Leeuwarderadeel en was eveneens lid van Gedeputeerde Staten.

Tjalling van Eysinga (1603-1658) werd kapitein, grietman van Rauwerderhem en lid van Gedeputeerde Staten.

3. Ritske van Eysinga (ca. 1525-1573) werd lid van het Klein-compromis, werd na de komst van Alva verbannen en stierf in ballingschap in het Oostfriese Leer. Hij was gehuwd met Marij van Tjaarda.

4. Foeke van Eysinga (ca. 1530-?) trad eveneens toe tot het Klein-compromis, werd na Alva's komst eveneens een balling en behoorde tot de Gereformeerde Kerk in Emden.³¹⁰

De Eysinga's vormden een prominente familie, begonnen met Aede als de stamvader van het geslacht 'nieuw Eysinga', dat voor 1580 ballingschap en confiscatie ten deel viel vanwege zijn sterke betrokkenheid bij de strijd tegen Spanje en de invoering van de Gereformeerde Kerk. Deze familie steeg dankzij de Opstand en de invoering van de Reformatie op de maatschappelijke ladder.³¹¹ Na 1580 namen vele leden ervan deel aan het bestuur als grietman en Statenlid, dienden in het leger, fungeerden als curator van de Franeker academie, waren aanwezig als prominente ouderlingen op de Friese synodes en waren hofjonker van Willem Lodewijk en Ernst Casimir.³¹² De grietman van Tietjerksteradeel, Frans van Eysinga (1594-1661), memoreerde nog in

³⁰⁹ J.J. Kalma, *Een kerk in opbouw. Classisboek Sneek 1583-1624* (Leeuwarden 1978) nrs. 391, 411, 477, 504, 507.

³¹⁰ Die Kirchenratsprotokolle der Reformierten Gemeinde Emden 1557-1620, H. Schilling en K.D. Schreiber ed. (2 dln., Keulen-Weimar-Wenen 1989-1992) I, 502.

³¹¹ Zie met name Gloria Parendi, *passim*.

³¹² Zie Kuiper, 'Profijt'.

1648 trots dat zijn voorzaten ballingen waren geweest.³¹³ De voormalige stalmeester van Willem Lodewijk, Willem van Haren, plaatste vraagtekens bij de oudheid van de Eysinga's, die pretendeerden hun geschiedenis negenhonderd jaar te kunnen terugvoeren: 'Hij seyde 1648 dat de Eissinga so olde edelluyden niet waeren, en de overste lieutenant Eissinga had Grettinga tot een vrouw, en sijn moeder [Lisck van Jouwsma] wass een slechte frau van Douay.'³¹⁴

Het Leeuwarder hof in vergelijkend perspectief

De kleinschaligheid van het Friese hof zowel qua gebouw als qua aantallen bewoners rechtvaardigt de vraag of er ook sprake is van hofcultuur. Wat is trouwens hofcultuur? Ph.H. Breuker beschouwt de Friese hofcultuur als 'een burgerlijke emancipatiebeweging': 'Om misbegryp út te sluten is it faaks better om yn 't plak fan hofkultuer in term dy't te direkt assosjaasjes mei keunst opropt te spreken fan in kalvinistyske boargerkultuer.'³¹⁵ Wie dat begrip zo omschrijft, ontnemt het een onderscheidend vermogen. Zo wordt de cultuur buiten het hof van Willem Lodewijk gesitueerd, wiens hof ook bevolkt werd door adellijke officieren en hofmeesters. Wat stelt het Friese hof eigenlijk voor, als we de ruim twintig man aan het Leeuwarder hof ten tijde van Willem Lodewijk vergelijken met de 20.000 personen die later verbonden waren aan het hof van Lodewijk XIV? G.R. Elton beschouwde als de enige zinvolle definitie van een hof 'that it comprised all those who at any given time were within "his grace's house"; and all those with a right to be there were courtiers'.³¹⁶ We kunnen nu wel een beroep doen op Wittgensteins familiegelijkenissen in verband met algemene termen en beweren dat zowel Versailles als het Leeuwarder hof hoofse kenmerken vertonen, maar daarmee wordt de discussie eigenlijk gesloten.³¹⁷ Toch was het verblijf te Leeuwarden van Willem Lodewijk een hof; hij had wat hijzelf noemde een hofgezin en er was een zekere aantrekkingskracht van dit hof, hoe klein het ook was.

De katholieke historicus L.J. Rogier (1894-1974) schuwde pregnante kwalificaties niet. Willem Lodewijks vader Jan de Oude noemde hij een zeloot, 'een Filips II in deutsch-reformierter Übersetzung'; Willem Frederik was 'een karakterzwak intri-

³¹³ Gloria Parendi, 520.

³¹⁴ Gloria Parendi, 645, 490.

³¹⁵ Breuker, 'Hofkultuer', 43. Dat Friesland trouwens relatief weinig aan de letteren en de schilderkunst heeft kunnen bijdragen kan ook statistisch worden verklaard: in dit gewest woonde altijd minder dan tien procent van de inwoners van de Republiek. Faber, *Drie eeuwen Friesland*, II, 413. Culturele bloei vindt nu eenmaal in grote steden plaats en niet op het platteland. Leeuwarden wordt zelfs niet vermeld in: S. Schama, *The Embarrassment of Riches. An Interpretation of Dutch Culture in the Golden Age* (New York 1987).

³¹⁶ Aangehaald in: R.G. Asch, 'Introduction: Court and Household from the Fifteenth to the Seventeenth Centuries', in: R.G. Asch en A.M. Birke, red., *Princes, Patronage, and Nobility. The Court at the Beginning of the Modern Age c. 1450-1650* (Oxford 1991) 1-40, aldaar 8.

³¹⁷ Vgl. A. Blok, Wittgenstein en Elias, *een methodische richtlijn voor de antropologie* (Amsterdam 1976).

gant van geringe begaafdheid'. De Friese tak van de Nassaus leefde op een lager plan van welstand en in veel provincialere stijl dan de Hollandse. De Friese heren wekken de indruk slechts producten te zijn van een eenzijdig op het krijgswezen gerichte opvoeding in de stijl van de Duitse vorstenhuizen. Hun brieven 'openbaren een gebrekkige ontwikkeling'. Zij zijn typisch eenvoudigen, die nooit de blik over de heining van hun eigen confessie slaan.³¹⁸ Rogiers retorische stijl en katholieke voorin genomenheid deden ook hier afbreuk aan het beeld van de door hem beschreven personen.³¹⁹

Maar voor een deel heeft Rogier gelijk. Het hofleven in Leeuwarden was eenvoudig, de oorlog vergde veel van de tijd van Willem Lodewijk, geldgebrek maakte een ostentatieve levensstijl onmogelijk, zo Willem Lodewijk die al gewent had. Rivaliserende hovelingen vinden we in Leeuwarden niet en het Friese hof is altijd veel eenvoudiger geweest dan het Hollandse.³²⁰ Willem Lodewijk was, anders dan zijn oom Willem van Oranje, geen *grand seigneur*.³²¹ Hij leefde in Leeuwarden niet als een Italiaanse *cortegiano* of een Franse *honnête homme*. Willem Lodewijk was een ernstig gereformeerd man; hij zou bij wijze van spreken zijn oom Willem van Oranje niet nagezegd hebben: *Sum calvus et calvinista* – ik ben kaal en calvinist – en zo wil ik sterven.³²²

Willem Lodewijks bijdrage aan het *album amicorum* van Emanuel van Meteren of van Homme van Harinxma thoe Slooten kunnen we moeilijk als een uiting van hofcultuur beschouwen.³²³ Toch vormen deze inscripties een van de weinige voorbeelden van een min of meer literaire uiting van Willem Lodewijk. Aan zijn hof zal niet uitbundig zijn gedanst of toneel gespeeld, zoals er in Friesland trouwens in vergelijking met Holland weinig aan het toneel werd gedaan.³²⁴ Willem Lodewijk was geen

³¹⁸ Rogier, 'Oranje en de Nederlandse staat', 272-274. Een soortgelijk *judicium* in: Schilling, 'Orange Court', 445.

³¹⁹ Zie vooral Spanninga's weerlegging in: Spanninga, 'Beeld en zelfbeeld'.

³²⁰ Vgl. Keblusek en Zijlmans, red., *Vorstelijk vertoon*, *passim*.

³²¹ Vgl. Van Schelven, *Willem van Oranje*, 11.

³²² Gosses, 'Willem van Oranje', 484.

³²³ H.C. Rogge, 'Het Album van Emanuel van Meteren', *Oud-Holland* 15 (1897) 159-192, aldaar 177. Willem Lodewijk schreef in dit album in 1577 een citaat van Seneca: 'Pulchrum est eminere inter illustres viros, etc' (Schoon is het uit te blinken temidden van uitstekende mannen). Lodewijk Günther in 1596 in Londen: 'Nec sorte nec morte' (noch door het lot, noch door de dood). In het album van Van Harinxma thoe Slooten schreef Willem Lodewijk: 'Scientia rei militaris non nisi ab armipotentis dono proficiscitur ... dat cui vult' (kunde in het krijgswezen ontstaat enkel als beloning voor de dappere ... ze schenkt aan wie ze wil). H. Baerd van Sminia, 'Overzicht van twee alba amicorum uit de XVIIe eeuw', *De Vrije Fries* 8 (1859) 62-76, in het bijzonder 109-138, 209-240, 120. In 1591 schreven ook Ernst Casimir, Lodewijk Günther en Everard van Reynd in dit album.

³²⁴ In de kring van legerofficieren werd af en toe door Engelse komedianten een stuk opgevoerd; ook in 1612 in Harlingen bij de aankomst van een Nassauer. Ook bij de bruiloft van Ernst Casimir en Sophia Hedwig werd toneel gespeeld door Engelse komedianten: Ph.H. Breuker, 'Ingelske komedianten yn Fryslan (1592-1645)', *De Vrije Fries* 65 (1985) 21-28, in het bijzonder 21-23. Tijdens het stadhouderschap van Willem Lodewijk vinden we een tiental verwijzingen naar het optreden van toneelgezelschappen: Y. Poortinga, 'It toaniel yn Fryslan yn 'e 17e ieu', *De Vrije Fries* 42 (1955) 107-117, aldaar 108. Maar dit is slechts een fractie van wat in Holland gebeurde. Vgl. F.C. van Boheemen en Th.C.J. van der Heijden, '“De verlossinghe van die stede”: rederijkers en feestcultuur tijdens de Opstand', *De Zeventiende Eeuw* 10 (1994) 177-179, 207-215. Vgl. ook de aantallen in: W.P. Blockmans, *Mobiliteit van cultuurdragers. Zwaartepunten in de Bourgondische Nederlanden* (Zutphen 1981) 18, voor een halve eeuw eerder.

mecenas, zoals Frederik Hendrik,³²⁵ aan het Friese hof werden geen Franse toneelstukken opgevoerd, zoals aan het Hollandse hof.³²⁶ Tijdens het leven van de stadhouder werd de rederijkerskamer *Och mochtet rijsen!* in 1619 te Leeuwarden verboden omdat er rooms-katholieke toneelstukken werden opgevoerd.³²⁷ Wel werd de stadhouder in Leeuwarden eens feestelijk ingehaald door deze rederijkerskamer, vermoedelijk muzikaal ondersteund door het belangrijke *Collegium musicorum*.³²⁸ Bij een inname van een stad wilde een jong student nog wel eens een Latijnstalig lofdicht op Willem Lodewijk en Maurits schrijven.³²⁹ Maar deze georganiseerde en incidentele uitingen van feestvreugde zijn in aantal en omvang niet te vergelijken met die te 's-Gravenhage, waar bijna ieder jaar tot het Twaalfjarig Bestand een door Willem Lodewijk en Maurits gewonnen veldslag door de rederijkers met *tableaux vivants* werden herdacht.³³⁰ Ook woonde en dichtte Jan Jansz. Starter (1593-1626) in Leeuwarden en was hij lid van de genoemde rederijkerskamer.³³¹ Maar aan het hof verbleef geen *poeta laureatus*, geen bibliothecaris als bij Frederik Hendrik³³² of een hofhistoricus.³³³ Ook gaf de stadhouder geen opdracht om een *Tableau de l'histoire des princes et principauté d'Orange* te schrijven van bijna duizend folio's.³³⁴ Maskerades en riddertoernooien werden in Leeuwarden niet gehouden. We vinden hier geen dwergen als hofnarren en troeteldieren.³³⁵ Willem Lodewijk kon geen hofprediker benoe-

325 Al was diens mecenaat vrij beperkt. Zijn hof onderhield nauwelijks contact met het toonaangevende culturele centrum Amsterdam. H. Wassenaar, 'Gedroomd hofleven', *Virtus* 5 (1998) 20-25, aldaar 21.

326 M. Keblusek, 'Boeken aan het stadhouderlijk hof', in: Keblusek en Zijlmans, red., *Vorstelijk vertoon*, 143-152, aldaar 147 e.v. De remonstrantsgezinde Caspar Barlaeus kreeg als 'hofdichter' van Frederik Hendrik een jaargeld van 600 gulden dankzij de bemiddeling van Constantijn Huygens (aldaar 148).

327 Ph.H. Breuker, *Friese cultuur in de jonge Republiek. Een historisch interpretatiekader* (Leiden 1991) 12, en Ph.H. Breuker, 'De godstsjinstich-politieke ûndergong fan de Ljouwerter rederikerskeamer yn 1619', in: N. Arhammer en anderen, red., *Miscellanea Frisica. In nije bondel Fryske stúdzjes, een nieuwe bundel Friese studies, a new collection of Frisian studies* (Assen 1984) 411-422.

328 J.H. Brouwer, *Jan Jansz. Starter* (Assen 1940) 21. Over de oprichting: Ph.H. Breuker, 'It Ljouwerter collegium musicorum waard oprjochte yn 1593', *Út de Smidte fan de Fryske Akademy* 16, 1 (1982) 14.

329 De Westfaalse student theologie Patroclus Bockelman te Franeker schreef bij de inname van Groningen in 1594 een *Triumphus Groninganus*, zoals ook Johannes Bogerman op achttienjarige leeftijd deze gebeurtenis bezong. Deze gelegenheidspoëzie ter ere van een 'blijde inkomste' maakt Willem Lodewijk nog niet tot een 'patroan en breahear fan de earne alumni fan de alma mater': P. van Tuinen, 'Fictio facit poetam (Latynske hofkesjongers yn 17de-ieusk Frisia)', *It Beaken* 47 (1985) 97-123, aldaar 98; zie voor de gedichten: aldaar 112-113, noot 4-5.

330 Van Boheemen en Van der Heijden, 'Verlossinghe', 210.

331 In de opdracht van zijn *Lyc-klacht* schreef Starter over de stadhouder: 'Den Vader ende Voorstander des Vaderlandts, den Oprechter ende bevestiger onses vervallene Vryheyts (wiens Loflijcke ghedachtenisse, geen Euvven uyt de ghemoeden der danc-schuldighe Vriesen behoorde te vvischen)'. Wellicht dichtte Starter gewoon uit commerciële motieven. Hij had een winkel, ging slecht met geld om en maakte schulden. Zie: J.J. Kalma, 'Hwerom kaem J.J. Starter nei Ljouwert ta?', *It Beaken* 15 (1953) 221-226.

332 Keblusek, 'Boeken', 143.

333 Wel droeg Ubbo Emmius de tweede decade van zijn *Rerum Frisicarum Historiae* op aan de stadhouder. *Briefwechsel des Ubbo Emmius*, Brugmans en Wachter ed., I, 144 e.v.

334 Keblusek, 'Boeken', 150.

335 Vgl. J. Verberckmoes, 'Klein, maar niet duur. Dwergen aan het aartshertogelijk hof', *De Zeventiende Eeuw* 6 (1990) 42-48.

men, zoals Frederik Hendrik.³³⁶ Het aanleggen van tuinen hield hem niet bezig, wel 'het sluiten van de tuin der Zeven Provinciën'.³³⁷ De afwezigheid van een echtgenote heeft in het geval van Willem Lodewijk zeker bijgedragen tot een sober hofleven. Een leven met vele wisselende seksuele contacten als zijn neef Maurits heeft Willem Lodewijk niet geleid.³³⁸ Anders dan de latere stadhouder Willem Frederik bezweek Willem Lodewijk niet voor de Sirenen van hofdames, gokken en drank. Een enkele maal vinden we een vermelding van een portret van de stadhouder.³³⁹ Willem Lodewijk was geen patroon onder wiens *aegis* beroemde beeldende kunstenaars werkten. Voornamelijk schilders aan het hof komen we niet vaak tegen.³⁴⁰ Wel schilderde de graveur en schilder Pieter Feddes uit Harlingen, die mogelijk rooms-katholiek was,³⁴¹ de stadhouder. Een katholieke schilder als Wybrand de Geest, die Willem Frederik en tal van andere Nassaus schilderde, kunnen we niet aan Willem Lodewijks hof verwachten. Van Willem Lodewijk zijn een veertig afbeeldingen bekend. Vrijwel alle gemaakte latere afbeeldingen van de stadhouder berusten op het werk van Michiel Jansz. van Mierevelt (1567-1641), hofschilder van Maurits, die in Delft zijn atelier had. De bescheiden Willem Lodewijk zal niet de behoefte hebben gehad 'om de glorieuze momenten uit zijn carrière in staatsieportretten vast te laten leggen'.³⁴²

Een vergelijking van het Leeuwarder hof met andere grote Europese hoven als dat van Lodewijk XIV tijdens het *ancien régime* is weinig zinvol.³⁴³ Wie, als Elias, een eerste blik werpt op de gebouwen van Versailles, ziet een complex dat vele duizenden personen kon herbergen.³⁴⁴ Ook het grote hof van Rudolf II (1576-1612) is van een zo totaal andere orde, dat een vergelijking zinloos is.³⁴⁵ Leeuwarden draaide als stad niet rond het hof, zoals dat in Spanje tijdens Filips IV met Madrid het geval was.³⁴⁶ Voor het hof van Willem Lodewijk geldt de typering die van de kleinere Duitse vorstenhoven in de vroegmoderne tijd is gegeven: 'Immerhin lässt sich der deutsche Hof der

³³⁶ In 1632 kreeg Frederik Hendriks hofpredikant André Rivet het terecht exorbitant genoemde traktement van 3600 gulden. J. Zijlmans, 'Aan het Haagse hof', in: Keblusek en Zijlmans, red., *Vorstelijk vertoon*, 31. Dat salaris was tienmaal zo hoog als het traktement van een Friese dorpspredikant.

³³⁷ P.J. van Winter, 'De Hollandse Tuin', *Het Kunsthistorisch Jaarboek* 8 (1957) 29-121.

³³⁸ Vgl. Van Deursen, 'Maurits', 124.

³³⁹ De schilder mr. Adriaen Cornelisz. Ruts te Leeuwarden had onder meer een portret van Willem Lodewijk en de raadsheer Johan van den Sande in zijn huis hangen: D.J. van der Meer, 'Schilders in Friesland in de 16e eeuw', *De Vrije Fries* 46 (1964) 214-256, aldaar 240-241.

³⁴⁰ De schilder Hans de Clercq, een Vlaming, was de zoon van Hans Clercq de Oude, die 'conciërge van 't Hof van zijn Genade was'. A. Wassenbergh, *De portretkunst in Friesland in de zeventiende eeuw* (Lochem 1967) 20-21.

³⁴¹ Ph.H. Breuker, 'Literatuer yn Fryslan 1540-1666. 2. Pieter Feddes (Harlingensis)', *Út de Smidte fan de Fryske Akademy* 19,3 (1985) 30.

³⁴² Nonner-Hienkens, 'Willem Lodewijk', 31 en 32.

³⁴³ Elias, *Hofsamenleving*, 56: 'In zo'n "hof" waren honderden en vaak duizenden mensen op één plaats verenigd door een eigenaardige dwang die zichzelf en buitenstaanders zowel op zichzelf als op elkaar uitoefenden.' Mörke, 'Hof van Oranje', 59. Zie vooral: Duindam, *Mythes of Power*.

³⁴⁴ Elias, *Hofsamenleving*, 117.

³⁴⁵ Vgl. R.J.W. Evans, *Rudolf II and his world. A Study in Intellectual History 1576-1512* (tweede druk, Oxford 1984).

³⁴⁶ J. Brown en J.H. Elliott, *Een paleis voor de koning. Het Buen Retiro en het hof van Filips IV* (Amsterdam 1993) 38.

Afb. 25 *Arte et Marte*, tekening met inscriptie van de legeraanvoerder Jacques Wijts in het album amicorum van de latere burgemeester van Harderwijk Ernst Brinck d.d. 24 april 1607. De half-geleerde/half-soldaat toont de combinatie van wetenschap en krijgskunst.

frühen Neuzeit vorläufig als Haushalt eines fürstlichen Herrschers definieren.³⁴⁷ Het Leeuwarder hof is een voorbeeld van het hoftype 'hausväterliche Hof': een vorstelijk hof waar niet de gloire of de ceremoniën centraal stonden, maar waar de 'Landesvater' een deugdzaam leven van 'guter zucht, tugend, gottesfurcht und erbarkeit' leidde, tot voorbeeld van zijn onderdanen.³⁴⁸ Voor Duitse hoven wordt deze matigheid in verband gebracht met Luther, voor Willem Lodewijk en zijn medestanders moeten we denken aan het gereformeerd protestantisme als basis voor deze vorm van 'Innerweltliche Askese'. Verwonderlijk is het niet dat een vorst, die een deugdzaam leven leidde als voorbeeld voor de onderdanen, door Starter in een gedicht met

³⁴⁷ Bauer, *Die höfische Gesellschaft*, 9.

³⁴⁸ 'Grundlegend für den hausväterlichen Hof ist zunächst, dass er nicht so sehr als Ausdruck fürstlicher Gloire verstanden werden wollte, sondern in allererster Linie als herrschaftlicher Haushalt angesehen wurde, in dessen Rahmen der Fürst als Landesvater ein tugendhaftes Leben führte, das als Vorbild für die Untertanen fungieren sollte'. Bauer, *Die höfische Gesellschaft*, 66, 67.

‘ons vader’ werd aangesproken,³⁴⁹ en voortleeft als ‘ús heit’.³⁵⁰ Vermoedelijk vinden we over het hof van Willem Lodewijk geen contemporaine zegswijzen waarin de hypocrisie aan een hof werd gehegeld (‘nahe bei Hofe ist nahe bei der Hölle’ of ‘*exeat aula, qui vult esse pius*’ (laat wie vroom wil blijven het hof verlaten)).³⁵¹

Ik zie bij Willem Lodewijk vooral, net als bij Willem Frederik,³⁵² politieke cultuur, waarmee eenvoudig gezegd is, dat Willem Lodewijk zijn leven als militair, evenals vele verwanten, in dienst heeft gesteld van de bevrijding van de noordelijke gewesten en de opbouw van de Gereformeerde Kerk.³⁵³ Willem Lodewijk heeft geen theoretische bijdragen geleverd aan de calvinistische verzetstheorieën, hij schreef geen politieke of intellectuele pamfletten ter rechtvaardiging van zijn eigen handelwijze, sterker nog, hij heeft geen enkel werk in druk nagelaten. Willem Lodewijk was een man van de praktijk: schansen, aanvallende strategieën, zorg voor discipline onder de soldaten, fondsen werven en beteugelen van de wreedheid, ook van de eigen soldaten, aandacht voor het voorkomen van plunderingen na behaalde successen.

Hofcultuur bij Willem Lodewijk was vooral ook militaire cultuur. Bij Willem Lodewijk lag de nadruk op het laatste substantief van Castigliones ideaal van de combinatie *arte et marte*.³⁵⁴ Boeken uit de klassieke oudheid werden aan het hof gelezen en vertaald in dienst van de strijd tegen Spanje. Zoals het hof van Maurits als een legerkamp is getypeerd,³⁵⁵ zo zou, gechargeerd gezegd, het Friese hof als een zeer kleine Ritterakademie met een ruitserij kunnen worden beschouwd,³⁵⁶ waar de liefde voor paarden domineerde. Ook Frederik Hendrik moest in 1602 naar de Friese stadhouder ‘ten einde deselve hem tot het commandement wat fasonneren soude’.³⁵⁷

Bij bestudering van hoven kunnen het vorstelijk vertoon en het ‘gedroomde hofleven’³⁵⁸ het zicht op de betekenis van deze hoven in de Republiek belemmeren. De aan-

349 Breuker, *Friese cultuur*, 13.

350 Breuker, *Friese cultuur*, 25, noot 58, waarin verwezen wordt naar de *Kerkelijke Geschiedenissen* (Leiden 1650) 1159, van Jacob Trigland, waar Willem Lodewijk ‘Hayte’ wordt genoemd.

351 R.J.W. Evans, ‘The Court: A Protean Institution and Elusive Subject’, in: Asch en Birke, red., *Princes, Patronage, and the Nobility*, 481–491, aldaar 484.

352 Zie: Kooijmans, ‘Haagse dames en Friese heren’.

353 Vgl. de beschouwing van Willem Frederik uit 1647 over het aandeel van zijn voorouders aan de Republiek in: Gloria Parendi, 368: ‘Wij hebben onse goederen, Godtloff sulke reputatie, dat wij alletijt kunnen wel geraecken en door den oorloch voortkomen. Hebben onse voorolders yet gemeriteert aen het landt, daerin hebben se wel gedaen en de saeck door Godes segen tot een goet einde gebracht, en doe alle werelt vluchtete, doe quamen die in ’t landt en hebben het staende gehouden; hadden die doe nae Hamburch, Bremen, Embden en andere plaetzen gevlucht en in ballinschap gebooren geweest, waer soude de vrieheit wesen, waer soude de religie en de Unie sijn.’ De politieke cultuur van gereformeerden als Alting, Emmius en Christoph Pezelius (1539–1604) in geschrifte ten tijde van Willem Lodewijk is goed geanalyseerd, met een sterke nadruk op de eschatologische stemmingen van de auteurs, in: H. Schilling, ‘Calvinismus und Freiheitsrechte. Die politisch-theologische Pamphletistik der ost-friesisch-groningschen “Patriotenpartei” und die politische Kultur in Deutschland und in den Niederlanden’, *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 102 (1987) 403–434.

354 Vgl. Wassenaar, ‘Gedroomd hofleven’, 21.

355 R.E. van Ditzhuizen, *Oranje-Nassau. Een biografisch woordenboek* (tweede druk, Haarlem 1998) 199.

356 Vgl. P. Münch, *Lebensformen in der frühen Neuzeit 1500 bis 1800* (Frankfort-Berlijn 1992) 82–84.

357 Waterbolk, ‘Willem Lodewijk als opvoeder’, 176.

358 Wassenaar, ‘Gedroomd hofleven’, 23, spreekt zelfs van een façade.

wezigheid van het Haagse hof vormde niet de aantrekkingskracht van de Republiek. Buitenlanders kwamen voor Leiden als hét centrum van geleerdheid en de metropool Amsterdam als centrum van wereldhandel. Den Haag was ook een groot bestuurlijk centrum: Staten van Holland, gerechtshof, instellingen van de Generaliteit, stad van ambassadeurs; met als gevolg een rijke bovenlaag.³⁵⁹ Ook daarom kwamen velen naar Den Haag.

Voor Friesland heeft waarschijnlijk hetzelfde gegolden: de buitenlanders kwamen niet naar het Friese gewest vanwege de aanwezigheid van het hof van Willem Lodewijk. Studenten kwamen vanwege de Franeker universiteit, de doopsgezinden vestigden zich in Harlingen vanwege de nijverheid, buitenlandse militairen, Engelsen vooral, kwamen naar het Noorden, niet vanwege het hof van Willem Lodewijk, maar vanwege zijn bevelhebberschap van het Friese regiment waarin zij dienden en hun soldij verdienden. Juristen van buiten Friesland werden raadsheer in het Hof van Friesland. Tijdens Willem Lodewijks leven kwamen enkele schilders en dichters naar de Friese hoofdstad, niet omdat de stadhouder hun mecenas was, maar omdat Leeuwarden expandeerde en er geld te verdienen viel. Theologen droegen hun geschriften ook op aan de stadhouder en Gedeputeerde Staten van Friesland met de bedoeling om een verering in carolusguldens te ontvangen.³⁶⁰

Toch is hiermee nog niet alles gezegd. In vergelijking met vele Europese hoven was het hof van Willem Lodewijk uiterst bescheiden; om nog maar te zwijgen van hoven die wij uit de geschriften van antropologen kennen.³⁶¹ Ook de hoven van Maurits en Frederik Hendrik kenden een veel grotere allure dan de Friese. Niettemin heeft dit bescheiden hof van de stadhouder ook in Friesland, ondanks de ondergeschikte positie van de stadhouder als dienaar van de machtige Staten van Friesland, een zekere aantrekkingskracht *sui generis* gehad. Die aantrekkingskracht werd nog versterkt doordat Willem Lodewijk werd beschouwd als de tweede redder van de Provinciën; de eerste was Willem van Oranje, de grondlegger van een nieuwe staat.³⁶² Zouden Friese edelen eenzelfde minachting jegens Willem Lodewijk hebben gehad als Tjalling van Eysinga eens in de richting van Willem Frederik liet zien: ‘wat bruyt ons die lytse stadtholder’?³⁶³

Lieden in verschillende functies zochten een entree aan het hof. Zo wilde in 1603 de gereformeerde landsgeschiedschrijver Bernardus Furmerius (1542–1616) een bezoek brengen aan het hof in Leeuwarden. De secretaris deelde hem mee dat de stadhouder ziek was. Maar Furmerius had juist van een bediende gehoord dat Willem

³⁵⁹ Gebaseerd op het voortreffelijke artikel van W. Frijhoff, ‘Het Haagse hof in nationaal en internationaal perspectief’, in: Koblusek en Zijlmans, red., *Vorstelijk vertoon*, 10–17, aldaar 11. In dit korte opstel worden de allures en de mérites van het Haagse hof tot ware proporties teruggebracht. Zie ook: Wassenaar, ‘Gedroomd hofleven’.

³⁶⁰ Bogerman vertaalde in 1608 een geschrift uit het Frans tegen de jezuïeten, opgedragen aan de stadhouder en Gedeputeerde Staten. Hij kreeg van het college [van Gedeputeerden] honderd dalers uitgekeerd. *Tresoor*, Archief Gedeputeerde Staten, G10, 3, 19 augustus 1608.

³⁶¹ Vgl. C. Geertz, *Negara. The Theatre State in Nineteenth-Century Bali* (Princeton 1980) 13 over de ceremoniën in het negentiende-eeuwse Bali: ‘Power served pomp, not pomp power’.

³⁶² Van Deursen, *Willem van Oranje*, 81.

³⁶³ Gloria Parenti, 488.

Lodewijk met een officier een partijtje schaak speelde. Later werd hij meer dan eens aan tafel genodigd, onder meer in gezelschap van de uit Brugge afkomstige Nicolaus Mulerius, die later aan Willem Lodewijks sterfbed stond. Een ontvangst aan het hof werd door Furmerius op prijs gesteld.³⁶⁴ De *mercator sapiens* Daniël van der Meulen onderbrak een reis van Bremen naar Leiden om de stadhouder een bezoek te brengen in Leeuwarden. Hij schonk Willem Lodewijk een boek over oorlogstactiek en deelde hem mee dat hij graag boeken voor hem zou bestellen op de Venetiaanse boekenmarkt.³⁶⁵ Van Reyd wilde de stadhouder graag dienen, ook al ontving hij soms meer dan twee jaar geen salaris. Vervou was een dienstbaar edelman aan het hof, die de stadhouder oprecht vereerde. Uit Emmius' beschrijving van de *convivia* aan het hof blijkt dat de gasten aldaar graag verschenen.

In de Friese context was het stadhouderlijk verblijf van Willem Lodewijk omvangrijker dan dat op de ongeveer tweehonderd adellijke stinzen of states.³⁶⁶ In de Friese context had ook het bescheiden hof van Willem Lodewijk een uitstraling die nu eenmaal bij een hof hoort. De notie eer zal zeker een rol hebben gespeeld, ook rond dit kleine hof. In het hofreglement stond immers vermeld dat de leden van het 'hofgezind' de eer en het profijt van het hof moesten zoeken.³⁶⁷ Bovendien had Willem Lodewijk persoonlijk gezag, onder meer vanwege zijn successen in de strijd tegen Spanje.³⁶⁸ Willem Lodewijk was bovendien graaf van Nassau en dankzij die titel nam hij de hoogste plaats in binnen de toenmalige adellijke hiërarchie. Voor Friese edellieden was een plaatsje als hofjonker aantrekkelijk, om zichzelf wil, maar wellicht ook als opstapje naar een leidinggevende functie in het leger. Bij de latere Willem Frederik was het een komen en gaan van grietmannen of zij die dit ambt begeerden, gereformeerde en katholieke edelen, die de stadhouder soms tot wanhoop brachten.³⁶⁹ Maar ook Willem Lodewijk was al betrokken bij geschillen om ambten,³⁷⁰ want tijdens zijn leven werd er al driftig gekuipd om stemmen en ambten.³⁷¹

³⁶⁴ Waterbolk, *Twee eeuwen*, 79, en D.W. Kok, 'Een late roeping. Het leven van de historicus Furmerius', *De Vrije Fries* 76 (1996) 55-66, aldaar 60.

³⁶⁵ Waterbolk, 'Terug naar Everard van Reyd', 31.

³⁶⁶ Vgl. R.L.P. Mulder-Radetzky en B.H. de Vries, 'Groot Terhorne' te Beetgum. 'Een der schoonste buitengoederen van dit gewest' (Alphen aan den Rijn 1984) 13, waar in 1657 een zevental personeelsleden worden vermeld voor deze adellijke state in Beetgum.

³⁶⁷ Vgl. Kuiper, 'Profijt', voor Willem Frederiks hof.

³⁶⁸ J. Heringa, 'Zelfstandig geweest in de Republiek, 1603-1748', in: J. Heringa en anderen, red., *Geschiedenis van Drenthe* (Meppel-Amsterdam 1985) 373-442, aldaar 403. Vgl. Van Reyd in een brief uit Leeuwarden aan Jan de Oude, d.d. 31 mei 1590: 'das nemlich S.G. nit allein von freunden und patrioten geliebet und geëhret, sondern auch von den feinden selbst respectiert und gerhuemet wirt: von freunden, indem sie S.G. alzeit ungern aus der provinci verreisen laszen und zu dero widerkhunft, sonderlich wan der feindt fürhanden ist, sich mehr erfreuen als ob sie mit ein regiment knecht versterckt und entsetzt wurden'. Groen ed., *Archives*, IIe série, 2, 138. Willem Frederik schreef zijn benoeming tot stadhouder in Friesland onder meer toe aan de liefde van de edelen, eigenerfden en de gemeenten in Friesland voor zijn oom Willem Lodewijk. Spanninga, 'Beeld en zelfbeeld', 59.

³⁶⁹ Gloria Parenti, *passim*.

³⁷⁰ J. Visser, 'Boarnen foar "parlementaire" skiednis foar 1795', in: Ph.H. Breuker en M. Zeeman, red., *Freonen om J.J. Kalma hinne. Stúdzjes, meast oer Fryslan, foar syn fiifensantichste jierdei* (Leeuwarden 1982) 238-251, aldaar 238-239.

³⁷¹ In 1601 merkte een tijdgenoot op dat 'de ambten werden uitgedeeld met gebedelde, gekochte of geruilde

Tot besluit

In dit artikel heb ik het hof en het leven van één Friese stadhouder beschreven. Dat leven werd bepaald door de oorlog. Het leven als militair en het karakter van Willem Lodewijk impliceerden een eenvoudig hofleven, zoals het hofreglement uit 1595 duidelijk maakte. We stuitten op de rol van familierelaties (de families Vervou en Eysinga), uitwisseling van geschenken en enkele gunstenverdelingen,³⁷² zoals dat aan hoven gebruikelijk was.³⁷³ De edelman Vervou en zijn verwanten speelden aan dit hof een rol van betekenis. Dankzij de nagelaten geschriften van Vervou en de lijkrede van Emmius konden we een glimp opvangen van wat zich achter de coulissen van het Friese hofleven afspeelde.³⁷⁴

Veel algemene uitspraken die wij van elders kennen over hoven en intellectuele entourage, mecenaat, patronage, ceremoniën, rituelen, figuraties, 'interdependentievelichtwerk', inner circle, afhankelijkheidsverhoudingen, favoriete hovelingen, factiestrijd, 'instrumentele vriendschappen' en dergelijke heb ik in relatie tot de hofcultuur in het algemeen niet gedaan. Ik vermoed dat de met overkill bedreigde geschiedschrijving van de hofsamenlevingen vooralsnog het best gediend is met een concrete beschrijving van een vorst, zijn hof, zijn familie en zijn omgeving in relatie tot de speelruimte die hem door de politieke constellatie werd geboden of die hij, als wellicht elders in Europa, met zijn hof kon domineren.

Als achttienjarige had Willem Lodewijk zichzelf een doel gesteld. Seneca, Calvijns eerste liefde, schoot hem bij de formulering ervan te hulp: schoon is het uit te blinken temidden van uitstekende mannen.³⁷⁵ Op zijn wijze wilde de Friese stadhouder uitblinken. Zijn hof had geen hoofse allures. Rond de dis werd een bescheiden ritueel opgevoerd. Aan Willem Lodewijks tafel schoven geleerde mannen aan, uitgenodigd door de stadhouder zelf. De disgenoten van stadhouder Willem Lodewijk waren bij voorkeur geleerde en gereformeerde mannen, onder wie Emmius, Vervou en Van Reyd belangrijke personen zijn geweest. Bij Willem Lodewijks vertrouwelingen gingen studeerkamer en velddienst met een groot gevaar voor eigen leven in elkaar over.³⁷⁶ Niet bij bed-, maar bij tafelgenoten is de hofcultuur van Willem Lodewijk te vinden.³⁷⁷

stemmen; 't was een tijdskorting om te zien wat kunsten, praktijken, fijne zetten en dwarsdrijfverijen hierbij voorkwamen, vooral wanneer de stemmen staakten'. G.J. Guibal, *Johan Willem Friso en zijn tijd* (Amsterdam 1938)

51. Vgl. Breuker, 'Court culture', 74-75, noot 7.

372 Vgl. M. Hartgerink-Koomans, *Het geslacht Ewsum. Geschiedenis van een jonkersfamilie uit de Ommelanden in de 15e en 16e eeuw* (Groningen-Batavia 1938) 332 e.v.

373 R. Vierhaus, 'Höfe und höfische Gesellschaft in Deutschland im 17. und 18. Jahrhundert', in: E. Hinrichs, red., *Absolutismus* (Stuttgart 1986) 116-137, aldaar 118.

374 Vgl. Elias, *Hofsamenleving*, 69.

375 Rogge, 'Album', 177. Vgl. Waterbolck, 'Everard van Reyd', 122. Vgl. hierboven noot 323.

376 Waterbolck, 'Met Willem Lodewijk aan tafel', 310, met enkele voorbeelden.

377 Waterbolck, 'Met Willem Lodewijk aan tafel', 301.

Bijlage: het hofreglement uit 1595*

Hoffmeester Onsen hoffmeester sal ock op onsen stal ende al tgeene daeraen gehoorende goede acht ende opsicht hebben daermede onse peer[d]en getracteert, te rechter tijt gereden, gevoodert ende gedrenckt worden wij sulcx behoort ende sal onsen rentmeester alle wecken pertinentlijck doen overleveren, aenteckenen die rekinge van alles wat een iegelijcke wecke aen haver ende stroo is opgegaen, als ock hoeveel peerden deselve weeck zijn gevoedert ende ofter enige afgegaen ofte aencommende, ende andersijns aen de sadelen, thomenbeslach ende andere oncosten diewelcke in onsen stal sijn op gegaen omme deselve mit onse camer- ende keuckenrekeningen in ijder somme te brengen, ordeneren ende bevelen hiermede allen onsen piequeren ende allen pallfrenieren ende staldienaeren op pene van casatie onsen hoffmeester in't geene hij hem van onsent wegen sal bevelen gehoorsamich te obedieren.

Voorts sal de hoffmeester goede acht hebben op onsen edeljongens, dieselve in goede disciplien ende tucht holden daermede sij soo dieselvige eenige ontocht ofte etwas ongeburlick deden ende op ons niet en wachten als sulcx behoort, sal dieselve als dan inden stal midt roeden gecasteijt worden, ofte sunsten nae gelegenheijt van de sacke gestrafft worden.

Rentmeester Ende opdat in't ontfangen ende vuytgeven van onsen penningen een stedige, goede rechtigheijt mogen onderhouden worden, so sal eerstelijck onsen penningenmeester geen penningen ontfangen sonder voorweten onses hoffmeester, diewelcke van allen ontfanck sal conterregister ende note houden ende mede alle rekinge desten ordenlijcker ende bestendiger gehouden ende gedaen mogen werden ende voorts van desen sijnen ontfanck met eenen penningh vuyt t' geven tenseij een grote somme boven theijn gulden bij onse ordonnantie ende quitantie op dieselve ende wat onder thien gulden is bij ordonnantie van onsen hoffmeester met behorlicker quitantie daeronder om daermede te bewijsen waer ende aen wien die penningen van sijnen ontfanck gebleven sijn waeraff ende vuytgevens an onsen hoffmeester goede rekinge, bewis ende reliquia te doen ende sal onse hoffmeester niet alleen van dese rekinge mar ock van allen anderen rekinge ad ipsum allen rapport doen. //

Dispensier Voorts belasten ende bevelen wij expreslijck onsen kouckenschrifer ende dispensier dat hij op onse koucken goede acht ende sorge sal dragen ende alle tgeene hij totter koucken sal selfs incoopen ende niet van anderen laten incopen ofte halen hetsij van wittbroet, vleisch ofte vischen dat tselve ock bij onsen cock behorlick toegericht ende vuytgericht werde als sulcx behoort ock goede acht te hebben dat niet wtgedragen noch ock beij onsen cock ofte kouckenjongens yetwes verguist werde ende so dergelicken onraet geschiede tot onsen schade ende achterdeel sal de voorseijde keuckenschrifer ende dispensier zulcx wetende schuldich sijn onsen hoffmeester tselve aen te denen.

Item sal die voorseijde dispensier goet register holden van al tgeene dat hij tot onse kucken sal ingecoft hebben ende daervan een besonder register oprichten in dewelcke rekinge sal hij niet alleene berekenen dat hij ingecoft heeft, sonder ock wat bij onsen leeveranciers is worden geleverd, tselve specifivie te berekenen, ordonneren ende bevelen mits desen onsen dispensier dat hij sonder eenige faulte alle wecken aen onsen hoffmeester zijne kuckenrekening sal doen, daermede wij weten mogen wat op eenen iegelicken dach ende in een geheel weck in onse kucken opgegaen zij.

Item sal de voorseijde dispencer een besonder register houden van al tgeene wat tot onser kucken vereert ende geschenckt wordt ende de vellen van de beesten welcke tot onser kucken

gewecht sullen worden sal de voorseijde dispenseir vercoopen ende tgelt daeraffcomende in handen 's peningmeesters leveren, dergelicken ock wat van vet ofte met daeraff soude mogen comen, tselve tot onsen besten nut ende oorbaer t' gebrucken.

Item sal onsen dispeseir van maltijt te maeltijt wanner de spise naer onsen disch gedragen wordt, in onser kucken erschijnen ende vlijtige opsicht hebben oft al tgeene hij opgecoft heeft ock bij onsen kock toegericht sij so alst behort, ende als dan sonderlinge acht hebben dat in't op ende afdragen van die spise. //

Ende sal die voorseijde salknecht op onse hoffmeester ende der dienaers disch wachten, die-selve decken, wijn, bier, broot naer ordonarij ende taxt als sulcx hem bij onsen hoffmeester sal geordienert worden vuijt te rieken ende sal niet toelaeten dat iemandt vremdens in onse sal kannen eeten sonder voorweten des hoffmeesters.

Item sal die voorseijde saalknecht in sien bewaeringe nemen al het bier wtgenomen die vremde bieren als man ende anders welcke bij den bottelleir voor ons getapt sal worden ende sal hij gehouden worden alle avonden een zedelken aen den voorseijde bottellier over te leveren hoevoel biers ieder dag getapt ende gedroncken is omme bij de voorseijde bottellier daer-nae alle wecke mede in sin rekeninge gebracht worden.

Noch sal die voorseijde salknecht in bewaringe hebben al het brantholt ende torff ende den-selven door onsen hoffmeesters bevel ut te rieken ende in toen datter eenige vieren gestockt worden zonder onses hoffmeesters voorweten en consent.

Ock sal ock die voorseijde saalknecht des wennterstit op onsen salet als wij sullen eeten gaen het vier stoecken als ock in den sal comen.

Item willen wij dat onse offeceren ende hoffdieneren ons sullen believen getreuwelick van onsen schaden te helpen keren ende affwenden ende onse eehr ende proffiet in alles soecken ende bestes vermoegen bevoederen ende dese onse hoffhoudinge so wel onse ganssen hoff-gesinde in gracen als erlick in't particulier conserveren getrouuelick naleven ende achtervol-gen. //

Item ten lesten so wij hiernamals offte onses hoffmeesters yetwes widders toe verbeteringe onser hoffholdingen worden ordieren tselve sullen onse jonckeren ende dienaers schuldich ende gehouden sien te opserveren ende te onderhouden als waer tselve mit vuitgedruckten worden in dese onser ordenantie begreben ende in geschreven.

Aldus gedaen bijnnen Liewarden, den 22 april 1595 ende was onderteckent Willem Lutwick, Graff zu Nassau.

* Afkortingen zijn stilzwijgend opgelost, woorden boven de regels en in de marge zijn ook zonder nadere annotatie getranscribeerd.

Bron: Koninklijk Huisarchief A22, V, 10. Kopie.

8 Een dorp op Het Bildt

Gereformeerden in Sint Annaparochie in de zeventiende eeuw*

Inleiding

‘Wat heeft de kennismaking met Sint Anna Parochie ons nu opgeleverd?’, zo vroeg A.Th. van Deursen zich af in een opstel over de negentiende-eeuwse kerkelijke ontwikkeling in dit dorp op Het Bildt.¹ In dit opstel wil ik de gereformeerde lidmaten in Sint Annaparochie in de zeventiende eeuw tellen en zal één lidmaat extra aandacht krijgen, namelijk de boer Dirck Jansz.

In 1624 werd deze Dirck Jansz ingeschreven door ds. Luinga als lidmaat van de Gereformeerde Kerk van Sint Annaparochie.² Deze toetreding tot de Gereformeerde Kerk onderscheidt de Bildtboer Dirck niet van duizenden andere anoniem gebleven boeren in de zeventiende eeuw. Het jaartal van Dircks toetreding krijgt reliëf wanneer we bedenken dat hij in 1578/79 was geboren, reeds getrouwd was geweest en dat de vijf kinderen uit zijn eerste huwelijk alle ongedoopt stierven. In een aantekeningenboek heeft Dirck het overlijden van zijn eerste vrouw en vijf kinderen indringend beschreven.³

Dirck trad toe tot de publieke, dat wil zeggen de door de overheid bevoorrechte, kerk in de grietenij Het Bildt. Over de geschiedenis van de gereformeerden op Het Bildt in de zestiende eeuw is weinig bekend. Na Alva’s komst moesten de drie op Het Bildt werkzame priesters in 1567 wegens hervormingsgezinde opvattingen de wijk nemen.⁴ Sedert 1580 vormden de gereformeerden ook hier de publieke kerk. Eerst in

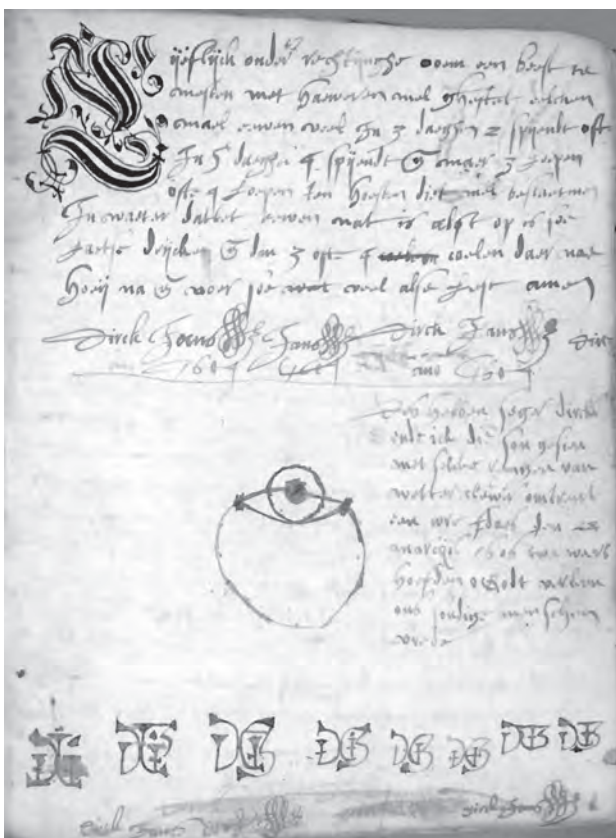
* Oorspronkelijk verschenen in: M. Bruggeman en anderen, red., *Mensen van de Nieuwe Tijd: een liber amicorum voor A.Th. van Deursen* (Amsterdam 1996) 147-168.

1 A.Th. van Deursen, ‘Opgaan langs gescheiden wegen. Het geval Sint Anna Parochie’, in: *De Vereniging van 1892 en haar geschiedenis* (Kampen z.j.) 211.

2 Tresoar, Doop-, trouw- en begraafboeken (DTB), inv.nr. 121, d.d. 26-12-1624.

3 P. Gerbenzon ed., *Het aantekeningenboek van Dirck Jansz* (Hilversum 1993). Deze uitgave heeft voortreffelijke registers. Daarom heb ik, om het notenapparaat te beperken, bij citaten uit en verwijzingen naar dit mooie egodocument doorgaans afgezien van noten.

4 Heer Johannes van Vrouwenparochie en heer Johannes van Sint Annaparochie vluchtten met onbekende bestemming; heer Johannes Jans van Jacobiparochie vluchtte naar Frieslands moederkerk, Emden, met vrouw en twee kinderen. Hij was een neef van de voormalige pastoor van Tzum, die in de eerste met overheidssteun georganiseerde gereformeerde kerkdienst in Friesland te Leeuwarden preekte. A.J. Andreae, ‘Het verzet der Friezen tegen de Spaansche dwingelandij gedurende het tijdvak 1566-1574’, *De Vrije Fries* 16 (1886) 387-534 en 17 (1888) 1-112; gegevens over de pastoors aldaar 17-18 en 14-15.

Afb. 26 Handschrift van Dirck Jansz in zijn Aantekeningenboek.

1584 verzocht de classis Leeuwarden aan Gedeputeerde Staten een onderhoud voor Albertus W., ‘ofte dat hij die van ’t Nyeuwe Bildt met ’t Woordt Godts een tijdlang mag bedienen, of anders hem tot den schooldienst begeven’⁵ De traktementen van de predikanten in het Bildt werden betaald uit de opbrengsten van de ongeveer vijftig voormalige Friese kloosters. In 1603 besloten Gedeputeerde Staten, de voedsterheren van de Gereformeerde Kerk, op verzoek van de synode het traktement van de predikanten in Sint Jacobiparochie, Sint Annaparochie en Vrouwenparochie te verhogen tot 450 carolusgulden.⁶

De gereformeerden ondervonden ook in Sint Annaparochie veel concurrentie van een oudere variant van het protestantisme, namelijk de doopsgezinden. De gereformeerden hadden de luidste stem in de zestiende-eeuwse godsdienstige kakofonie, maar al jaren voordat zij in 1580 de publieke kerk vormden, was Menno’s volk op

⁵ H. Sannes, *Geschiedenis van Het Bildt I (1500-1700)* (Franeker 1951) 134. De genoemde predikant was ds. Albertus Westerman, over wie verder niets bekend is.

⁶ L.J. van Apeldoorn, *De kerkelijke goederen in Friesland. Beschrijving van de ontwikkeling van het recht omtrent de kerkelijke goederen in Friesland tot 1795* (2 dln., Leeuwarden 1915) II, 116-117.

Het Bildt aanwezig. De doopsgezinde zendeling Lenaert Bouwens doopte hier in de periode 1563 tot 1582 197 personen, de oudsten Cornelis Jarichsz in de jaren 1583 tot 1585 46, Jacob Teunisz in de jaren 1603-1618 twaalf personen, Jacob Claassen in de periode 1612-1638 zestien personen en Joris Jacobsz in de jaren 1640-1647 zeven.⁷ Op Het Bildt waren in het begin van de zeventiende eeuw vermoedelijk vier verschillende doperse richtingen; in betreffelijke rust konden zij hun gang gaan.⁸

Een historicus, zeker de lezer van Van Deursens *Bavianen en slijkgeuzen*,⁹ kan op grond van de vermelde gegevens over Dirck Jansz en over Sint Annaparochie een aantal vragen stellen. In dit opstel stel ik er twee: hoeveel lidmaten waren er in het dorp in de zeventiende en achttiende eeuw, en wat betekende het geloof voor een van die lidmaten, de boer Dirck Jansz? Voor het dorp Sint Annaparochie zijn, vrij uitzonderlijk in de Friese geschiedenis, voldoende bronnen om deze vragen te beantwoorden.¹⁰

Gereformeerden in getal

Op grond van de lidmatenlijst van Sint Annaparochie kunnen we de groei en de achteruitgang van de gereformeerde gemeente in Sint Annaparochie reconstrueren.¹¹ Groei en achteruitgang in twee eeuwen weerspiegelen zich in deze cijfers.

Aan deze getallen valt op dat er in Sint Annaparochie in het begin van de zeventiende eeuw relatief weinig lidmaten waren en dat de Gereformeerde Kerk in de loop van die eeuw sterk is gegroeid. Die conclusie kunnen we ook trekken voor de groei van het aantal lidmaten in het naburige dorp Sint Jacobiparochie. De eerste predikant in dit dorp, Willem Folkerts, trof bij zijn komst in 1603 veertig lidmaten aan; toen hij in 1652 overleed was de gemeente gegroeid tot tweehonderd lidmaten.¹² Ook al hebben we voor Sint Annaparochie geen exacte bevolkingscijfers voor de zeventiende eeuw, toch kunnen we het aantal lidmaten in de eerste decennia (vijftig in

7 H. Oldenhof, *In en om de schuilkerkjes van Noordelijk Westergo. Katholiek leven in Friesland's Noordwesthoek onder de Republiek (1580-1795)* (Assen 1967) 97.

8 Sannes, *Geschiedenis van Het Bildt*, 349. Die rust was in die zin betrekkelijk dat bijvoorbeeld op 1 december 1628 twintig echtparen werden beboet, omdat zij alleen in 'd'mennoniste gemeente' waren getrouwd (Sannes, *Geschiedenis van Het Bildt*, 352). Al in 1599 hoefden de mennisten op Het Bildt voor het gerecht geen eed te zweren, in geheel Friesland werden zij pas in 1659 hiervan vrijgesteld (Sannes, *Geschiedenis van Het Bildt*, 352). In de loop van de zeventiende eeuw is het aantal doopsgezinden sterk afgenomen. In 1695 waren in Sint Annaparochie tachtig niet-gealimenterde leden; gecombineerd met Oudebildt zijl 118 leden. In dat jaar was er vermoedelijk nog een tweede meniste gemeente. S. Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Friesland* (Leeuwarden 1839) 188, 192.

9 A.Th. van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt* (Assen 1974).

10 Terecht heeft Frijhoff opgemerkt dat voor een goed begrip van godsdienstige verhoudingen in de Republiek nauwkeurig lokaal onderzoek een vereiste is. W. Frijhoff, *Wegen van Evert Willemsz. Een Hollands weeskind op zoek naar zichzelf, 1607-1647* (Nijmegen 1995) 79, noot 28.

11 Tresoar, DTB, 121.

12 T.A. Romein, *Naamlijst der predikanten, sedert de Hervorming tot nu toe, in de Hervormde Gemeenten van Friesland* (Leeuwarden 1886) 224.

TABEL 3 Aantallen lidmaten van de gereformeerde gemeente in Sint Annaparochie, 1601-1815

	m	v	tot
1601	24	26	50
1613	34	36	70
1680	107	160	267
1682	117	158	275
1686	144	175	319
1699	131	172	303
1707	91	135	226
1731	88	131	219
1739	103	152	255
1769	70	95	165
1815	71	84	155

1601) gering noemen, want in 1599 stierven in Sint Annaparochie in enkele maanden 255 personen aan de pest.¹³ Pas in 1744 kunnen we lidmatengetallen aan bevolkingscijfers koppelen. J.A. Faber heeft dat gedaan, maar zijn interpretatie is geheel onjuist omdat hij geen verschil maakt tussen lidmaten en doopleden. Volgens Faber waren er in dat jaar in Sint Annaparochie 1069 hervormden op een totale bevolking van 1137.¹⁴ Het aantal lidmaten bedroeg in 1739 echter 255, waardoor we een geheel ander beeld krijgen dan Fabers cijfers doen vermoeden. Ongeveer een kwart van de totale bevolking was lidmaat. In 1809 woonden er 1785 personen in het dorp. Van deze personen is de godsdienstige gezindte bekend: zeven katholieken, 1733 hervormden, drie luthers en 42 doopsgezinden.¹⁵ Trekken we de lijnen door naar 1819, dan blijkt Friesland voor ongeveer tachtig procent hervormd te zijn. Splitsing van die cijfers levert als verrassend resultaat op dat slechts twintig procent van het totaal aantal hervormden lidmaat van de Hervormde Kerk was.¹⁶ In 1815 zijn 155 personen lidmaat in Sint Annaparochie op een totale bevolking van 1785 personen. Dat betekent dat cijfers uit het begin van de negentiende eeuw, die worden gebruikt om continuïteit met de zeventiende eeuw te verduidelijken, algehele revisie behoeven, ook die van Graft.¹⁷

In de tweede plaats merken we op dat in dit dorp op Het Bildt de vrouwelijke lidmaten in de meerderheid waren. Die conclusie is ook voor Hollandse steden en dor-

¹³ J.A. Faber, 'Bildtboer met ploeg en pen', in: Gerbenzon ed., *Aantekeningenboek*, 49. In 1600 werden in vijf uur 37 huizen door brand verwoest: Gerbenzon ed., *Aantekeningenboek*, 182.

¹⁴ J.A. Faber, *Drie eeuwen Friesland. Economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800* (2 dln., Leeuwarden 1973) II, 410.

¹⁵ J.A. de Kok, *Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie. Numerieke aspecten van Protestantisering en Katholieke Herleving in de Noordelijke Nederlanden 1580-1880* (Assen 1964) 364.

¹⁶ M. Staverman, *Buitenkerkelijkheid in Friesland* (Assen 1954) 79.

¹⁷ A.Th. van Deursen, *Een dorp in de polder. Graft in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 1994) 27.

pen getrokken.¹⁸ In de derde plaats vallen de sterke fluctuaties op. In 1682 zijn er 275 lidmaten, vier jaar later zijn er 44 bij gekomen. In 1707 is het aantal lidmaten sterk afgenomen. Helaas kunnen we deze getallen geen historisch reliëf geven, omdat de ontwikkeling van de bevolking niet bekend is.

Op het stemregister van Het Bildt van 1655 wordt van hen die geen lidmaat of liefhebber waren de godsdienstige gezindte vermeld. In Sint Jacobiparochie zijn van de 64 stemmen twaalf menist en twee papist, van de 57 stemmen in Sint Annaparochie twintig menist en één papist en van de 66 stemmen van Vrouwenparochie waren elf menist en één papist.¹⁹ In 1655 was ongeveer 23 procent van de boeren van de grietenij Het Bildt bij een doopsgezinde vermaning aangesloten.²⁰ Katholieken waren weinig talrijk op Het Bildt.²¹ De conclusie dringt zich op dat de Gereformeerde Kerk in Sint Annaparochie in de zeventiende en achttiende eeuw een minderheidskerk is gebleven.²² Dat zou ook wel eens kunnen impliceren dat niet iedere dorpeling tot de Gereformeerde Kerk of de meniste vermaning behoorde en dat er ook op Het Bildt dorpelingen waren die geen keus voor een kerkelijke richting hadden gemaakt. De liefhebbers in Sint Annaparochie zijn in ieder geval geen lidmaten-inwording, want tal van dorpelingen deden nimmer professie van hun geloof.²³

Een vriend van de dominee was lidmaat Sijverdt Obbes in Sint Annaparochie niet. Obbes verklaarde in 1606 de predikant te zullen doodschieten of doodsteken, want die had Obbes, die ook al beschuldigd was van dronkenschap, berispt toen hij was overgegaan naar de vermaning der wederdopers.²⁴ De informatie is ontleend aan het kerkenraadsarchief van de gereformeerde gemeente in Sint Annaparochie. Van Deursen heeft in zijn *Bavianen en slijkgeuzen* gewezen op de grote betekenis van de kerkenraadsarchieven voor de historicus. Friesland is in vergelijking met Holland betrekkelijk arm aan deze acta, maar gelukkig zijn die voor Sint Annaparochie deels bewaard gebleven. We kunnen dus een beeld krijgen van het kerkelijk leven in dit dorp op Het Bildt.

¹⁸ A.Ph. Wouters, *Nieuw en ongezien. Kerk en samenleving in de classis Delft en Delfland 1572-1621, deel I, De nieuwe kerk* (Delft 1994) 259 e.v., en Van Deursen, *Een dorp in de polder*, 26.

¹⁹ Sannes, *Geschiedenis van Het Bildt*, 250.

²⁰ Sannes, *Geschiedenis van Het Bildt*, 348.

²¹ In 1680 richtten de 'samentlycke Pachtenaren en Ingesetenen der Christelyk Reformeerde Gemeente aen St. Anna Par., gesterckt met haer Hooft-Officier de Ed. Heer Grietman en Rentemeester Haren' zich tot Gedeputeerde Staten en deelden aan het college mee 'hoe voor ongeveer 150 jaren is gesticht een geringe en gansch slechte Kerck of Godshuis, twelck door lanckheit van tijt vermindert en afgegaan is; ende alsoo althans door Godes segeninge de gehele Parochie van de superstitieuse Rooms-gesinden is gesuivert en de Reformeerden Godsdienst diermaten heeft toegenomen, dat gemelte slechte Kerck den menichte der toehoorders qualyck can vervangen'. Sannes, *Geschiedenis van Het Bildt*, 333-334.

²² Zie met name: J.J. Woltjer, 'De plaats van de calvinisten in de Nederlandse samenleving', *De Zeventiende Eeuw* 10 (1984) 3-23.

²³ Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 130, beschouwt liefhebbers als lidmaten-in-wording. In geheel Friesland zijn vele voorbeelden dat in de achttiende eeuw lidmaten werden onderscheiden van liefhebbers, kerk-gangers, 'goedgonners en fauteurs'.

²⁴ Het kerckeboek der gemeente Jesu Christi van Sint Anna opt Bildt, in: Tresoar, *Archief Oude Burgerlijke Stand*, inv.nr. 93. Alle gegevens zijn in deze paragraaf ontleend aan deze bron. Zie bijlage 1 en 2.

Predikanten

Toen ds. Johannes Arcerius, zoon van de gelijknamige hoogleraar van de Franeker universiteit, in 1601 begon met het aanleggen van een kerkenraadsboek, zal hij lidmaat Obbes niet in gedachten hebben gehad, toen hij op de eerste pagina dichtte in het Grieks, Latijn, Frans en Nederlands:

Wel gelucksalich is dat lichaem fris
 het welcke voor die siele besich is.
 O wel gelucksalich is die siele die daer leeft,
 Die in sulken lichaem sijn wooning heeft.

‘En foy et espoir’ voegde hij eraan toe.²⁵ Geloof en hoop zouden ook in dit dorp beproefd worden. Met ouderling Harmen Jansz en diaken Steven Willemsz vormde predikant Arcerius de gehele kerkenraad van Sint Annaparochie. Zij besloten met ingang van 9 februari 1601 in het kerkenraadsboek de lidmaten en huwelijksproclamaties aan te tekenen, de namen der dopelingen, van zowel kinderen als volwassenen, en het aantal kinderen dat op zondag antwoord wist te geven op vragen over de catechismus.

Op de lidmatenlijst van 1601 komt de weduwe voor van ds. Westerman. Deze was in 1584 predikant voor de gehele grietenij. De eerste predikant van Sint Annaparochie was Mattheus Thomasz, die hier pas omstreeks 1590 kwam. Hij overleed in 1592. In juli 1593 kwam Hieronimus Attema, die in mei 1595 werd opgevolgd door Mattheus Dircksz van Enkhuizen, die in 1599 overleed.²⁶ Hij werd in 1601 opgevolgd door gemelde ds. Arcerius, die de eerste kerkenraad vormde met een diaken en een ouderling. Hij vertrok in 1604 naar Altona bij Hamburg.²⁷

Tijdens het leven van onze Bildtboer Dirck Jansz stonden hier nog twee predikanten. Na Arcerius kwam Cyricus Hagius Mellaeus, beroepen van Finkum, die in 1612 naar Sneek vertrok.²⁸ Zijn opvolger was Rudolphus Hermanni Luinga, zoon van de predikant van Berlikum, die hier stond van 1613 tot zijn overlijden in 1652. De broeders van de classis Sneek lieten hem uit Sondel vertrekken naar Sint Annaparochie ‘op hoope van grooter ende meerder stichtinge, die aldaer door sijn dienst sal connen geschieden’.²⁹ In december 1631 kon hij het avondmaal niet bedienen, omdat de soldaten die Gedeputeerde Staten naar Het Bildt hadden gestuurd in verband met een geschil met de pachters, waren ingekwartierd in de kerk.³⁰ Hij is bekend geworden omdat hij in 1634 het huwelijk van de bepaald niet gereformeerde

²⁵ Zie ook: W. Bergsma, *Oer Fryske skiednis nei de midsieuwen. Net alles witte, wol fine kinne* (Leeuwarden 1993) 100–106.

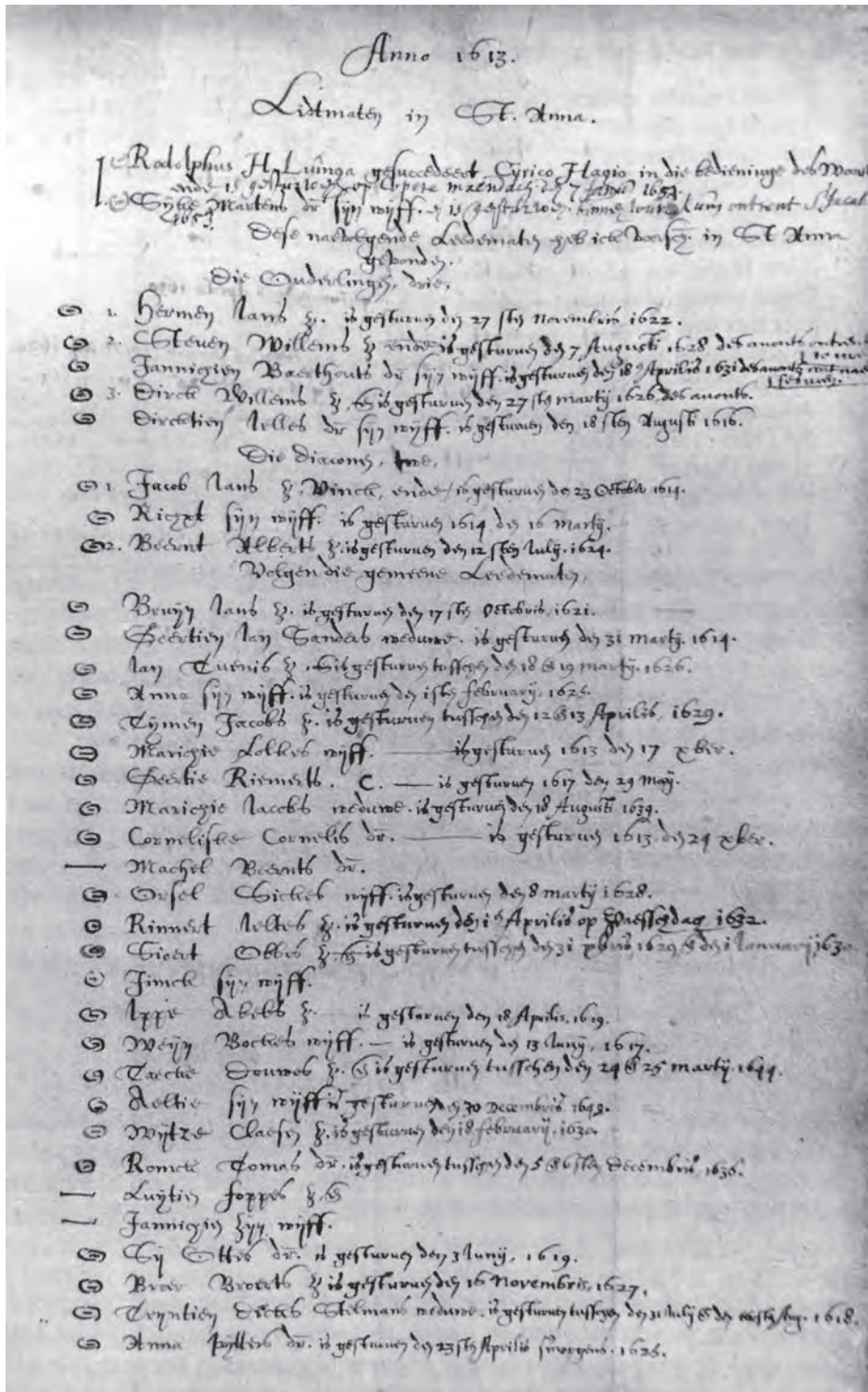
²⁶ Sannes, *Geschiedenis van Het Bildt*, 135–136.

²⁷ Sannes, *Geschiedenis van Het Bildt*, 134–136.

²⁸ J.J. Kalma, *Een kerk in opbouw. Classisboek Sneek 1583–1624* (Leeuwarden 1978) 383–384. In Sneek raakte Mellaeus bevriend met de remonstrantse rector en predikant Daniel Johannes Sneedanus, die werd afgezet.

²⁹ Kalma, *Classisboek Sneek*, 384.

³⁰ Sannes, *Geschiedenis van Het Bildt*, 207.

Afb. 27 Lidmatenlijst van Sint Annaparochie in 1613, opgemaakt door ds. Rudolphus Hermanni Luinga.

Rembrandt en Saskia Uilenburg in de kerk van Sint Annaparochie heeft ingezegend. Voor de historicus is hij belangrijk omdat hij zeer nauwkeurig de lidmaten-, doop- en trouwregisters heeft bijgehouden. Hij ontving zijn salaris van 450 carolusgulden van Gedeputeerde Staten, vermeerderd met een toelage van 100 carolusgulden, aangezien hij negen kinderen had. Tijdens zijn verblijf in het dorp werd de kerkenraad uitgebreid tot drie ouderlingen en twee diakenen.³¹

Luinga's langdurig verblijf in Sint Annaparochie staat niet op zichzelf. Van de 85 predikanten die in de jaren 1636-1658 in de classis Franeker, waartoe Sint Annaparochie aanvankelijk behoorde, hebben gestaan, stonden 37 meer dan 25 jaar in een gemeente. Van hen waren 69 Fries, hadden 68 in Franeker gestudeerd, waren 21 zoon van een predikant en kwamen acht in aanraking met de kerkelijke tucht.³² De meeste Friese predikanten hadden in Franeker gestudeerd. Van de 328 predikanten die tot circa 1660 in Friesland hebben gestaan, bleef 51 procent werkzaam in één gemeente.³³ Het aantal tuchtkwesties kwam overeen met het gemiddelde in Friesland, namelijk minder dan tien procent.³⁴

Het kerkvolk in de kerkenraadsacta

Het gewone kerkelijke leven wordt in de door genoemde predikanten bijgehouden *acta ecclesiastica* weerspiegeld. In totaal worden 32 tuchtkwesties behandeld in de periode 1601 tot 1663. Deze zijn opgenomen in bijlage 1. Schijnbaar gemiddeld één tuchtkwestie per twee jaar, maar die tuchtzaken spelen alle vóór 1637. Het ligt voor de hand de groei van het aantal lidmaten in verband te brengen met het afnemen van de kerkelijke tucht, maar concreet aanwijsbaar is die relatie niet.

De gebruikelijke kwesties kwamen ook in Sint Annaparochie op de agenda van de kerkenraad. Wolter Gerritsz was een groot zondaar. In juli 1601 kwam zijn ongeregeld leven ter sprake. Op 11 april 1602 was Wolter wederom onderwerp van discussie. Hij leefde onchristelijk en had een ongezonde leer. Hij hechtte geen waarde aan de uiterlijke kerk. De kerkelijke discipline noemde hij een 'paepsche biecht'. Op grond van die aantijging wendde de kerkenraad zich tot de classis om advies. Op 18 april viel het besluit dat Wolter, al tweemaal met bedekte naam genoemd, nu met openlijke naam aan de gemeente zal worden voorgesteld. Hij luisterde niet naar vermaningen en bleef onboetvaardig. Uit de aard der christelijke liefde en het bevel van Christus werden de broeders opgeroepen voor hem te bidden, 'ter eeren Gods,

31 Sannes, *Geschiedenis van Het Bildt*, 342.

32 J.J. Kalma, *Een kerk in opbouw. Classisboek Franeker 1636-1658* (Leeuwarden 1983) III.

33 S. Zijlstra, *Het geleerde Friesland – een mythe? Universiteit en maatschappij in Friesland en Stad en Lande ca. 1380-1650* (Leeuwarden 1996) 131.

34 In Friesland waren tijdens het ancien régime ongeveer tweeduizend predikanten werkzaam. Faber, *Drie eeuwen*, I, 369. Ongeveer 170 predikanten kwamen in aanraking met de kerkelijke tucht. S. Cuperus, *Kerkelijk leven der hervormden in Friesland tijdens de republiek I* (Leeuwarden 1916) 187 e.v.

tot verhoginge aller vromen ende sijner eigener salicheit'. Op 23 januari 1603 werd de conduitestaat van Wolter verder ingevuld, nu vermeerderd met dronkenschap, vechten en andere werken des vlezes. Hij lasterde openlijk de tucht en de Kerk. De kerkenraad dreigde nu met excommunicatie. Op 5 februari werd Wolter, tot leedwezen der vromen, vanwege zijn hardnekkigheid door predikant Arcerius afgesneden van het lichaam van Christus.

In 1626 werd nog een lidmaat afgesneden, Michiel Jansz. Die excommunicatie viel deze broeder ten deel vanwege dronkenschap en het niet verschijnen onder het gehoor van Gods Woord in een periode van meer dan drie jaar. In 1633 wordt Pieter Nannesz genoemd; hij 'heeft een tijtlanck een onstichtelijck leven geleyt', dat wil zeggen 'bij de wederdoopers oock geloopen'. Hij moet zijn schuld bekennen en verklaren te blijven 'in de ware gereformeerde leer' aler hij weer kan worden toegelaten tot het avondmaal.

Twee excommunicaties in ruim een halve eeuw is niet veel. Toch werden in een stad als bijvoorbeeld Bolsward, met veel gereformeerden, in de periode 1635-1685 ook slechts drie lidmaten afgesneden.³⁵ De kerkenraad probeerde kijvende vrouwen en twistende echtelieden zoveel mogelijk te verzoenen. De vreugde was groot wanneer geschillen in de gemeente met een handdruk werden beëindigd. Ook in Sint Annaparochie stond de verzoening van het zondige schaapje met de avondmaalsgemeente centraal.³⁶ In Sint Annaparochie doen de vrouwen niet onder voor de mannen, want de zonden zijn min of meer evenredig over beide seksen verdeeld: achttien vrouwen en veertien mannen. Deze voorbeelden kennen wij ook elders in de Republiek, in een andere context.³⁷

De kerkenraadsarchieven maken voorts duidelijk dat de opbouw van de Gereformeerde Kerk in Sint Annaparochie pas vrij laat op gang gekomen is. In 1578 werd in Friesland de religievrede ingevoerd; vanaf 1580 vormden de gereformeerden in Friesland de publieke kerk en konden zij steunen op de bescherming van de machtige Staten van Friesland. Ruim twintig jaar na de invoering van de gereformeerde godsdienst is er in Sint Annaparochie sprake van de eerste vorming van een kerkenraad. Die opbouw verliep moeizaam. Pas in 1604 lezen we over een collecte door de diakenen voor het onderhoud van 'onse arme ledematen'. De schoolmeesters, die ook in Sint Annaparochie koster waren, waren niet allemaal lidmaat of liefhebber. De eerste schoolmeester die wij bij naam kennen was Gowerdt Tallum, die in 1602

³⁵ IJ.A. van Haitsma, 'Wort aen de gemeente voorgesteld'. Een onderzoek naar de groei en de tuchtuitoefening van de Nederduitse gereformeerde gemeente te Bolsward, 1572-1685; in het bijzonder de periode 1665-1685 (Onuitgegeven doctoraalscriptie geschiedenis, Katholieke Universiteit Nijmegen, z.j.) 85. In Bolsward waren in 1603 216 lidmaten, in 1661 1117. Zie: Ph.H. Breuker, *Friese cultuur in de jonge Republiek* (Leiden 1991) 23, noot 45. In vergelijking met Bolsward zou dus met evenveel recht beweerd kunnen worden dat in Sint Annaparochie relatief juist veel excommunicaties plaatsvonden.

³⁶ Zie bijlage 1. Zie voor de betekenis van tucht en avondmaal met name: H. Roodenburg, *Onder censuur. De kerkelijke tucht in de gereformeerde gemeente van Amsterdam, 1578-1700* (Hilversum 1990).

³⁷ J.J. Woltjer, *Een nieuw ende onghesien dingh. Verkenningen naar de positie van de kerkeraad in twee Hollandse steden in de zestiende eeuw* (Leiden 1985).

onder de kerkelijke tucht viel.³⁸ Mr. Johannes Luderus (1603-1606) was doopsgezind; hij vertrok naar de classis Dokkum. In 1606 kwam mr. Nicolaas Johannis Blijensteyn, die in 1609 om onduidelijke redenen door de dorpsvolmachten werd afgezet.³⁹ Later werd hij notaris, een ambt zonder confessionele eisen.⁴⁰

Het leven van de meeste gereformeerden gaat schuil achter een zinnetje van een scriba van een kerkenraad: 'Vandaag is niets bijzonders gebeurd'. Die zin is ook van toepassing op het leven van Dirck Jansz, maar hij heeft op een zeer bijzondere wijze zijn sporen nagelaten in de geschiedenis.

Dirck Jansz: Bildtboer

Dirck Jansz komt in de notulen van de kerkenraad van Sint Annaparochie niet als zondigend lidmaat voor, wel wordt in 1626 zijn verkiezing, door de mannelijke lidmaten, tot diaken genoemd. Hij zou niet veel meer dan een van die vele duizenden anonieme boeren zijn gebleven als hij niet twee aantekeningenboeken had nagelaten, waarvan één wel zeer bijzonder is. Dankzij Dircks dagboek kunnen we namelijk iets te weten komen over de emoties en het godsdienstig wereldbeeld van een lidmaat van de Gereformeerde Kerk van Sint Annaparochie.⁴¹

Dirck was een welgestelde boer in Sint Annaparochie op Het Bildt, dat sedert het begin van de zestiende eeuw door vooral Hollandse kolonistoren bevolkt was. Volgens een tijdgenoot van Dirck is Het Bildt 'allenskens in vruchtbaerheyt soo toegenomen dat het de beste plaatsen van Europa, niet alleen gelijk, maer verre te boven gegaen heeft'.⁴²

Dirck werd geboren in 1578/79 als zoon van Jan Claesz en diens derde vrouw.⁴³ Uit twee eerdere huwelijken had Jan Claesz geen kinderen. Dircks vader stierf toen Dirck vier of vijf jaar was. In 1608 trouwde Dirck met Sw (Siu), de dochter van Anders Annes. Eerst woonden ze bij Laes Hommes, sedert 1609 op een pachtbedrijf. Al hun vijf kinderen stierven voor ze drie maanden oud waren, ongedoopt. Na de dood van Sw trouwde Dirck met Jeck Tjommesdochter. Zij kregen acht kinderen, van wie er vermoedelijk zes in leven bleven.

Dirck was een belangrijk man in Sint Annaparochie. Hij was volmacht van de Bildtpachters in hun strijd tegen de huren en belastingen opgelegd door de Staten van Friesland. Hij werd in 1632 door de Staten uit zijn boerderij gejaagd, waardoor

³⁸ Zie bijlage 1.

³⁹ Sannes, *Geschiedenis van Het Bildt*, 357.

⁴⁰ H. Sannes, *Herdenkingsrede ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van het tegenwoordige gebouw der Openbare Lagere School te St. Annaparochie* (St. Annaparochie z.j.) 5.

⁴¹ Zie ook W. Bergsma, "'Slow to Hear God's Holy Word?' Religion in Everyday life in Early Modern Friesland", in: L. Laeyendecker, L.G. Jansma en C.H.A. Verhaar, red., *Experiences and Explanations. Historical and Sociological Essays on Religion in Everyday Life* (Leeuwarden 1990) 59-78.

⁴² P. Winsemius, *Chronique ofte historische geschiedenisse van Vrieslant* (Franeker 1622), 'Beschrijvinghe van Vrieslandt'.

⁴³ Voor zover niet anders vermeld zijn de feitelijke gegevens ontleend aan Faber, 'Bildtboer met ploeg en pen'.

zijn vrouw elders moest bevallen. Als volmacht van de Bildtpachters vertoefde hij twee maanden in Den Haag om de belangen van de boeren te verdedigen. Ook als kerkvoogd was Dirck actief, al voordat hij lidmaat van de Gereformeerde Kerk was, en hij was betrokken bij de verbouwing van de kerk.⁴⁴ Bij zijn overlijden schreef zijn vrouw in het dagboek: op 17 maart 1636 is op een donderdag Dirck Jansz in de Heer gestorven. Hij is begraven in de kerk van Sint Annaparochie. Als mijn uur is vervuld, dan hoop ik bij hem begraven te worden, hopend dat wij in de eeuwige vreugde bij elkaar zullen zijn. 'Dat gonne ons godt den vader.'⁴⁵

Het aantekeningenboek van Dirck Jansz is een rijke bron. De Bildtboer schrijft over graanprijzen, muizenplagen, extreem slechte winters, zijn werk als boer, het planten van bomen, de eerste jaarmarkt in Oude Bildtzijl, de kermis, grote regenval, het vangen van honderden eenden, het conserveren van vlees en hutspot, een lilliputter op een kermis, een broedmachine in Egypte, het lezen van boeken bij kaarslicht of een lamp met raapolie, een reisje naar Zwolle en Deventer, kortom over het gewone leven, waarover we zo weinig weten. Dirck vertelt allerlei anekdotes en, soms scabreuze, grappen. Dircks tijdrekenkunde is een amalgaam van geschiedenis en heilsgeschiedenis. Het jaar 1607 is het 5569ste na de schepping, het 3913de na de zondvloed, het 41ste jaar na het begin 'des nederlannsche Oerloeghe'. Dirck vervolgt met astrologische berekeningen, die hij toepast op de kruisiging van Jezus.⁴⁶

Over de Dordtse synode lezen we niets in Het Bildt en ook over de oorlog tegen Spanje in het algemeen en grote beslissingen die ver weg werden genomen vinden we in Dircks dagboek nauwelijks iets terug. De Bildtboeren hadden andere zaken die hun tijd in beslag namen.⁴⁷ In 1617 werden de boeren bedreigd door muizenplagen; de muizen aten al het koolzaad op. 'Wat die goede Godt ons die Jaer van diet muijse bijtijch gesaeij gewen sal sal die tijd Leere.'⁴⁸ In januari 1618 teisterde een zware storm Het Bildt. In Sint Annaparochie werden vier schoorstenen weggeblazen. De zomer van 1619 was extreem droog. De koeien werden gevoerd met stro, 'ende sij balckten aewens eermens het stro brocht'. Acht koeien gaven nog geen halve emmer melk. Het bleef droog tot laat in de herfst. Dirck kon rechtstreeks over het land naar Leeuwarden lopen, want de sloten waren droog. In het voorjaar van 1620 was het opnieuw te droog. Maar de goede God, zo schrijft Dirck, die re-

⁴⁴ De functie van kerkvoogd was geen kerkelijke, zodat ook niet-gereformeerden voor deze functie in aanmerking konden komen. In het archief van de voormalige gemeente Het Bildt, sinds kort opgenomen in de fusiegemeente Waadhoeke, ligt een tweede dagboek van Dirck Jansz met als titel 'Eennijghe memorijen belangende die grijtenije van de Bijldt sendt Anno 1620', waarin Dirck veel noteert over zijn wederwaardigheden als boer. Zie: R.L. Hutter, *Het Bildt. Inventaris der archieven (Sint Annaparochie 1969)* 108. Verwijzing Dirck Jansz, 'Memorijen', 1620 en 1627. Zie ook: W. Bergsma, 'Dirck Jansz. syn Memorijen' en 'Dokumint: Memorijen fan Dirck Jansz.', *Bydragen ta Pleatslike Skiednis IV (Leeuwarden 1996)* 57-61 en 62-78.

⁴⁵ Gerbenzon ed., *Aantekeningenboek* (zie noot 3), 152.

⁴⁶ Gerbenzon ed., *Aantekeningenboek*, 95.

⁴⁷ Vgl. B.H. Slicher van Bath, 'Robert Loder en Rienck Hemmema', in: B.H. Slicher van Bath, *Bijdragen tot de agrarische geschiedenis (Utrecht-Antwerpen 1978)* 52-80, in het bijzonder 72.

⁴⁸ Gerbenzon ed., *Aantekeningenboek*, 113.

geert, toonde Zijn grote kracht en goedheid, bewees Zijn goedheid jegens de arme zondaren en bewees dat voor Hem niets onmogelijk is, want op 7 juni begon het te regenen.

In 1621 was de winter streng. De bewoners van Vlieland kwamen over het ijs naar het vasteland. In Harlingen waren volgens Dirck wel 1300 sleden op een zondag verzameld. Op het ijs stonden elf tenten opgesteld, waar de dorstigen wijn en bier konden kopen. Van Stavoren konden de Friezen over het ijs naar Enkhuizen.

Slechts driemaal blijkt uit dit aantekeningenboek dat Dirck in een tijd van oorlog leefde: hij vermeldt alleen de Slag bij Boksum van 1586, het veroveren van een Spaanse kraak in Amerika met edel metaal, en kustwachten die mogelijke aanvallen van vrijbuiters moeten signaleren. De oorlog tegen Spanje is wel een onderwerp van Dircks dagboek wanneer die strijd financiële gevolgen heeft voor de boeren zelf.⁴⁹ In 1626 waren er tal van oproeren in Friesland over de belastingen en over de misbruiken in het Friese staatsbestel.⁵⁰ De Staten stelden een commissie in die klachten in ontvangst kon nemen van iedere grietenij of stad. Dirck heeft in zijn 'Memorijen', een 20 folio's tellend memorieboek dat naast zijn *Aantekeningenboek* bewaard gebleven is,⁵¹ de vier klachten van de Bildtkers opgenomen en van commentaar voorzien.

In de eerste plaats wilden de Bildtboeren, in geval de grietenijsecretaris onbekwaam was, zelf een boelgoedontvanger aanstellen. 'Dat is soe daen ende is goet na mijn bedencken,' zo luidt Dircks commentaar.

In de tweede plaats wilden de Bildtkers dat alle boetes aan de armen werden betaald. Hier was Dirck het niet mee eens, want de grietman had volgens oud gebruik recht op een derde of de helft van het bedrag.

In de derde plaats wilden de bewoners van Het Bildt dat de volmachten op de landdagen met hun lastbrieven werden toegelaten. Dirck vond dit onjuist; alleen volmachten met geldige stemmen mochten op de belangrijke landdag worden toegelaten.

Ten vierde wilden de Bildtboeren op zondag ploegen, zaaien en oogsten, als op andere dagen. Die eis vond Dirck onredelijk. Als de dolerenden nu hadden gevraagd om toestemming om te mogen ploegen in de oogsttijd of in de drukke zaaitijd tot acht uur 's morgens voor de kerkdienst, 'bij pene niet later', of na afloop van de kerkdienst, dan was die klacht redelijker geweest. Nu hoopt Dirck dat deze klacht niet zal worden gehonoreerd. We zien hier dus twee visies op de zondagsheiliging.

De Bildtboeren kregen hun zin niet, maar de aard van hun klachten is illustratief voor de mentaliteit van deze boeren.⁵² Eigenbelang prevaleerde boven andere, 'nationale' belangen. Dircks dagboek gaat vooral over de beslommeringen van boeren, hun angst voor droogte en extreme kou, de opbrengst van het land en de prijzen

⁴⁹ In zijn 'Memorijen' vermeldt Dirck wel de inname van Maastricht in 1632 en de daarop uitgeschreven dankdag.

⁵⁰ Voorbeelden in: Bergsma, *Fryske skiednis*, 49 e.v.

⁵¹ Zie noot 45.

⁵² Tekst in 'Memorijen', 1626, ongepagineerd; de context in: Sannes, *Geschiedenis van Het Bildt*, 184-185.

Afb. 28 Gezicht op de dorpskom van Sint Annaparochie, eind achttiende eeuw. Gravure naar een tekening van Jan Bulthuis.

voor de producten. ‘Leeuwarden’ was de vijand, in het bijzonder de soevereine Staten van Friesland. Dircks kritiek op de adellijke grietman Edzard van Burmania is dat deze de belangen van de Bildtboeren in Leeuwarden niet kon verdedigen tegen de oppermachtige Staten. Over stadhouder Willem Lodewijk oordeelde Dirck daarentegen wel positief. Bij diens overlijden tekende hij aan dat deze hooggeboren heer lange tijd Friesland heeft gediend.⁵³

Wie Dircks aantekeningenboek leest, wordt ogenblikkelijk getroffen door de vele ziektes en natuurrampen, die vooral tot uiting komen in hoge sterftcijfers. In 1603 woedde een zeer grote pestepidemie in dorpen en steden van alle landen. Dirck heeft gehoord dat hele dorpen en steden ontvolkt raakten. De kwetsbaarheid van de mensen tegenover de spelen van de natuur was groot. Dirck had voorts grote belangstelling voor opvallende natuurverschijnselen, als extreme warmte of koude, rode luchten, et cetera. Bij de geboorte van zijn kinderen vermeldt Dirck vaak het weer. Een rode wolk die hij in 1603 heeft gezien, was voor hem een teken van hogerhand: ‘Godt wedt wat hedt bediedt ende genne ons wat saelijch js.’⁵⁴ Ook in 1604 is er een pestepidemie.⁵⁵ In de gedichtjes die hij heeft afgeschreven is die invloed van de na-

⁵³ Gerbenzon ed., Aantekeningenboek, 86.

⁵⁴ Gerbenzon ed., Aantekeningenboek, 173.

⁵⁵ Gerbenzon ed., Aantekeningenboek, 173.

tuur te merken. Poch niet op de mooie bloemen in het hof, want een nacht met rijp en de bloemen bestaan niet meer:

Nijemant sal hem te hoege beroemen
al staet sijn hoof vol schoene bloemen
die rijep mach coemen op eender nacht
ende beneemen die bloemen al haer cracht.
goedt weedt alle, dirck.

Opvallend is Dircks boekenbezit; hij had meer dan veertig boeken, een groot aantal voor een boer.⁵⁶ Die bibliotheek bevatte een Nieuw Testament, een gebedenboek, de Divisiiekroniek van Cornelius Aurelius, allerlei pamfletten, ridderromans, Reinaart de Vos, Floris ende Blancefloer, Uilenspiegel, een almanak, een prognosticatie, een boek van Sebastian Franck, een geuzenliedboek, een boek met raadsels, een vertaling van Brants Narrenschiff, enkele kronieken, kluchtboeken en titels die niet eenvoudig zijn thuis te brengen.⁵⁷ Evenals voor Hollandse lezers wordt Dircks lectuur bepaald door de volksboeken ter vermaak en de pamfletten voor de informatie.⁵⁸ Over het door Dirck genoemde *Een schone Historie jnhoudende vele schone Leeren*ghen die noeyt int druck der bijbelen hebben gheweest ende van nieuws over sien ende verbeteret wordt vermeld dat het geschikt is voor het onderwijs en de stichting van de jeugd en dat het dienstig is voor huisvaders die hun kinderen in de vreze des Heren willen opvoeden tot een deugdelijk leven 'ende salijch sterwen'.⁵⁹

Dirck vermaakte zich blijkbaar met allerhande middeleeuwse avonturenverhalen over zotten, over Alexander de Grote en allerlei rijmpjes met nu eens scabreuze dan weer moraliserende, godsdienstige strekking.⁶⁰ Sommige van die gedichtjes bevatten bekende topiek:

in die werelt is anders niet
dan alle vansheijt en verdriet
loesheijt Bedroch verraderijie
ick seg w die wareijt ghelowet mij Domijnis.

Te midden van raadsels en in onze ogen nogal flauwe verhaaltjes met variaties op een oud thema schrijft Dirck af en toe korte zinnetjes, die ons een indruk geven van Dircks visie. 'Op God stel ik mijn betrouwen' en 'Frest Goedt ende Hovdt zijn gheboedt, soe vordt ghij niet bedrooghen Godes Amen'.

De godsdienst speelt in Dircks aantekeningenboek een belangrijke rol, vooral bij gebeurtenissen als geboorte, huwelijk en dood. Dircks aantekeningenboek begint

⁵⁶ Zie: Breuker, *Friese cultuur*, 4 en 19, noot 12, 13 en 14.

⁵⁷ Zie voor Dircks bibliotheek: C. Kruyskamp, *Nederlandsche volksboeken* (Leiden 1942) 45 e.v. De taal van Dirck is zelfs voor deze lexicograaf moeilijk te begrijpen: 'Men ziet: het is een bijna complete verzameling van de toen bestaande volksliteratuur en de gelukkige bezitter heeft de titels hoogst gemoedelijk in zijn eigen Groningsch dialect weergegeven', 47. [Over een Groningse afkomst van Dirck is niets bekend – noot van de redactie.]

⁵⁸ A.Th. van Deursen, *Mensen van klein vermogen. Het 'kopergeld' van de Gouden Eeuw* (Amsterdam 1992) 160.

⁵⁹ Gerbenzon ed., *Aantekeningenboek*, 157.

⁶⁰ Gerbenzon ed., *Aantekeningenboek*, 129.

met een gedicht, afgeschreven op Nieuwjaarsdag 1604. Het is een eenvoudig loflied van een auteur die alles van God verwacht. Hij bidt dat God oorlog, pest en duurte wil voorkomen:

Daerom bedde ick Jw o heere vriendelijck
 behoedt ons doch voor crich
 ende oorloech ende strijt
 voor pestelencie ende dieere tijt
 ende voor alle nidicheijt en des coert [= discordia]
 o heere weest niet te seer op ons verstoert
 want ons bedden is niet
 dan Lanckdierende ghesoentheijt
 ende saelijch sterwen.

De schrijver bidt dat hij gezond mag blijven en zalig mag sterven. In de hemel is bij God eeuwige vreugde. Op God behoort de gelovige te vertrouwen:

Daerom behoertmen op goeder betroewwen
 dit altijt Jn zijn ghedaechten te hoewden
 Godt voor oogen ende die te ontsijen
 sonde te schoevwen ende schande te vlien
 die dit soe dede Godt sowde hem gewen
 blitschep na dit swaere Leewen
 inden naeme Goeddes amen.

Met dit gedicht is de toon van Dircks aantekeningenboek gezet. Zalig sterven is voor Dirck het hoogste goed. Nu is het de vraag of hier sprake is van topiek en clichés, passend bij de viering van het Oude en Nieuwe Jaar. Het blijkt dat het christelijke geloof voor Dirck een realiteit is geweest. Christen-zijn en later het lidmaatschap van de nieuwe kerk waren voor hem geen sinecure. Specifiek gereformeerd is zijn vroomheid niet.

In 1608 trouwt Dirck met Sw Andersdochter. In zijn aantekeningenboek bidt hij tot de almogende God dat Hij aan Dirck en Sw een heilige engel wil geven, 'als ghij den Jonghen Tobijas dede'.⁶¹ Hij hoopt dat God hen tot op hoge leeftijd niet zal willen scheiden. Het huwelijk met de zeventienjarige Sw zou tien jaar duren.

In april 1618 is Dirck naar Leeuwarden gereden. Zijn vrouw Sw was nog gezond en had het ontbijt voor hem klaargemaakt. 's Middags om vier uur keerde Dirck naar huis terug en trof zijn meid huilend bij de deur: 'Moer is doedt, moer is doedt.' Dirck vond zijn vrouw dood terug, haar gezicht was al stijf en koud. 'Denckt hoe mij doe te moede was dien ick bemijnde bowen al dat Lewet naest Godt almachtijch.'

De meid vertelde hem hoe Sw was komen te overlijden. Ze had nog ontbeten met de knechten, werd onwel en viel van de stoel. Na een paar uur ging het weer beter

61 Gerbenzon ed., *Aantekeningenboek*, 157 e.v.

met Sw. Ze ging naar de kelder om een emmer vlees te halen en ging vervolgens in de Bijbel zitten lezen, hardop, want de meid kon het in de keuken horen. De jongste knecht kwam 's middags binnen om wat te drinken en trof Sw liggend op de bank aan. 'Daer mede wast gedaen.' De donderdag daaropvolgend werd ze begraven. Vanwege de modderige wegen moest de lijkwagen door vier paarden worden getrokken.

In de maand februari had Sw een soort visioen of droom gehad.⁶² Er was haar een engel des Heren verschenen, die haar had verteld dat zij van haar kwelling verlost zou worden, waarvoor ze God moest danken. Sw had na die droom Dirck wakker gemaakt en gevraagd of Dirck die droom ook had gehad. Sw raakte in extase en herhaalde met luide stem: 'O Dirck Janszoon, mijn man, mij is zo blij.' Dirck schrok hiervan, want het geroep duurde erg lang en de meiden en knechten waren niet thuis. Dirck begreep die droom of fantasie niet, hoewel Sw er de volgende dag op terugkwam. Dirck richtte zich daarom in gebed tot de goede God. Hij hoopte dat God deze blijdschap van Sw niet in droefheid wilde veranderen. Dat bad hij in de naam van de Vader, de Zoon en de Heilige Geest. Twee maanden later stierf Sw.⁶³

Na het overlijden van Sw hechte Dirck geloof aan haar visioen, want het lijk van zijn vrouw veranderde niet de dagen na haar heengaan. Sw was volgens Dirck 27 jaar, acht weken en een dag oud geworden. Dirck bad tot de almogende eeuwige God dat hij later met Sw in de eeuwige blijdschap mocht worden verenigd. In goede vrede had hij bijna tien jaar met Sw geleefd. Vijf kinderen hadden ze gekregen, drie jongens en twee meisjes, allen gestorven voor ze drie maanden oud waren. Toch dankte Dirck God voor de gezonde jaren die hij en Sw samen hadden gekend.

Dirck was in het jaar van het overlijden van Sw nog geen lidmaat van de Gereformeerde Kerk. De kinderen uit dit huwelijk werden niet gedoopt. Was Dirck iemand met meniste sympathieën? In 1624, op zes- of zevenenveertigjarige leeftijd deed hij belijdenis en nam hij deel aan het Avondmaal.⁶⁴ Na 1625 werden de vier kinderen uit het huwelijk met Jeck gedoopt, op de leeftijd van respectievelijk acht, drie en twee jaar en van drie maanden.⁶⁵

Ook bij de geboorte van de kinderen uit dit tweede huwelijk bracht Dirck God ter sprake. Bij de geboorte van de eerste zoon, die met luiers elf pond woog, bad Dirck: 'O Godt verlent ons al tesamen wat ons salijch is Jnden name Gades ammen.' Tot grote vreugde van de vader groeide dit jongetje voorspoedig op. Vol trots vertelt Dirck dat hij een soort klok met twee ballen heeft gemaakt, waar het kind mooi mee speelde. Hoewel nog maar een jaar en veertien dagen oud kon het jongetje al lopen.⁶⁶

Dircks dagboek is ook interessant vanwege zaken die niet vermeld worden. Zo laat

⁶² Gerbenzon ed., *Aantekeningenboek*, 133-134.

⁶³ Zie ook: Frijhoff, *Wegen van Evert Willemsz*, 411-412.

⁶⁴ Tresoar, OTB 121. 'Den 26sten december 1624 hebben wij het H. Nachtmæl onses Salichmaeckers Jesu Christi weder ghehouden ende voor het houden van dien tot leedemaeten aengewonnen ende opgenomen Dirck Jans, huijsman. Is gesturven den 17 martii 1636.'

⁶⁵ Faber, 'Bildtoer met ploeg en pen', 14. Over Dircks huwelijk met Jeck zie: Gerbenzon ed., *Aantekeningenboek*, 125, alwaar ook een overzicht van de acht kinderen.

⁶⁶ Gerbenzon ed., *Aantekeningenboek*, 129.

Dirck zich in zijn dagboek niet negatief uit over de vele doopsgezinde dorpsgenoten. Katholieken noemt hij nergens.

Op grond van Dircks dagboek kunnen we concluderen dat de godsdienst voor hem niet een zaak van rituele kerkgang alleen, maar zeker ook een zaak van het hart is geweest. Dirck werd pas op latere leeftijd lidmaat van de Gereformeerde Kerk. Zijn vroomheid was groot, maar kan niet specifiek gereformeerd worden genoemd. In een rijmpje wordt dat weerspiegeld:

Goet verlooren niet verlooren
moet verlooren veel verlooren
eer verlooren mer verlooren
zijel verlooren al verlooren.⁶⁷

Ten slotte

Uit dit artikel over de gereformeerden in Sint Annaparochie wordt nog eens het belang van kerkelijke archieven duidelijk, waarop Van Deursen bij herhaling heeft gewezen.⁶⁸ Een viertal conclusies kunnen we aan deze kennismaking verbinden. In de eerste plaats kunnen we voor dit dorp de aantallen lidmaten tellen. De conclusie kan zijn dat de Gereformeerde Kerk lange tijd een minderheidskerk is gebleven, ik vermoed zelfs gedurende de gehele periode van de Republiek. In dat opzicht past Sint Annaparochie in het beeld van de getalsmatige groei van de Gereformeerde Kerk in Friesland en is dit dorp vermoedelijk representatiever dan het dorp Graft.⁶⁹ Vrouwen vormden een meerderheid onder de lidmaten. De vermelde percentages billijken eveneens de conclusie dat vele dorpelingen niet tot een kerkgenootschap behoorden.

In de tweede plaats maken de archieven van de kerkenraad van de Gereformeerde Kerk duidelijk dat de opbouw van de Gereformeerde Kerk relatief laat op gang is gekomen. Eerst circa 1590 kwam de eerste gereformeerde predikant; de eerste kerkenraad kon pas enkele jaren later worden gevormd. Duidelijk is ook dat er slechts weinig lidmaten werden geëxcommuniceerd, zoals dat ook voor andere plaatsen, bijvoorbeeld Amsterdam,⁷⁰ is geconstateerd.

⁶⁷ Gerbenzon ed., *Aantekeningenboek*, 162-163.

⁶⁸ A.Th. van Deursen, 'Het belang van kerkelijke archieven', in: A.Th. van Deursen, *De eeuw in ons hart* (Franeker 1991) 58-63.

⁶⁹ Van Deursen, *Graft*, 27 suggereert continuïteit tussen de cijfers uit de zeventiende eeuw en de bekende getallen uit 1809. Toen waren er in Graft op een totale bevolking van 1090 mensen 252 katholieken, 707 hervormden, vier lutheranen en 127 doopsgezinden. Die 707 hervormden waren niet allen lidmaat van de kerk. In Westgraafdiijk stonden in 1809 250 inwoners als hervormd te boek, onder wie 148 lidmaten (dertig uit Drie-huizen en de Starmeer). G.J. Schutte, *Een Hollandse dorpsamenleving in de late achttiende eeuw. De banne Graft 1770-1810* (Franeker 1989) 92-93.

⁷⁰ Roodenburg, *Onder censuur*, 385.

In de derde plaats maakt dit archief ook het eenzijdige karakter van kerkenraadsarchieven in het algemeen duidelijk. De doopsgezinden worden nauwelijks genoemd, hoewel zij een aanzienlijk deel van de bevolking uitmaakten. Ook de katholieken worden niet genoemd, hoewel zij een schuilkerk hadden. De ‘paapse biecht’, die door broeder Wolter werd genoemd, kon ook op Het Bildt worden afgenomen. Stadhouder Willem Frederik – hoewel goed gereformeerd jaagde hij hier met de menist Hobbe met de Baard – bezocht met een katholiek edelman het altaar van de katholieken.⁷¹ De aandacht in deze acta gaat voornamelijk uit naar de zondige lidmaten. Slechts uit één korte passage blijkt dat er in de periode 1622–1631 viermaal werd gecollecteerd voor geloofsgenoten in de Palts.

In de vierde plaats konden we kennismaken met een lidmaat van de Gereformeerde Kerk. Een boer als Dirck Jansz komt niet als zondaar voor in het kerkenraadsboek, wel als diaken; kerkvoogd was hij al voor zijn lidmaatschap van de Gereformeerde Kerk. Hij trad op late leeftijd toe tot de publieke kerk. Dankzij zijn dagboek maakt hij ons deelgenoot van zijn emoties en godsdienstige opvattingen. Een streng gereformeerd man was hij niet, hij veroordeelde bijvoorbeeld zijn doopsgezinde medeboeren niet in zijn dagboeken. Hij laat zich kennen als een mild man. Het geloof heeft voor hem veel betekend. In Sint Annaparochie leefden gereformeerden en doopsgezinden vermoedelijk broederlijk naast elkaar. De ‘slijkgeuzen’⁷² en de volgelingen van Menno Simons konden in dit dorp ondanks de maatregelen van kerk en staat in redelijke harmonie samenleven.

Bijlage 1 Tuchtwesties Sint Annaparochie 1601–1636

1. 1–4–1601. Trin van Houten wordt, na enige jaren van afzondering, na openbare schuldbelijdenis weer als lidmaat aangenomen.
2. 16–7–1601. Wouter Gerrijtssoon wordt vanwege zijn ongeregeld leven zonder naam aan de gemeente voorgesteld. Op 11 april 1602 blijkt dat deze broeder een onstichtelijk leven leidt en een ongezonde leer heeft: hij verwerpt de uiterlijke kerk en noemt de kerkelijke discipline een paapse biecht. Vanwege zijn onboetvaardig leven zal de kerkenraad advies inwinnen bij de classis Franeker. Een week later wordt besloten dat deze broeder

⁷¹ Gloria Parendi. *Dagboeken van Willem Frederik stadhouder van Friesland, Groningen en Drenthe 1643–1649, 1651–1654*, uitgegeven door J. Visser, onder eindredactie van G.N. van der Plaats (Den Haag 1995) 515: (1648) ‘Bij Hemmema gegeten, waeren vrolijk. – Wij gingen op ‘t Bildt in het huys van Hemmema broeder, besagen het altaar. – Brochten Jongstal op Het Bildt en quamen te acht uir te Lewarden.’ Sicke van Hemmema (overleden in 1664) komt als katholiek voor op de stemlijst van 1655. Sannes, *Geschiedenis van Het Bildt*, 250. In 1651 at de stadhouder, die vaak aan het hof katholieke edelen uitnodigde, bij Hemmema, waar hij ook de dochter van de prominente Leeuwarder predikant Hasius aantrof. Gloria Parendi, 746. Zie voor de doopsgezinde Hobbe met de Baard: Gloria Parendi, reg., s.v.

⁷² [‘Slijkgeuzen’ is de scheldnaam die de orthodoxe calvinisten of contraremonstranten kregen bij de twisten over de leerstellige koers binnen de Gereformeerde Kerk tussen 1610 en 1618. In de gereformeerde gemeenschap van Sint Annaparochie was in deze tijd overigens geen sprake van onenigheid. Het dorp telde toen geen of weinig remonstranten – noot van de redactie.]

met naam en toenaam aan de gemeente zal worden voorgesteld, 'overmits hij in zijn leven ende wandel seer langen tijt onchristelijck gedragen ende alle vermaninghen aen hem gans niet geholpen hebben, maer soo langer soo meer ongesonder in leere ende leven (...) (voortgaat) tot dien einde opdat een ijder hem kennende soude nae die aerdt der christelijcker liefde ende bevel Christi vermanet ende voor hem den Heere bidden, dat hij noch mochte daerdoor tot kennisse ende leetwesen sijner sonden gebrocht warden ter eeren Gods, tot verheuginge aller vromen ende sijner eigener salicheit.' Op 23 januari 1603 besluit de kerkenraad dat Wolter met 'namen opentlijcken voor die gansche gemeente afgesneden sal worden tot verdervinge sijnes vleesch es opdat die Geest behouden worde'. Een week later wordt hij geëxcommuniceerd.

3. Op 29 juni 1602 moet de schoolmeester Govert Tallum, na drie vermaningen van ds. Arcerius, in de kerkenraad schuld bekennen, want hij heeft binnen en buiten de gemeente ergernis gegeven. Op 4 februari 1603 heeft hij schuld bekend en wordt hij weer toegelaten tot het Avondmaal.
4. Griet Harmens wordt op 23 januari 1603 van het Avondmaal geweerd omdat zij zwanger is geraakt van een getrouwde man, waardoor zij de gemeente ontheiligd heeft.
5. Op 23 januari 1603 wordt Jan Loens van het Avondmaal geweerd en met naam aan de gemeente voorgesteld vanwege zijn ergerlijk leven, 'tot stichtinge der gemeente ende zijn eigen salicheit.'
6. Anna Koenraets heeft op 5 maart 1603 de predikant van Arum Johannes Paulii beledigd.
7. In 1604 wordt Tiek Dercx' dochter van het Avondmaal geweerd, omdat zij drie maanden na het overlijden van haar echtgenoot een andere man getrouwd en bekend heeft.
8. In 1605 wordt Hercke Sijbe's zoon van het Avondmaal geweerd wegens dronkenschap en andere lichtvaardigheden. Hij toont op 19 januari 1606 berouw en wordt weer tot het Avondmaal toegelaten.
9. Op 17 januari 1606 wordt besloten Wijnie Claes wegens smaad zonder naam aan de gemeente voor te stellen; hij had berouw getoond. Wijttie is recidivist, want in november 1607 is hij dronken in de sloot gevallen. In 1613 opnieuw in dezelfde zonde vervallen en van het Avondmaal geweerd, 'opdat hij niemant een quaet exempel van het Avontmael des Heeren onweerdich te eeten en geve, jae dat meer is Godes toorne niet verweckt en worde'. Op 10 juni 1614 heeft deze broeder openlijk zijn schuld beleden en wordt hij weer toegelaten tot het Avondmaal. 'Die Heere geve hem een boeteveerdich herte! Amen'.
10. Op 27 maart 1606 wordt Anna Pieters wegens diefstal van het Avondmaal geweerd. In augustus heeft zij boete gedaan en wordt zij weer toegelaten tot de tafel des Heren.
11. In 1606 moet Ids Sijverdt wegens dronkenschap in de kerk schuld belijden.
12. Ook Sijverdt Obbes moet wegens hetzelfde delict schuld bekennen. Hij dreigde de predikant te zullen doodsteken of doodschieten, omdat die hem wegens zijn overgang naar de vermaning had vermaand.
13. In 1606 heeft Pieter Janszoon zijn zwager met een mes gestoken; bekent schuld en zal zich onderwerpen aan de maatregelen van de opzieners der gemeente.
14. Romck Thomas' dochter is na enkele weken getrouwd te zijn geweest van haar man weggelopen; zij keert terug, maar loopt opnieuw weg. In december 1611 of 1612 wordt zij weer toegelaten tot de gemeenschap van het Avondmaal, omdat zij zich na de dood van haar man had verzoend.
15. Op 14 juli 1611 besluit de kerkenraad dat Geertje Rijmers wegens traagheid in het ge-

- hoor van Gods Woord weer tot de gemeenschap kan worden toegelaten mits zij boete doet; haar ongehuwd samenwonen is geen obstakel voor de kerkenraad haar weer aan te nemen.
16. Op 25 juni 1615 wordt Gerrijt Foppes van het Avondmaal geweerd wegens dronkenschap en scheldwoorden; weigert wegens drukke oogstwerkzaamheden voor de kerkenraad te verschijnen. In december doet hij boete.
 17. In oktober 1615 wordt Froucktie Jans' dochter met naam aan de gemeente voorgesteld; wordt in februari 1617 weer toegelaten tot het Avondmaal. In 1625 trouwt zij met de notoire recidivist Pijter Luijttiens (zie 20).
 18. Op 25 oktober 1618 wordt Jobtie Jacobs wegens gekijf zonder naam aan de gemeente voorgesteld en van het Avondmaal geweerd.
 19. In oktober 1620 komt het overspel van Eecke Claessen op de agenda van de kerkenraad. Zie bijlage 2.
 20. In oktober 1620 wordt Pijtter Luijttiens wegens herhaaldelijke dronkenschap van het Avondmaal geweerd. In september 1623 komt zijn zaak op de classis aan de orde. In 1630 wordt hij weer 'door verscheijden vermaningen insonderheijt door des Heeren segen' aangenomen. 'De Heere verleene hem den geest der wackerheijt ende voorseeheijt om sich voor des Satans stricken te wachten!'
 21. Zie 22.
 22. De zusters der gemeente Anne Thijsses en Trijn Pijtters worden – in 1621 – wegens ruzie van het Avondmaal geweerd. Anne wordt in 1625 weer toegelaten tot het Avondmaal.
 23. In april 1622 wordt over Michiel Jans besloten dat hij met naam aan de gemeente zal worden voorgesteld wegens dronkenschap. In september 1623 komt zijn zaak, vermeerderd met [een aanklacht wegens] traag kerkbezoek, op de classis aan de orde. Hij wordt in juni 1626 geëxcommuniceerd.
 24. Op 27 april 1626 wordt Trijn Jans' dochter, weduwe, wegens een onoorbaar huwelijk van het Avondmaal geweerd en met naam aan de gemeente voorgesteld.
 25. Op 2 februari 1627 wordt Marichie Ockes' dochter wegens pogingen tot diefstal van het Avondmaal geweerd. Zij verzoent zich in 1630.
 26. In februari 1628 wordt Piet Jans' dochter wegens ruzie van het Avondmaal geweerd.
 27. Hidde Aebbesz. wordt in 1628 wegens ruzie met de naaste van de tafel geweerd.
 28. In de herfst van 1632 wordt Ricxt Pijtters' dochter 'om verscheijden onstichtelijcke verloopingen' van het Avondmaal geweerd.
 29. Pijtter Nannes wordt, omdat hij 'een tijtlanck een onstichtelijck leven geleijt heeft ende bij den wederdoopers oock geloopen heeft', in 1633 tot schuldbekentenis gedwongen.
 30. In april 1633 wordt Trijn Aeriens, die zich sedert 1625 had 'afgehouden', weer aangenomen.
 31. Op 13 juni 1633 komt de zaak van Tied Gerrijts' dochter aan de orde. Zij zou trouwen met Claes Harrents, maar zij hadden reeds voor het huwelijk 'malcanderen oock al vleesche-lijck bekennt'. Aangezien Tied lidmaat is, mag zij niet deelnemen aan het Avondmaal. In januari 1634 bekennt Tied haar schuld.
 32. In juli 1636 wordt Aeff Pijtters wegens 'een onstichtelijcke daet' van het Avondmaal geweerd.

Bron: Tresoar, Archief Oude Burgerlijke Stand (OBS), inv.nr. 93.

Bijlage 2 Broeder Eecke's conversatie

Eecke Claessen is in die meijtijt oft daerontrent van den jare 1617 van overspel beruchtiget geworden met Barber, Gerrijt Gerrijts wijff, alsoo dat sij beide oock al voor den E. grietman Feytzma⁷³ geweest sijn, maer hebben het beide ontkennet. Soo is nochtans die saeck met den E. grietman oock overgeleijt geweest, diewelcke oock oordeelde, dat hij Eecke voorschreven met den eersten niet wel stichtelijck tot die gemeijnte weder conde toegelaten worden, 't welck oock geschiet is. Ende nae het een tijtlanck verloopen is gewest, soo heeft die kerckeraedt alhier hem toegeleijt, dat hij met acte ofte immers met belofte voor ons soude aennemen ende be-looven sijn groote conversatie tot Barbers huijs, insonderheijt als haer man Gerrijt Gerrijts vot [= vort, weg] was, soude naelaeten oft verminderen, opdat wij met sulcke belofte die gemeijnte soudon mogen stillen, diewelcke door die al te familiere conversatie geargert werde, waerop hij antwoorde, dat hij sulcx niet wilde noch conde doen, jae, dat hij liever sijn leven niet weder tot het Nachmael en wilde coomen, dewijle het oock niet en hadde te beduiden met die gemeijn-te, om datter geen liefde en was (daeronder verstaende dat sij hem niet genoegh neeringe aen-brachte etc.). Waerop hem weder voor antwoord is gegeven, dat die kerckenraedt sonder sulcke voorgaende belofte, hem niet stichtelijck tot het H. Nachmael toe conde laeten. Daerenboven heeft hij altemet wat veel te lasteren gehadt op die leere, alsoock op die overicheijt ende heeft hem in 't begin van het voorige jaer 1619 oock eens in ergerlijcke dronckenschap verloopen. Alsoo dat hij afgehouden wort om die onstichtinge voor te coomen. Jae oock hem selven af-houdet, niet willende sulcke lichte belofte doen als die kerckenraedt hem voorgehouden heeft. Actum den 9 octobris 1620. Rodolphus Hermanni Luinga, etc.

Naedien Eecke Claessenz. een tijtlanck van het gebruijck des H. Nachmaels Christi is afgehouden geweest, eensdeels om eenige ontstichtinge voor te coomen, anderdeels om verscheijden dronckenschappen daerin hij hem verloopen hadde. Soo heeft hij in dese laetste huijssoeckinge weder begeert tot het gebruijck des H. Nachmaels toegelaeten te mogen worden. Waerop die kerckeraedt der gemeijnte Christi aen Anne Parochie in die vreesse des Heeren den 14 aprilis, eendrachtelijck geresolveert heeft, dat soo Eecke voorschreven van sijn dronckenschap ende ander ergernissen voor den kerckenraedt voorschreven, verclaert recht berou te hebben, begeerende dat een iegelijck, die daerdoor voor desen mochte geergert geweest sijn, dat die hem dat ten beste wilde houden, beloovende voorts door Gods genade hem daer voor te wachten ende dat soo hij oock belooft voortaan sich stichtelijck in woorden ende wercken te dragen, sonder iemant voor voortaan te lasteren ofte onstichtelijck te spreeken van die leere der gereformeerde kercken in Gods H. Woort gegrondet. Dat hij alsdan weder tot die gemeijnschap der kercke sal toegelaeten worden, mits voorgaende eenige voorstellinge met utdruckinge sijns naems ende toenaems, om die ergernisse wech te nemen. Dit voorgaende heeft Eecke voorschreven den kerckenraedt alhier den 19 aprilis met hantastinge beloovet. Orconde der waerheijt deses hebben wij dit onderteeckent den 19de aprilis 1622. D. Willems, Rodolphus Hermanni Luinga, eccl. 1622.

Dese voorstellinge van Eecke Claessenz. is den 19 aprilis in die proefpredicatie geschiet.

Bron: Tresoar, Archief OBS, inv.nr. 93.

⁷³ Jelger van Feitsma, grietman van Het Bildt van 1581 tot zijn dood in 1620; tevens rentmeester-generaal der domeinen; woonde te Leeuwarden. Hij was in 1585 als lid van Gedeputeerde Staten aanwezig bij de inwijding van de Franeker academie. Sannes, *Geschiedenis van Het Bildt* 128. Zie ook M.H.H. Engels, *Naamljst van Gedeputeerde Staten van Friesland 1577-1795* (Leeuwarden 1979).

DEEL III IN GESPREK MET
GELEERDEN

Geleerdengeschiedenis is een onderdeel van de cultuurgeschiedenis dat Wiebe Bergsma graag beoefende. De republiek der letteren was voor hem een nieuwe wereld die hij van huis uit niet kende, maar waarin hij graag opgenomen wilde worden en waarin hij voelde dat hij ook thuishoorde. Misschien heeft het ook te maken met zijn vereerde leermeester Edzo Waterbolk, die in zijn werk eveneens graag omging met geleerden uit andere landen en andere tijden. Net als bij Waterbolk was voor Wiebe geleerdheid meer dan alleen vaktechnische bekwaamheid op een bepaald onderdeel van de wetenschap; een geleerde onderscheidde zich door het zeer persoonlijke stempel dat hij op de producten van zijn speur- en schrijfwerk drukte. Dat kon een kwestie van stijl zijn, of een bepaalde religieuze of maatschappelijke overtuiging of, meer in het algemeen, maar ook vager, een bepaalde – zoals Wiebe het zou uitdrukken – *Sitz im Leben*. Dit komt naar voren in dit laatste trio artikelen, waarin Wiebe leven en werk van drie zeer uiteenlopende geleerden behandelt: een Friese geschiedschrijver uit de zestiende eeuw, een theoloog in Friesland op de overgang van de zestiende naar de zeventiende eeuw en een Gronings-Amsterdamse historicus uit de twintigste eeuw.

Het oudste artikel behandelt het werk van de Friese landsgeschiedschrijver Suffridus Petrus (1527-1597). Qua thematiek sluit het goed aan bij het oeuvre van Waterbolk, die in 1952 gepromoveerd was op de vroegmoderne Friese geschiedschrijving. Maar terwijl in de dissertatie van Waterbolk de Oostfries Ubbo Emmius de moderne historicus is, die de oudere geschiedschrijving van Suffridus Petrus aan de kant schoof, zo niet als een specimen van fantastische geschiedschrijving aan de kaak stelde, probeert Wiebe Bergsma in zijn bijdrage die tegenstelling tussen modern en verouderd sterk te nuanceren en zo Suffridus Petrus te rehabiliteren. Makkelijk is dat niet – iemand rehabiliteren is altijd een *up hill battle* – maar Wiebe doet een dappere poging en het blijft aan de lezer om te bepalen of hij in zijn opzet geslaagd is.

Ook in het tweede artikel, dat Wiebe Bergsma opdroeg aan zijn Leidse collega Nicolette Mout, probeert hij de negatieve beeldvorming omtrent zijn hoofdpersoon bij te stellen. Het gaat over de Friese predikant en hoogleraar theologie in Franeker Sibrandus Lubbertus (1555-1625) en zijn oudere Leidse ambtsbroeder Bonaventura Vulcanius (1538-1614), maar draait hoofdzakelijk om de opstelling van de eerste. Lubbertus heeft de reputatie een snoeiharde, driftige en onverdraagzame calvinist te

zijn geweest, een gereformeerd theoloog die alle gereformeerden een slechte naam heeft bezorgd. Maar Wiebe haalt uit onder andere Lubbertus' correspondentie met Vulcanius passages aan die iets laten zien van de meer menselijke kant van zijn persoonlijkheid, zoals de vriendschap tussen personen die in religieus opzicht diametraal tegenover elkaar stonden. In dat opzicht lijkt dit artikel wel wat op het oeuvre van Waterbolk, die ook regelmatig door verwijzingen naar de alledaagse omgang van zijn protagonisten – zie een titel als 'Met Willem Lodewijk aan tafel' – nuanceren kon aanbrengen in het beeld van historische personen. Zestiende-eeuwers konden in geschrifte bikkelhard op elkaar reageren, en vaak is dat de primaire bron voor onze kennis over hun opstelling, maar uit brieven blijkt maar al te vaak dat de oecumene van alle dag toch groter was dan wij zouden denken.

In het derde en jongste artikel komt een andere Wiebe Bergsma aan het woord, de historicus die ook de zwakke plekken in vereerde voorbeelden onderkende. Wiebe bespreekt in dit artikel het werk van A.Th. van Deursen (1931–2011), die ooit student en promovendus was in Groningen en later gevierd hoogleraar aan de Vrije Universiteit werd. Wiebe heeft het in het bijzonder over Van Deursens eerste grote succes, *Bavianen en slijkgeuzen* uit 1974. Dit boek heeft een diepe, vormende invloed op de jonge Bergsma gehad; het appelleerde zowel aan zijn historische als aan zijn antropologische belangstelling en is altijd het boek gebleven dat hij zelf ook had willen schrijven. Maar na bijna veertig jaar terugkijkend wil Wiebe toch ook de zwakke kanten van het boek niet verhelen. Door die aan het licht te brengen en zo ook de vooroordelen van Van Deursen bloot te leggen, komt Wiebe alleen maar dichterbij zijn hoofdpersoon en raakt hij als het ware in gesprek met zijn illustere voorbeeld. Zo krijgt ook het werk van deze historicus het menselijk aspect dat uiteindelijk alle geleerdheid het stempel van echtheid geeft (KvB).

9 Suffridus Petrus als landshistorieschrijver*

Ik weet niet, deze Historie op 't papier stellende, wat ik van het oogmerk der Schryvers, die dit verhaalt hebben, zal denken: ofze namelyk ernstig geloofd hebben het geenze schreven, dan ofze voorgedad hebben een Roman te beschryven, en daar in Personaadien te doen voorkomen die nooit bekend geweest zyn. Het eerste kan naauwelyks waar zyn van een gezond verstand, van iemand die ooit den Bybel gelezen, en een weinig de tydrekenkunde ingezien heeft; en vooral niet van den vermaarden Suffridus Petri, die een geleerd man geweest is, en veel later dan in de beuzel-eeuwen geleefd heeft. En evenwel worden zodanige vertelzels by hem gevonden, en zyn, nog later, van zyne navolgers, tegens den beroemden Emmius staande gehouden; ja worden nog van luiden, die men niet onder de onkundige menigte kan tellen, voor goede munte aangenomen.

Foeke Sjoerds, 1768¹

Inleiding

In een in 1738 te Leeuwarden gepubliceerd *Jagt-praatje ofte discours gehouden tusschen een Groening, Amsterdammer en Harlinger* worden drie heren sprekend ingevoerd, die reizen in een jacht van Amsterdam naar Lemmer. Sprekend over de geleerdheid wordt een Harlinger ten tonele gevoerd, die opmerkt dat er in Friesland nooit meer geleerden zijn geweest dan ten tijde van Karel V en Filips II. Vele Friezen, onder wie Viglius van Aytta (1507-1577) en Joachim Hopperus (1528-1576), zwierven door geheel Europa langs universiteiten en vorstelijke hoven. Martinus Lydius, hoogleraar aan de Franeker universiteit, schreef aan de coryfee Johannes Drusius, hoogleraar te Leiden, 'dat hy de Friesen soude vinden, brandende van een wonderlijke lust ende liefde tot de

* Oorspronkelijk verschenen in: *It Beaken* 56 (1994) 80-123, als bijdrage aan een themanummer over 'Mythe en geschiedschrijving in Nederland en Friesland' (onder redactie van W. Bergsma, Joh. Frieswijk, L.G. Jansma en G.H. Jelsma). [Aan het artikel waren vijf bijlagen toegevoegd, waaronder twee onvertaalde Latijnse brieven (van David Chytraeus aan Suffridus Petrus, uit 1594, en van Janus Gruterus aan Johannes Saeckma, Heidelberg 23 maart 1597). Deze laatste twee bijlagen zijn hier weggelaten. In bijlage 1, over de kroniek van Andries Grijf, is de kroniek zelf weggelaten, omdat ze niets bijdraagt aan onze (her-)waardering van Suffridus Petrus – noot van de redactie.]

1 Foeke Sjoerds, *Historische Jaarboeken van oud en nieuw Friesland I* (Leeuwarden 1768) 21.

studien'.² Over de geleerdheid van de Friezen kunnen we vele *topoi* vinden. In tal van brieven van zestiende-eeuwse humanisten als Desiderius Erasmus en Viglius vinden we lofzangen op de *erudititas* en de *humanitas* van de Friezen.³

'The revival of learning' en de opleving van de *studia humanitatis* en de *bonae litterae* leidden ook in Friesland tot een ongekennde bloei van de geschiedschrijving. Die bloei blijkt onder meer uit de archivalische activiteiten van Viglius en Hopperus, de aanstelling van de landsgeschiedschrijver Suffridus Petrus (1527-1597) in Westerlauwers Friesland (1590), de historische bezinning en de kronieken van Ommelanders als Abel Eppens (1534-1590), Johan Rengers van Ten Post (1542-1626) en E.E. Phebens (1556-1615) en de vele historische activiteiten van de Oostfries Ubbo Emmius (1547-1625) in Groningen. Tal van Friezen verzamelden brieven, charters, *instrumenta* en kaarten ten dienste van het historisch onderzoek, schreven al dan niet gedrukte historische werken en kronieken en vervaardigden kaarten en bezonnen zich ieder op hun wijze op hun werk als historicus en de *ars historica*.⁴

Vier eeuwen na de verschijning van *De scriptoribus Frisiae* (Over Friese schrijvers, 1593) van de hand van de landshistorieschrijver Suffridus Petrus wil ik mijn gedachten laten gaan over het leven en het werk van deze historicus, die toegang had tot de hoogste politieke en wetenschappelijke échelons van zijn tijd, één van de geleerden die goed zouden kunnen figureren in het fictieve *Jagt-praatje*.⁵ Suffridus Petrus is de auteur van een nog altijd belangrijk encyclopedisch naslagwerk over de Friese geschiedenis, hij is tevens de schrijver van een boek over de oorsprong en de oudheid van de Friezen met in onze ogen wonderlijke opvattingen over de herkomst van het Friese volk, en hij is ook de historicus/archivaris die hedendaagse onderzoekers op het spoor zet van onbekende archivalia.

2 Geciteerd in: [Ulrich Huber], *Weeghschaal van Redenen over het verplaatsen der Academie van Franeker naa Leeuwarden* (1675), herdrukt in: *Men meldt ons uit Friesland. Een aantal zeventiende-eeuwse geschriften die opzien baarden met een lijst van 17de-eeuwse kleine Friese gelegenheidsgeschriften, verzameld en toegelicht door J.J. Kalma* (Leeuwarden 1973) 261-302, aldaar 289. [Met dank aan Oebele Vries voor zijn hulp bij het ophelderen van deze verwijzing. Lydius, de eerste hoogleraar theologie aan de universiteit te Franeker, schreef de oriëntalist Drusius om hem te bewegen een beroeping naar Franeker aan te nemen, wat Drusius ook deed – noot van de redactie.]

3 E.H. Waterbolk, 'Viglius van Aytta, steunpilaar van het geheugen', in: H. Soly en R. Vermeir, red., *Beleid en bestuur in de oude Nederlanden. Liber amicorum Prof.dr. M. Baelde* (Gent 1993) 491-505, aldaar 496-497; W. Bergsma, 'Inleiding', *Batavia academica* 9 (1991) 1; N.E.H.M. Mout, 'Het Bataafse oor. De lotgevallen van Erasmus' adagium 'Auris Batava' in de Nederlandse geschiedschrijving (Mededelingen van de Afdeling Letterkunde van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Nieuwe Reeks, deel 56, nr. 2; Amsterdam 1993) 9, met nadere vindplaatsen.

4 Over de geschiedschrijving in het algemeen in de vroegmoderne tijd zie: E.O.G. Haitsma Mulier, 'Geschiedschrijving in het vroegmoderne Nederland (16^e-18^e eeuw)', *Holland* 17 (1985) 185-199, en voor de Friese historiografie zie: E.H. Waterbolk, *Twee eeuwen Friese geschiedschrijving. Opkomst, bloei en verval van de Friese historiografie in de zestiende en zeventiende eeuw* (Groningen-Djakarta 1952). Voor geschiedschrijvers uit de Nederlanden in de tekst genoemd vindt men biografische en bibliografische informatie in: E.O.G. Haitsma Mulier en G.A.C. van der Lem, m.m.v. P. Knevel, *Repertorium van geschiedschrijvers in Nederland* (Den Haag 1990).

5 Het leven van Suffridus is beschreven door J.G. Ottema, 'Over het leven van Suffridus Petrus Leovardienensis', *De Vrije Fries* 2 (1842) 413-471. Waterbolk, *Twee eeuwen*, passim, heeft Suffridus als historicus geplaatst in de context van zijn tijd. In grote lijnen sluit ik mij aan bij zijn interpretatie, al verschil ik enigszins met hem van mening over de waardering van het humanisme.

Uiteraard moeten we de term historicus in dit verband voorzichtig gebruiken. De wetenschappelijke geschiedschrijving begint pas in de negentiende eeuw met Leopold von Ranke (1795-1886) en diens filologisch-kritische methode.⁶ In de zestiende eeuw was de geschiedschrijving onderdeel van de *ars rhetorica*, de *retorica* of de *belles lettres*.⁷ Geschiedenis diende te leiden tot *eloquentia*, *virtù* of *bene beateque vivendum*. Geschiedschrijving diende vaak een politiek of ideologisch doel. Dat betekent dat we de historische werken van Suffridus Petrus en zijn tijdgenoten op hun eigen mérites moeten beoordelen en niet aan de hand van negentiende-eeuwse maatstaven.⁸ Ik begin met enkele fragmenten uit het werk van Suffridus over de vrij onbekende grietman van Utingeradeel Andries Grijf. Deze Grijf leidt tot de kern van Suffridus' beide boeken uit 1590 en 1593. Via deze grietman is het ook mogelijk nog iets nieuws te verkondigen over de eerste landshistorieschrijver van Friesland (ook al blijft het uiteindelijk misschien bij de presentatie van een tot nu toe nauwelijks benut kroniekje). Via deze omtrekkende beweging wil ik proberen het werk van de humanist en landshistoricus Sjoerd Pieters of Suffridus Petrus Frisius et Leovardiensis te plaatsen in de context van de zestiende eeuw.

De genoemde Andries Grijf heeft een belangrijke rol in Suffridus' leven gespeeld. In *De scriptoribus Frisiae* geeft Suffridus een korte biografie van deze grietman, die ik hier in vertaling deels weergeef:

Nadat Andries Grijf in zijn jonge jaren niet onbekwaam gevormd was in de letteren en omdat zijn hart neigde naar de krijgskunst, heeft hij een begin gemaakt met de militaire dienst onder Karel V. Hij maakte dan ook deel uit van diens tocht naar Algiers, waarin hij zich zo gedroeg dat de keizer hem de versierselen van de adel als beloning voor zijn moed overhandigde. De keizer onderscheidde hem met de jurisdictie over de grietenij Utingeradeel, die hij gedurende vele jaren uitvoerde met de grootste lof voor zijn rechtvaardigheid. Toen er tenslotte in Friesland godsdienstige onlusten ontstaan waren, is hij door verschillende vormen van ongeluk getroffen en uiteindelijk rond het jaar 1574 gestorven. Hij heeft nu eens uit eigen waarneming, dan weer op aanwijzing van anderen, soms ook op grond van wat hij las, niet onjuiste voorspellingen van alleman bijeengebracht, waardoor zowel stormen als andere rampen konden worden voorzien die de mensen bij ver-

⁶ F. Gilbert, *History: Politics or Culture? Reflections on Ranke and Burckhardt* (Princeton 1990) 11.

⁷ H. Butterfield, *The Origins of History*. Edited with an Introduction by Adam Watson (New York 1981; oorspr. editie 1949) 187. Vgl. J. Huizinga, 'Wetenschap der geschiedenis', in: J. Huizinga, *Verzamelde werken VII* (Haarlem 1950) 104-172, aldaar 106-107: de stof der geschiedenis 'vormde een annex van *rhetorica*, zij kwam af en toe te pas bij de theologische en juridische studiën, maar men kan niet zeggen, dat ergens in de school die stof der historie wetenschappelijke behandeling onderging. Het was een gegeven stof, voor het overgrote deel van bijbelsche en klassieke herkomst; deze stof strekte tot declamatie en tot zedelijke bespiegeling, maar niet tot onderzoek of kritiek. Tot de scholastische methode en het syllogisme leende zij zich niet. De historie aan de universiteit bleef een aanhangsel van eloquentie en poëzie, een nuttig exempel en een sieraad der eruditie.'

⁸ Vgl. Haitsma Mulier, 'Geschiedschrijving', 185: 'Willen wij nu het historische werk, dat na de Middeleeuwen en vóór de boven gesignaleerde verwetenschappelijking inzette in Nederland verscheen, werkelijk nader leren kennen dan zullen we moeten afzien van een waardering uitsluitend aan de hand van de zo vaak gehanteerde negentiende-eeuwse maatstaven of er correct bronnenonderzoek is gedaan dan wel of er een beoordeling van het historische materiaal heeft plaats gevonden met criteria uit de tijd zelf.'

schillende ontwikkelingen van omstandigheden gewoon zijn te overkomen. Toen hij mij deze eens toonde in zijn huis te Oldeboorn, zegde hij mij toe dat hij ze zou publiceren. Ik weet echter niet of dit gebeurd is. Wel heeft hij mij ten eigen gebruike als hulp bij mijn geschiedschrijving veel voortreffelijke gegevens over de oudheid ter hand gesteld, waaronder zelfs de overgebleven geschriften van Cappidus Stauriensis. Die hebben mij zeer veel hulp geboden, zodat ik bij deze hem onvergetelijke dank verschuldigd ben.⁹

Ook in een ander verband memoreert Suffridus in *De scriptoribus Frisiae* deze grietman Grijf, namelijk bij de behandeling van de zegslieden die Suffridus heeft benut voor zijn boek over de oorsprong en de oudheid der Friezen van 1590. Hij bespreekt in dit verband het werk van Cappidus van Stavoren en zegt over hem:

Van Cappidus' leven ben ik tot nu toe niets [anders] te weten gekomen, dan dat hij te Staveren geboren [werd] en priester was. Dat hij een geleerd en nauwkeurig man is geweest, blijkt uit zijn [ge]schriften. Zoo deze volledig tot ons gekomen waren, zou bijna niets uit Friesland's oudste tijd ons duister zijn, ... want alles wat van vorst Friso en zijne zonen af tot aan zijn tijd toe was geschreven, heeft hij nauwkeurig doorgebladerd en, met de bronnen erbij aangeteekend, in zijn werken opgenomen. Fragmenten er van, die Andreas Grijf ... mij gezonden heeft, zijn mij van veel nut geweest, niet alleen om vele dwalingen aan te toonen, maar ook om de waarheid te bevestigen. Ook vele namen van aan mij onbekende schrijvers en hunne geschriften hebben ze mij geleerd; er bleek alzoo ook uit dat ons volk van de oudste tijden af voortdurend schrijvers gehad heeft. Men kan hieruit zien, welk groot verlies Friesland heeft geleden door het verbranden der openbare bibliotheek, die eerst in Stavo's tempel en toen in de Nicolai kerk te Staveren werd bewaard en waarin alle archieven enz. van het rijk opgenomen en zorgvuldig bewaard werden. Cappidus heeft ze nog geraadpleegd. Voor zoveel ik uit die fragmenten en uit berichten van anderen kan opmaken, schreef hij: geslachtslijsten en eene lijst van de prinsen, hertogen en koningen van Friesland, eene kerkgeschiedenis van Friesland, levens van S. Lebuinus, S. Otgerus, S. Plechelmus en S. Odulphus, benevens enige andere werkjes. Hij leefde omstreeks het jaar 920.¹⁰

Deze korte biografische schets van Andries Grijf en het fragment over Cappidus zijn om drie redenen interessant: ten eerste biedt het fragment over Grijf een soort 'bio-en bibliografisch' overzicht van een grietman, die historische aantekeningen en prognosticaties heeft verzameld en over wie verder niet veel bekend is; als zodanig is het een goede illustratie van Suffridus' werkwijze in zijn *De scriptoribus Frisiae*. Ten tweede leren we hier een belangrijke bron van Suffridus kennen, namelijk de 'geschriften' van Cappidus Stauriensis, die daardoor een plaats heeft gekregen in het geleerdenpantheon van Suffridus. Ten derde is Suffridus de eerste geweest die melding heeft gemaakt van Grijf als auteur van historische aantekeningen. Wie was deze Sjoerd Pieters?

⁹ Suffridus Petrus, *De scriptoribus Frisiae, decades XVI & semis, in quibus non modo peculiares Frisiae, sed et totius Germaniae communes antiquitates plurimae indicantur* (tweede druk, Harlingen 1699; oorspr. editie Keulen 1593) 108-109.

¹⁰ Nederlandse vertaling van: J. Bolhuis van Zeeburgh, *Kritiek der Friesche geschiedschrijving* (fotomechanische herdruk, Amsterdam 1962; oorspr. uitgave 's-Gravenhage 1873) 200-201 [onder verwijzing naar *De scriptoribus Frisiae*, dec. VII, cap. 3 - noot van de redactie].

Een humanistenleven: Suffridus Petrus (1527-1597)

Sjoerd Pieters werd in 1527 geboren.¹¹ Hij bezocht te Leeuwarden de Latijnse school. In 1547 vertrok hij naar Leuven, bezocht het Collegium Trilingue, studeerde er Grieks en Latijn en bekwaamde zich in de wiskunde bij Gemma Frisius (1508-1555), afkomstig uit Dokkum. Hij woonde in Leuven bij Petrejus Tiara (1514-1586), graecus en medicus en later hoogleraar te Leiden, waar hij door Willem van Oranje als eerste rector magnificus werd aangesteld, en Franeker. Over Petrejus vermeldt Suffridus in zijn *De scriptoribus*: ‘Wij waren in die tijd met velen in zijn huis. Die velen klommen op tot allerlei hoge waardigheden, maar ik heb tot nu toe niemand gehoord die niet vol lof was over de hoogst aangename omgang met Petrejus’.¹² In 1553 keerde hij terug naar Leeuwarden, begon hier een school, maar ging reeds in 1556 opnieuw naar Leuven en werd privaattoecent. De *alumnus lovaniensis* Suffridus werd in 1556 benoemd tot hoogleraar in de klassieke talen in Erfurt.

Suffridus’ inaugurele rede had als titel *Oratio pro reformatione universitatis Erphordiensis* (1558). De rede bevat een krachtig pleidooi voor herstel van de universiteit van Erfurt en voor goed onderwijs op alle niveau’s. De maatschappij heeft boeren, soldaten en geleerden nodig. De boeren verschaffen het voedsel, de soldaten verdedigen het land en de geleerden voeden op tot de deugd. Suffridus wijst op het belang van de eenheid in godsdienst en op de verderfelijke van de secten. ‘Want door eendracht (zo zegt men geheel terecht) worden kleine staten groot, door tweedracht gaan grote staten teloor’ (*Concordia enim (sicut verissime dictum est) res parvae crescunt, discordia magnae dilabuntur*). Rust is onontbeerlijk voor de beoefenaar van de humaniora. Niettemin is ook de *peregrinatio academica* een groot goed. Als humanist verwachtte Suffridus veel van goed academisch onderwijs, zowel voor het heil in het algemeen als voor dat van het individu.¹³

¹¹ Biografische gegevens voor zover niet verder vermeld geheel ontleend aan: Ottema, ‘Suffridus Petrus’.

¹² Vertaling in: S. Galama, *Petrejus Tiara* (Bolsward 1964) 6-7.

¹³ Suffridus Petrus, *Oratio ... pro reformatione universitatis Erphordiensis* (1588), geen paginering. Exemplaar Koninklijke Bibliotheek Den Haag, tot nu toe niet benut. Over het nut van universitair onderwijs: ‘Daarom zal ik uiteenzetten wat voor een belangrijke bijdrage jullie op het punt staan te leveren aan het algemeen welzijn van de mensheid en aan de private belangen van deze stad door dit huis der Muzen te herstellen. En over elk van beide zal ik bondig en helder betogen. Want, om het eerst te hebben over het algemene nut – over het particuliere nut zal ik later spreken – wie universiteiten opricht, verrijkt de christelijke gemeenschap met twee bijzonder grote weldaden. Ten eerste, omdat ze alle geleerde disciplines publiek onderwijzen tot voordeel van allen. Ten tweede, omdat ze door publiek onderwijs religieuze eendracht bevorderen in de geesten van de mensen. En eenieder die bedenkt dat kennis niet afzonderlijke en overal ter wereld van de ondergang gered kan worden, noch tegen chaos beschermd, zal beslist toegeven dat veruit het grootste belang van dit geschenk ligt in het onderwijzen van de *artes*’ (*Dicam igitur in augustissimo hoc Musarum domicilio restaurando, quantum ad publicam generis humani salutem, quantum ad privatam civitatis huius utilitatem momenti sitis allaturi: ac dicam de utrisque breviter atque dilucide. Nam ut de publica utilitate prius, de privata postea dicam, duobus maximis beneficiis Rempublicam Christianam ditant, qui universitates instituunt. Primum, quod artes universas in omnium gratiam publice doceant. Alterum, quod in animis hominum concordem religionem publica doctrina foveant: ac sane fatebitur huiusce muneris amplitudinem in docendis artibus esse longe maximam, quisquis reputarit,*

In 1559 werd Suffridus het rectoraat van de Latijnse school in Groningen aangeboden, als opvolger van Regnerus Praedinius. Hij bedankte voor de eer, onder meer vanwege de reputatie van Praedinius.¹⁴ Erfurt beviel hem echter steeds minder; hij ambieerde een hoogleraarspost in Parijs of Leuven. Op voorspraak van Hopperus werd hij aangezocht als gouverneur voor enkele bevriende jongeren van kardinaal Granvelle in Brussel. In 1562 verliet hij daarom Erfurt en reisde via Frankfurt naar het politieke centrum Brussel. Bij Wiesbaden kreeg hij een ongeluk, onderbrak zijn reis en ging vervolgens weer naar Frankfurt. Hier deed hij zaken met de drukker Oporinus, die zijn boek *Castigationes in Ciceronem* zou publiceren. Volgens Suffridus vertraagde Oporinus de uitgave, zodat een ander boek over hetzelfde onderwerp eerder kon verschijnen. Aangekomen in Brussel zocht hij Viglius op, de ‘al-vader van geheel Friesland’ (*‘panopappa totius Frisiae’*),¹⁵ die hem met kardinaal Granvelle in contact bracht, die hem weer tot zijn secretaris en bibliothecaris benoemde. Nauwelijks met zijn nieuwe ambt begonnen kreeg hij namens Filips II een professoraat in Dowaay aan de net door de koning zelf opgerichte ‘contrareformatorische’ universiteit aangeboden. Hij zag er vanaf, studeerde rechten naast zijn functie van bibliothecaris en secretaris en overwoog eveneens te promoveren in de rechten. In 1564 verliet hij Brussel.

Als *Privatgelehrter* verdiepte hij zich in het Grieks en gaf klassieke teksten uit. Zo publiceerde hij in 1566 bij Oporinus in Bazel *Orationes quinque de utilitate multiplici linguae Graecae*. In de jaren 1567 tot 1570 reisde Suffridus veel. Hij bezocht onder andere Friesland en verbleef hier onder meer bij grietman Andries Grijf en de pastoor van Berlikum Sibrandus Leo. Vanuit Friesland bezocht hij enkele ballingen te Emden. Hij verzamelde in zijn geboortegewest aantekeningen over de Friese geschiedenis en verwierf in 1570 een graad in de rechten. Sedertdien signeerde hij met ‘*juris utriusque licentiatius*’. Nog steeds was hij bezig met de uitgave van Cicero, maar toen hij hoorde dat twee andere geleerden ook met een uitgave bezigwaren, was hij bereid zijn eigen materiaal af te staan. In 1574 gaf hij wederom colleges in Leuven, onder meer over Plutarchus. In deze periode stond hij ook in contact met Sasbout Vosmeer, de latere apostolisch vicaris van de Hollandse Zending (waaronder ook Friesland viel), die hem een copie van een Beka-handschrift ter inzage gaf.¹⁶ Hij verliet in 1577 Leuven om vervolgens in Keulen, de perscentrale van de Contrareformatie,¹⁷ onderwijs te geven in onder meer de pandecten aan de *Bursa Trium Coronarum*. Na de dood van zijn vrouw werd hij geestelijke. In Keulen was hij ook juridisch actief en was tevens regens van de *Bursa*.

privatim et ubique locorum, disciplinas nec ab interitu vindicari, nec a confusione praeservari posse). Suffridus Petrus, *Oratio ... pro reformatione universitatis Erphordiensis*, sig. Aiiij.

¹⁴ Suffridus, *De scriptoribus Frisiae*, 166–167.

¹⁵ E.H. Waterbolk, *Een feestelijke brief in een gespannen sfeer* (Leeuwarden 1971) 19.

¹⁶ H. Oldenhof, ‘De eerste Friese contacten van Sasbout Vosmeer’, *Archief voor de geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland* 6 (1964) 241–255, aldaar 241.

¹⁷ B.A. Vermaseren, *De katholieke Nederlandsche geschiedschrijving in de 16^e en 17^e eeuw over de Opstand* (Maastricht 1941) 1.

Ondertussen werkte Suffridus verder aan de geschiedenis van de oorsprong en de oudheid der Friezen, resulterend in 1590 in *De Frisiorum antiquitate et origine libri tres*.¹⁸ Mede op grond van dat boek en op voorspraak van enkele aanzienlijke Friezen werd Suffridus in oktober van hetzelfde jaar tegen een jaargeld van 300 Carolus gulden aangesteld als *historiographus Frisiae*. In het rekest voor zijn aanstelling werd opgemerkt dat hij ‘alle sijne verstandt, geleerdheijt ende stile gescherpt ende geemploieert [had] omme d’historien van Vrieslant te beschrijven’.¹⁹ Hoewel Suffridus altijd uitgesproken katholiek is gebleven, was zijn godsdienstige levensovertuiging geen belemmering voor de gereformeerde Gedeputeerden om hem in dienst te nemen.²⁰ Als lands-geschiedschrijver was Suffridus actief met schrijven, verzamelen en stimuleren van anderen, resulterend in een lijst van negentig, slechts deels gedrukte boeken.²¹ De genealogie had eveneens zijn grote belangstelling. Te midden van godsdienstige en politieke woelingen, waaraan hij niet vaak aandacht besteedde, probeerde hij, net als Justus Lipsius (1547-1606), zijn wetenschappelijk werk te verrichten. Nog tijdens zijn leven verscheen *De scriptoribus Frisiae*, in 1593 te Keulen gedrukt. In 1597 stierf deze zeer erudiete kamergeleerde aan de waterzucht, op 69-jarige leeftijd. Hij werd te Keulen begraven in de Apostelkerk, waar hij bij leven als kanunnik aan verbonden was geweest.²² Aldaar werd in 1611 een gedenksteen onthuld. Suffridus’ handschrijf-

¹⁸ Suffridus Petrus, *De Frisiorum antiquitate et origine, libri tres* (Keulen 1590; tweede editie 1593).

¹⁹ Zie bijlage 2. De eerste officiële (hof)historiograaf in de Nederlanden was Georges Chastellain, die in 1455 door Filips de Goede werd benoemd. Ten tijde van Suffridus was ook Lipsius ‘chroniste et historiographe de Sa Majesté’. B.A. Vermaseren, ‘Het ambt van historiograaf van de Bourgondische Nederlanden’, in: P.A.M. Geurts en A.E.M. Janssen, red., *Geschiedschrijving in Nederland, deel II: Geschiedschrijving* (Den Haag 1981) 1-21, aldaar 13.

²⁰ Wetenschappelijke benoemingen doorbraken soms de grenzen van de confessies. De al genoemde Petrejus Tiara was hoogleraar aan de nieuwe katholieke hogeschool van Douai, stadsdokter in Franeker en aldaar bezoldigd door kanunniken en kloosterlingen, maar werd nadien rector magnificus in Leiden en hoogleraar in Franeker. Zie: Galama, Tiara, 15. Suffridus’ katholicisme komt ook tot uiting in een brief die hij in 1558 schreef aan de doctores van Erfurt over Melanchton en anderen: ‘Maar de Duitse landen bij ons zijn geheel in rep en roer; naburige vorsten hebben het over niets anders dan oorlog. Maar wij zitten veilig. Naburige universiteiten zijn het helemaal niet eens met elkaar: Philip Melanchton en Justus Menius verketteren elkaar in schandelijke boekjes, zodat men op grond hiervan moet hopen dat tweedracht onder de ketters vrede betekent voor de [Katholieke] Kerk, wat ik prima vind’ (*Res autem Germanorum apud nos turbulentissimae sunt; vicini principes nihil aliud quam bellum crepant. Nos tamen in tuto sumus. Academiae vicinae sunt inter se maxime discordes: Philippus Mel. Illyricus et Justus Menius infamibus libellis mutuo sese proscindunt, ut sperandum sit hinc illud, quod recte mihi est, haereticorum discordiam esse pacem ecclesiae*). Aangehaald in: Félix Nève, *Relations de Suffridus Petri, et d’autres savants du XVIe siècle avec l’université de Louvain. Etienne Heuschling et les derniers temps de l’enseignement de l’hébreu au collège des trois-langues* (Leuven 1848) 47. Deze brief is een van de weinige waarin Suffridus commentaar levert op de woelingen van zijn tijd.

²¹ Ik besteed hier uitsluitend aandacht aan Suffridus’ boeken over de Friese geschiedenis. Zie voor zijn overig werk: M.H.H. Engels, ‘Werken van Suffridus Petrus in de Provinciale Bibliotheek van Friesland’, *It Beaken* 56 (1994) 239-251.

²² Over Suffridus’ dood werd in de geleerde wereld weinig geschreven. Wel is er een tot nu toe niet gepubliceerde brief van Janus Gruterus (1560-1627) aan Johannes Saecckma (1572-1636). De beroemde filoloog en beheerder van de *Bibliotheca Palatina* te Heidelberg schreef een fraaie humanistische brief, vol *topoi*, aan Saecckma, die later een belangrijke rol als vertrouwensman in de Franeker academie speelde. In deze brief vermeldt Gruterus Suffridus’ dood en de zorgen over diens bibliotheek. Zie ook: M.H.H. Engels, *Een onbekende brief van Saecckma aan Ubbo Emmius, 1625, over Janus Gruterus* (Leeuwarden 1989).

ten – en zijn schulden voegde Emmius er fijntjes aan toe – werden toevertrouwd aan zijn gereformeerde opvolger Bernard Furmerius (Leeuwarden 1542-1616).

Suffridus was een humanist in die zin, dat hij veel verwachtte van de studie der drie Bijbelse talen. Vol bewondering schreef hij over Petrus Pierius Smenga Schotanus: ‘geboren op een geëerde plaats, een man met een levendige en scherpe geest en een goed geheugen, die de Muzen heeft gediend vanaf zijn jeugd. Met behulp van de drie talen is hij gemakkelijk tot de geheimen van alle kunsten doorgedrongen.’²³

Als geleerde in de *nobilitas litteraria* en onvermoeibare ijveraar en speurder in bibliotheken en archieven heeft Suffridus, die in een katholiek-humanistische omgeving leefde,²⁴ altijd een grote naam gehad en behouden. Karel Utenhove (1536-1600) verzeleek in een gedicht, opgenomen in *De scriptoribus Frisiae*, Suffridus Petrus met Rudolf Agricola, een vergelijking die in het kader van de neolatijnse lyriek natuurlijk in het voordeel van Suffridus uitviel:

Want als het waardiger is het leven te geven aan anderen dan aan zichzelf:
De beroemde Fries Agricola gaf het leven enkel aan zichzelf,
Maar de befaamde Suffridus gaf het leven aan vele Friezen.²⁵

Hopperus prees onder meer Suffridus’ bescheidenheid enatholicisme en zijn kennis van Duits, Grieks en Latijn, het recht en de aristotelische wijsbegeerte.²⁶ In de *Bibliotheca Belgica* uit de zeventiende eeuw wordt over hem geschreven dat hij ieder uur aan de *humaniora* besteedde.²⁷ Vaak wordt hij echter wel als geleerde geroemd, maar juist vanwege zijn geschiedwerk gekritiseerd.²⁸ Uiteraard kon Suffridus ook op

²³ Suffridus, *De scriptoribus Frisiae*, dec. XVIII, 492.

²⁴ Zie bijvoorbeeld zijn contacten met de katholieke ballingen van het geslacht Roorda: S. Zijlstra, ‘De stúdzje fan ‘e bruorren Roorda (1582-1593)’, *De Vrije Fries* 73 (1993) 103-114. Vele namen ook genoemd in de briefwisseling tussen Hopperus en Viglius in de jaren vijftig, uitvoerig becommentarieerd door: H.W. Tydeman, ‘Voorlezing over brieven door Jochem Hoppers aan Wigle Ayta in 1554-1561 geschreven’, *De Vrije Fries* 10 (1865) 152-187.

²⁵ ‘Nam si vitam aliis dare quam sibi, dignior res est, / Agricola ille sibi Frisius vitam dedit uni, / pluribus at vitam Frisiis dedit iste Suffridus’. Deze tekst staat tussen de dedicatiegedichten aan het begin van *De scriptoribus Frisiae*, tussen de ‘Praefatio’ van Suffridus en de inhoudsopgave, in een gedeelte zonder paginering.

²⁶ ‘[Suffridus] is een bescheiden man. Hij is een zeer goed beslagen in de Griekse en Latijnse taal, niet vreemd aan de studie van het recht en de aristotelische filosofie en de Duitse taal, een katholiek, welsprekend, ongeveer 35 jaar oud, hoogleraar in Erfurt, ongehuwd, en al die andere dingen waarvan ik meen dat ze hem waarlijk tot lof strekken’ (*Hominum esse modestum. Linguae Graecae et Latinae valde peritum, a studiis juris et philosophiae Aristotelicae linguaue Germanica non alienum, catholicum, facundum, annos natum XXXV plus minus, professorem Erphurdensem, coelibem, et caetera quae ad veras ejus laudes putabam pertinere*). S.A. Gabbema, *Epistolarum ab illustribus et claris viris scriptarum centuriae tres* (Harlingen 1663) 232-233.

²⁷ Aangehaald in: Nève, *Relations de Suffridus Petri*, 28-29.

²⁸ S.A. Gabbema, *Verhaal van de stad Leeuwarden ... van den jaare 1190 tot den jaare 1573*. Overgezien, in ‘t licht gebracht, en met een voorreden en noodige bladwijzers verrijkt door Tobias Gutberleth (Franecker 1701) 360: ‘Maar alzoo hy des zelfdens oorsprong, Volksplantingen, Aadelijcke afkomsten en diergelijcke, te hoog ophaalt, en met ontallijcke verdigtse-len doorspekt, zijn die schriften by de regte waardeers van de loutere waarheid met groote reeden verdagt: daar in tegendeel zijn andere hooglijk geroemt worden.’ In hetzelfde werk schrijft Gutberleth in een woord vooraf dat Suffridus veel heeft beloofd, maar uiteindelijk weinig gepubliceerd heeft, ‘alhoewel wy ons ook zeer

instemming rekenen. In Westerlauwers Friesland putte de katholieke en koningsgezinde Martinus Hamconius (ca. 1560-1620) uit zijn werk.²⁹ Suffridus' opvolger als landsgeschiedschrijver, Bernardus Furmerius, verdedigde diens werk met verweerschriften, ook al was hij het niet in alles met zijn voorganger eens.³⁰ Furmerius werd door de Staten van Friesland bovendien naar Keulen gestuurd om de geschriften van Suffridus op te halen.³¹ De Noordfriese chroniqueur Peter Sax (1597-1662), tenslotte, ontleende zeer veel aan het werk van Suffridus.³²

Als docent en bezorger van teksten heeft Suffridus de wetenschap gediend. Evenals Viglius en Hopperus, om slechts de belangrijkste namen te noemen, behoorde Suffridus tot een groep van Friezen die katholiek, koningsgezin en humanistisch georiënteerd waren, met sympathie voor de adel en een sterke belangstelling voor de *studio humanitatis*. In deze kring van katholieke en koningsgetrouwe Friezen werd Viglius beschouwd als een 'vader des vaderlands', een *pater patriae*.³³ In de kring waar toe Suffridus behoorde ging belangstelling voor de adel samen met een sterk geïdealiseerde visie op het Friese verleden en een grote vaderlandsliefde.³⁴ Sympathie voor de Friese edelen heeft grote consequenties gehad voor de kijk op het Friese verleden. Suffridus verheerlijkte namelijk de *aristocratia libertas*.³⁵

ligt kunnen troosten, dat het vervolg van dat geschichtwerk niet aan den dag gekoomen is, dewijl hy de Friesche oorsprongen doorspekt met Monnikepraatjes en beuselingen, niet waardig om de oogen op te slaan'. Bijzonder scherp is P.L. Muller in de *Allgemeine Deutsche Biographie*: 'P. war seiner Zeit ein angesehener Gelehrter, der eine gewaltige Zahl von litterarischen, juristischen und historischen Werken geschrieben hat. Aber ihm fehlte Kritik und noch mehr Liebe zur Wahrheit. Ihm namentlich verdanken die vielen tollen und sinnlosen Fabeln, welche die friesische Geschichte entstellen, ihre Verbreitung, denn er redete der berühmigten Chronik des Andreas Cornelius das Wort und schrieb ein eigenes Werk "De Frisiorum antiquitate et origine libri tre", Colon. 1590, um allen Unsinn, welchen dieser aus seinen angeblichen Quellen hervorgebracht hatte, zu vertheidigen und die Echtheit jener Quellen zu beweisen.' P.L. Muller, 'Petrus, Suffridus', in: *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 25 (Leipzig 1887) 539-540, aldaar 589.

²⁹ Zie: Waterbolk, *Twee eeuwen*, 88 e.v.

³⁰ Zie: Waterbolk, *Twee eeuwen*, 8-9 en passim.

³¹ Bernardus Furmerius, *Hyperaspistes apologiae Suffridi Petri Leovardiensis* (Leeuwarden 1604) sig. Azverso: 'Ik ben in het jaar 1601 op de laatste dag van de maand augustus in opdracht van mijn meerderen naar Keulen vertrokken om de geschriften van Suffridus Petrus van daar naar Friesland te brengen. Ik ben teruggekeerd op de laatste dag van september' (Ego quidem anno primo post millesimum et sexcentisimum, extremo Augusto mense, ex mandato Dominorum meorum sum profectus Coloniam Aegrippinam [sic], ut scripta Suffridi Petri in Frisiam inde deportarem: reversus sum extremo Septembri).

³² Sax schreef in 1640 een zeer uitvoerige *Nova, totius Frisiae septentionalis, descriptio*, opgenomen in: Peter Sax, *Werke zur Geschichte Nordfrieslands und Ditmarschens*, Band 1 (St. Peter-Ording 1986). Sax noemt Suffridus 'meinem obristen Lehrmeister'. Sax, *Werke*, Bd. 1, xxxviii.

³³ Aangehaald door: F. Postma, 'Friese intellectuelen en patronage in de zestiende eeuw', in: *Philologia Frisica anno 1984* (Leeuwarden 1986) 113-128, aldaar 117.

³⁴ Vgl. Galama, *Petrijus Tiara*, 18 e.v.

³⁵ Waterbolk, *Twee eeuwen*, 91.

Suffridus als historicus

Suffridus' weg tot de geschiedenis

In zijn boek *De Frisiorum antiquitate et origine libri tres* (Keulen 1590) schreef Suffridus Petrus over zijn weg tot de geschiedenis. Doel en werkwijze van Suffridus vinden we in dit historisch credo, dat ik hier in licht gewijzigde vertaling van Bolhuis van Zeeburgh citeer:³⁶

Bijna dertig jaren zijn verlopen sedert ik, van Erfurt te Brussel teruggekeerd, vernam dat noch Viglius noch Hopper hun geschiedenissen van Friesland zouden voltooien, die allen met groot verlangen verwachtten. Ofschoon ik mij nooit met geschiedenis had beziggehouden, heb ik, op aansporing van vrienden, mij er op toegelegd. En wel om twee redenen. Ten eerste licht zij alle wetenschappen en vooral rechtsgeleerdheid voor, en dan uit liefde tot mijn vaderland. [...] Zelf heb ik, en anderen hebben voor mij, bibliotheken doorzocht. Tot velen in Friesland, Nederland, Duitsland en Frankrijk heb ik mij om hulp gewend en moeite noch kosten gespaard. [...] Ik heb gedaan wat ik kon, niet wat ik wenste [...] Dit was vooral in onze tijd moeilijk, ongaarne zendt men iets kostelijks over, de wegen zijn onveilig en men moet de gelegenheid afwachten. Verder moesten oude en nieuwe geografen en historieschrijvers doorgelezen worden. Inheemse schrijvers zijn wel voor te trekken, maar uitheemsen bevestigen hen, zo zij er mee overeenstemmen, en zo zij er mee strijden, moeten ze weerlegd worden, opdat zij niet schaden [...]. Ja, omdat er nog geen goede geschiedschrijvers in Friesland geweest zijn, willen sommigen dat dit volk nooit iets lofwaardigs bedreven heeft. Er zijn er zelfs, die de Friezen niets tellen, er zijn er die over hun oorsprong allerlei fabels voortbrengen en die voor verlichtsels verklaren, wat van hun koningen verhaald wordt, die hun grenzen zeer doen krimpen en hun roemrijke daden aan andere volken toeschrijven. Er zijn er die beweren, dat de bij alle Friezen hoog verheerlijkte vrijheid en edelheid door henzelf verlicht en niet door gezag van enig vorst gegeven is. Soortgelijke en nog ergere zaken worden aan onwetenden geleerd door lieden die dit uit onkunde of uit nog iets anders doen. Ik heb mij veel moeite gegeven dit één voor één te weerleggen, en stof verzameld, die, zo ik mij vlei, niet alleen mijn volk maar ook vreemden zal behagen, zo namelijk de hemel geeft dat ik mijn werk mag voltooien.

Mijn plan is om eerst het land te beschrijven, zijn ligging, voornaamste plaatsen, weersgesteldheid, landdieren, vissen, vogels, planten, delfstoffen, voor- en nadelen. Dan ga ik over tot de bewoners, hun oudheid, oorsprong, inborst, taal, namen, deugden, gebreken, voedsel en kleding, dit alles tezamen in 12 boeken.

Dan volgen 16 boeken over de oude goden, de offers, beelden, tempels, priesters en hun wetenschap, over de christelijke godsdienst, de heiligen, hiërarchie, ketters en rechtzinnigen, geestelijke rechters, wetten, bestuur en censuur, dan over de staat, de oorlog, rang, wapens, oefeningen, beloningen en straffen in de krijg. Vervolgens over het burgerlijke leven, wat vóór en na de geboorte voorvalt, over de jeugd, de jongelingschap, de mannelijke leeftijd en de ouderdom, eindelijk over de prinsen, de hertogen, de koningen, potestaten en heren, hoofdelingen, presidenten van het hof, advocaten enz.

³⁶ Bolhuis van Zeeburgh, *Kritiek*, 181–183.

Daarna zal ik in 24 boeken, genaamd *Annales Frisiae*, de lotgevallen van het volk tot onze tijd beschrijven.

Ten slotte zullen nog 9 boeken volgen over daden en zaken van bijzondere personen of plaatsen, dat is over veldheren, dappere mannen, geleerden en schrijvers van Friesland, verder over zijne voortreffelijke vrouwen, steden, vermaarde gezegden, coloniën, enz. Dus te samen 60 boeken.

Thans geef ik van dit grote werk het 17^e boek uit. Dit komt het eerst omdat ik hierin zeer vele dwalingen moet weerleggen, en daar ik oud ben kan ik nu misschien hen nog weerleggen, die deze dwalingen willen handhaven. De overige boeken zijn gemakkelijker te bewerken en minder aan tegenspraak onderhevig [...].

Gelijk een huisvader het beste weet wat in zijn huisgezin gebeurt, zo weten inlandse schrijvers het best wat in het vaderland voorvalt. Daarom moeten Cappidus Stauriensis, Solco Forteman, Occo Scharlensis, Joannes Vlieterpius, Worp Thaborita enz., al zijn hun namen nog niet bekend, niet achter vreemden gesteld, maar hun voorgetrokken worden. Het gezag van een historieschrijver moet men niet naar zijn roem, maar naar zijn geloofwaardigheid afmeten. Wat baat het dat een schrijver beroemd is, zo hij leugens vertelt? De geloofwaardigheid van een historieschrijver hangt deels af van zijn wil, deels van zijn vermogen. Van zijn wil, zo hij zin heeft voor waarheid, die het fundament is van de geschiedenis, van zijn vermogen, zo hij juiste kennis van zaken heeft, die men niet anders dan uit de geschriften van zijn volk zelf put. [...] Bij twijfel en verschil heb ik daarom inlandsen, hoewel niet beroemd, boven buitenlandsen, al zijn die ook beroemd, voorgetrokken. [...] Het stond steeds eenieder vrij, bij strijd over waarheid een ander zijn mening zonder smaad te zeggen. Deze vrijheid heb ik ook genomen. [...] Niemand zal ik krenken of beschimpen.

Uit deze passage – ook een humanistisch voorbeeld van Burckhardts ‘Entdeckung der Welt und des Menschen’³⁷ – kunnen we duidelijk opmaken wat Suffridus als historicus beoogde. Omdat Viglius en Hopperus er niet in geslaagd waren een Friese geschiedenis te schrijven, wilde hij een boek samenstellen over Frieslands oudheid. Suffridus motiveert zijn keuze voor de historie: in de eerste plaats licht de geschiedenis andere wetenschappen voor, een opvallende uitspraak van een jurist.³⁸ In de tweede plaats dreef liefde tot het vaderland Suffridus, evenals de uit Dokkum afkomstige geschiedschrijver Cornelius Kempius (1520–1589), tot de bestudering van het Friese verleden.³⁹ Bibliotheken en archieven in binnen- en buitenland heeft hij bezocht in het kader van zijn allesomvattende Friese geschiedenis in zestig delen.

37 Jacob Burckhardt, *Die Kultur der Renaissance in Italien. Eind Versuch* (Stuttgart 1958; eerste editie 1860) 261.

38 Ook in Frankrijk echter zien we juist bij juristen een tendentie zich tot de geschiedenis te wenden. Zie vooral: D.R. Kelley, *The Foundations of Modern Historical Scholarship. Language, Law, and History in the French Renaissance* (New York 1970), met name hoofdstuk V, ‘The Alliance of Law and History: Francois Baudouin Defines the Art of History’.

39 Kempius is de auteur van *De origine, situ, qualitate et quantitate Frisiae, et rebus a Frisiis olim praeclare gestis libri tres* (Keulen 1588). Vaderlandsliefde dreef ook Kempius tot het schrijven van zijn boek: ‘Uit liefde tot mijnen ouden vaderland, acht ik het eene zeer nuttige zaak, dat ik den oorsprong, de zeden, gewoonten en ligging der zeelanden van het oude rijk Friesland en de roemrijke daden der Friezen, de tijdgenoot in herinnering breng en den nakomeling overgeef.’ Vertaling bij: Bolhuis van Zeeburgh, *Kritiek*, 127.

Terecht heeft P.N. Noomen dit een *Annales-programma* genoemd⁴⁰ – en dus is het mislukt. Lieden die fabels over het Friese verleden vertellen, wil hij bestrijden. Een beroep op Friese schrijvers als Cappidus, Occo en Joannes Vlieterp kan de waarheid beter aan het licht brengen; enkele zegslieden over de oude Friese geschiedenis noemt hij met name. Buitenlandse schrijvers zijn minder betrouwbaar. De geloofwaardigheid van een geschiedschrijver wordt bepaald door zijn wil, dat is zijn streven naar waarheid én door zijn vermogen en kennis; de ware kennis is vooral te vinden in de geschriften van eigen bodem. In fraaie humanistische bewoordingen beschrijft Suffridus zijn historisch credo; anderen krenken en beschimpen wil hij niet.

Van dit ambitieuze plan is niet veel terechtgekomen. Slechts twee van de zestig boeken zijn gedrukt: het hoofdwerk in 1590 en *De scriptoribus Frisiae* in 1593, wel te beschouwen als een soort bijlage of appendix van enkele *dramatis personae* bij het nooit gerealiseerde boek. Suffridus is blijven steken in marginalia, aantekeningen en het verzamelen van brieven en archivalia.

Theologische vooronderstellingen in Suffridus' werk

Wie Suffridus' werk wil begrijpen moet oog hebben voor de theologische denkbeelden die het draagvlak vormen van zijn geschiedwerk.⁴¹ Volgens Suffridus kunnen de genealogieën van het Oude Testament worden gekoppeld aan de belangrijkste personen in de Friese geschiedenis, zoals elk volk trouwens genealogische relaties met Mozes heeft. Hij gebruikt het beeld van een Mozaïsche boom: 'Want uit die ene "boom" van Mozes spruiten de "takken" van de andere volkeren voort, waaruit men kan afleiden op welk moment en in welke mate elk van hen een wereldlijke monarchie of een kerkelijke hiërarchie invoerde, of hiervan opnieuw afzag' (*Cum ex una velut arbore Mosaica reliquarum gentium quasi rami quidam dependeant, ex quibus aestimari queat, quo tempore et quatenus earum quaeque vel ad Monarchiae civilis, vel ad Ecclesiasticae Cathedrae usum accesserit, aut ab eo rursus decesserit*).⁴² Niemand kan beweren dat er een volk onder de zon zo donker is, dat God er niet voor zou zorgen.⁴³ Geschiedbeoefening voedt de vroomheid jegens God en steunt de welwillendheid tussen de volken onderling. Alle volken en mensen stammen als broeders van één Vader en dienen die met één eredienst te vereren.⁴⁴ Deze theologische basis van Suffridus' werk verklaart zowel zijn belangstelling voor de oorsprong van ieder volk in het algemeen en het Friese in het bijzonder als zijn preoccupatie met onafgebroken genealogieën van Friese regeerders en Friese edelen.⁴⁵ Na deze

⁴⁰ Vriendelijke mededeling van collega Paul Noomen.

⁴¹ Samengevat in: Waterbolk, *Twee eeuwen*, 84-85.

⁴² Suffridus Petrus, *De Frisiorum antiquitate*, I, p. 2.

⁴³ Suffridus Petrus, *De Frisiorum antiquitate*, I, p. 3.

⁴⁴ Zie deze mooie passage in de vertaling van Waterbolk, *Twee eeuwen*, 85.

⁴⁵ Waterbolk, *Twee eeuwen*, 86. Men zou er nog aan toe kunnen voegen dat deze theologische perceptie ook Suffridus' belangstelling stimuleerde voor liederen en heldenzangen, zoals hijzelf ook heeft beschreven in: Suffridus Petrus, *De Frisiorum antiquitate*, I, p. 4.

theologische premisse kort te hebben gememoreerd, doet Suffridus een historisch gezien apodictische uitspraak: niemand zal betwijfelen dat het Friese volk het aller-oudste volk is. Hiermee is de toon van zijn werk gezet – en deels verklaard.⁴⁶ Suffridus heeft de wereldlijke geschiedenis een plaats gegeven in het goddelijke heilsplan, zoals de grondlegger van de wetenschappelijke geschiedschrijving, Ranke, dat eeuwen later, maar dan anders, ook zou doen.⁴⁷

Bronnen

Suffridus Petrus wilde niet alleen te rade gaan bij de klassieke auteurs, maar ook bij de middeleeuwse ‘barbaarse’ geschriften. Wie de laatste achthonderd jaar wil bestuderen heeft, naar hij meent, kennis nodig juist van de middeleeuwse geschriften, die ook de ‘wisselvalligheid van het menselijk lot’ (*rerum humanarum vicissitudo*) weerspiegelen.⁴⁸ Daarom heeft Suffridus in, onder meer, tal van Brabantse archieven onderzoek verricht.

Een aardige indruk van Suffridus’ werkzaamheden geeft een portefeuille met stukken die hij heeft verzameld ten behoeve van zijn historische naspeuringen.⁴⁹ In deze bundel stukken bevinden zich onder meer een genealogie van de belangrijke Friese adellijke familie der Camminga’s, gedeeltelijke afschriften van het werk van Jancko Douwama van de hand van Upco van Burmania, een kopie van de vrijheidsbrief van Karel de Grote, een rechtstekst in het Fries, commentaren op klassieke auteurs, fragmenten van colleges in Keulen, catalogi van werken door hemzelf geschreven, een kopie van de *vita van lux mundi* Wessel Gansfort, geschreven door Gerardus Geldenhauer, een afschrift van de *vita van Rudolf Agricola* (door Cornelis Kempius aan Suffridus toegezonden), een Latijns gedicht vermoedelijk op Viglius, en nog tal van andere stukken. Hier laat Suffridus zich kennen als een humanist in optima forma, die vrienden, verwanten en bekenden verzoekt hem afschriften te zenden van stukken die van belang zijn voor zijn onderzoek. Gedeeltelijk vinden we deze bronnen terug in de gedrukte werken van Suffridus zelf.

Suffridus is ten opzichte van zijn historisch werk niet over één nacht ijs gegaan; het humanistische *adagium ad fontes* is voor hem geen topiek. Op allerhande manieren heeft hij zijn bronnen verzameld; hij heeft onderzoek in archieven en bibliotheken verricht, heeft met vele tientallen geleerden van zijn tijd gecorrespondeerd, heeft gekopieerd en laten kopiëren en heeft bovendien verschillende reizen gemaakt naar allerlei lieden die historisch materiaal hadden verzameld. Het is mogelijk het, grotendeels katholieke, circuit rond Suffridus te reconstrueren dat heeft bijgedragen

⁴⁶ Suffridus Petrus, *De Frisiorum antiquitate*, I, p. 5.

⁴⁷ Vgl. Gilbert, *History: Politics or Culture?*, 25.

⁴⁸ Zie de belangrijke brief van Suffridus aan de Luikse bisschop Gerard van Groesbeek d.d. 10-2-1575, in: Gabbema, *Epistolarum centuriarum tres*, 427-428. Zie ook: Waterbolk, *Twee eeuwen*, 164.

⁴⁹ Tresoar, 9056 Hs E. Ik dank Paul Noomen en Gerrit Verhoeven die mij herinnerden aan het bestaan van deze waardevolle collectie.

aan zijn geschiedwerk.⁵⁰ Aanwijzingen hiervoor geven de dedicaties of opdrachten. Zo droeg Suffridus aan Bucho van Aytta, proost van de St. Baafs in Gent, een exemplaar op van zijn *De scriptoribus Frisiae* ('A.D.D., Autore donum dedit').⁵¹ Naast Suffridus' gedrukte werken zijn er ook nog allerlei handschriften bewaard gebleven, die een indruk geven van de werkwijze van Suffridus en van zijn onmiskenbare geleerdheid en historische gedrevenheid. Onder de titel *Historiae Frisiae* bespreekt hij allerlei boeken die hij heeft gezien of auteurs die nog niet gepubliceerde handschriften hebben geschreven.⁵² De lijst begint met enkele in het Nederlands geschreven werken, waaronder de *Divisiekronek, Dije statuten ende lantrechten van de landen van Westvrijsland, Een carte cronijkijcke ... geprent to Campen in dije broders strate bij Steven Joesten*, een kaart van Friesland uitgegeven door Sibrandus Leo en gemaakt door Hogenberg in 1579. Naar aanleiding van deze werken merkt Suffridus op: 'De hierboven beschreven [werken], die wij hebben gezien en in ons bezit hebben, bestaan in een gedrukte uitgave, en gaan door ieders handen. Aan deze moeten dus nog toevoegingen gedaan worden als er elders nog een werk voorhanden is, dat ons niet bekend is' (*Haec supra scripta, quae et nos vidimus et habemus, excusa extant, et omnibus manibus teruntur, quibus proinde addendum est, si quid et alibi extet, quod nos latet*). Vervolgens somt hij allerlei personen op die bouwstoffen voor zijn geschiedverhaal kunnen leveren. Met zijn Leeuwarder schoolkameraad George Rataller, lid van de Grote Raad van Mechten, sedert 1569 president van het Hof van Utrecht en vertaler van tal van Griekse auteurs, correspondeerde hij in 1573 over allerlei handschriften. Verder noemt hij enkele geleerden die manuscripten hebben gemaakt die nog niet zijn gedrukt, maar die hij wel heeft gezien. Het eerste manuscript dat hij noemt is een boek van Joachim Hopperus over de oudheid der Friezen. Van Viglius van Aytta heeft Suffridus vele aantekeningen en *antiquitates* ingezien in 1563. Met Aggaeus van Albada, van wie hij grote verwachtingen heeft, staat hij in 1558 reeds in contact. Niet minder hoge verwachtingen heeft hij van Boëtius Epo van Roordahuizum (1529-1599), hoogleraar canoniek recht te Dowaay, die ook vele Friese oudheden heeft verzameld.⁵³ Suffridus' vriend en schoolkameraad, de norbertijner pater Sibrandus Leo, heeft hem in 1571 historisch materiaal toegestuurd. Verder somt Suffridus een reeks zeer ongelijke lieden en geschriften op, waaronder Alef van Aylva van Ferwerderadeel en

⁵⁰ Zie bijlage 3. Deze paragraaf en bijlage 3 zijn het resultaat van een aansporing van P.J. Blok: 'Maar noch Van Meteren, noch Bor en Van Reynd, noch Baudartius en Meursius, noch Van der Capellen en Aitzema, om van de kleinere auteurs te zwijgen, zijn tot nog toe het voorwerp geweest van een opzettelijk nauwkeurig onderzoek naar hunne bronnen en naar de wijze waarop zij daarvan gebruik hebben gemaakt.' Aangehaald in: L. Brummel, *Twee ballingen 's lands tijdens onze Opstand tegen Spanje*. Hugo Blotius (1534-1608), Emanuel van Meteren (1535-1612) ('s-Gravenhage 1972) 119. Een reconstructie van de bronnen van Suffridus Petrus en de herkomst ervan kan een bijdrage leveren aan de context of discovery van zijn historisch werk. Vgl. H. Reimers, *Die Quellen der Rerum Frisicarum Historia des Ubbo Emmius* (Leipzig 1907).

⁵¹ Exemplaar Historisch Centrum Leeuwarden.

⁵² Tresoor, Hs. 65E.

⁵³ Dit boek is verder niet bekend. Niettemin heeft Suffridus het bij het rechte eind gehad, want in een brief uit 1567 maakt Boëtius Epo zelf melding van zijn *Rerum nostrarum Frisicarum commentarius*. J.S. van Veen, 'Een brief van Boëtius Epo', *De Vrije Fries* 23 (1915) 219-221, aldaar 219.

Franciscus, pastoor in Welsrijp, wier geschriften de commandeur van de Johannierter commanderij van Sneek, Gellius Ilstanus, aan Suffridus heeft toegestuurd; de vijftiende-eeuwse rector van de Latijnse school te Sneek Folcerus Simonis, auteur van een Latijnse kroniek, die Lieuwe van Beijma in 1574 te Leuven heeft overhandigd; Worp van Rinsumageest, prior van [het klooster] Thabor, wiens kroniek hij in 1571 heeft ingezien; M. Alvinus; Menno Broersma, advocaat in het Friese Hof; Johannes Vlieterp; Martinus Ilstanus; Janco Douwama; Andreas Cornelius; de kloosterkronieken van Thabor; Andries Grijf; Johannes de Beka; het *Annael ofte lantboek van Vriesland van Kempo van Martena*; Johannes Carolus en Cyprianus a Popma. Deze reeks met namen en zegslieden kan nog verder worden uitgebreid, zoals blijkt uit een pas nu gepubliceerde brief van Suffridus aan Upco van Burmania (?-1615), calvinist en verwoed verzamelaar van Friese genealogieën. Upco had tal van kritische kanttekeningen geplaatst bij de genealogie van de Utrechtenaar Wilhelmus Canter (1542-1575), waarop Suffridus een lange brief terugschreef, die een goede indruk geeft van zijn geleerdheid.⁵⁴ Wat heeft Suffridus nu met het zo ijverig bijeengebrachte materiaal gedaan?

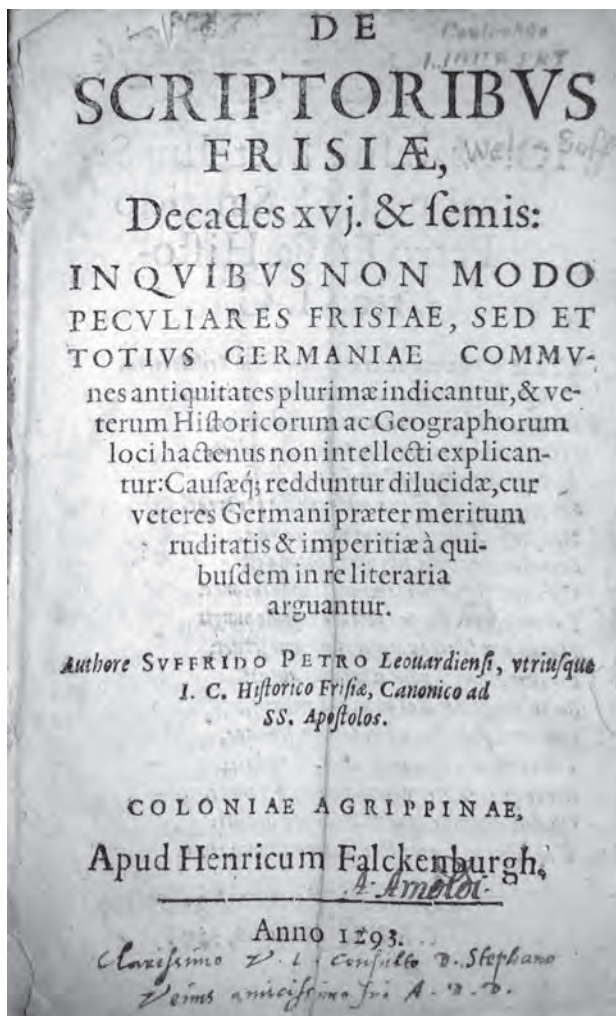
Genealogische belangstelling

Dr. Hessel van Hermana (1560-1617) heeft zonder twijfel de sympathie gehad van Suffridus Petrus. Hessel behoorde volgens Suffridus tot een oud adellijk geslacht dat afstamde van Friso, de grondlegger van het Friese volk. Suffridus' eigenzinnige opvattingen over de chronologie maken een ononderbroken lijn mogelijk vanaf Friso tot de laatste der Hermana's, de geleerde Hessel. Roemrijke daden konden de Hermana's volgens Suffridus Petrus op hun conduxtestaat schrijven. De stamvader Manus vestigde zich in de derde eeuw voor Christus in Minnertsga, Verritus Hermana was afgevaardigde naar Nero en tevens stichter van Friese kloosters, Taco ging met Hengistus en Horsus naar Engeland, Ubbo huwde een dochter van koning Gundobaldus. Ubbo nam deel aan de kruistochten. Hessel bezocht Jeruzalem in de twaalfde eeuw en weer een andere Ubbo was aanwezig bij de huldiging van Karel V. Hessels broer Ubbo van Hermana vocht lange tijd in het leger van Filips II. Maar liefst zeventien jaar duurde de *peregrinatio academica* van de geleerde Hessel door Europa. Hij verkoos Ars boven Mars en studeerde in Duitsland, Italië, Engeland en Spanje om verschillende talen te leren, verbleef in Griekenland en bezocht het Heilig Graf in Jeruzalem. Hij was ridder van de Orde van Jeruzalem. Helaas was hij bedlegerig vanwege de *podagra* (jicht). Kinderloos stierf deze geleerde telg van het oude adellijke geslacht uit Minnertsga.

Het verhaal over Hessel en diens voorgelacht heb ik ontleend aan Suffridus Petrus' postuum verschenen *Genealogia sive recensio nobilissimae familiae Hermanae*, in qua

⁵⁴ Zie: E.H. Waterbolk, 'Hoe is de fantastische geschiedschrijving in Friesland ontvangen?', *It Beaken* 56 (1994) 124-145

Afb. 30 Titelpagina van Suffridus' boek over de schrijvers van Friesland, met opdracht in eigen hand.

praeter originem ac antiquitatem, etiam gloriosa domi bellique facinora indicantur et ab oblivionis interitu vindicantur (Franeker 1624). Drie sleutelbegrippen, waarop Suffridus is gefixeerd, vinden we in deze titel terug: adel, oudheid en oorsprong. Het wapen van deze adellijke familie uit Minnertsga, alwaar tal van insignia nobilitatis voorhanden zijn, bewijst volgens Suffridus dat deze tak van adel afstamt van Friso.⁵⁵ Voor de oorsprong en de

⁵⁵ 'Want hier [in Minnertsga] ligt hun oude burcht, hier liggen hun familiebezittingen, de graven van hun voorouders in de kerk, hier hebben ze een erfelijk voorrecht tegenover het volk, hier stellen ze de schitterende insignia van hun edele afkomst ten toon. Hoe die eruitzien, hebben wij ooit beschreven in een gedicht van dit type, en uitgelegd aan de weledele Heer Hubertus van Hermana, die tegenwoordig overblijft als telg van deze familie, samen met zijn twee volle broers, Johannes en Hessel' (Hic enim arcem veterem, hic gentilitia, majorum sepulchra in templo, hic praerogativam in populo haereditariam habent, hic insignia suae nobilitatis

oudheid van de Hermana's doet Suffridus een beroep op onder meer Tacitus, Capidus van Stavoren, Andreas Althamerus, Andreas Cornelius en Solcko Forteman. Verder geeft Suffridus zich over aan dubieuze etymologieën: Mannus = Heer man, 'dat is een man'. Het boekje, inclusief een Neolatijns gedicht van Suffridus, besluit met een genealogie van de Hermana's, vanaf de 'conditor' Mannus tot en met dr. Hessel van Hermana. Dit boekje is als het ware Suffridus in een notendop, want zijn gerichtheid op oorsprong en oudheid, zijn beroep op fictieve schrijvers als Andreas Cornelius en zijn blijkbaar niet te vermijden kritiek op de uit Hamburg afkomstige Albert Krantz (ca. 1450-1517) vinden we in dit boekje terug.⁵⁶

De beschrijving van de geleerde, adellijke, katholieke en koningsgetrouwe Hessel en diens voorgeslacht door Suffridus Petrus is een mooie illustratie van het werk van Frieslands eerste landshistorienschrijver, waarin feit en fictie een osmose vormen.

De scriptoribus Frisiae

Suffridus' werkzaamheden hebben verder geresulteerd in het encyclopedisch overzicht van Friese geschiedschrijvers, waarvan er een aantal Fries noch geschiedschrijver was.⁵⁷ In *De scriptoribus Frisiae* behandelt Suffridus 165 schrijvers die over het Friese verleden hebben gepubliceerd.⁵⁸ In een lange inleiding zet hij het doel van zijn onderneming uiteen, waarbij hij zich richt tot zijn *maecenae*, de Staten van Friesland. In de *praefatio* van zijn boek met schrijvers over het Friese verleden schrijft hij dat het bedoeld is als een vervolg op zijn werk uit 1590. Hij wil aantonen dat de bewijsstukken, *documenta*, niet ontbreken voor de oorsprong en de daden van zijn Friese voorvaderen. Hij is bang dat zijn beroep op de oude Friese geschriften in Friesland niet gemakkelijk geloofd zal worden, omdat de Duitsers geen *literarum monumenta* tot hun beschikking hebben. Daarom gaat hij eerst uitvoerig op de Duitse letteren in. Vijf rampen vormden een constante bedreiging voor die Duitse letteren: de vele volksverhuizingen, de veranderingen in de taal, de veranderingen in het letterschrift, het verbod om te schrijven en de moeilijkheid van de taal. Daarom zijn er zovele boeken uit de Duitse geschiedenis verloren gegaan. In Friesland daarentegen vonden deze vijf plagen niet plaats en daarom zijn er zoveel geschriften uit en over de Friese oudheid bewaard gebleven. Suffridus memoreert in dit verband Friso, die in Leeuwarden een Druïdenschool stichtte. De hoofden van die school werden tot Karel Martel wijzen genoemd. 'Zo blijkt dus dat bij ons de Druïdische geschriften bewaard wer-

praeclara ostendunt, quae qualia sint nos aliquando huiusmodi carmine expressimus, et interpretati sumus ad nobilissimum virum Hubertum ab Hermana, qui in hac familia hodie una cum duobus fratribus germanis Johanne et Hesselo superest). Suffridus Petrus, Genealogia sive recensio nobilissimae familiae Hermanae (Franeker 1624) A2.

⁵⁶ Over dit boekje: J. Visser, 'Uttreksel út de genealogy Hermana fan Suffridus Petrus (1624)', in: *Genealogysk Jierboekje* 1970, 43-47. Een exemplaar bevindt zich in Tresoar, hs. 1259.

⁵⁷ Zie voor een analyse van dit boek: Bolhuis van Zeeburgh, *Kritiek*, 206.

⁵⁸ Zie voor dit genre het hoofdstuk 'Die Sammlungen von Biographien' in: E. Fueter, *Geschichte der neueren Historiographie* (München-Berlijn 1911) 94 e.v.

den die elders niet of nauwelijks voorkwamen. Hieruit blijkt de dwaling van Caesar, die schreef dat er in Germanië geen Druïden waren.’

Op dit ‘cultuurhistorisch exposé’ volgt de lijst met 165 ‘auteurs’ over Frieslands verleden. De lijst is chronologisch gerangschikt en begint met Friso, de grondlegger van het Friese volk (‘Friso Frisonicae gentis conditor fuit’). Vóór 1400 behandelt Suffridus 74 schrijvers, die voor een deel nooit hebben bestaan. Suffridus noemt voor de zestiende eeuw ongeveer vijftig geleerde mannen uit Westerlauwers Friesland, onder wie een vijftal hoogleraren: Haring Sinnema (Keulen), Gemma Frisius (Leuven), Boëtius Epo (Douai), Petrejus Tiara (Leuven, Leiden en Franeker) en Cyprianus Vomelius (Maagdenburg, Brunswijk, Dortmund, Erfurt, Leuven en Keulen).⁵⁹ Een belangrijk deel van het boek wordt ingenomen door twee Westerlauwerse Friezen, Viglius van Aytta en zijn schare verwanten en protegés, en Joachim Hopperus, alsmede door de door Suffridus tot Fries verheven geleerde uit Utrecht Wilhelmus Canter. Suffridus is vol lof over deze laatste geleerde, die behalve Nederlands ook zeer goed Latijn, Grieks, Hebreeuws, Duits, Frans en Italiaans kende.⁶⁰ Al deze biografische portretten zijn voor de huidige onderzoeker van de Friese zestiende-eeuwse intellectuele geschiedenis onmisbaar.⁶¹

Bijna alle coryfeeën uit de Friese gewesten uit de vijftiende en zestiende eeuw komen in dit geleerdenpantheon voor. Van de zestiende-eeuwse geleerden noemt Suffridus dus vijftig Friezen uit Westerlauwers Friesland. Uit Stad en Ommelanden neemt hij er zeven op in zijn geleerdengalerij, onder wie Regnerus Praedinius. Het verschil in aantal tussen Westerlauwers Friesland en Groningen en de Ommelanden is opvallend. Suffridus heeft zelfs enkele bekende Friese trilinguïsten, schrijvers en politici als de schwenckfeldiaan Aggaeus van Albada en Karel Roorda (1530/31-1601), niet opgenomen in zijn werk.⁶² Hij is van mening dat er veel meer schrijvers zijn geweest; maar veel geschriften zijn verloren gegaan of heeft hij niet kunnen inzien. In vrijwel iedere biografie over een der behandelde figuren die tot op de dag van vandaag verschijnen, wordt Suffridus’ boek genoemd, omdat hij soms informatie geeft die nergens anders is te vinden.

In de ‘Praefatio’ van *De scriptoribus Frisiae* heeft hij aangegeven waarom hij zijn boek, misschien in navolging van Flavio Biondo (1392-1463), wiens werk hij kende, in groepen van tien, in decaden, had ingedeeld:

Wij hebben de schrijvers zelf verdeeld in decaden om het geheugen te helpen, zodat de lezer des te gemakkelijker kan vinden en onthouden wat hij wil. Daarbij hebben we ook de chronologie bij het voorstellen van deze schrijvers zorgvuldig aangegeven, niet enkel opdat de tijd van het leven van elke schrijver duidelijk zichtbaar zou zijn, maar ook opdat wisseling in eruditie, die niet altijd dezelfde geweest is, duidelijk wordt onderscheiden door hun tijd van leven (*Distinximus autem scriptores ipsos in decades, memoriae gratia,*

⁵⁹ Postma, ‘Friese intellectuelen’, 113 en 125, noot 2, noemt er vier.

⁶⁰ Suffridus, *De scriptoribus Frisiae*, 232.

⁶¹ Zie bijlage 3.

⁶² Postma, ‘Friese intellectuelen’, 113.

quo facilius lector inveniatur, ac retineatur, quod cupit: Interim etiam ordinem temporum in deducendis hisce scriptoribus diligenter adnotavimus non modo, ut aetas cujusque scriptoris in promptu esset, sed etiam ut doctrinae vicissitudo, quae non semper eadem fuit, suis aetatibus evidenter discreta haberetur).⁶³

Fundamenteel is de opmerking aan het eind van dit citaat: Suffridus Petrus beseftte dat in de tijd belangrijke veranderingen plaatsvonden, ‘opdat wisseling in eruditie, die niet altijd dezelfde geweest is, duidelijk wordt onderscheiden door hun tijd van leven’. Terecht voegt Waterbolk aan deze door hem vertaalde zinsnede toe: ‘Een prachtige cultuurhistorische theorie, maar de praktijk is een vreemde mengeling van voor ons wilde fantasterijen met unieke en ook nu onmisbare gegevens.’⁶⁴

Van alle genoemde figuren noem ik hier alleen nog Andries Grijf, grietman van Utingeradeel, een van de minst bekende van alle genoemde zegslieden en correspondenten van Suffridus. Hij is immers een tijdgenoot van Suffridus, zoals we hiervoor al opmerkten, en heeft echt bestaan.⁶⁵

De grietman Grijf is een zegsman die de sterkte en de zwakte van Suffridus illustreert. Aan de ene kant is Suffridus zelf de belangrijkste bron voor deze chroniqueur, zoals hij ook de bron is voor tal van andere geleerde Friezen. Zijn opmerking over de aantekeningen van Andries Grijf blijkt te kloppen, want Grijf is inderdaad de auteur van een klein kroniekje. In deze kroniek [over de] jaren vijftig en zestig van de zestiende eeuw) beschrijft Grijf het weer, de grote duurte, behandelt hij allerlei voorspellingen en prognostaties en beschrijft hij het werk van Jancko Douwama. Als verzamelaar en uitgever van kroniekjes kan ik dus mede dankzij Suffridus aan het werk. Aan de andere kant is Andries Grijf ook degene geweest die Suffridus in contact heeft gebracht met ‘Cappidus’, één van Suffridus’ bronnen voor zijn visie op de oudste geschiedenis der Friezen. Het humanisme heeft in de persoon van Suffridus eveneens een Januskop gehad. Grijf heeft Suffridus in contact gebracht met Capidus van Stavoren, een man die echter nooit bestaan heeft.

Over de oudheid en de oorsprong der Friezen

Humanisme en renaissance impliceerden niet alleen een herleving van de *bonae litterae*, maar ook een opleving van de astrologie, het hermetisme en het *Corpus Hermeticum*, de *ars cabalistica* en de *prisca theologica*. Hoe ouder, hoe beter, was doorgaans het adagium van de humanisten.⁶⁶ Daarom besteedden tal van humanisten ook aan-

⁶³ Suffridus, *De scriptoribus Frisiae*, ‘Praefatio’, Sigs. ***3 verso-***4 recto.

⁶⁴ E.H. Waterbolk, ‘Humanisten en Middeleeuwen’, in: H.B. Teunis en L. van Tongerloo, red., *Middeleeuwen tussen Erasmus en heden* (Amsterdam-Dieren 1986) 25-49, aldaar 35.

⁶⁵ Zie verder bijlage 1.

⁶⁶ Zie bijvoorbeeld: P. Winsemius, *Chronique ofte historische geschiedenisse van Vrieslant* (Franeker 1622) 1: ‘Die van de oorspronck ofte beginselen der natien opt gheschreven hebben, schijnen meestendeel daer heen te sien, dat

dacht aan de alleroudste geschiedenis van Egypte als bakermat van geheime kennis en de *Urgeschichte* van het eigen volk in het bijzonder. Het humanisme heeft duidelijk een Januskop: enerzijds de *studia humanitatis*, tekstkritiek, kritische bronnenuitgaven en het doorzien van vervalsingen (de *donatio Constantini*) en anderzijds een fascinatie met oude overleveringen en bizarre ontstaansgeschiedenissen van volken. Die *Wahrheit und Dichtung* ten aanzien van de geschiedenis is ook aan Friesland niet voorbijgegaan. Die fixatie op de oorsprong is geen humanistische uitvinding, maar sluit goed aan bij de middeleeuwse opvattingen op dit gebied. Tal van middeleeuwse en humanistische schrijvers relateerden de oorsprong van het eigen volk aan de oergeschiedenis, bijvoorbeeld aan Noach en diens zonen, en ook Suffridus gaf, als vermeld, een theologische motivering van zijn oorsprongsverhalen. Ook Suffridus Petrus kende wat Marc Bloch genoemd heeft ‘de obsessie van de oorsprong’.⁶⁷

Over zijn werkwijze in dit boek heeft Suffridus ons goed ingelicht:

Wij zullen dus, wat niemand als een ondeugd zal willen beschouwen, voor de vaderlandse geschiedenis gebruikmaken van de door het volk algemeen aanvaarde mening en de inheemse getuigenissen, waar wij nog aan toe zullen voegen getuigenissen van uitheemse schrijvers en enige niet absurde vooronderstellingen van elders.⁶⁸

Hiermee is Suffridus’ werkwijze getekend: eerst de door het volk algemeen aanvaarde mening, dan de inheemse schrijvers, en vervolgens de uitheemse schrijvers met enkele niet absurd geachte vooronderstellingen. In concreto leidde dit tot een in onze ogen nogal wonderlijke perceptie van de oude Friese geschiedenis. Over de oorsprong van het Friese volk is Suffridus niet in het ongewisse. Hij kent geen twijfel over de oudste chronologie en over de reeksen van vorsten, hertogen en koningen.⁶⁹

sy de outheyt der selver mogen staende houden ende soo veel mogelijk (ghelijck ghemeenlijcks jalousie den plaets neemt) d’andere verre t’overtreffen en die te boven gaen. Waer door by oude tijden, besonder als Asien, Egypten, Griekenlandt, ende namaels Italien floreerden, oock gecomen is dat hunne scribenten willende keyseren, coningen, princen, regenten, republijcquen ofte ghemeene-besten behagen uyt aenghebornene mensche-lijke eergiericheyt in die fabuleuse ende superstitieuse opinien vervallen zijn, als ofte sy hunnen oorspronck tot den onsterffelijcken Goden souden konen toecygenen.’

⁶⁷ Marc Bloch, *Pleidooi voor de geschiedenis of geschiedenis als ambacht* (Nijmegen 1989) 55.

⁶⁸ Suffridus, *De Frisiorum antiquitate*, 306 e.v.

⁶⁹ Suffridus, *De Frisiorum antiquitate*, 33-34: ‘Dus, om dit met des te meer zekerheid en des te grotere duidelijkheid te doen, bieden wij hier een beknopt chronologisch overzicht van de Friese geschiedenis vanaf het begin tot aan Karel de Grote, door wie het koninkrijk Friesland werd opgeheven. Want aangezien men pleegt te zeggen dat iemand op de juiste manier onderwijst, wanneer hij de tijdvakken duidelijk onderscheidt en het verloop van de tijd helder voorstelt, waarin ditzelfde koninkrijk Friesland groter werd, zal de waarheid van de geschiedenis opbloeien door een zeer helder licht [hierop te laten schijnen]. Want er is aan ons door onze voorouders een nauwkeurig en betrouwbaar overzicht van de tijden nagelaten, waarin de opeenvolging van princen, hertogen en koningen zorgvuldig is aangegeven, zodat wij hieronder duidelijker zullen aantonen’ (Quod proinde quo certius et majori cum perspicuitate faciamus, succinctam rerum Frisicarum Chronologiam hic proponemus a principio usque ad Carolum Magnum, per quem regnum Frisiae sublatum est: nam cum vulgo dici solet, recte eum docere, qui tempora bene distinguit, dilucide propositis intervallis temporum, quibus idem hoc regnum Frisiae incrementum sumpsit, clarissima luce rerum gestarum veritas efflorescet. Est enim nobis a maioribus nostris relicta temporum accurata certitudo, Principum, Ducum, ac Regum successionibus diligenter adnotatis, ut infra clarius demonstrabimus).

Zoals de Aziatische steppen en andere delen van Azië als bakermat van vele volken fungeren voor taalkundigen en archeologen op zoek naar de oorsprong van de Indo-Europeanen, zo figureerden voor vele middeleeuwen en geschiedschrijvers in de vroegmoderne tijd tal van landen als oord van herkomst van het volk dat zij beschreven en doorgaans toegenegen waren. In de zestiende eeuw en in de gehele tijd van de Republiek werden tal van in onze ogen bizarre opvattingen verkondigd over de oorsprong van de Hollanders of Friezen, vaak gecombineerd met de meest fantastische scheppingsverhalen.⁷⁰

In *De Frisiorum antiquitate et origine libri tres* besteedt Suffridus de meeste aandacht aan de herkomst der Friezen. Het boek is uiterst polemissch van toon: 'Dwaze redeneringen van Cornelius Tacitus, vergissingen van Strabo, een fout die uit het werk van Plinius is gehaald, een geëmendeerde passage van Cornelius Tacitus, dwaze en zinloze redeneringen van Krantz, Goropius [Becanus] die door Krantz op het verkeerde spoor is gezet, onbenulligheden van Goropius, verzinsels van Krantz etc. (ineptae rationes Cornelii Taciti, Strabones errores, mendum sublatum ex Plinio, locus Corn. Taciti emendatus, Crantzii rationes ineptae ac fuitiles, Goropius (Becanus) a Crantzio deceptus, nugae Goropii, figmenta Crantzii etc.).'⁷¹ Het boek bevat tal van filippica's tegen Albertus Krantz of Crantzius.

Wie Suffridus' boek leest, zal het oordeel van Bolhuis van Zeeburgh onderschrijven: 'Tegenwoordig is het boekje eene zeer vervelende lectuur, maar de ligging van Aduaticum, de Kimbrische vloed enz. waren *questions brulantes* bij de geleerden van zijne dagen.'⁷² Nadat Suffridus allerhande opvattingen over Frieslands oudste verleden heeft weerlegd, komt hij pas op het einde van zijn boek met een systematische bespreking van de verschillende opvattingen over de herkomst van het Friese volk. Hij bespreekt vijf verschillende opvattingen over de herkomst der Friezen.⁷³

De Friezen stammen volgens Suffridus niet af van de Hyperboreërs, zoals Hoppeus beweerde,⁷⁴ de Joden, de Fransen (Johannes Trithemius) of Trojanen (Hubertus Thomas Leodius), maar zij komen uit India en wel uit de provincie Benedicta Friesland. Volgens Suffridus is het bij 'ons volk' een algemeen aangenomen mening, dat de drie gebroeders Friso, Saxo en Bruno uit India zijn vertrokken

en in onze streken stamvaders zijn geworden van drie volksstammen, naar hunne namen genoemd. Deze meening moet men niet voorbarig verwerpen, omdat ze is vastgeworteld en de zonen ze steeds hebben overgenomen van de vaders, wien niets dierbaarder was dan de herinneringen van het voorgeslacht. Met deze algemeen verspreide mening

70 Zie bijvoorbeeld: Auke van der Woud, *De Bataafse hut. Verschuivingen in het beeld van de geschiedenis (1750-1850)* (Amsterdam 1990).

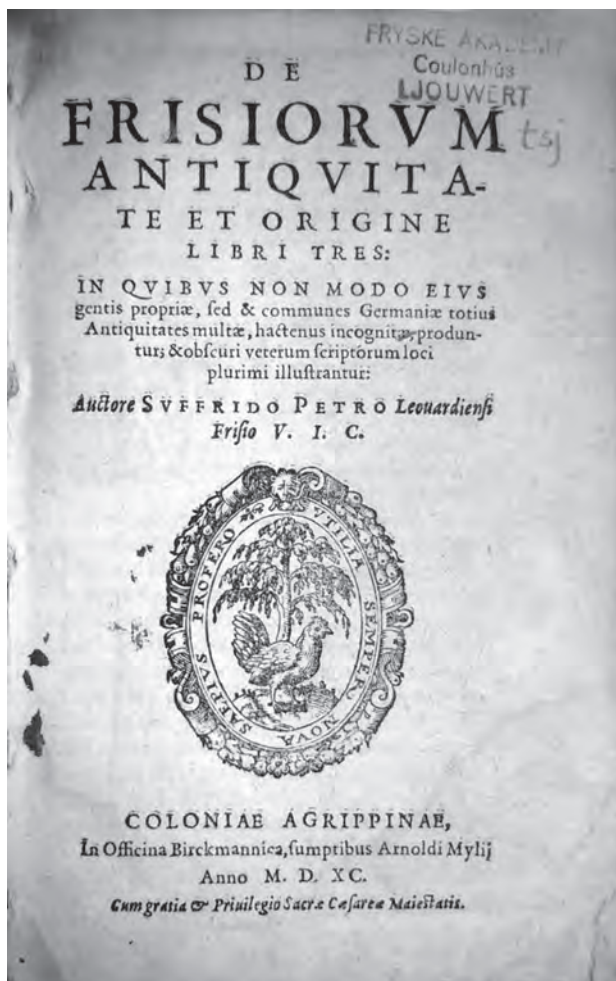
71 Aangehaald in: Bolhuis van Zeeburgh, *Kritiek*, 185.

72 Bolhuis van Zeeburgh, *Kritiek*, 185.

73 Suffridus, *De Frisiorum antiquitate*, 137 e.v.

74 Vgl. Winsemius, *Chronique*, 6: 'Joachimus Hopperus een licht/ende eere onser natie ... deducert die Vriesen uyt die hoogh-Noordtsche volckeren ofte Hyperboreis, van welcke hy meent dat sy de eerste secreten ende gheheymenissen der letteren souden hebben become'.

Afb. 31 Titelpagina van Suffridus' eerste boek over de oudheid en de oorsprong van de Friezen.

stemmen al onze geschiedschrijvers, die ik gezien heb, overeen, zooals Andreas Cornelius, die ook het werk van Solcko Forteman, Occo van Scharl en Joannes Vlietarp voor ons heeft bewaard, Worp van Thabor, Suffried Sterkenburg, Cornelius Kempius, Sibrandus Leo, Folkert Simons en anderen, die afzonderlijke tractaten hebben geschreven. Zij allen bevestigen, als waren zij in ééne school onderwezen, eenstemmig en zonder tegenspraak de algemeen verspreide meening. Hierbij komen de uitspraken van Saksen en Franschen, waarvan boven gesproken is.⁷⁵

De held van zijn verhaal is de geleerde Friso, bekwaam vorst, grondlegger van de *gens fresonum* en onderlegd in de Griekse wetenschappen, die in 313 voor Christus naar Friesland kwam. In Stavoren heeft hij bij de tempel van Stavo een gymnasium opgericht en in de tempel zelf een bibliotheek. Dankzij die liefde tot de letteren is het

⁷⁵ Bolhuis van Zeeburgh, *Kritiek*, 189, en Suffridus, *De Frisiorum antiquitate*, 308. Vgl. Winsemius, *Chronique*, 7.

Friese volk zo uitzonderlijk goed onderwezen, dat ieder dorp een eigen schoolmeester heeft.

Dit boek is dus voor een groot deel gewijd aan de oorsprong van het Friese volk. Soms beschrijft Suffridus gebeurtenissen die hij zelf heeft beleefd en die het boek af en toe – gelukkig maar – een onverwachte concrete historische wending geven. Zo bijvoorbeeld het verhaal van enkele Friezen die in Leuven studeerden in 1547 en in de St. Barbarakerk aldaar in vrijheid konden spreken, namelijk in het Fries. Met plezier merkt Suffridus 43 jaar na dato nog op dat leden van vijftien volkeren niet in staat waren die gesprekken te volgen.⁷⁶

Waar kwamen deze oorsprongsverhalen vandaan? Naar eigen zeggen ging Suffridus onder meer af op oudere en contemporaine lieden als Andreas Cornelius, Occo van Scharl, Cappidus Stauriensis, zijn eigen grootvader Sjoerd Roelofs en Hubertus Schotus.⁷⁷ Suffridus is de eerste die zich beroept op deze Cappidus Stauriensis. Deze man heeft evenwel nooit bestaan en is waarschijnlijk uit het brein van Suffridus zelf afkomstig.⁷⁸ Verder beroept hij zich op de mondelinge overlevering, de traditie en de bardenzangen, om steun te geven aan zijn visie op de oudheid der Friezen.

De zegslieden Andreas Cornelius, Johannes Vlietarp en Ocko Scharlensis, die Suffridus onder meer noemt in zijn werk, vormen voor hem belangrijke bronnen. Deze personen en ‘hun’ kronieken vormen voor de hedendaagse onderzoeker een moeras, zoals het negentiende-eeuwse Oera-Lindaboek. Want deze namen zijn verbonden met de ondergeschoven kroniek van Ocko Scharlensis, een mystificatie die al eeuwen door de Friese geschiedschrijving spookt. Wie de auteur is van deze humanistische mystificatie is niet bekend.⁷⁹ Deze kroniek van Ocko behandelt de geschiedenis der Friezen vanaf de schepping der wereld in 3070 voor Christus tot 1565, ‘alles tot nut, voordeel, en welbehagen der Nakomelingen, en tot Liefde des beminden Vaderlands’. Op het titelblad zijn de auteurs Ocko van Scharl, Johannes Vlietarp en Andreas Cornelius vermeld. De nadruk ligt op de rol van de adel in de Friese geschiedenis. Deze mystificatie over de oudheid der Friezen heeft dankzij het gezag van Suffridus lange tijd een rol gespeeld in de apocriefe geschiedschrijving. In de negentiende eeuw hechtte J.G. Ottema, die ook een rol speelde in de kwestie rond het Oera-Lindaboek, nog geloof aan het bestaan van Solcko Forteman, die een prominente plaats inneemt in de kroniek van Ocko Scharlensis.⁸⁰

⁷⁶ Verhaal kort samengevat in: E.H. Waterbolk, “‘Geheimtaal’ bij Viglius en Hopperus”, in: E.H. Waterbolk, *Rondom Viglius van Aytta. Eenige brieven van zijn hand en enige opstellen* (Leeuwarden 1980) 25-49, aldaar 40; Latijnse versie in: Suffridus, *De Frisiorum antiquitate*, 118. Zie voor Suffridus en de relatie tussen het Fries en andere talen: A. Feitsma, *Tussen volkstaal en schrijftaal. Meningen van filologen over het Fries* (Leeuwarden 1978) 6 e.v.

⁷⁷ Bolhuis van Zeeburgh, *Kritiek*, 200-203.

⁷⁸ Suffridus, *De Frisiorum antiquitate*, 178 en 308. Zie verder: E.H. Waterbolk, ‘Een vlag-incident’, *It Beaken* 19 (1957) 1-13.

⁷⁹ E.H. Waterbolk schuift in zijn ongepubliceerde lezing ‘Een “vervalser” betrapt’ Hopperus naar voren als een mogelijke kandidaat voor het auteurschap. De auteur was zo vriendelijk mij zijn tekst ter inzage te geven.

⁸⁰ Tresoar, Hs. 1505, *Afschrift der Ms. aantekeningen van Cornelius Kempius van Dokkum, afgeschreven door J.G. Ottema*, maart 1875.

Er was ten tijde van Suffridus grote belangstelling voor deze ondergeschoven kroniek. Al voor de druk van 1597 circuleerden er tal van afschriften van het boek, onder meer gemaakt door Leo Sibrandus in de jaren negentig, Haringus Pibonis en Jarichus Dominici van Ferwerd.⁸¹ Waarom in grote, vooral adellijke kring, aan deze kroniek werd geloofd en waarom Suffridus in de echtheid ervan heeft geloofd weet ik niet. Roemzucht en trots op de oudheid van de Friezen en het eigen adellijke geslacht zullen een belangrijke rol hebben gespeeld. Bolhuis van Zeeburgh geeft een even eenvoudig als helder psychologisch oordeel: 'De eene mensch gelooft veel spoediger iets dan de andere.'⁸²

Deze en andere bronnen heeft Suffridus gebruikt om zijn visie op de oorsprong en de oudheid der Friezen te staven. Hij deelde deze opvattingen met tal van zestiende-eeuwers, ook al legde hij eigen accenten. Zoals in Holland de Bataafse mythe een grote rol speelde in de historiografie, zo hechtte Suffridus geloof aan de wonderlijke theorieën over de herkomst van het Friese volk. Uitzonderlijk was hij dus niet, wat zijn visie op het Friese verleden betreft.⁸³

Hoe moeten we het werk van Suffridus beoordelen? Dienen we het werk van Suffridus Petrus, Bernardus Furmerius, Andreas Cornelius en Martinus Hamconius te plaatsen in het kader van vervalsingen ter meerdere eer van het vaderland, zoals B.H. Slicher van Bath suggereert?⁸⁴ In zijn werk zitten natuurlijk vele mystificaties, maar zijn beide boeken zijn in hun geheel niet als bewuste vervalsingen opgezet.⁸⁵ Het zou – nogmaals gezegd – van een anachronistische denkwijze getuigen om hedendaagse maatstaven aan te leggen, want gemeten naar die maatstaven voldoet het werk van Suffridus uiteraard niet. Het motto boven dit artikel zou eveneens onjuist zijn, ware het niet dat Ubbo Emmius als een – zij het wat jongere – tijdgenoot uiterst kritische opmerkingen bij het werk van Suffridus had geplaatst. Het is historisch gezien daarom juister het werk van Suffridus te vergelijken met het werk van andere geschiedschrijvers van zijn tijd.

Suffridus Petrus en Ubbo Emmius

'Er zijn niet alleen vogels voor de keuken, maar ook die de mensen kunnen behagen, in het bijzonder de leeuweriken, wier voortdurend harmonisch gezang

81 H. Halbertsma, 'Esonstad – Dichtung of Wahrheit? Bijdrage tot de ontstaansgeschiedenis der Friese steden', in: *Jaarboek Fries Scheepvaartmuseum en Oudheidkamer 1967-1968*, 85-196, aldaar, 85, in het bijzonder noot 3, en D.J.M. Zeinstra, 'De kroniek van Ocko van Scharl een voorbeeld van Staverse geschiedschrijving?', *It Beaken* 37 (1975) 399-415, aldaar 399-400.

82 Bolhuis van Zeeburgh, *Kritiek*, 185.

83 Bolhuis van Zeeburgh, *Kritiek*, 192: 'Suffried was niets lichtgelooviger, niets minder navorschend en kritisch dan vele hoog beroemde geleerden van onzen tijd.'

84 B.H. Slicher van Bath, 'Wat is geschiedenis? Beknopte inleiding tot de geschiedwetenschap', in: B.H. Slicher van Bath, *Geschiedenis: theorie en praktijk* (Utrecht-Antwerpen 1978) 9-80, aldaar 51.

85 Zie: P.N. Noomen, 'Suffridus Petrus en de Friese identiteit', *It Beaken* 56 (1994) 146-187.

het grootste deel van het jaar over het land klinkt tot grote vreugde van de toehoorders' (*Nec culinis modo idonea volucres, sed etiam, quae delectationi serviunt, Alaudae praecipue, quarum perpetuo concentu maiore anni parte totui ager perstrept, non sine singulari voluptate audientium*).⁸⁶ Een historicus die zo'n zin schrijft, verdient sympathie. De schrijver ervan is de Oostfriesse historicus Ubbo Emmius. Over Emmius oordeelde Bolhuis van Zeeburgh dan ook: 'Ubbo Emmius is de grootste van allen, die ooit over de geschiedenis van Friesland hebben geschreven. Het is een van die mensen, wier optreden eene wetenschap in twee tijdperken verdeelt. Men spreekt van de Friesche geschiedschrijving vóór Emmius en van die na Emmius.'⁸⁷ Emmius was volgens deze onderzoeker van de Friese historiografieaangeblazen doordenieuwer tijd. Men zou graag weten waarop dit oordeel is gebaseerd, maar helaas, de foto mechanische herdruk van dit boek houdt midden in een zin op.⁸⁸

Ubbo Emmius groeide op in een pastorie in het Oostfriesse Greetsiel, ging naar school in Emden, Bremen en Norden, studeerde aan de Lutherse hogeschool te Rostock, maakte in 1576 een *peregrinatio academica* naar het Genève van Beza, keerde uit deze *pépinière du calvinisme hollandais* terug als calvinist, was rector te Norden en Leer en werd in 1594 rector aan de Latijnse school in Groningen. Aan de in 1614 opgerichte universiteit werd Emmius hoogleraar Grieks en geschiedenis en tevens de eerste rector magnificus. Emmius schreef theologische verhandelingen tegen de spiritualist David Joris en biografieën van de calvinisten Willem Lodewijk en Menso Alting, en correspondeerde als lid van de *respublica litteraria et christiana* met geleerde coryfeeën. Zijn grote faam dankt hij als historicus echter aan zijn werk over de chronologie, de Griekse geschiedenis en aan een historische en geografische beschrijving van Groningen en Oost-Friesland, maar vooral aan zijn *Rerum Frisicarum historia* (*Geschiedenis der Friese gebeurtenissen*), in 1616 in een grote folio-editie bij Elzevier in Leiden verschenen. De belangstelling voor dit werk was groot. De leden van de Staten-Generaal bijvoorbeeld kregen in 1617 allen een exemplaar cadeau.⁸⁹ Het werk van Emmius over de Griekse en Friese geschiedenis heeft dezelfde aanpak: 1. aardrijkskundig, 2. het relaas van de gebeurtenissen en 3. de politiek-godsdienstige bestuursinrichting.⁹⁰ De kern van Emmius' geschiedverhaal over Friesland is de verdediging van de oude

⁸⁶ Ubbo Emmius, *Rerum Frisicarum historia* (Leiden 1616) 11.

⁸⁷ Bolhuis van Zeeburgh, *Kritiek*, 207.

⁸⁸ Bolhuis van Zeeburgh, *Kritiek*, 208.

⁸⁹ J.J. Dodt van Flensburg, 'Resolutien der Generale Staten uit de XVIIe eeuw meer onmiddellijk betreffende de geschiedenis der beschaving', *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen inzonderheid van Utrecht* (7 dln., Utrecht 1838-1848) VII, 1: 'Is geaccordeert, dat Hillebrant Jacobsz voor elcken van de heeren gecommiteerde van de provinciën te deser vergaderinge sal leveren eenen gebonden boeck, geintituleert: *Rerum Frisicarum historiae*, auctore Ubbone Emmio; Frisia distincta in decades sex, ten pryse gelyck van wegen de provincie van Hollandt voor elck boeck betaelt is (Jan. 2).'

⁹⁰ E.H. Waterbolk, 'Korte levensbeschrijving van Ubbo Emmius', in: Ubbo Emmius. *Tentoonstelling ter gelegenheid van het 40-jarig bestaan van het Groninger Historisch Dispuut 'Ubbo Emmius'* (Groningen 1976) 7-8, aldaar 8.

Friese vrijheid tegen de alleenheerschappij van vorsten.⁹¹ Als motto voor de grote folio-editie fungeerde het adagium *aurea libertas*, de gulden vrijheid.

Een vergelijking van Suffridus Petrus met Ubbo Emmius ligt voor de hand: beiden maakten een *peregrinatio academica*, beiden waren voortreffelijke latinisten en epistolaire talenten, beiden bestreden elkaar, beiden streefden naar de waarheid, beiden stimuleerden anderen in het doen van historisch onderzoek en het vervaardigen van kaarten, voor beiden waren de klassieke auteurs niet sacrosanct, beiden bestudeerden de *barbari*, beiden verrichtten onderzoek in bibliotheken en archieven, beiden verzamelden hartstochtelijk historische bouwstenen voor hun historisch verhaal, beiden waren hoogleraar Grieks, beiden waren uitzonderlijk erudiet, beiden streefden er naar mythes en fabels over de Friese geschiedenis te weerleggen, beiden werden gedreven door vaderlandsliefde en beiden waren godsdienstig (Suffridus katholiek, Emmius gereformeerd).

Over het werk van Emmius en Suffridus wordt verschillend geoordeeld. Emmius' geschiedwerk wordt doorgaans hoger aangeslagen dan het historisch werk van Suffridus.⁹² Emmius wordt wel gezien als de patroon en de leidsman voor de historicus van vandaag, op Suffridus lijkt deels de opmerking van de Deense theoloog en filosoof Kierkegaard over Hegel van toepassing: hij bouwde een mooi theoretisch paleis, maar hij woonde zelf in het koetshuis ernaast. Waarom is Suffridus de mindere van Emmius in de ogen van de huidige onderzoeker? Waarom geldt Suffridus als fantast en apocrief geschiedschrijver en wordt Emmius als de padvinder van de wetenschappelijke geschiedbeoefening en de eerste wetenschappelijke historicus in de Friese landen beschouwd?⁹³ Waardering voor Suffridus had Emmius nauwelijks, want hij kritiseerde Suffridus hevig en schuwde daarbij *ad hominem* opmerkingen niet.⁹⁴ Waarom had Emmius scherpe kritiek op de geschriften van Suffridus? Welke verwijten en grieven had de Oostfries tegen de Leeuwarder Suffridus? Uit Emmius' brieven en boeken en uit de polemieken tussen de twee geschiedschrijvers en derden krijgen we een indruk van de kritiek van Emmius, die hem de naam van 'Friezenhater' opleverde.⁹⁵

91 Waterbolk, 'Korte levensbeschrijving', 8.

92 Over de verhouding tussen Suffridus Petrus en Ubbo Emmius merkte Ottema, 'Over het leven van Suffridus Petrus', 457 op: 'Alleen waag ik de opmerking, dat zozeer het onvoorwaardelijk geloof van Suffridus Petrus aan alles, wat oude chronijkschrijvers geboekt hadden, te misprijzen is, even min de onvoorwaardelijke verwerping van dat alles, gelijk Emmius, en anderen na hem, meenden te moeten doen, is goed te keuren; want onder die oude verhalen is, te midden van veel verbeelding, waarschijnlijk nog menige geschiedkundige daadzaak bewaard gebleven, en er zijn zeker wel graankorrels onder het kaf, die te goed zijn om weggeworpen te worden.'

93 H. Kampinga, *De opvattingen van onze oudere vaderlandsche geschiedenis bij de Hollandsche historici der 16^e en 17^e eeuw* ('s-Gravenhage 1917) 25. Vgl. H. Brugmans, 'Ubbo Emmius', in: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, VII, kol. 408-410, aldaar 409.

94 Voor de verschillen tussen Emmius en Suffridus Petrus zie: Waterbolk, *Twee eeuwen*, passim.

95 Furmerius beschouwde Emmius ook in maatschappelijk opzicht als een concurrent. Furmerius, die in Franeker al eens was gepasseerd bij een hoogleraarsbenoeming, noteerde op 20 april 1605 in zijn *Diarium*: 'Door Theodorus Tiara, Andreas van Hiddema en hun spion Sibrandus Lubbertus, hoogleraar godgeleerdheid aan de universiteit van Franeker, is geprobeerd om Ubbo Emmius, de rector van de Groningse school, hoogleraar

Kort samengevat komt Emmius' kritiek hierop neer. In de eerste plaats kritiseert Emmius de opvattingen van Suffridus Petrus over de oude geschiedenis van Friesland. Bijtend is Emmius' commentaar: 'Ik meen, dat zij niet goed bij hun verstand zijn, die niet schromen over de oude geschiedenis der Friezen leugens van dit soort voor echte gebeurtenissen te verslijten'. In de tweede plaats heeft Emmius grote twijfels over het bronnengebruik van Suffridus. Over Ocko merkt Emmius op: 'als hij ten minste ooit geleefd heeft'. Bijzonder kritisch is Emmius over het te rade gaan van Suffridus bij bardenzangen en volksoverlevering in het algemeen: 'Wat zijn dat voor heldenzangen? Waar, wanneer, door wie geschreven? Hoe betrouwbaar? Wat moeten wij er mee, als zij van jonge datum zijn? Of van een ijdel schrijver, die, zonder benul van historische zaken, een dichterlijk spel wil spelen, en tuk op roem en gunst, een verzinsel in het leven roept? Het is bekend genoeg, dat gedichten van een dergelijk slag niet enig in hun soort zijn.' In de derde plaats kritiseert Emmius, mede op grond van Suffridus' lichtgelovigheid, de grondslag van diens werk: 'Of weg met deze grondslag of weg met de stevigheid van de historische betrouwbaarheid.'⁹⁶

Uitvoerig behandelt Emmius zijn bezwaren tegen Suffridus Petrus en diens opvolger Bernardus Furmerius in zijn *De origine atque antiquitatibus Frisiorum*. Hij vindt het onbillijk door hen als 'Friezenhater' te worden genoemd.⁹⁷ Emmius is verwonderd dat een zo geleerd man als Suffridus toch geloof schenkt aan het oorsprongsverhaal der Friezen uit India.⁹⁸ Ronduit verbijsterd is Emmius over het geloof dat Suffridus schenkt aan de kroniek van Ocko en hij meet zijn kritiek breed uit. De getuigen Andreas Cornelius en Johannes Vlytarp maakt hij belachelijk. Hij stelt kritische vragen die Suffridus (noch ikzelf) kan beantwoorden: 'Wie is die man? Aan wie is hij "algemeen bekend"? Door welke werken, door welk getuigenis is hij beroemd? Op grond waarvan is hij betrouwbaar bevonden, zodat het gepast is dat we hem aanhalen als getuige of rechter van een zo belangrijke zaak, dat we zijn gezag verkiezen boven dat van zovele zeer betrouwbare oude en recente schrijvers?' (*Quis homo? Cui publice notus? Quibus literis, quo testimonio clarus? Qua probatus re, ut tantae rei*

te maken ofwel in de Griekse of Latijnse taal ofwel daarnaast ook in de geschiedenis. Maar Keimpe van Donia, de curator van de Friese universiteit, Benne Meinsma, raadsheer, de afgevaardigden van de steden en anderen stonden aan mijn kant'. Latijnse tekst en vertaling in: M.H.H. Engels, *Het dagboek van Furmerius in verband met Saackma. Deeluitgave met een pleidooi voor een complete editie* (Leeuwarden 1990) 7. Mr. D.W. Kok te Leeuwarden bereidt een editie met vertaling van dit mooie dagboek voor. [Sindsdien verschenen als: *Diarium Furmerii. Dagboek van Bernardus Gerbrandi Furmerius 1603-1615. Landsgechiedschrijver van Friesland*, D.W. Kok en O. Hellinga ed. (Leeuwarden 2008) – noot van de redactie.]

⁹⁶ E.H. Waterbolk, 'Lang geleden en toch dichtbij. Een zestal stelregels van Ubbo Emmius', in: *Ubbo Emmius. Tentoonstelling, 19-26, aldaar 20-21 voor de aangehaalde citaten*. Uit het werk van Emmius heeft Waterbolk in een kort betoog deze argumenten bijeengebracht. Vandaar dat ik deze citaten niet uit Emmius zelf overneem.

⁹⁷ Ubbo Emmius, *De origine et antiquitatibus Frisiorum contra Suffridum Petri et Bernardum Furmerium hujus gentis historicos perspicua et solida assertio* (Groningen 1603) 4. Dit geschrift werd in 1619 herdrukt onder iets andere titel.

⁹⁸ Emmius, *De origine*, 11: 'Want ik kon niet begrijpen hoe bij een zo geleerd talent een zo groot tekort aan oordeelsvermogen en een serieuze en voortdurende mededeling van zo onzinnige en absurde visies kunnen voorkomen' (*Non enim intelligere potui, quomodo in tam eruditum ingenium tantus iudicii defectus, et tam inanum et absurdarum opinionum seria et constans assertio possent cadere*).

testem aut iudicem eum ferre, eius auctoritatem tot scriptorum probatissimorum veterum et recentium auctoritate antepone nos conveniat?).⁹⁹ Wat moet Emmius met iemand die te rade gaat bij lieden die nooit hebben bestaan? Suffridus' geloof aan Cappidus van Stavoren ontlokt hem uiterst scherpe kritiek.¹⁰⁰ Emmius gebruikt de vergelijking met ... in rook opgaan.¹⁰¹

Suffridus Petrus schreef een verweerschrift tegen de aanval van Emmius, uitgegeven door zijn opvolger Furmerius onder de titel *Apologia Suffridi Petri ... pro antiquitate et origine Frisorum* (Franeker 1603).¹⁰² Hierin herhaalt Suffridus dat zijn visie op het oudste Friese verleden niet op fabels berust en dat zijn zegslieden Ocko, Vlytarp, Cappidus en dergelijke betrouwbaar zijn. Zoilus, Emmius dus, wordt in dit boekje frequent aangehaald en vervolgens wordt een poging ondernomen de kritiek van Emmius te pareren. Suffridus plaatst zijn licht tegenover de duisternis van Emmius.¹⁰³ Ook op dit boek volgde nog een polemie, maar de kampen waren te zeer verdeeld om begrip voor elkaar te – willen – hebben.¹⁰⁴

99 Emmius, *De origine*, 42.

100 Emmius, *De origine*, 49 e.v.

101 Emmius, *De origine*, 50.

102 Volledige titels in: Waterbolk, *Twee eeuwen*, 14–15. Een heruitgave van de *Apologia* verscheen in Franeker, 1699.

103 Suffridus, *Apologia* (1603), 13.

104 Een kernpassage uit Suffridus' *Apologia* is die over de zegslieden: 'Hen allen [zeventien historiografen van Friesland] heb ik natuurlijk trouw bewaard, na hen zorgvuldig onderzocht te hebben, omdat ze geschikt zijn voor de uiteenzetting van mijn geschiedenis, die ik aan mijn vaderland heb gewijd. En ik geloofde dat men niet gemakkelijk ook maar één gebrek in hen kon opmerken. Hun namen zijn Friso, Adel, Ubbo, Grunus, Tabbo, Koning Richold, Solcko Forteman, Sivard de Wijze, Cappidus van Stavoren, Ocko van Scharl, Johannes Vlieterp, Meester Aluinus van Sneek, Folckerus Simonis, Suffridus Sterkenburg, Worp van Thabor, Andreas Cornelius van Stavoren. Zij allen afzonderlijk volgen elkaar op in het voortzetten van de geschiedenis van hun vaderland in de volgorde waarin wij hen hebben voorgesteld. In het werk van elk van hen hebben wij de chronologie en de vooropgestelde opzet zorgvuldig in de betreffende passages aangemerkt, zodat men zonder fout kan weten volgens welk plan en met welke bedoeling elk van hen zijn geschiedenis heeft geschreven. Dus onze Zoilus [= Ubbo Emmius] kan niet naar waarheid zeggen dat hij enkel Ocko van Scharl heeft afgekraakt omdat hij geen andere historiograaf van de Friezen kende; zonder zijn geloofwaardigheid als een goed man te schenden, kan hij niet ontkennen dat hij mijn bovengenoemd werk *De scriptoribus Frisiae* heeft gezien. Daarom kan ik er mij waarlijk niet genoeg over verwonderen met welke bedoeling hij, alle andere verbergend en zelfs niet noemend, enkel Ocko van Scharl zo heeft afgekraakt, dat hij hem de naam van historiograaf geheel onwaardig verklaart' (*Eos omnes equidem diligenter excussos, velut idoneos ad explicationem historiae meae, quam patriae destinavi, studiose conservavi: neque fieri facile posse putavi, ut defectus ullus in his notari posset. Nomina horum sunt Friso, Adel, Ubbo, Grunus, Tabbo, Richoldus Rex, Solco Fortemannus, Siuardus Sapiens, Cappidus Stauriensis, Occo Scharlensis, Johannes Vlieterp, M. Aluinus Sneecanus, Folckerus Simonis, Suffridus Sterckenburgius, Vosperus Taborita, Andreas Cornelius Stauriensis: Qui omnes ac singuli in historia patriae continuenda, hoc ordine se mutuo consecantur, quo nos assignavimus: In quibus singulis et ordinem temporis, et studium propositum diligenter suis locis annotavimus, ut sine errore sciri posset, quo proposito consilioque horum quisque sua conscripsisset. Dicere igitur vere Zoilus [= Ubbo Emmius] noster non potest, se propterea solum hunc Oconem Scharlensem insectari, quod Frisorum historicum alium nullum cognoverit; cum salva boni viri fide negare non possit, se supradictum opus meum de scriptoribus Frisiae vidisse. Quo igitur consilio hoc fecerit, ut caeteris omnibus dissimulatis et ne nominatis quidem, unum hunc Oconem Scharlensem sic insectetur, ut historici nomine prorsus indignum dicat, mirari equidem satis non possum). Suffridus, *Apologia* (1603) 82. Furmerius publiceerde tevens een uiterst scherp verweerschrift: Furmerius, *Hyperaspistes*.*

Evenals de werken van Suffridus Petrus hebben ook de werken van Ubbo Emmius een politieke en ideologische strekking, zoals blijkt uit de geïdealiseerde beschrijvingen van het leven van de theoloog Menso Alting en stadhouder Willem Lodewijk.¹⁰⁵ Emmius' kritiek op Suffridus hangt deels samen met een andere kijk op de politiek. Voor Emmius zijn de boerenstand en de Friese vrijheid belangrijker dan de adel.¹⁰⁶ Hij kwam tot die opvatting door zijn eigen politieke partijkeuze, namelijk tegen het grafelijke gezag van de absolutistische Oostfriese graven en voor de steden en de stad Emden.¹⁰⁷ Dit leidde tot een geïdealiseerde visie op de Friese vrijheid in de middeleeuwen. Terecht merkte D.A. Wumkes op, dat het historici in die tijd niet gegeven was zich los te maken van de eigen politieke context.¹⁰⁸ Emmius en Suffridus, beiden, waren gebonden aan hun politieke voorkeuren en *Sitz im Leben*. Niettemin geldt ook hier dat Emmius een grotere objectiviteit betrachtte dan Suffridus Petrus. Emmius' afwijzen van die adellijke kijk van Suffridus op het Friese verleden en de lange reeksen koningen en edelen die in zijn werken figureren, hangt dus nauw samen met zijn eigen politieke voorkeur.¹⁰⁹

In twee belangrijke opzichten verschilde Emmius dus van Suffridus Petrus. In de eerste plaats schreef Emmius een afgerond historisch verhaal over de Friese geschiedenis; bij Suffridus kunnen we slechts een intentie beoordelen.¹¹⁰ In de tweede plaats was Emmius' methode kritischer dan die van Suffridus Petrus. Dit impliceerde een verregaande kritiek op de visie van Suffridus op het oudste Friese verleden en een afwijzing van de traditie, de mondelinge overleveringen en de *rhapsoden*.

Emmius maakte ook gebruik van mondelinge overleveringen, maar hij verwerpt het gebruik van de mondelinge overlevering als enige bron en van volksoverleveringen zonder schriftelijke adstructie wil hij niet weten.¹¹¹ Nu lijkt dit plausibel, maar recent onderzoek van Paul Noomen, gebruikmakend van antropologische inzichten en 'harde bronnen', wijst uit dat in die vaak bizarre verhalen die Suffridus opdist,

105 Over de godsdienstige opvattingen van Willem Lodewijk schrijft Emmius: 'Wat moet ik zeggen over zijn uitmuntende godsdienstzin, wat over zijn verdere deugden? Naar de ware godsdienst, de goddelijke eredienst en de zuivere leer ging zijn grote liefde uit: bederf daarin haatte hij het meest, daartegen stelde hij zich uit alle macht te weer en hij waakte ervoor, zo veel in zijn vermogen lag, dat dat niet zijn provincies binnensloop of met geweld in bezit nam.' Ubbo Emmius, Willem Lodewijk, graaf van Nassau (1560-1620). Stadhouder van Friesland, Groningen en Drenthe, vert. P. Schoonbeeg (Hilversum 1994) 190. Uit dit fragment blijkt Emmius' sympathie voor het gereformeerd protestantisme, waar hij een strijdbaar voorstander van was. Vgl. W. Bergsma, 'Het godsdienstig wereldbeeld van Ubbo Emmius', in: W.J. Koppers, red., *Ubbo Emmius. Een Oostfries geleerde in Groningen/Ubbo Emmius. Ein ostfriesischer Gelehrter in Groningen* (Groningen-Emden 1994) 106-129.

106 Zie vooral: J.J. Boer, *Ubbo Emmius en Oost-Friesland* (Groningen-Batavia 1936), in het bijzonder het voortreffelijke vijfde hoofdstuk, 'De staatkundige theorie van Ubbo Emmius'.

107 H. Feenstra, 'Emmius, Ubbo', in: *Biographisches Lexikon für Ostfriesland*, ed. M. Tielke, Bd. 1 (Aurich 1993) 122-127, aldaar 124-125.

108 D.A. Wumkes, 'Friesche historiographie in overgangstijd', in: *Earebondel ta de tachtischste jierdei van Dr. G.A. Wumkes* (Bolsward 1950) 210-226, aldaar 219.

109 Waterbolk, *Twee eeuwen*, 73 e.v.

110 Zie: Noomen, 'Suffridus Petrus en de Friese identiteit'.

111 Zie hierover: Waterbolk, *Twee eeuwen*.

soms een kern van waarheid zit.¹¹² Dat maakt zijn betekenis als bron voor de heden-daagse historicus wel groter, maar voegt aan zijn waarde als geschiedschrijver niets toe. Ook al kan men tegenwerpen dat Emmius ook zelf wel eens afweek van de rechte leer, dat neemt niet weg dat Emmius terecht grote vraagtekens heeft geplaatst bij het al te gemakkelijk geloof hechten aan vele mondelinge verhalen en de *rhapsodes*.¹¹³

Conclusie

In de zestiende eeuw zijn de historische zin en de historische kritiek, mede onder invloed van het humanisme, enigszins gewijzigd. Historici als Janus Dousa in Holland en Ubbo Emmius in Groningen brachten op tal van gebieden vernieuwingen: een kritischer instelling ten opzichte van de bronnen, uitbreiding van het bronnenmateriaal, nauwkeuriger lezen van bronnen, toenemende belangstelling voor de geografie en besef van verandering in de tijd.¹¹⁴ Aan deze renaissance van de geschiedbeoefening heeft Suffridus op zijn wijze een bijdrage geleverd. In de voorrede van zijn

¹¹² Zie: Noomen, 'Suffridus Petrus en de Friese identiteit'. Naar aanleiding van de strijd van Dousa en Pieter Cornelis Bockenbergh in Holland over diezelfde mondelinge traditie merkte Kampinga al op: 'Hoewel het verrijkt van Dousa e.a. aan Bockenbergh gericht, niet ongegrond is, dat hij nl., om in 't gevele te komen bij de groote heeren hun genealogieën uitstofferde met al die mythische koningen en helden, zoo moeten we dezen eerbied voor de traditie den historicus toch als een zekere verdienste aanrekenen tegenover Dousa's soms al te boud verwerpen van wat niet voldoende geboekstaafd is'. Kampinga, *Opvattingen*, 31-32. Zie voor Bockenbergh: Karin Tilmans, 'De Trojaanse mythe voorbij. Of: Waarom de Kattendijke-kroniek alleen door Bockenbergh opgemerkt werd', *It Beaken* 56 (1994) 188-211.

¹¹³ Over de betekenis van de mondelinge overlevering in de kringen rond Suffridus biedt een brief van de uit Boornbergum afkomstige pastoor Antonius Folcardi enig inzicht. Die brief van 21 juni 1587 heeft Suffridus als uitgangspunt genomen voor zijn schets van deze pastoor in *De scriptoribus Frisiae*. 'Eveneens wordt bij ons, zoals ge zeer goed weet, de herinnering aan vrome mannen door mondelinge overlevering levendig gehouden. Zoals in de eerste plaats de heilige Bonifatius, bisschop van Utrecht en te Dokkum door martelaarschap gekroond in het jaar onzes Heren 752, 5 Juni, en zijn 52 metgezellen. Eveneens die heilige abt in Mariëngaerde. Evenzo een edelman in Bedum in Groningen en nog heel veel van dergelijke mannen. Maar de geschiedenissen van zodanige en dergelijke mensen laten zich bijzonder moeilijk vinden en op grond van het gerucht alleen kan niets zekers worden vastgesteld, anders zouden de feiten van dergelijke mensen terecht een plaats hebben in de geschiedenisboeken. Dergelijke verhalen nu zou ik ook voor u allang eens hebben overgeschreven, als ik maar in voldoende mate zekerheid had kunnen hebben, en ik zou me nog gaarne moeite geven om, indien het mogelijk was, mijzelf bepaalde werken aan te schaffen ter overschrijving. maar ik verwacht, dat wij veel eerder uw *Geschiedenissen* zullen kunnen stuklezen dan dat ik iets dergelijks bijeen kan zoeken'. H. Schoonhoven, 'Antonius Folcardi van Boornbergum, pastoor in reformatietijd', *De Vrije Fries* 51 (1971) 61-67, aldaar 61-62. De genoemde abt van Mariëngaerde is Frederik van Hallum (gestorven 1175); de edelman van Bedum is een toespeling op de Walfriduslegende. Zie R. van Schaik, *Walfridus van Bedum: een duizend jaar oude Groninger overlevering* (Groningen 1985), die deze passage niet noemt. Emmius had geen hoge dunk van deze pastoor. Hij maakte hem rondtuit belachelijk. In Groningen verontschuldigde deze pastoor zich voor het feit dat hij geen leerlingen had vanwege zijn slechte handschrift. Emmius, *De origine*, 134-135.

¹¹⁴ Kampinga, *Opvattingen*, 1 e.v. Ik sluit me aan bij de conclusie van Haitsma Mulier over de geschiedschrijving in de Nederlanden in de periode 1500 tot 1800: 'But one thing is sure. Nineteenth-century modern historiography was still far away'. E.O.G. Haitsma Mulier, 'A repertory of Dutch early modern historiography. Some considerations on intentions and content', *Storia della Storiografia* 20 (1991) 113-126, aldaar 126.

boek over de oorsprong en de oudheid der Friezen schreef Suffridus dat hij streefde naar waarheid. Deze voorrede brengt ons tevens tot de kern van de laatmiddeleeuwse en zestiende-eeuwse historiografie. Dat impliceert dat we vele mythische voorstellingen bij de meeste zestiende-eeuwse geschiedschrijvers voor lief moeten nemen.¹¹⁵ Suffridus beweert dat hij de waarheid, natuurlijk zijn waarheid, nastreeft. In Emmius' boek *De origine* komt eveneens de uitspraak 'de waarheid overwint' (*veritas vincit*) voor. Terecht heeft Ebels-Hoving opgemerkt: 'Nu benadrukt bijna iedere proloog dat streven naar het weergeven van de waarheid, en worden vaak de autoriteiten die daarvoor borg staan opgesomd. Maar dan volgt toch vaak een voor ons begrip evident onwerkelijk relaas.'¹¹⁶ Er is ook in het werk van Suffridus een spanning tussen de *res factae* en de *res fictae*. Nu is ook die spanning inherent aan iedere vorm van geschiedschrijving, maar dat neemt niet weg dat er in Suffridus' werk toch wel erg veel fictie steekt. De taak van de historicus is natuurlijk vooral de vraag te beantwoorden waarom Suffridus aan dergelijke fictieve verhalen geloofde en hoe hij tot die voorstellingen kwam. In dit opzicht is er bij Suffridus duidelijk sprake van middeleeuwse continuïteit. Suffridus' boek van 1590 is een uitvoerige bestrijding van Crantz, maar is qua inhoud eerder een apotheose van middeleeuws ideeëngoed dan een breuk. De aandacht voor het eigen gewest, de adelsgeslachten en het Heilige Land is continu.¹¹⁷

Tegenwoordige historici zien het humanisme nog vaak als een soort panacee of *deus ex machina* gebruikt. Wie zijn literatuur over dit onderwerp wil bijhouden, verdrinkt in de productie van wat ik eens de lopende-band-werkers van de Erasmus-industrie heb genoemd.¹¹⁸ Het is niettemin duidelijk dat doorgaans de betekenis van het humanisme voor de geschiedwetenschap wordt overschat: 'Despite promising beginnings, historiography as a systematic discipline did not make any decisive progress during the Renaissance'.¹¹⁹ In dit licht gezien kan ons oordeel over Suffridus Petrus minder hard zijn dan dat van een vorige generatie historici.

Wat waarderen we nu vier eeuwen na de publicatie van Suffridus' belangrijkste werk nog in deze historicus? In de eerste plaats, denk ik, waarderen we Suffridus om wie hij was: de eerste landshistoriëschrijver van Friesland, die op zijn manier geprobeerd heeft het Friese verleden te beschrijven, waarbij cartografie, oorkonden, archi-

¹¹⁵ Vgl. de opmerking van Finley over het begin van de Griekse geschiedschrijving: 'The atmosphere in which the Fathers of History set to work was saturated with myth. Without myth, indeed, they could never have begun their work. The past is an intractable, incomprehensible mass of uncounted and uncountable data. It can be rendered intelligible only if some selection is made, around some focus or foci'. M.I. Finley, *The Use and Abuse of History. From the Myth of the Greeks to Lévi-Strauss, the Past Alive and the Present Illuminated* (Harmondsworth 1987) 13.

¹¹⁶ Bunna Ebels-Hoving, 'Inleiding', in: B. Ebels-Hoving, C.G. Santing en C.P.H.M. Tilmans, red., *Genoehclike ende lustige historiën. Laatmiddeleeuwse geschiedschrijving in Nederland* (Hilversum 1987) 9-18, aldaar 16-17.

¹¹⁷ Zie: Bunna Ebels-Hoving, 'Nederlandse geschiedschrijving 1350-1530. Een poging tot karakterisering', in: Ebels-Hoving en anderen, red., *Genoehclike ende lustige historiën*, 219-242, aldaar 224.

¹¹⁸ W. Bergsma, 'Marnix en de Schwenckfeldianen', *Doopsgezinde Bijdragen* 12/13 (1986/1987) 56-70, aldaar 56.

¹¹⁹ Citaat van E.B. Fryde, aangehaald in: Ebels-Hoving, 'Nederlandse geschiedschrijving', 234. Vgl. ook: W.D. Verduyn, Emanuel van Meteren. *Bijdrage tot de kennis van zijn leven, zijn tijd en het ontstaan van zijn geschiedwerk* ('s-Gravenhage 1926) 2, over de bijdrage van het humanisme aan de geschiedwetenschap: 'De vorm is nieuw, de geest blijft middeleeuwsch'.

valia en dergelijke werden benut. Hij heeft bewust de middeleeuwse kronieken uit een *aetas barbarica* in zijn geschiedverhaal opgenomen en klassieke geschiedschrijvers gekritiseerd. De *imperitia veterum*, de onkunde van de Ouden durft hij te laken.¹²⁰ Toch is er een grote kloof tussen Suffridus' theoretische uitgangspunten en diens intentie, en de feitelijke schriftelijke neerslag van zijn onderzoek. Emmius schreef bovendien een afgerond verhaal, Suffridus publiceerde daarentegen slechts *prolegomena*.

In de tweede plaats waardeert iedere historicus Suffridus' grote eruditie, zijn kennis van het Latijn en Grieks en zijn gedrevenheid om bronnen en archivalia te vinden. Het humanistische adagium *ad fontes* geldt ook voor de historicus van nu. Ook al heeft Emmius Suffridus terecht verweten dat het hebben van een grote bibliotheek van ondergeschikt belang is en dat het belangrijker is de werken juist te interpreteren, dat neemt niet weg dat Suffridus op hartstochtelijk humanistische wijze geprobeerd heeft bouwstoffen te verzamelen voor zijn historisch verhaal.¹²¹

In de derde plaats waarderen we Suffridus' gebruik van de bronnen, in die zin, dat hij verwachtte dat historici adequaat bronnen citeerden en aan bronvermelding deden. In zijn tijd was dat niet altijd gebruikelijk. Humanisten streefden naar een zo mooi mogelijke vorm van een historisch verhaal en parafraseerden soms stilzwijgend zonder nadere explicatie hun bronnen. Suffridus wil met die gewoonte breken en in dit opzicht is hij 'moderner' dan Emmius.

In de vierde plaats waarderen we Suffridus' streven naar waarheid, zijn waarheid, ook al leidde dat streven in de praktijk van zijn werk tot de meest wonderlijke visies op de afkomst van de Friezen. Zijn waarheidstreven impliceerde een vorm van onbaatzuchtigheid. Suffridus stond belangeloos zijn materiaal af aan andere onderzoekers die met hetzelfde onderwerp bezig waren, een geste in de *civitas academica* die niet van alle tijden en plaatsen is.

In de vijfde plaats appreciëren we de uiteenzetting die Suffridus gegeven heeft van zijn eigen werkzaamheden, zijn expliciteren van zijn eigen visie en de reflectie op zijn eigen werk. Zo heeft hij een eigen bijdrage geleverd aan de reflectie op het historisch besef in het algemeen.

In de zesde plaats is Suffridus voor de huidige onderzoeker van de Friese gewesten van belang, omdat hij bronnen heeft gebruikt die historici nu niet meer ter beschikking staan. Uit het voorbeeld van de grietman van Utingeradeel Andries Griif (zie verder bijlage 1) blijkt dat Suffridus soms onvermoed tot aardige ontdekkingen kan leiden. Zoals hij tijdgenoten wist te stimuleren, zo kan hij dus ook nu nog historici prikkelen tot historische activiteiten, een belangrijk didactisch uitgangspunt.

Opvattingen en inzichten van Suffridus, waar hij zeker geen patent op had, die wij nu niet meer delen, zijn bijvoorbeeld zijn oorsprongsverhalen, zijn Indische *chimaerae*, zijn kritiekloos geloven van Friese geschiedschrijvers ten koste van uitheemsen, zijn geloof

120 Waterbolk, *Twee eeuwen*, 171.

121 P. Bartels, 'Beiträge zur ostfrieschen Cultur und Literaturgeschichte. II. Die apokryphische Geschichtschreibung in Friesland im Zeitalter des Ubbo Emmius', *Jahrbuch der Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländische Altertümer zu Emden*, Band 3, 1 (1879) 1-25, aldaar noten 5 en 7.

in auteurs van wie het bestaan allerminst zeker is, zijn op één lijn stellen van oudere en jongere zegslieden, zijn onvoorwaardelijk geloof in bardenzangen, zijn gebrekkig inzicht in ‘verandering door geleidelijke ontwikkeling’,¹²² het verschil in theorie en praktijk en zijn opvattingen over de bijzondere plaats van de Friezen in de geschiedenis.

Bij alle kritiek echter dienen we twee dingen te bedenken. In de eerste plaats is de spanning tussen de herinnering, de ontdekking en de uitvinding van de geschiedenis universeel.¹²³ De vele in onze ogen bizarre opvattingen van Suffridus waren gemeengoed onder de geleerden van zijn tijd. In de tweede plaats heeft Ubbo Emmius in zijn tijd op werkelijk eenzame hoogte gestaan in de Friese gewesten, ja misschien wel in de gehele Nederlanden. Emmius als historicus is een mijlpaal en diens werk vormt een scheiding in de geschiedschrijving der Nederlanden.¹²⁴ De Oostfriesse domineeszoon is als historicus een onverklaarbaar unicum, zoals Huizinga in de twintigste eeuw. We kunnen slechts instemmen met Jacob Burckhardts opmerking in zijn *Weltgeschichtliche Betrachtungen*: ‘Die wirkliche Grösse ist ein Mysterium.’¹²⁵

Ook al is Emmius in zijn geschiedschrijving moderner dan Suffridus Petrus, dat neemt niet weg dat ook figuren van het tweede plan – in het geval van Suffridus toch ook een baanbreker – illustratief kunnen zijn voor de historische zaak die zij vertegenwoordigen. In dit opzicht sluit ik me graag aan bij een opmerking van Van Winter, namelijk ‘dat de historicus een hogere taak heeft dan alleen het succes te bewonderen en dat ook wat in zijn beginselen bleef steken recht heeft op onze belangstelling, wanneer het ons de bedoelingen van een geschiedkundige persoon of de tendenties van een historisch tijdperk nader en vollediger kan doen kennen’.¹²⁶

122 Waterbolk, *Twee eeuwen*, 175.

123 Ik refereer aan het mooie boek van B. Lewis, *History. Remembered, Recovered, Invented* (Princeton 1975).

124 Vgl. Robert Fruin, *Tien jaren uit de tachtigjarige oorlog 1588-1598* (elfde druk, Utrecht-Antwerpen 1959; oorspr. uitgave 1857) 247-248: ‘Dezelfde dienst, die hij [Dousa] aan de geschiedenis van Holland bewees, deed tegelijkertijd aan die van Friesland de uitstekende Ubbo Emmius, die de Friese fabelschrijvers, Occo Scarlensis en diens gelijken, even hard en nog meer naar verdiensten dan Dousa de Hollandse kronieken, tot zwijgen bracht, en in zijn beroemde historie van Friesland een nieuw tijdvak voor de Nederlandse geschiedschrijving opende.’

125 Jacob Burckhardt, *Weltgeschichtliche Betrachtungen* (Stuttgart 1963; oorspr. uitgave 1905) 210. Vgl. eveneens: Verduyn, *Emanuel van Meteren*, 6: ‘Gelukkiger is in die tijd de Friesche geschiedenis, die in Ubbo Emmius een degelijk kritikus gevonden heeft, die alle patriottische fabeltjes en sprookjes, als ware historie opgedischt, aan de kaak stelt.’

126 Aangehaald bij: A.Th. van Deursen, ‘Pieter Jan van Winter, 2 augustus 1895 – 6 maart 1990’, in: Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. *Levensberichten en herdenkingen 1992* (Amsterdam 1993) 81-87, aldaar 85.

Bijlage 1 Het kroniekje van Andries Grijf

Helaas is over het leven van grietman Andries Grijf niet veel meer bekend dan de biografische schets van Suffridus Petrus. Grijf schijnt nog na 1580 te hebben geleefd en staatsgezind te zijn geworden. Grijf jr., Ofcke, werd in 1575 tot grietman van Utingeradeel benoemd. Ofcke behoorde tot de malcontenten, wier naam wordt genoemd in de *Conscriptio Exulum*, en overleed in 1580 te Hardenberg. Diens zoon Erasmus Andreas Grijf was een geleerd man, kenner van Latijn, Italiaans en Spaans, en woonde vermoedelijk ook in Oldeboorn. Veel meer biografische gegevens over Grijf hebben we niet tot onze beschikking, zodat we voor een deel op Suffridus' biografische schets zijn aangewezen.¹²⁷

Toch is het mogelijk de ene zin van Suffridus – 'Toen er tenslotte in Friesland godsdienstige onlusten waren ontstaan, is hij door verschillende vormen van ongeluk getroffen en uiteindelijk rond het jaar 1574 gestorven' – meer reliëf te geven. Onder godsdienstige onlusten verstaat de zeer katholieke Suffridus de verschillende reformatorische stromingen, die afweken van Rome. Grijf heeft in dit opzicht een belangrijke rol gespeeld. Hij was namelijk pro-Spaans en militant katholiek.

Het is bekend dat er in de grietenij Utingeradeel vele menisten actief waren, hoewel er nauwelijks bronnen zijn. De doopsgezinde oudste en missionaris Lenaert Bouwens (1515-1582) heeft vele Friezen gedoopt in de periode 1551-1582 in deze contreien: in Akkrum 120 en in Oldeboorn 26.¹²⁸ Een doperse jongeman uit Beetsterzwaag, Reytze Aysesz., is door Grijf naar Leeuwarden gebracht, waar hij door toedoen van de bisschop Cunerus Petri in maart 1574 werd verdrinken.¹²⁹ De Geuzen waren gebelgd over dit optreden van Andries Grijf en verwoestten diens huis, voerden de grietman naar Holland en wilden hem lossen voor 6000 gulden.¹³⁰ Grijf, lijdend aan graveel [nierstenen] en tering, verviel met zijn vrouw in armoede. De geus Jorrit Andringa, die gerekend werd tot de 'fameuze knevelaers', werd door het Hof van Friesland ter dood veroordeeld: hij werd in december 1574 beschuldigd 'in 't gezelschap den Grietman van Utingeradeel van den bedden te hebben gehaald', en hem 'vervoert ende gerantsoeneert' heeft en werd derhalve door het Hof veroordeeld 'bij den Scherprechter op 't Schavot geleijdt en aldaer metten Zwaerde gerecht en geëxecuteert te worden'.¹³¹

Grijf heeft Suffridus tal van aantekeningen gegeven, maar niet alle zijn bewaard gebleven.¹³² De historische aantekeningen van Andries Grijf vanaf 1555 zijn wel bewaard gebleven, maar

¹²⁷ Wel komt Grijf herhaaldelijk voor in vonnissen van het Hof van Friesland, maar deze delen weinig mee over de persoon van Grijf. Met dank aan D.J. van der Meer, die mij de archiefverwijzingen naar het Hof per brief meedeelde. Cf. ook: *Geographisch woordenboek, behelsende een uytvoerige beschryving van de Friesche dorpen, buurten, edele en eygenerfde staten onder deselve resortterende* (Leeuwarden 1749) 86-87.

¹²⁸ Vos, 'De dooplijst van Leenaert Bouwens', *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 36 (1915) 39-70, aldaar 64 en 68.

¹²⁹ Een fragment van een brief van deze doper in: K. Vos, *Menno Simons 1496-1561* (Leiden 1914) 251. Zie ook: J. Reitsma, *Honderd jaren uit de geschiedenis der Hervorming en der Hervormde Kerk in Friesland* (Leeuwarden 1876) 159 en 170.

¹³⁰ Hobbe Baerdts van Sminia, *Nieuwe naamlijst van grietmannen: van de vroegste tijden af tot het jaar 1795, met eenige geschiedkundige aantekeningen* (Leeuwarden 1837) 106 en de aldaar aangehaalde literatuur.

¹³¹ *Nieuwe naamlijst*, 106.

¹³² 'Andries Gryphius iuridicius territorii Utingeradelei misit ad me librum antiquum m.s. populari et frisca etiam lingua, qui continet chronologia frisiae ab origine gentis summatim usque ad annum 1500 plus minus; hoc autem opus frisca lingua conscriptum est'. Tresoar, 65 Hs. E. Hiermee zullen vermoedelijk niet bedoeld worden de Friese fragmenten van Edo Jongama (gestorven 1536).

zijn nauwelijks bekend. Ze zijn ook lastig te lezen vanwege een moeilijk pootje: deels in weinig soepel Latijn en deels in het Nederlands. Het korte, in Tresoar bewaarde kroniekje heeft als titel *Annoteert bij mij Andries Grieff[in den] duren tijd anno 1557 ende wat tselve vorgegangen ofte gepresagiert heft*. Vier onderwerpen worden door Grieff in deze aantekeningen behandeld, twee ervan blijken al uit de titel, namelijk de hoge prijzen en enkele voorspellingen.¹³³

In de eerste plaats behandelt Grieff de weersomstandigheden die een extreem karakter hadden, onder meer een strenge vorst in 1557. Verder noemt Grieff ernstige overstromingen in Utingeradeel in 1570.¹³⁴ Het water heeft de oogst grotendeels verwoest. Bonen en stro drevén in de boerderij en de kamer van Andries Grieff. In 1558 heeft het zo hard gevoren, dat de inkt in Andries' kamer is bevroren. In april van dat jaar vroor het in april nog zo hard dat Grieff nog op het ijs kon staan. Het winterzaad is geheel verloren gegaan. Deze aantekeningen over extreme weersomstandigheden zijn natuurlijk in tal van zestiende-eeuwse bronnen te vinden, maar ze bepalen ons wederom bij de grote kwetsbaarheid van de mens ten opzichte van de spelingen van de natuur. Aan deze gebeurtenissen die Grieff heeft beschreven, refereerde ds. Johannes Ratelband in 1753 tijdens een inwijdingspreek in de nieuwgebouwde kerk van Oldeboorn. Aan de preek voegde hij een korte geschiedenis van het dorp Oldeboorn toe, waarin ook Andries Grieff figureert.¹³⁵

In de tweede plaats schrijft Grieff over de hoge prijzen van brood in 1557. In dat jaar heeft Grieff rond Pinksteren voor elf pond roggebrood twaalf stuivers betaald, op sommige plaatsen was de prijs nog hoger. Voor één roggebrood heeft men zelfs vier stuivers moeten betalen. Grieff is niet de enige die klaagt over de hoge prijzen van het roggebrood in de noordelijke Nederlanden. De abt van Gerkesklooster liet in de kerk van Visvliet een steen aanbrengen, die herinnerde aan de hoge prijzen van het roggebrood in 1557.¹³⁶ Ook de schrijver van Ocko's kroniek vermeldt de hoge prijzen in 1557.¹³⁷

133 Tresoar, Archief Gabbema. In negentiende-eeuwse hand: 'Aanteekeningen van Andries Grijs omtrent duren tijd, hoog water, harde winters enz. van 1557-1569. 4 fols., waarvan fo. 4v onbeschreven. Deze Andries Grijs woonde te Oldeboorn, blijkens het op fo. I recto voorkomende "dat hoge water anno LIX is hyer bij onsz. in Oldeborn". Andries Grieff of Gryphius, zie Suffr. Petrus, De Script. Frisiae, Dec. XII, no. 6.'

134 Zie voor de Allerheiligenvloed: K. de Vries en J.P. Winsemius, *De Allerheiligenvloed van 1570* (Leeuwarden 1970). Zie ook: *Geschiedverhaal van een Ommelander notabele, ca. 1550-1570*, uitgegeven door W. Bergsma en E.H. Waterbolk (Groningen 1991) 52-54.

135 In de *Na-reden* beschrijft ds. Ratelband de problemen die hij ondervond om gegevens over de geschiedenis van Oldeboorn te vinden in de zestiende eeuw. Zijn problemen deelt hij nog altijd met historici ten aanzien van de grietenij Utingeradeel. 'De benaminge van dit aanzienlyk dorp is Oldeboorne, Oldeboorn, ook wel simpelky Boorn. De beroemde Gabbema in zyne Historie der Nederlandsche Watervloeden, en wel handelende van die allerverschrikkelykste Watervloed voorgevallen den eerste November 1570, daarom de Allerheiligen Vloedt genaamt, merkt uit Winsemius dit navolgende aan. Andries Gryph, Grietman van Wyttingeradeel teykenet aan, Dat alleen, die van zyn Grietanye en vordere Wolden, als in 't midden van Friesland gelegen, voor de mindere golven zyn blootgesteld geweest, en dat de zoette wateren met pars opgejaagt, en allenskens met de zoutte vermengt zynde, honderden van boomschoven in de huizen en hoogste plaatsen tot Boom (dat is Oldeboorn) hebben gaar gestout: hoe gepast was dan, op dat ik dit in't voorbygaan aanmerke, myne bede laat geen inbreuk van wateren deze plaatze in eenen Zoutpoel veranderen'. J. Ratelband, *Kerks-inwijdings-leer-reden, gedaan in de nieuw-geboude kerk, tot Oldeboorn* (Leeuwarden 1753) 27. Ratelband noemt verder Schotanus, Emmius, Vlietarp, Janco Douwama en enkele andere schrijvers. Verder beschrijft hij de grietmannen die in Oldeboorn hebben gewoond, onder wie Andries Grieff. Ratelband, *Kerks-in-wijdings-leer-reden*, 30-31.

136 W.J. Formsma, *Grijpskerk. De geschiedenis van een Groninger gemeente* (Groningen 1986) 26, met verwijzingen naar andere vindplaatsen.

137 *Chronyk en waaragtige beschryvinge van Friesland*, door Ocko Scharlensis, Johannes Vlytarp en Andreas Cornelius (Leeuwarden 1597, tweede druk Leeuwarden 1742) 470-471. Zie over de extreme duurte: P. Hoppenbrouwers, 'Juichkreet of uiting van wanhoop? De herinnering aan het duurtejaar 1557 in twee Groninger kerken', *Gro-*

In de derde plaats beschrijft Grijf tal van prognosticaties, waarvan één ook bij Winsemius is overgeleverd.¹³⁸ Prognosticaties, arcane wetenschappen, allerhande vormen van bijgeloof en Aberglauben floreerden in de zestiende eeuw. Zowel bij katholieke als protestantse auteurs vinden we allerlei voorspellingen opgetekend, waaraan zij geloof hechten. Ook kometen waren uiteraard belangrijke tekens aan de hemel. Onder de titel 'Presagium seu portentum ende wat dair nae gevolcht is' beschrijft Grijf een prognosticatie, die Eelke Doijes aan Grijf heeft beschreven. Eelke had enkele jaren geleden in zijn huis in Akkrum een rode lucht gezien, met twee legers, die elkaar bestreden. Uitvoerig beschrijft Grijf deze visioenen en de reacties erop. Daarna is de slag bij Heiligerlee geweest, maar voegt Grijf er aan toe: 'Dan oft daer tgene voors. gepresageert geweest kan ick niet seggen.' De slag bij Jemmingen komt volgens Grijf meer overeen met de voorspelling.¹³⁹ Nog tal van andere voorspellingen en prognosticaties heeft Grijf aangetekend. Hij hecht wel geloof aan deze voorspellingen, maar hij heeft af en toe ook zijn twijfels. Zonder kritiek is hij niet: 'Noch synt hyr wel yticke portenta, prodigia ofte ostrata nae geschiet so man mij gesecht heeft ende ick ensdels angeteckent hebbe dan also ick sulx selfs van die luyden diet gesien solden hebben niet gehoert hebbe, so kan ick ende will clair nyet van schrijven'. Ook in de noordelijke gewesten was de belangstelling voor astrologie, profetieën en *dies egyptiaci* groot, ook al waren er kritische lieden, onder wie Sixtus van Hemmema, die de astrologie kritiseerden.¹⁴⁰ Het aardige van Grijfs relaas is de levende weergave van deze prognosticaties en de reacties erop van tijdgenoten en van hemzelf.

ninger Kerken 10 (1994) 137-143. Deze uitzonderlijke duurre wordt ook vermeld door: C. Schotanus, *De geschiedenissen kerckelyck ende wereltlyck van Friesland Oost ende West* (Franeker 1658) 702: 'Andries Grijf Griet-Man van Utingeradeel in Westerlauwers teekent aen hoe haestich dat dese ondraechlijcke Dierte zy verandert'. Als Schotanus schrijft: 'Een ander Schrijver verhaelt' bedoelt hij Ocko. Schotanus, *De geschiedenissen*, 470-471.

138 Winsemius, *Chronique*, 543-544: 'In den Jare van ses ende seven ende tsestighen zijn insghelijcks van sekere huysman met sijn Vrouwe selsame saecken aen den hemel ghesien, blijkende by den aentecykinge van Andries Grijf, Grietman van Vtingeradeel, ende luyden aldus: Het was also gelegen, dat sekere huysman met namen Eebe Doyes wonende tot Accrum hem als versocht zijnde om sulcks te ghetuygen voor den Grietman 'tgene in der waerheyt geschiet was, vervoegde ten huysse van den Grietman voorschreven, verclarende dat hy drie weken na Jacobi, in den Jare ses ende tsestich, op sijne bedde leggende, ghesien hadde/sijne glazen bloedrood te zijn, ende dat hy daer over ontset ende verschrickt van sijnen bedde opgestaen was ende gesien hadde int Noorden de Lucht seer licht te zijn ende roodtverwich als oock mede in de selve Lucht sekere plaetse van soo een hooghte ofte distantie als ofte het de Grouster-Toorn zijn machte, in welke twee heyrLeghers met Volck malcanderen schenen te ontmoeten ende de handen aen malcanderen te slaen, waer van de eene parthije van Oosten ende de andere van Westen scheen te comen, ende malcanderen soo te aantasten, datmen gheen scheydinghe tusschen beyden sien conde. Het scheen oock mede, dat beyde parthijen in 't heymelijcken seckere Troupen ofte hindertocht ghelaten hadden stille staende ende na langhe ghevecht gheduyrende den tijdt van anderhalf uyre die parthije, welke van 't Oosten ghecomen was, te rugghe geweken/ende die van Westen hen vervolgt te hebben. Na welke alles wederom verdwenen was. Andries Gryff is in die meyninge 'tselve op den Slach van Heyligherlee, ende den volghenden Slach by Jemmingen in Reyderlandt ghesien te hebben'.

139 Schotanus, *De geschiedenissen*, 749: 'Eenen Andries Gryf, Grietman van Utingeradeel, verhaelt, dat seker huysman in de selve grieteny 's nachts in de lucht tegen 't Oosten ghesien hebbe twee heyrleggers teghen malcanderen strijdende, van welken d'eene van 't Westen afkomende, d'ander verwon. Men heeft dit naderhandt op den Slach bij Jemminghen gheduydt'. Zie voor het ontbreken van voorspellingen uit het begin van de Opstand: M.E.H.N. Mout, 'Prognostica tijdens de Nederlandse Opstand', in: C. Augustijn en anderen, red., *Kerkhistorische opstellen aangeboden aan Prof.dr. J. van den Berg* (Kampen 1987) 9-19.

140 Zie over voorspellingen onder meer: W. Bergsma, *De wereld van Abel Eppens. Een Ommelander boer uit de zestiende eeuw* (Groningen-Leeuwarden 1988) 138 e.v. Zie ook de zestiende-eeuwse parodieën op gedrukte jaarsvoorspellingen uitgeven door: H. van Kampen en anderen, red., *Het zal koud zijn in 't water als 't vriest. Zestiende-eeuwse parodieën op gedrukte jaarvoorspellingen* (Den Haag 1980).

In de vierde plaats geeft Grijf enig inzicht in zijn eigen schrijfwerkzaamheden. Vermoedelijk heeft hij de gebeurtenissen opgeschreven ten behoeve van Suffridus Petrus zelf. Het blijkt dat Grijf veel in andere historieschrijvers heeft gelezen. Hij heeft zijn annotaties in een oud boek gelegd, dat hij gevonden heeft in het huis van wijlen Jancko Douwama (Oldeboorn 1482-Vilvoorde 1529). In dat boek van de vrijheidsstrijder en chroniqueur Douwama komen volgens Grijf vele geslachten voor en tevens worden in dit boek de gebeurtenissen in ieder jaar in Friesland opgeschreven.¹⁴¹ Grijf heeft naar eigen zeggen zijn uiterste best gedaan voor de niet met name genoemde persoon, die hij met 'u' aanschrijft. Grijf wil Suffridus – die vermoedelijk met deze 'u' wordt bedoeld – via zijn zoon in Leeuwarden antwoorden, maar niet via de notaris Anthonius Joostzoon, want die vertrouwt hij niet.¹⁴² De grietman wil niet dat zijn aantekeningen in allemans handen komen en daarom heeft hij ze via zijn zoon aan Suffridus doen toekomen.

Vanuit historiografisch oogpunt is vooral dit slot van Grijfs kroniekje van belang, omdat hij een van de vroegste verwijzingen geeft naar het werk van Jancko Douwama, die tot dusverre niet bekend was.¹⁴³ Ook deze Fries waardeerde studiezin en eruditie, zoals blijkt uit enkele passages in zijn geschriften.¹⁴⁴ Het is dus goed mogelijk dat Suffridus via Andries Grijf geschriften van Douwama heeft ingezien.

Het kroniekje van Grijf is geen geschiedschrijving in engere zin, al zal dat ook niet de bedoeling van de schrijver zijn geweest. Het proza onthult iets over het wereldbeeld van zestiende-eeuwers, illustreert de consequenties van de spelingen der natuur en verschaft nieuwe informatie over de geschriften van Jancko Douwama.¹⁴⁵

Handschrift genoemd in: W. Eekhoff, 'De geschiedkundige en letterkundige nalatenschap van Simon Abbes Gabbema', *De Vrije Fries* 11 (1868) 273–338, aldaar 321.

Bijlage 2 De aanstelling van Suffridus tot landshistorieschrijver

Appointement op het rekest van Upco van Burmania, J. Bouricius, Sybrandt van Burmania, Sipcke Jaersma, Johannes Wilhelmi Velsius, Foppius Douma, R. Ulenburch en Joannes Agricola, waarbij Suffridus Petrus wordt aangesteld tot 's landshistorieschrijver. Tresoar, Archief Staten van Friesland, Gedeputeerde Staten, 2221, fo. 11 e.v. Uitgegeven door: W.W. Buma, 'Aanstelling van Suffridus Petrus tot historieschrijver van Friesland', *De Vrije Fries* 1 (1839) 78–82. Met kleine correcties getranscribeerd.

¹⁴¹ In *De scriptoribus Frisiae*, IX, 8 schrijft Suffridus overigens dat hij de geschriften van Jancko Douwama van Upco van Burmania heeft gekregen.

¹⁴² Over deze notaris: W.W. Buma, 'Ephemerides Leovardienses of Leeuwarder aantekeningen van den notaris Anthonius Joostzoon, 1566–1568', *De Vrije Fries* 9 (1862) 387–440.

¹⁴³ Zie de inleiding op: J. Douwama, *Geschriften* (Leeuwarden 1849).

¹⁴⁴ Douwama, *Geschriften*, 46–47.

¹⁴⁵ Ph.H. Breuker heeft een andere relatie tussen Suffridus en Jancko Douwama gesuggereerd. Suffridus kon namelijk in 1547 aanspraak maken op de Douwama-prebende van Rempt en Douwe Douwama, zonen van Jancko Douwama. Ph.H. Breuker, 'Suffridus Petrus en Jancko Douwama', *Ut de Smidte* 13 (1979) nr. 4, 17. Als tegenprestatie zou Suffridus volgens Breuker mogelijk de kroniek die Jancko Douwama in de gevangenis zou hebben geschreven, vervaardigd hebben. Een bewijs hiervoor ontbreekt.

Aen mijne E. Heeren Gedeputeerden der Staten van Vrieslandt.

Eedele vermoegende hoechgeleerde wijze Heeren, UE is ten besten bekend, dat D. hoochberoemde philosophus et orator Cicero in sijne tractaet van de Ampten van een ijder mensch onde[r] andere mede heeft naegelaten bij geschrifte dat een mensch niet voor hem selffs ende tot sijne particuliere proffijt geboeren ende in deeser werelt gestelt is, dan dat een deel 't vaderlandt, een deel d'olders ende een deel andere goede vrienden toebehoert omme daeraff proffijt ende hulpe te genieten, 't welcke diversche persoenen onder alle natien bedacht hebbende van alle tijden gestudeert ende gearbeijt hebben omme hem daerinne te quijten, hebbende veele sich laeten gebrijcken omme landen ende steeden te regieren ende met goede wetten ende politien te stichten ende vercierien. Veele hebben alle hen verstant, wetenschap ende welspreckentheijt geemploieert om hen vaderlandt (waeronder doch 't prouffijt van een ijder in 't particulier beclemt is) te vercierien, prijzen ende met schriften van alle obscuriteijt en onderganck te vindiceren ende beschermen als sijn geweest historiographi, die alle duechden ende heerlicke daden van hen vaderlandt hebben bij geschrifte gestelt ende over alle die werelt verbreijdet als UE uijt alle historijschrijvers soe van olde als tegenwoirdige tijden hebben te spoeren. Even welcke arbeijt, vlijt ende neersticheijt bij heeren princen ende republijcquen oick soe hoech geacht ende gereputeert is geweest dat zij met heerlicke giften, vereeringen ende groete jaerlicxe pensionen versien ende onderhouden zijn geweest hen leven geduyrende, als wel wetende d'selve heeren, princen ende republijcquen alsulcke historien een geheele mensch te vereijsschen ende van doen te hebben. D. welcke voorgaende reden die hooch geleerde Heere Mr. Suffridus Petri der Rechten Licenciati ende Professor Juris binnen Coelen bedacht hebbende voor mennige lange jaeren ende besonder datter niemant is geweest tot deese tijt die onsen lieven vaderlandt alsoe heeft verciert en gecelebreert, als alle // ommeliggende landen sijn verciert ende gecelebreert, heeft alle sijne verstandt, geleerdtheijt ende stile gescherpt ende geemploieert omme de historien van Vrieslant te beschrijven. Waerinne hij soe neerstelijck ende heerlick gearbeijt heeft deese zes verledene jaeren, dat hij deselve historien becans heeft voltoegen ende binnen een jaer ofte twee ten langsten geheel sal coenen absolveren als hij geschreven heeft. Van welcke sijne heerlicke werck hij nu drije boecken de antiquitate et origine Frisiorum heeft in 't licht gegeven en den Staten van Vrieslandt, die UE representeren, toegeschreven ende gedediceert. In welcke tractaet hij soe gearbeyt heeft, dat niemant lichtelijck hem sal coenen berispen ofte verbeteren ende alreede bij diversche mannen in historien verfaeren zeer wort geprezen. Dan alsoe UE genoehsaem kenlick is, dat d'selfde heere Suffridus gedestitueert is van de middelen daertoe van noeden sijnde, ende versien moet wesen van een goetd onderholdt omme het werck te moegen volbrengen ende hem alreede in eenige swaricheyt heeft moeten steekcen omme daerinne te moegen continueren, vermits hij alle andere studia, daarmede hij sich plach te onderhouden, heeft moeten verlaeten. Soe heeft hij aen ons versocht UE sulcx te willen remonstreren ende suppliceren, ten einde hem bij UE een honorarium ofte vereeringe voor dit tegenwoirdige tractaet UE behandicht ende toegeschreven van honderdt pondt groet, ofte soe veel UE beyfnden sal, ende voorts een jaerlicxe pensie solde moegen worden toegestelt ende geaccordeert sijn leven geduyrende, omme dat heerlick werck voorts aen de dach ende in 't licht te brengen, waerduer die Vriesen voortaan bij andere natien oick hen hoeft sullen moegen opsteeken. 't Welck wij hem niet hebben moegen weygeren. Bidden daeromme ende versoeken met reverentie dat UE die alle geleerdtheijt // ende geleerde mannen in sonderlinge commendatie hebben ende met groete gagien en jaerlicxe pensien versien tot eere van onsen

vaderlandt, gelieve die voorsz. heeren Suffridum Petri Leovardiensem te accorderen een eerlijke jaerlicxe pensie, waerop hij hem sal moegen onderhouden omme historiarum Frisicarum opus te moegen voleijnden ende in 't licht te laeten gaen voor sijn versterven als sijnde over die tzestich jaeren oldt ende hem voortaan te honoreren ende eeren mette naeme van historieschrijver van Vrieslandt als andere natien hebben. 't Welcke doende sullen UE bij alle redelijke, verstandige, discrete persoenen geacht worden d' eere ende reputatie van Vrieslandt ende die Staten van dien op 't hoechst te procureren ende een euwich naeme ende glorie te doen hebben. Dit doende etc. onder stont geteekent, Upco van Burmania, J. Bouricius, Sybrandt van Burmania, Sipcke Jaersma, Johannes Wilhelmi Velsius, Foppius Douma, P. Ulenburch, Joannes Agricola.¹⁴⁶

Ende stont in margine deeses geschreven soe volcht: Die gedeputeerde Staten van Vrieslandt nemen aen magistrum Suffridum der rechten licenciaet ende professorem Juris binnen Coelen voor historieschrifer der Staten van deese Lantschappe vereerende denselve tot dien eynde met een jaerlicxe pensie tot sijne leven lanck van drie¹⁴⁷ hondert Carolus guldens ende accorderen den voornoemde heeren Suffrido hier boven noch drie hondert gelijcke guldens eens, mits dat hij op 't spoedelicxt als hem doenlick sal weesen sijne begoste werck volbrengende den boecken alhier binnen Franeecker ter eere van de nyeuwe opgerechte schole sal laeten druycken. Gedaen binnen Leeuwarden den 28. octobris 1590. Onderstont ter ordonnantie der Gedeputeerde Staten van Vrieslandt ende geteekent E. Isbrandi.

Accordeert mette principale deeser bij mij (ongetekend).

Bijlage 3 Personen, genoemd in *De scriptoribus Frisiae*, die Suffridus Petrus aan boeken en historisch materiaal hebben geholpen

SP = Suffridus Petrus; (X, 8) betekent decade X, caput 8.

Achelen, Igram van (1534-1604), (X, 8), heeft SP te Leuven hs. van Worp van Thabor gegeven, opdat SP zo goed mogelijk de Friese geschiedenis zou kunnen beschrijven.

Acronius, Johannes (1520-1563), (XII, 1), medicus en mathematicus, heeft veel brieven aan SP te Erfurt gestuurd.

Aysma, Hessel (gestorven ca. 1590), (XII, 2), aan hem heeft SP geschreven in verband met Friese oudheden.

Aytta, Viglius van, (XII, 10), 'singularis patriae nostrae Phoenix', heeft SP persoonlijk gelukgewenst bij zijn benoeming tot bibliothecaris van Granvelle.

Beyma, Lieuwe van, (VIII, 8), heeft SP geschreven te Leuven in 1574 over Folkerus Simonis, onder meer rector te Sneek aan het einde van de zestiende eeuw en auteur van een verloren gegane Latijnstalige kroniek over de Friese geschiedenis.

Bouritius, Jacobus (1544-1612), (X, 8), lid Hof van Friesland, heeft SP in 1585 via Petrus Buygirs, hs. van Worp van Thabor gegeven en tevens van Gregorius Bertolfius (XI, 1).

¹⁴⁶ Zie voor de ondertekenaars: Waterbolk, *Twee eeuwen*, 70, noot 1.

¹⁴⁷ In de marge staat: 'Deese correctie van drie in de plaetse twee is geschiet bij apostille van de Heeren.'

- Burmania, Upco van (gestorven 1615), (X, 8), heeft SP in 1590 hs. van Worp van Thabor gegeven; tevens geschriften van Jancko Douwama (IX, 8).
- Canter, Wilhelmus (1542-1575), (XII, 8), goede bekende van SP in Leuven, heeft te Leuven geschriften voor SP achtergelaten; heeft SP ook gewezen op de destijds zeer vermaarde Ommelanden Pomponius Elama (XVI, 1).
- Dodonaeus, Rembertus (1516/18-1585), (XIII, 8), verwant aan Hopperus, botanicus en arts, ook bijzonder geleerd in Friese geschiedenis en genealogie; heeft SP geholpen aan handschriften.
- Folcardi, Antonius van Boornbergum, (XVI, 10), heeft SP veel geholpen met Friese geschiedenis; brief van hem opgenomen in *De scriptoribus Frisiae*. In de tekst besproken.
- Frisius, Gemma (1508-1555), (XI, 8), lijfarts van Karel V, bij wie SP college (*privatissima*) heeft gevolgd te Leuven.
- Fungerus, Johannes (gestorven 1612), (XVI, 6), rector Latijnse school te Leeuwarden en Neolatijns dichter, wiens geschriften SP heeft gezien.
- Grijf, Andries, (VII, 3), historische aantekeningen en Cappidus Stauriensis.
- Hamconius, Martinus (ca. 1550-1620), (XVII, 1), een belangrijke vriend van SP – ‘*vir singulari ingenio et eruditione*’ – met wie hij gegevens uitwisselde over de Friese vrijheid en de genealogie van adellijke geslachten.¹⁴⁸ SP heeft geschriften van hem gezien. Hamconius heeft acrostichon op SP gemaakt.
- Hopperus, Joachim (1523-1576), (XII, 9), geschriften van Hopperus in bibliotheken deels voorhanden; kent SP uit ‘*archivis*’.
- Iltanus, Gellius, (XIII, 5), commandeur van de Johanniter Orde in Sneek, heeft de *collectanea* van Sibrandus Leo in 1584 aan SP gezonden.
- Kempius, Cornelius (1520-1589), (XIV, 3), afkomstig uit Dokkum, heeft SP allerlei oudheden over de Friese geschiedenis gestuurd, inclusief een codex in handschrift over de geschiedenis der Slaven.
- Knaustinus, Henricus uit Erfurt, (XII, 2), heeft SP materiaal over Johannes Saxonius gegeven.
- Leo, Sibrandus (1528/9-1583), (XIII, 5), Suffridus’ schoolgenoot in Leeuwarden, heeft op instigatie van SP een kaart gemaakt, zond SP in 1571 brief met informatie en heeft hem thuis in Berlikum handschriften getoond.
- Loppersum, Gerhardus, (XIII, 3), in plaats van SP, die weigerde, tot opvolger van Praedinius in Groningen benoemd, heeft SP in Leuven gedichten laten zien.
- Pierius, Petrus, (IX, 5), SP’s schoolgenoot, heeft te Leuven boeken van Henricus Thabor aan SP gegeven.
- Popma, Cyprianus a (gestorven 1582), (XIII, 10), met wie SP in contact stond; schreef over opstand in Friesland na 1570.
- Rataller, Georgius (1518-1581), (XIII, 2), schoolgenoot van SP in Leeuwarden en door Guiccardini geprezen. SP citeert uit brief aan hem (1574). In deze brief een catalogus van de werken van Rataller. Uitgever van Hesiodus, Sophocles en Euripides.
- Roorda, Johannes van, (XV, 10), geschriften van Gellius Iltanus.¹⁴⁹
- Sterckenburgius, Suffridus Rodolphi, (IX, 10), grootvader van SP, wiens geschriften hij deels heeft gekregen.

¹⁴⁸ Tresoar, Familie-archief Eysinga-Vegelin van Claebergen, 381. Suffridus Petrus aan Johannes van Roorda, d.d. 19-5-1594. Met dank aan Hotso Spanninga te Leeuwarden die mij op deze mooie portefeuille wees.

¹⁴⁹ Zie vooral: Zijlstra, ‘Studzje’.

Sylvius, Stephanus (1507-1567), (XI, 7), pastoor, heeft SP te Leeuwarden geschriften en gedichten laten zien in 1554.

Tiara, Petrejus (1514-1586), (XIII, 7), hoogleraar te Leiden en Franeker. Van hem heeft SP in bibliotheek van Granvelle een hs. gezien.

Vomelius, Cyprianus (1515 -1578), (XIII, 1), heeft SP veel brieven gestuurd.

10 Een geleerde en zijn tuin

Over de vriendschap tussen Lubbertus en Vulcanius*

O jins tsjoensliet jins beswarring
men slút de doar achter jin en
is allinne yn jins keamer
men lúkt de deiske klean út dy't etc.¹

In stikje skiednis foar Nicolette

Inleiding

Tijdens ernstige studentenonlusten aan de Franeker universiteit schreef de hoogle-
raar Sibrandus Lubbertus in april 1597 in het Latijn aan zijn Leidse ambtgenoot Bo-
naventura Vulcanius:

Ik bouw een huis op mijn landgoed om daar, als het God belieft, mijn leven in rust door
te brengen. O, hoe vaak valt me in: o land, wanneer zal ik u aanschouwen? Wanneer wordt
het mij vergund om nu eens bij de geschriften der ouden, dan weer in de slaap of in ledige
uren, het zorgvolle leven in aangenaamheid te vergeten?²

Vervolgens nodigde hij Vulcanius en zijn twee Leidse collega's Franciscus Junius en
Franciscus Gomarus uit om hem in de zomer te ontmoeten, en dan samen in de tuin
tussen vliegen en vogels van het land te genieten, gezellig te praten en te filosoferen.

* Oorspronkelijk gepubliceerd in een themanummer over 'Friese cultuur in de eeuw van Gysbert Japix' van
De Zeventiende Eeuw 20 (2004) 96-121. Met dank aan Fokke Akkerman, Martin Engels en Onno Hellinga voor hun
kritische opmerkingen.

1 Piter Boersma, *Under it twangjok* (Bolsward 1988) 29. Titel en de eerste regels van dit gedicht in de vertaling
van de dichter zelf: 'O je toverlied, je bezwering / je sluit de deur achter je en / bent alleen in je kamer je / legt je
doordeweekse kleren / af die bevuild en beslijkt zijn / en trekt een rijk en koninklijk / gewaad aan je wordt nu
niet meer / geplaagd door verdriet en zorgen / ...'

2 De vertaling is ontleend aan: C. van der Woude, *Sibrandus Lubbertus. Leven en werken, in het bijzonder naar zijn cor-
respondentie* (Kampen 1963). Voor zo ver niet anders vermeld, zijn de feitelijke gegevens over Lubbertus geput
uit deze zeer omvangrijke, vaak ook wijdlopende studie. Qua interpretatie verschil ik in veel opzichten met de
auteur. Voor de tekst van de geciteerde brief zie bijlage. Zie ook het lemma Lubbertus in: *Biografisch Lexicon voor
de Geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme. Deel I* (Kampen 1983) 143-145.

Veertig jaar was de auteur van bovengenoemd brieffragment hoogleraar theologie aan de Franeker academie, van 1585 tot 1625. Hij gold en geldt als een van de meest strijdlustige en onverdraagzame gereformeerden van zijn tijd. De toonzetting en de inhoud van deze brief lijken te contrasteren met Lubbertus' reputatie. Zo zal het bij sommigen bevreemding wekken dat Lubbertus drie vrienden uitnodigde die in godsdienstig opzicht zijn opvattingen niet deelden. Lubbertus vond namelijk niemand minder dan Franciscus Gomarus niet orthodox genoeg. Franciscus Junius was een irenisch man en de auteur van een boek waarin hij opriep tot godsdienstige eenheid. Vulcanius werd in zijn tijd beschouwd als een religieus indifferentist. In de lijkrede (1614) op Vulcanius door de Leidse hoogleraar Petrus Cunaeus (1586-1638) werd de godsdienst niet vermeld. Hierover werd vooral in Amsterdam veel ophef gemaakt.³

Hoewel vriendschappelijke contacten tussen personen van verschillende godsdienstige signatuur in de vroegmoderne tijd niet ongebruikelijk waren,⁴ is de vriendschappelijke verhouding tussen Lubbertus en Vulcanius op zijn minst opvallend te noemen. Hoe moeten we de in de bijlage opgenomen brief interpreteren? Wat bedoelde Lubbertus met zijn tuin? Wat betekende vriendschap tussen deze geleerden? Waarom waren zij onderling tolerant? Door te proberen op deze vragen een antwoord te vinden wil ik ten eerste een bijdrage leveren aan de geschiedenis van de Friese cultuur en in het bijzonder aan die van het academische leven in de Gouden Eeuw en ten tweede aan de studie van de vriendschap tussen twee verschillende geleerden in de Republiek der Letteren.

Ik begin met een korte schets van het leven en werk van Lubbertus. Vervolgens behandel ik het ingewikkelde probleem van de Latijnse bronnen in het algemeen en van brieven van humanisten in het bijzonder. Uitgaande van Lubbertus' tuin besteed ik daarna aandacht aan de humanistische *amicitia* of vriendschap tussen Lubbertus en Vulcanius. Ten slotte eindig ik met enkele opmerkingen over – instrumentele – tolerantie.

Sibrandus Lubbertus

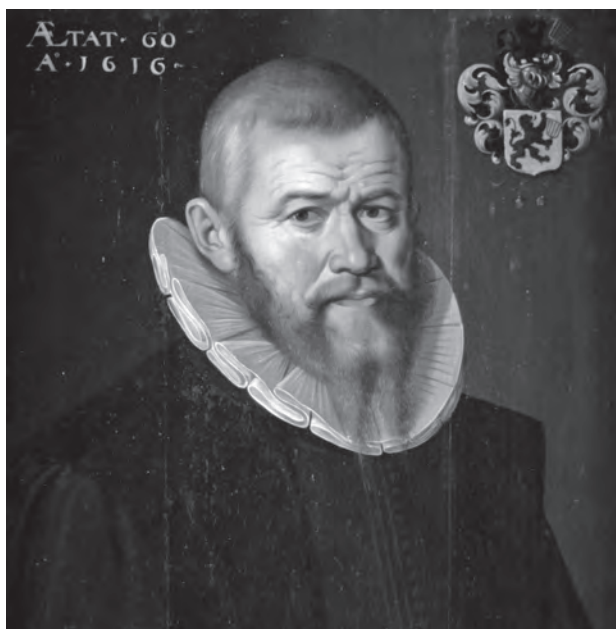
Sibrandus Lubbertus werd ca. 1555 geboren in het Noord-Duitse Langwarden (in Butjadingen ten noordoosten van Oldenburg) als telg van een Fries boerengeslacht.⁵ Hij studeerde in Wittenberg, Genève (bij Calvijns opvolger Theodorus Beza), Bazel,

³ Bronnen tot de geschiedenis van de Leidse universiteit, P.C. Molhuysen ed., deel 2 ('s-Gravenhage 1916) 73 en volgende.

⁴ Zie voor Friesland: W. Bergsma, 'De Reformatie in Friesland: geschiedenis en geschiedschrijving', in: S. Zijlstra, G.N.M. Vis en D.J.M. Zeinstra, red., *Vroomheid tussen Vlie en Lauwers. Aspecten van de Friese kerkgeschiedenis* (Delft 1996) 113-116.

⁵ [Het schiereiland Butjadingen maakte ooit deel uit van *Magna Frisia* (de naam verwijst al naar het kenmerkende Friese wierdenlandschap) en werd in de middeleeuwen nog als Fries beschouwd – noot van de redactie.]

Afb. 32 Sibrandus Lubbertus, olie-
verfop paneel, 1616, door waar-
schijnlijk een Friese kunstenaar. De
kroniekschrijver Abel Eppens roemt
in 1583 tijdens zijn verblijf als bal-
ling in Emden de talenkennis van
de toen nog jonge Lubbertus: 'Dusse
ys een junge man, seer geleert in he-
breeuwsch, latin, griecks und wol
verstandich tegen den Ubiquitisten
(Lutheranen) van de borgeren be-
liever'. Feith, *Kroniek van Abel
Eppens tho Equart I*, 472.

Marburg en Neustadt. Lubbertus ontwikkelde zich tot een geleerde van formaat. Natuurlijk was hij trilinguïst, maar hij sprák ook Grieks en Hebreeuws.⁶ Na enkele jaren ziekentrooster in Emden te zijn geweest werd hij in 1583 naar Friesland gehaald om de Friese publieke kerk te dienen. De Friezen hadden hun oog laten vallen op deze Noord-Duitser vanwege de schaarste aan predikanten ('magna raritas evangelistarum') en in de hoop dat Lubbertus een belangrijke hulp zou kunnen zijn bij de oprichting van een seminarie te Franeker. Twee jaar later werd de Franeker academie opgericht en werd Lubbertus benoemd tot hoogleraar in de theologie. Hij gaf colleges, liet studenten disputeren en preekte voor zijn studenten. Tot zijn dood in 1625 was hij een coryfee van deze universiteit; zijn naam wordt het vaakst genoemd in de in 1985 verschenen bundel studies over de Franeker academie.⁷ Waarschijnlijk was Lubbertus een van de beroemdste van de honderdzevenenzeventig professoren die de Franeker academie tot haar opheffing in 1811 hebben gediend.⁸

Lubbertus' verzamelde werken hebben een omvang van ongeveer vijfduizend pagina's: boeken die hij deels om geldelijk gewin schreef.⁹ Het oeuvre is doordeesemd van de *rabies theologorum*. Centraal staat bij Lubbertus het idee van een zuivere kerk,

⁶ Van der Woude, *Lubbertus*, 34.

⁷ G.Th. Jensma, F.R.H. Smit en F. Westra, red., *Universiteit te Franeker, 1585-1811. Bijdragen tot de geschiedenis van de Friese hogeschool* (Leeuwarden 1985) reg. s.v.

⁸ F.R.H. Smit, 'Over honderdzevenenzeventig Franeker professoren', in: Jensma en anderen, red., *Universiteit te Franeker*, 102-118.

⁹ Van der Woude, *Lubbertus*, 79.

een *puriore ecclesia*;¹⁰ over de zogenoemde ‘liefhebbers’ van de gereformeerde religie laat hij zich niet uit. Lubbertus polemiseerde onder meer tegen remonstranten, katholieken en socinianen.¹¹ Gesteund door de overheid was Lubbertus in 1611 betrokken bij huiszoekingen bij studenten naar sociniaanse geschriften.¹² Die afkeer voor de Poolse broeders deelde Lubbertus met de overheden en de meeste theologen. Iedere vergadering van remonstranten werd aan Lubbertus overgebriefd.¹³ Liederen die in zijn ogen bijna maandelijks van geloof veranderden, konden niet rekenen op zijn sympathie.¹⁴

Lubbertus was zeer actief in de Friese, landelijke en internationale gereformeerde kerk. In 1594 werd hij ingeschakeld bij de invoering van de Gereformeerde Kerk in Groningen. Hij had vooral in Engeland een omvangrijk netwerk, tot en met koning Jacobus I. Lubbertus streed voor een strenge tucht voor de studenten. Samen met zijn vriend Johannes Saeckma (1572–1636), raadsheer in het Hof van Friesland en curator van de academie, speelde hij publiek en vooral achter de schermen een belangrijke rol bij de benoeming van de hoogleraren. De correspondentie tussen Lubbertus en deze invloedrijke raadsheer geeft een goede impressie van de internationale wereld van geleerden, de vriendschappen, de intriges, het geroddel, het geven van steun aan studenten, ziektes en het doen van aanbevelingen (‘*efficere*’!).¹⁵ Seksualiteit werd evenmin door Lubbertus gemedend; een doktersadvies kon niet achterwege blijven.¹⁶

10 Dit idee van een zuivere kerk gold niet alleen voor gereformeerden, maar evenzeer voor katholieken en doopsgezinden van verschillende signatuur. De bisschoppen in de Zuidelijke Nederlanden wilden in de eerste helft van de zeventiende eeuw het lachen binnen en buiten de kerk verbieden. J. Verberckmoes, ‘Daer liep soo wat luchtighs ofte kluchtighs om te lachen met onder, het welck sy gheerne hoorden. Het lachen van Zuid-nederlanders in het begin van de 17de eeuw’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 99 (1986) 167–183. Zie verder: A. Duke, *Reformation and Revolt in the Low Countries* (Londen 1990) 293.

11 In augustus 1591 schreef Lubbertus aan J.J. Grynaeus dat hij geschriften gereed had tegen tal van ketteren: ‘Habeo adhuc multa parata contra Papistas, contra novos Arrianas, Sabellianos, Marcionitas, Eutychianos, Nestorianos et Pelagianos, quae etiam emittam, si tibi aliisque viris doctis meus labor probatur; sin minus opprimam. Vale, decus Germaniae’ (Ik heb nog vele werken gereed tegen de papisten, tegen de nieuwe Arianen, Sabellianen, Marcionieten, Eutychianen, Nestorianen en Pelagianen, die ik ook zal uitgeven, als mijn werk door jou en andere geleerde mannen wordt goedgekeurd; wordt het dat niet, dan zal ik ze voor mezelf houden. Tot zien, parel van Duitsland). H. de Vries de Heekelingen, *Genève, pépinière du calvinisme hollandais. Tome 2. Correspondance des élèves de Théodore de Bèze après leur départ de Genève* (Den Haag 1924) 40.

12 W.B.S. Boeles, *Frieslands Hoogeschool en het Rijks Athenaeum te Franeker. Tweede deel* (Leeuwarden 1889) 31.

13 Van der Woude, Lubbertus, 451.

14 ‘d’Epicureen ende Libertijnen, die voor Politijcken wilden wtgaen’ schrikten Lubbertus af, in het bijzonder ‘de Novateurs, die, dewijle sy inde Theologie niet seeckers gheleert en hebben, haer gheloove bycans alle Maenden veranderen, ende arbeyden de geheele Theologie in eene Pyrrhonische twijffelinghe om te keeren.’ Brief D. Sibrandi Lubberti, *Professors tot Franeker, gheschreven aen den Erwaerdichsten Aertsbisshop van Cantelberch, Primat van Enghelandt etc, ghestelt over seecker syn Boeck tegen D. Conradum Vorstium* (Delft 1613) 26.

15 M.H.H. Engels, *Brieven aan de curator van de universiteit van Franeker Johannes Saeckma (1572–1636)*. Uitgave van de Codex Saeckma en de brieven van 12 overeenkomstige correspondenten uit de verzameling Gabbema (2 dln., Leeuwarden 1995). Engels publiceerde vele artikelen over Saeckma die ook op internet zijn te raadplegen.

16 Wanneer Saeckma in 1615 lijdt aan slijmvliesontsteking krijgt hij van Lubbertus het advies: ‘Ante omnia videndum est, ut cibo, potu et venere moderate utaris’ (Bovenal moet je erop letten dat je maat houdt in voedsel, drank en het liefdesspel). Engels, *Brieven*, I, 237. Het vermijden van Bacchus en Venus is een advies dat ook in tal van humanistenbrieven te vinden is.

Lubbertus heeft verschillende gezichten. Zo accepteerde hij de werken van Copernicus en Stevin met grotere onbevangenheid dan menig gereformeerde, bijvoorbeeld Ubbo Emmius.¹⁷ Tijdens de Synode van Dordrecht was Lubbertus adviseur. Toen de vraag rees of bepaalde vergaderingen publiek dienden te zijn, ging Lubbertus nogal te keer, omdat het gehoor slechts uit vrouwtjes en onbedachtzame knapen bestond.¹⁸ Lubbertus vond zichzelf een irenisch man. Eigenlijk had hij, zo verklaarde hij in 1614 tegenover Hugo de Groot, nooit, uitgezonderd met de sociëtanen, over de predestinatie gedisputeerd.¹⁹ Al had Lubbertus later veel problemen met studenten, toen hij in 1597 werd genomineerd voor een hoogleraarsbenoeming in Heidelberg, voerden maar liefst 33 studenten actie om hun hoogleraar voor Franeker te behouden.²⁰ Hij ontving geregeld studenten op zijn buitenverblijf te Minnertsga.²¹ Lubbertus heeft zich, als kosmopolitisch ingestelde gereformeerde, vaak belangeloos ingezet voor ballingen, vrienden en studenten.²² Af en toe ging hij te ver met zijn inspanningen voor anderen. Toen hij via de vertrouweling van de stadhouder Willem Lodewijk Everard van Reyd (1550-1602) probeerde om de edelman Julius van Botnia benoemd te krijgen tot lid van Gedeputeerde Staten, werd hij door Van Reyd gekapitteld: dit was 'praeter mos'.²³ De Butjadinger had zich ontwikkeld tot een ware patroon en utilitair vriend. Ook hij had zijn *familia*²⁴ en ook hij vormde als geleerde een 'instituut'.²⁵

Lubbertus heeft een slechte reputatie. Het wellicht door jaloezie ingegeven oordeel van de beroemde Leidse hoogleraar Josephus Justus Scaliger (1540-1609) over Lubbertus als een zuinig man die zelf zijn eigen appels verkocht, spookt door de geschiedschrijving.²⁶ De zeventiende-eeuwse remonstrant Gerard Brandt wist allerlei slechte eigenschappen te noemen: 'dulheit', een 'wangelatenheit en oploopenheit'

17 J.J. Boer, *Ubbo Emmius en Oost-Friesland* (Groningen en Batavia 1936) 44. Zie ook: R. Vermij, *The Calvinist Copernicans. The reception of the new astronomy in the Dutch Republic, 1575-1750* (Amsterdam 2002) 51.

18 Van der Woude, *Lubbertus*, 461.

19 E.L. Vriemoet, *Athenarum Frisiacarum libri duo* (Leeuwarden 1758) 13 en Van der Woude, *Lubbertus*, 576.

20 Van der Woude, *Lubbertus*, 313 noot 25.

21 Van der Woude, *Lubbertus*, 398-399.

22 Zo woonde Festus Hommius tijdens zijn Franeker studententijd bij Lubbertus in huis. P.J. Wijminga, *Festus Hommius* (Leiden 1899) 7. Hommius was een van Lubbertus' trouwste correspondenten. Tijdens de remonstrantse perikelen kwamen ze in verschillende kampen terecht.

23 Van der Woude, *Lubbertus*, 479-480.

24 Tot de *familia* rond een geleerde konden behoren *pueri*, *ministri*, *iuvenes*, *famuli*, *convivae* en anderen. Hierover: F. Bierlaire, *La famille d'Érasme. Contribution à l'histoire de l'humanisme* (Parijs 1968). De genoemde categorieën vinden we alle rond Lubbertus en zijn huis.

25 Zie: M.E.H.N. Mout, 'De geleerde als instituut. Justus Lipsius (1547-1606) en zijn vriendschappen', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden* 2000-2001 (Leiden 2002) 3-17.

26 'Sibrandus Lubbertus, qui est docte et a bien escrit, est un personnage tres-laid et rustique. Il est avare, mais riche; il vend lui mesmes ses pommes et se promena sans manteau, avec un hoqueton, ce m'a dit Felix de Nismes', J.J. Scaliger, *Scaligeriana* (Amsterdam 1740) II, 434. Tekst geeft 'roqueton'. Ronduit vernietigend is het oordeel van J. Reitsma, *Honderd jaren uit de geschiedenis der hervorming en der hervormde kerk in Friesland* (Leeuwarden 1876) 223 e.v.

en 'ongehoorde bitterheit'.²⁷ De gereformeerde historicus A.A. van Schelven, die doorgaans een trefzeker historisch oordeel had, noemde enkele van zijn 'onaangename eigenschappen': gierig, weinig beschaafd en driftig. Daar stonden zijn streven naar een 'christelijke levenswandel' tegenover en een 'reusachtige werkzaamheid'. Als theoloog achtte Van Schelven hem meer een veelweter dan een scherpzinnig denker. Al met al maakte zijn persoon geen onverdeeld aangename indruk; hij was gewoon te twistziek.²⁸ Ook is hij wel een van de lelijkste mannen van zijn tijd genoemd.²⁹ Zelfs A.Th. van Deursen wist zijn inferieure positie in zijn majeure studie *Bavianen en slijkgeuzen* uit 1974 niet te plaatsen.³⁰

Ondanks de hagiografische trekken die de biografie van Van der Woude vertoont, komt ook deze auteur tot de conclusie dat Lubbertus mede door zijn scholastieke methode en zijn syllogismen geen man van nieuwe denkbeelden is geweest en de theologie 'niet in enig opzicht vooruitgebracht' heeft.³¹ Wat Kierkegaard eeuwen later Hegel verweet, geldt ook voor Lubbertus: hij enterde zich met syllogismen de hemel in. Lubbertus was een vertegenwoordiger van de tweede generatie gereformeerden die zijn voortgekomen uit de academies van Genève en Heidelberg. 'It was a neoscholastic Protestantism which made a science out of the business of being saved.'³²

Bronnen

Wie het leven van een geleerde in de vroegmoderne tijd wil bestuderen grijpt het eerst naar zijn werken, maar die zijn in het geval van Lubbertus weinig persoonlijk van aard. Ook Lubbertus schreef wel in *alba amicorum*, maar deze wijsheden onthullen weinig over zijn persoonlijkheid.³³ Anders dan zijn vriend en studiegenoot in Genève Ubbo Emmius (1547-1625), mede-oprichter en eerste rector van de Gro-

27 G. Brandt, *Historie der Reformatie*. Deel III (Rotterdam 1704) 543.

28 *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* II, kol. 843-849.

29 A. Eekhof, 'De opkomst en verbreiding van het Calvinisme in de Nederlanden', *Stemmen des Tijds* 8 (1919) 53.

30 A.Th. van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarneveldt (Assen 1974) reg. s.v.

31 Van der Woude, *Lubbertus*, 571 e.v., in het bijzonder 577.

32 P. Collinson, *The Reformation. A History* (London 2003) 178.

33 *Alba amicorum* zijn wel belangrijke bronnen om de *perigrinatio academica* van individuele studenten te reconstrueren. Zij geven soms aanvullende informatie over een individu, zij bevatten soms prachtige afbeeldingen en zij bieden soms een inzicht in de wereld van geleerden, zij het doorgaans oppervlakkig. Lubbertus schreef in het album van de latere predikant Goswinus Geldorpius onder meer: 'Qui vult cum Deo semper esse, frequenter debet orare et legere. Nam cum oramus, ipsi cum Deo loquimur; cum vero legimus, Deus nobiscum loquitur' (Wie altijd bij God wil zijn, moet vaak bidden en lezen. Want wanneer we bidden, spreken we zelf met God; wanneer we lezen, daarentegen, spreekt God met ons). Dit citaat, ontleend aan een preek van Augustinus, zegt volgens mij niet veel meer dan dat Lubbertus het werk van Augustinus had gelezen of in zijn bibliotheek had staan. Van een theoloog kan men ook moeilijk anders verwachten. Citaat in: B. Slofstra, 'About Goswinus Geldorpius, his album amicorum and his correspondence', *Lias* 22 (1995) 29-86, aldaar 35.

Afb. 33 Sixtinus Amama, hoogle-
raar Oosterse talen te Franeker; hij
was de eerste biograaf van Sibran-
dus Lubbertus.

ningse universiteit, schreef hij geen *itinerarium*.³⁴ Moeten we hier rouwig om zijn? Die *itineraria* zijn moeilijk te interpreteren bronnen, want hielden studenten zich doorgaans niet aan vastgestelde paradigma's? Wat hebben ze werkelijk gezien, is een vraag die menigmaal is gesteld.³⁵ Zo is het opvallend dat Emmius Lubbertus niet noemt, hoewel zij elkaar in Genève hebben ontmoet.³⁶

De oudste 'biografie' is de *oratio funebris* van Lubbertus, geschreven door de Franeker hoogleraar Sixtinus Amama (1593-1629).³⁷ Maar dat genre heeft ook bij gereformeerde schrijvers doorgaans het karakter van een *exemplum* of van een heiligenle-

³⁴ Der Reisebericht des Ubo Emmius, vertaald door E. von Reeken en Latijnse tekst uitgegeven door E.H. Waterbolk en W. Bergsma (Groningen 1980).

³⁵ A. Frank-van Westrienen, *De Grootte Tour. Tekening van de educatiereis der Nederlanders in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 1983). Zie ook de recensie door E.O.G. Haitsma Mulier, *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 99 (1984) 453-454.

³⁶ Van der Woude, Lubbertus, 27.

³⁷ *Sermo Funebris habitus post exequias Sibr. Lubberti* (Franeker 1625). Zie voor Amama: P.T. van Rooden, *Constantijn L'Empereur (1591-1648), professor Hebreeuws en theologie te Leiden. Theologie, bijbelwetenschap en rabbijnse studiën in de zeventiende eeuw* (z.p. 1985) hoofdstuk 3.

ven.³⁸ Zo memoreerde Amama dat Lubbertus, hoewel doodziek, niet naar bed wilde, want ‘een imperator moet staande sterven’.³⁹ Uiteraard begon hij ’s ochtends om drie uur in zijn onverwarmd studeervertrek te werken en op zijn sterfbed zou hij Amama nog hebben bezworen om niet te toegeeflijk te zijn jegens studenten die uitspanningen als de ‘Swarte Arent’ en de ‘Drie Vriezen’ frequenteerden.

Wat is een geleerde zonder bibliotheek? Gelukkig hebben we een gedrukte catalogus van Lubbertus’ omvangrijke bibliotheek tot onze beschikking.⁴⁰ Lubbertus had een typische geleerdenbibliotheek. We vinden de klassieken, calvinistica, logica, werken van bestreden schrijvers, Erasmiana, enz. Ook deze bron is lastig te interpreteren. Johannes Bogerman, een bemiddeld theoloog, had ook een grote bibliotheek, maar hij heeft weinig gepubliceerd, in tegenstelling tot Lubbertus.⁴¹ Maar Lubbertus heeft in tegenstelling tot Bogerman een omvangrijke briefwisseling nagelaten, die een idee geeft van zijn vijand- en vriendschappen.

Brieven als bron

Over het genre van Neolatijnse brieven is al veel gepubliceerd. Er is een heuse epistolografie ontstaan. Uiteraard was Erasmus’ *De conscribendis epistolis* (Over het schrijven van brieven) de norm. Hierin worden de spelregels voor het schrijven van de ware brief verwoord, inclusief de klassieke gemeenplaatsen.⁴² Met zijn drieduizend brieven was het epistolaire genie Erasmus uitzonderlijk.⁴³ Er is wel gesuggereerd dat geleerdenbrieven nauwelijks privé-zaken onthullen, ondanks de hartelijke toon.⁴⁴

³⁸ C.G. Santing, ‘Ubbo Emmius: een protestants heilige? Renaissancistische beeldvorming rond een humanistisch geleerde’, in: W.J. Koppers, red., *Ubbo Emmius. Een Oostfries geleerde in Groningen* (Groningen en Emden 1994) 203-223.

³⁹ Later ook het adagium van G.J. Vossius. Zie C.S.M. Rademaker, *Leven en werk van Gerardus Joannes Vossius (1577-1649)* (Hilversum 1999) 241.

⁴⁰ *Catalogus librorum ... Bibliotheca ... D. Sibrandi Lubberti ...* (Franeker 1625). Exemplaar in de Deense Koninklijke Bibliotheek te Kopenhagen. Ph.H. Breuker, ‘Learboeken op de Akademy en de Latynske skoallen yn Fryslân (1585-1685). Mei in list fan biblioteekkatalogi en -ynventarissen fan Frjentsjerter heechleararen út dy jierren’, in: Jensma en anderen, red., *Universiteit te Franeker*, 448.

⁴¹ Zie voor de leescultuur in Friesland in het algemeen: Ph.H. Breuker, *Friese cultuur in de jonge Republiek* (Leiden 1989) 4 e.v.

⁴² *Opera Omnia Desiderii Erasmi (ASD)* I-2, ed. J.-C. Margolin (Amsterdam 1971) 157 e.v. Een selectie met Duitse vertaling in: W. Welzig, *Erasmus von Rotterdam. Ausgewählte Geschriften*, deel 7 (Darmstadt 1995) uitgegeven door K. Smolak. Deze bezorger en vertaler schreef een zeer instructieve inleiding op het genre van de Neolatijnse brief. Aldaar ix-lxxxvi.

⁴³ P. Schoonbeeg en F. Akkerman, ‘De Latijnse stijl van Ubbo Emmius’, in: Koppers, red., *Ubbo Emmius*, 72. Zie ook de goede inleiding over het briefgenre in: *Erasmus. Een portret in brieven*, vertaald en bezorgd door J. Papy, M. van der Poel en D. Sacré (Amsterdam 2001).

⁴⁴ M. Ammermann, ‘Gelehrten-Briefe des 17. und frühen 18. Jahrhunderts’, *Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens*, 9 (1983) 81: ‘Der Ton der lateinischen Freundschaftsbrieue is herzlich, aber distanziert. Die Briefe verraten nichts privates. Hier wird eine gelehrte Amicitia gepflegt, hier spricht ein “literarisches Ich”, das mit allen Mitteln der Wissenschaft und Kunst geschmückt wird.’ Zo ook: P. Münch, *Lebensformen in der frühen Neuzeit 1500 bis 1800* (Frankfurt am Main en Berlijn 1992) 310.

Nu weten we dat we moeten oppassen voor gemeenplaatsen, *topoi* of *loci communes* en voor het gegeven dat het genre van de brief de inhoud soms dicteert.⁴⁵ Een beroemd voorbeeld van een *topos* is de beschrijving van bloeiende tulpen in Turkije door Augerius Giselinus Busbequius, op een moment dat die tulpen zeker niet bloeiden.⁴⁶ Lubbertus kreeg vele brieven van zijn vriend Ubbo Emmius.⁴⁷ Vijfenzeventig procent van Emmius' brieven eindigen met *raptim*, in haast, de postbode wacht of de schoolbel gaat. Dit is niet waar; het zijn vormen van gespeelde spontaneïteit.⁴⁸ Wie waarheid en verdict in vroegmoderne brieven wil uiteenrafelen, kan snel bedrogen uitkomen.

Neem bijvoorbeeld Lubbertus' uitnodiging aan zijn vrienden voor een gastmaal op zijn buitenverblijf in de grietenij Barradeel. *Convivia* en gesprekken van geleerden vormden een geliefd literair thema in de vroegmoderne tijd. Die maaltijden worden vaak in verheven termen beschreven, maar in de praktijk liepen ze wel eens uit de hand. Ook Ubbo Emmius noemt een voorbeeld van een dergelijke maaltijd. Met Janus Dousa en zijn zonen en met Caspar van Ewsum (getrouwd met Anna, dochter van Janus Dousa) en drie van diens zonen zat Emmius aan tafel en zij hadden met de stadhouder Willem Lodewijk 'een uitvoerig en niet onaangenaam gesprek over de poëzie en de letterkundige studie in het algemeen'.⁴⁹ Dat *symposion* heeft vermoedelijk wel plaatsgevonden, maar dat de militair Willem Lodewijk over poëzie en letterkundige studie in het algemeen heeft gesproken, lijkt onwaarschijnlijk.⁵⁰

45 S. Stegeman, *Patronage en dienstverlening. Het netwerk van Theodorus Jansonius van Almelooveen (1657-1712) in de Republiek der Letteren* (Nijmegen 1996) geeft anders dan de titel zou doen vermoeden ook een algemeen overzicht van genoemde problematiek. Een compact exposé over de vroegmoderne geleerdenwereld is nog altijd: Hans Bots, *Republiek der Letteren. Ideaal en werkelijkheid* (Amsterdam 1977).

46 Ogier Ghiselin van Boesbeeck, *Vier brieven over het gezantschap naar Turkije*, vertaald door M. Goldstein en van een inleiding en aantekeningen voorzien door Z. von Martels (Hilversum 1994) 43.

47 Over Emmius' godsdienstig wereldbeeld en zijn correspondenten die we doorgaans ook in Lubbertus' briefwisseling kunnen vinden zie: W. Bergsma, 'Het godsdienstig wereldbeeld van Ubbo Emmius', in: Kupperts, red., *Ubbo Emmius*, 106-129.

48 B. van der Aa, 'De stilte doorbroken: een onbekende brief van Johannes Witten aan Ubbo Emmius uit het jaar 1605', in: Z. von Martels, P. Steenbakkers en A. Vanderjagt, red., *Limae labor et mora. Opstellen voor Fokke Akkerman ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag* (Leende 2000) 119-126. Deze *topos* ook in de briefwisseling tussen Emmius en Lubbertus: 'Haec raptim, quae relegere non licuit.' Brief d.d. 20 mei 1599, in: *Briefwechsel des Ubbo Emmius*, ed. H. Brugmans en F. Wachter (2 dln., Den Haag 1911-1923) I, 191. Ook in de correspondentie van Rudolf Agricola figureerde uiteraard deze stijlfiguur. *Rudolph Agricola, Letters*, uitgegeven en vertaald door A. van der Laan en F. Akkerman (Assen 2002).

49 Briefwechsel des Ubbo Emmius, II, 243. Zie ook: E.H. Waterbolk, 'Met Willem Lodewijk aan tafel', in: E.H. Waterbolk, *Verspreide opstellen* (Amsterdam 1981) 296-315, en: Chr.L. Heesakkers, 'Generum mihi fata dederunt. Het lot schonk mij een schoonzoon', in: R.H. Bremmer jr., L.G. Jansma en P. Visser, red., *Speculum Frisicum. Stúdzjes oanbean oan Philippus H. Breuker* (Ljouwert 2001) 87.

50 De Friese stadhouder bestudeerde de klassieke slechts als middel om een beter militair inzicht te verkrijgen. Zie: W. Bergsma, 'Willem Lodewijk en het Leeuwarder hofleven', *It Beaken* 60 (1998) 191-256 [herdrukt als hoofdstuk 7 in deze bundel]. Bewaard gebleven bestellijsten van door Willem Lodewijk gekochte boeken gaan voornamelijk over krijgskunde en versterkingsleer. Zie: E.H. Waterbolk, 'Van boekengeschenken tot spookboeken', in: E.H. Waterbolk, *Omtrekkende bewegingen. Opstellen aangeboden aan de schrijver bij zijn tachtigste verjaardag* (Hilversum 1995) 125-145.

Dit is een fraaie passage, maar het werkelijkheidsgehalte valt moeilijk na te gaan. Nu moeten we oppassen om niet in anachronistisch denken te vervallen. Die gemeenplaatsen hadden destijds wel een functie. Zij vormden een soort code, waaraan geleerden zich onderwierpen. Wanneer een historicus nu concrete informatie uit die geleerdenbrieven wil halen, heeft hij een ander doel voor ogen dan de schrijvers van die brieven destijds. Soms kunnen we wel concrete informatie uit de geleerdenbrieven krijgen. Emmius, om slechts een voorbeeld te noemen, stelde de waarheidsliefde boven alles. Maar in een brief aan een Emdenaar verzocht Emmius een brief te verbranden. In die brief uit 1614 had Emmius zich lelijk uitgelaten over een boek van Hugo de Groot. Dat zou hem schade kunnen toebrengen wegens problemen met een drukker in Leiden van zijn boek over de Friese geschiedenis, de stad waar Grotius toen woonde. Negotie en devotie stonden dus ook bij Emmius op gespannen voet.⁵¹ De brief maakt ook duidelijk dat een brief in beginsel niet alleen bestemd was voor de ontvanger ervan.⁵²

Lubbertus' briefwisseling

Van sommige geleerden ten tijde van Lubbertus zijn geestige observaties bekend: mijn vrouw heeft veertien *liberos* (kinderen) voortgebracht en ikzelf tachtig boeken (*libros*), zo deelt de grote boekenverzamelaar Isaac Vossius ons mee.⁵³ Die humor heeft Lubbertus ons onthouden. Ongeveer duizend brieven van en aan de Franeker hoogleraar zijn bewaard gebleven; van en aan Vulcanius zijn ongeveer achthonderd brieven bewaard gebleven.⁵⁴ Het aantal van duizend brieven is reusachtig en respectabel genoemd.⁵⁵ Nuchter bekeken is dat aantal niet zo groot. Zelfs al had de Franeker theoloog die duizend brieven zelf geschreven in zijn veertigjarige loopbaan, dan spreken we over vijftieng duizend brieven per jaar. In een wereld van geleerden die afhankelijk was van briefwisseling met collegae kunnen we de gebruikelijke aantallen m.i. wel omkeren: wat schreven ze weinig! We weten natuurlijk niet hoeveel epistels verloren zijn gegaan.⁵⁶

⁵¹ Briefwechsel des Ubbo Emmius, II, 172.

⁵² Vgl. over brieven van humanisten ook: E.H. Waterbolk, 'Erasmus en Sadoletus in de weegschaal', in: Waterbolk, *Verspreide opstellen*, 126-139, aldaar 126: 'De brief wordt zo verzorgd, omdat hij dikwijls niet louter voor de geadresseerde bedoeld is, maar voor een hele vriendenkring, de brief gaat van hand tot hand, of wordt in en groep van luisteraars voorgelezen; vaak staat het publieke karakter meer voorop dan het particuliere etc.'

⁵³ F.F. Blok, *Isaac Vossius en zijn kring. Zijn leven tot zijn afscheid van koningin Christina van Zweden, 1618-1655* (Groningen 1999) 32.

⁵⁴ A. Dewitte, 'De tolerantiegedachte bij Bonaventura Vulcanius', *Bijdragen tot de Geschiedenis* 70 (1987) 79-85. Veel brieven van en aan Lubbertus zijn afgeschreven door de Friese landshistoriëschrijver S.A. Gabbema (1628-1688). Zie: *Catalogus der briefverzameling van S.A. Gabbema* (Leeuwarden 1930). Korte typering door: W. Bergsma, 'Brievesamling Gabbema', in: J. van Sluis, red., PBF. *De Provinsjale Biblioteek fan Fryslân, 150 jaar geschiedenis in collecties* (Leeuwarden 2002) 71-74.

⁵⁵ Van der Woude, Lubbertus, 9.

⁵⁶ Van de eerste hoogleraar Hebreëws aan de Franeker universiteit, Johannes Drusius, zijn tweeduizend aan

De inventaris van de brieven van de geleerde Gerardus Joannes Vossius relateert het getal van duizend wel: die telt 1.296 brieven door en 2.092 brieven aan Vossius.⁵⁷ De correspondentie van Lubbertus is weliswaar als bron voor zijn theologische opvattingen bestudeerd, maar een meer feitelijke benadering kan nieuwe perspectieven openen. Laten we gebruikelijke woorden als *humanitas*, *familiaritas*, *observantia*, *eruditio* en *sapientia* achterwege,⁵⁸ dan blijft de vraag over: welke feitelijke informatie kunnen we uit die brieven halen? Ik geef slechts twee voorbeelden. Uit Lubbertus' geschriften en brieven kunnen we zijn theologische opvattingen leren kennen, klip en klaar. Gereformeerde orthodoxie en orthopraxis vormden de norm. Maar de praktijk was soms anders dan Lubbertus wilde. In Minnertsga, waar Lubbertus zijn buitenverblijf had, was de kerkgang volgens de dorpsdominee Johannes Sylvius, een verwant van Rembrandt, zeer gering.⁵⁹ Soms zien we een geleerde van zijn menselijke kant. Zo probeerde Lubbertus de beroemde Janus Gruterus (1560-1627) in Heidelberg naar Franeker te halen. Gruterus stond niet bekend om zijn gereformeerde sympathieën. Hij was vooral beroemd als groot kenner van de Oudheid en als Latijns dichter.⁶⁰ Maar deze geleerde wilde behalve een hoog salaris een tuintje waarin een slang rechthout kon liggen.⁶¹ Of hij aan een ringslang of een boa constrictor heeft gedacht, weten we helaas niet. Ook voor Lubbertus waren zijn buitenverblijf en de daarbij behorende tuin belangrijk in zijn leven. Zo belangrijk zelfs, dat de machtige Gedeputeerde Staten te Leeuwarden Lubbertus dwingend verzochten vaker in Franeker te resideren ten behoeve van zijn studenten.⁶²

De tuin

Wat bedoelde Lubbertus met zijn tuin? Lubbertus' uitnodiging aan zijn Leidse vrienden om hem in zijn tuin te bezoeken roept een drietal vragen op.

Ten eerste: vinden we bij Lubbertus de gebruikelijke literaire topiek? Ook wie niet geverseerd is in de klassieken herkent in de verwijzing naar de tuin een toespeling op Cicero's *Tusculanum*. Uiteraard dacht Lubbertus aan zijn klassieken, wellicht aan

hem gerichte brieven verloren gegaan. M.H.H. Engels, *Merendeels verloren gegaan: 2000 brieven aan Johannes Drusius (1550-1616)* (Leeuwarden 1995).

⁵⁷ G.A.C. van der Lem en C.S.M. Rademaker, *Inventory of the Correspondence of Gerardus Joannes Vossius (1577-1649)* (Assen en Maastricht 1993) viii.

⁵⁸ Stegeman, *Patronage en dienstverlening*, 207.

⁵⁹ Nader uitgewerkt in: W. Bergsma, 'Slow to hear God's Holy Word? Religion in everyday life in early modern Friesland', in: L. Laeyendecker, L.G. Jansma en C.H.A. Verhaar, red., *Experiences and explanations. Historical and sociological essays on religion in everyday life* (Leeuwarden 1990) 59-78.

⁶⁰ L. Forster, *Janus Gruter's English years. Studies in the continuity of Dutch literature in exile in Elizabethan England* (Leiden en Londen 1967) 5.

⁶¹ Van der Woude, *Lubbertus*, 388 noot 55.

⁶² Tresoor, Leeuwarden, Res. Ged. Staten, 4 februari 1604. Vier dagen later bood Lubbertus zijn excuses aan. Met dank aan Onno Hellinga voor deze archiefverwijzing.

Afb. 34 Frontispice van een geïdealiseerde lusthof, gegraveerd door Jan Luyken, in Simon Abbes Gabbema's Friesche Lyst-gaarde, 1686.

Afb. 35 Justus Lipsius, die het zo vaak in Lubbertus' briefwisseling moest ontgelden. Gravure uit 1587 door Hendrik Goltzius.

het colloquium Convivium religiosum van Erasmus⁶³ of aan de beroemde passage over de tuin in *De Constantia* (1584) van de grote geleerde Justus Lipsius (1547-1606).⁶⁴ Erasmusiana zijn goed vertegenwoordigd in Lubbertus' bibliotheek, terwijl een exemplaar van Lipsius' boek evenmin ontbrak.⁶⁵ Decennia eerder had ene Camminga Erasmus uitgenodigd om te logeren in zijn huis en te verwijlen in zijn grote tuin in Leeuwarden.⁶⁶ Tuinen speelden vaak een belangrijke rol in een geleerdenleven. Beroemd is de tuin van Marnix van St. Aldegonde bij zijn kasteel in West-Souburg.⁶⁷ Vooral de

⁶³ L.L.E. Schlüter, Niet alleen. Een kunsthistorisch-ethische plaatsbepaling van tuin en huis in het Convivium religiosum van Erasmus (Amsterdam 1995).

⁶⁴ J. Lipsius, *Over standvastigheid bij algemene rampspoed*, vert. P.H. Schrijvers (Baarn 1983) 87 e.v.

⁶⁵ Catalogus, A2' en C2'. Over de receptie van Lipsius' boek: N. Mout, 'Which tyrant curtails my free mind? Lipsius and the reception of *De Constantia* (1584)', in: K. Enenkel en Chr. Heesakkers, red., *Lipsius in Leiden. Studies in the Life and Works of a great Humanist on the occasion of his 450th anniversary* (Voorthuizen 1997) 123-140.

⁶⁶ E.H. Waterbolk, 'Een hond in het bad. Enkele aspecten van de verhouding tussen Erasmus en Agricola', in: Waterbolk, *Verspreide opstellen*, 43.

⁶⁷ J.D.M. Cornelissen, 'Marnix en de tuinbouw', in: J.D.M. Cornelissen, *De eendracht van het land. Cultuurhistorische*

grote pompoenen van Marnix waren tijdens zijn leven onderwerp van bespreking. Verder is het verlangen naar nachtelijke studie een *topos* dat we ook bij Machiavelli,⁶⁸ Johannes Saeckma⁶⁹ en bij huidige Friese dichters aantreffen.⁷⁰ Lubbertus kende zijn klassieken als een echte humanist en was dus niet zo onbeschaafd als Van Schelven destijds meende.

Ten tweede: kwamen de geleerden bij elkaar? Voor zover ik heb kunnen nagaan heeft de door Lubbertus gewenste bijeenkomst in de tuin nooit plaatsgevonden. In mei van het jaar 1597 verontschuldigde Vulcanius zich per brief. Bij de rector Gomarus en Junius was de uitnodiging in goede aarde gevallen. Gomarus wilde graag komen, maar zijn ambt bracht vele verplichtingen met zich mee en bovendien was zijn vrouw zwanger. Junius had in augustus 1592 alleen wél een bezoek aan Lubbertus gebracht.⁷¹

Ten derde: kunnen we de tuin letterlijk opvatten? Ja, want de tuin duikt af en toe in Lubbertus' briefwisseling op. Wanneer bij de Emders predikant Menso Alting de bomen in zijn tuin door strenge vorst zijn bevroren, dan vraagt hij hoe het Lubbertus' tuin is vergaan.⁷² In 1618 krijgt vriend Saeckma appels uit Lubbertus' tuin toegestuurd om een ziekte te genezen.⁷³ Een belangrijker gegeven is dat Lubbertus een huis op zijn landgoed wilde bouwen. Dat was voor Lubbertus een te realiseren optie, want hij bezat een woning in Franeker en Tjessinga-state te Minnertsma. Vele brieven schreef Lubbertus 'e Tjessingano'. Hij was zelfs zo rijk dat hij heeft overwogen om een kasteel bij Lausanne te kopen.⁷⁴ Wellicht heeft Lubbertus zijn machtspositie mede kunnen ontleenen aan zijn vermogen. Via zijn vriend, de reeds genoemde raadsheer Saeckma, kon hij de rechtsgang ten behoeve van zijn eigen proces beïnvloeden. In een ruzie over een muur met de vertrouweling van stadhouder Willem Lodewijk, Frederik van Vervou, wiens zoon Hessel nota bene acht jaar bij Lubbertus in huis had gewoond, wendde Lubbertus zijn invloed aan om zijn gelijk te halen.⁷⁵ Saeckma hielp Lubbertus met diens belastingperikelen.

De geciteerde brief wint aan betekenis, wanneer we de verdere achtergrond ken-

studies over Nederland in de zestiende en zeventiende eeuw. Met een essay over leven en werk door E.O.G. Haitsma Mulier en A.E.M. Janssen (Amsterdam 1987) 253-270.

⁶⁸ In zijn beroemde brief van 10 december 1513 aan Francesco Vettori; vertaald in het Nederlands in: Machiavelli, een biografie in brieven. Een verzameling brieven, uitgekozen, vertaald en van begeleidend commentaar voorzien door Carlo Depreytère en Frans Denissen (Amsterdam 1990) 83-88.

⁶⁹ Johannes Saeckma aan Caspar Barlaeus, 25 oktober 1630: 'Natuurlijk drukt de last van de werkzaamheden op me, 's avonds echter neem ik menigmaal de tijd voor mezelf om me aan gedegen studie te wijden.' M.H.H. Engels, 'Een briefwisseling tussen Saeckma en Barlaeus', *De Vrije Fries* 59 (1989) 47.

⁷⁰ Zie het motto bij de aanhef van dit artikel.

⁷¹ Van der Woude, *Lubbertus*, 528 (Junius), 532-533 (Gomarus).

⁷² H. Klugkist Hesse, Menso Alting. *Eine Gestalt aus der Kampfzeit der calvinischen Kirche* (Berlijn 1928) 503.

⁷³ Van der Woude, *Lubbertus*, 536.

⁷⁴ Van der Woude, *Lubbertus*, 520.

⁷⁵ Deze hulp had een do-ut-des-karakter: 'Woor ick I.E. off deenen, die I.E. bestaen, eenige frundschaft off dienst wedderom doen kan, sall I.E. mij willich ende bereit vinden.' Lubbertus aan Saeckma, 16 december 1613. Engels, *Brieven*, I, 335.

nen van de drie genodigden in de tuin van Lubbertus. De Bruggenaar Franciscus Gomarus (1563-1641) was een vermaard bestrijder van de arminianen.⁷⁶ Het bevreemdt wellicht dat Lubbertus hem niet orthodox genoeg achtte.⁷⁷ De Fransman Franciscus Junius (1545-1602) was in Heidelberg de promotor van Lubbertus. Hij was een verwant van Gomarus. Junius genoot in zijn tijd de reputatie een irenisch gereformeerde te zijn. Hij is de auteur van *Le Paisible Chrestien, ou de la Paix de l'Eglise Catholique* (Leiden 1893), waarin 'oecumenische' gedachten te vinden zijn.⁷⁸ Toen in gezelschap van Franse theologen Junius werd gevraagd welk boek hij zou bewaren, indien zijn werken zouden vergaan, antwoordde hij: 'De vreedzame christen'. Waarom nu juist dit geschrift? 'Omdat ik de andere boeken als theoloog, en dit boek als christen heb geschreven'.⁷⁹ Junius was het die Lubbertus trachtte te overreden om de studenten niet al te onstuimig te kritiseren.⁸⁰

Lubbertus en Vulcanius

Lubbertus correspondeerde met beroemde lieden als Isaac Casaubonus, Joseph Scaliger, Daniël Heinsius en Petrus Cunaeus. Plotseling duikt er in Lubbertus' gedegen gereformeerde geleerdenleven een religieus indifferentist als Bonaventura Vulcanius op.

Bonaventura de Smet, Vulcanius (Brugge 1538-1614), had een veelkleurige loopbaan.⁸¹ Zijn vader Peter de Smet (1503-1571) had destijds met Erasmus gecorrespondeerd. Vulcanius zelf was onder meer student medicijnen in Leuven, maar hij studeerde ook filosofie bij de Vlaamse, in Keulen zetelende irenicus Georgius Cassander (1513-1566). Vulcanius was onder andere bibliothecaris van de bisschop van Burgos,

76 G.P. van Itterzon, *Franciscus Gomarus* ('s-Gravenhage 1929).

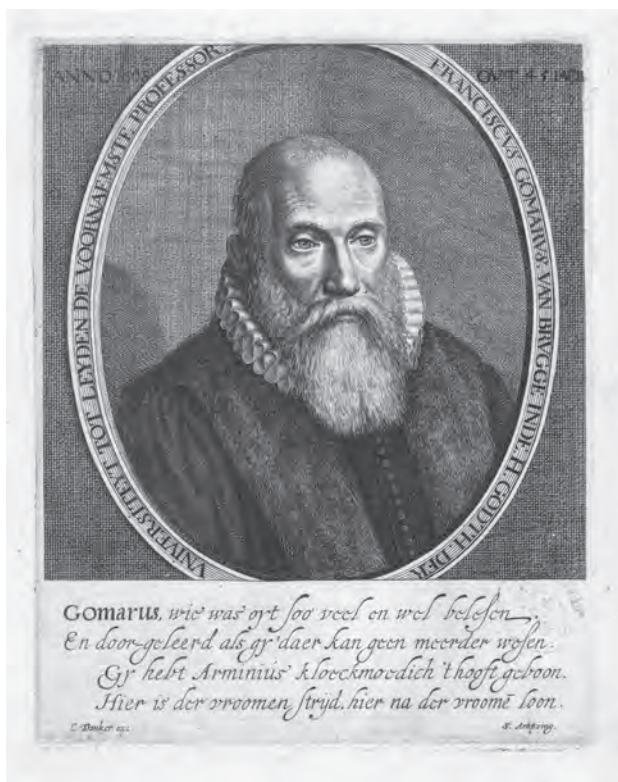
77 Hugo Grotius, *Ordinum Hollandiae ac Westfrisiae Pietas* (1613). Kritische editie met Engelse vertaling en commentaar door E. Rabbie (Leiden, New York en Keulen 1995) 24. In de strijd over de predestinatie was Lubbertus een vertegenwoordiger van het infralapsarisme en Gomarus van het supralapsarisme. Vgl. F. Postma en J. Veenhof, 'Disputen omtrent predestinatie. Het logisch denken van Johannes Maccovius (1588-1644) en de doorwerking daarvan', in: Jensma en anderen, red., *Universiteit te Franeker*, 249-263.

78 Over Junius en zijn vele correspondenten: F.W. Cuno, *Franciscus Junius der Ältere, Professor der Theologie und Pastor* (1545-1602). *Sein Leben und Wirken, seine Schriften und Briefe* (Amsterdam, Leipzig en Bazel 1891); en over zijn irenisme: C. de Jonge, *De irenische ecclesiologie van Franciscus Junius (1545-1602). Onderzoek naar de plaats van het geschrift Le Paisible Chrestien (1593) in zijn theologisch denken* (s.l. 1980).

79 Onder meer aangehaald door: J. Reitsma, *Franciscus Junius, een levensbeeld uit de eerste eeuw der hervorming* (Groningen 1864) 117-118.

80 Van der Woude, *Lubbertus*, 418.

81 Over Vulcanius: Chris L. Heesakkers, *Een netwerk aan de basis van de Leidse universiteit. Het album amicorum van Janus Dousa* (Leiden 2000) 377-380 en de daar genoemde literatuur. Deze uitgave geeft een goed beeld van de geleerde wereld waarin deze Bruggeling leefde. Zie verder: J.A. van Dorsten, *Poets, Patrons, and Professors. Sir Philip Sidney, Daniel Rogers, and the Leiden Humanists* (Leiden en Oxford 1962), reg. s.v.; en A. Gerlo, 'The unpublished correspondence between Marnix of Saint Aldegonde and Bonaventura Vulcanius', in: *La correspondance d'Erasmus et l'épistolographie humaniste* (Brussel 1985) 193-203. Vulcanius' werken zijn beschreven in: A. Dewitte, 'Bonaventura Vulcanius Brugensis (1538-1614). A bibliographic description of the editions 1575-1612', *Lias* 8 (1981) 189-201. Vulcanius verdient een wetenschappelijke biografie.

Afb. 36 Franciscus Gomarus, portret door Cornelis Koning, ca. 1608.

Franciscus de Mendoza (1559-1566). In 1574 werd hij benoemd tot hoogleraar Grieks in Keulen, maar dat duurde niet lang wegens een affaire met een vrouw. Vulcanius was verder werkzaam in Genève en Bazel. Hier zou hij zich via Janus Dousa en Petrus Datheen hebben aangesloten bij de gereformeerde kerk ‘met het oog op een benoeming te Leiden’.⁸² Ook was hij secretaris van Marnix van St. Aldegonde en eerste rector van het calvinistische gymnasium in Antwerpen. In 1578 werd hij benoemd tot hoogleraar Grieks in Leiden. De benoeming werd pas drie jaar later definitief, omdat er geruchten waren over schulden die Vulcanius zou hebben gemaakt. Bekend is Vulcanius door zijn tekstedities en filologische studies; ook is hij een ervaren codicoloog genoemd.⁸³ De veelgeplaagde geleerde – hij werd blind, doof en verlamd – moest meemaken dat reeds in 1606 in Leiden het gerucht de ronde deed dat hij was overleden.⁸⁴

⁸² A. Dewitte, ‘Smet (Vulcanius), Bonaventura de, Leids hoogleraar’, in: Nationaal Biografisch Woordenboek, deel 7, (Brussel 1977) 895.

⁸³ Dewitte, ‘Tolerantiegedachte’, 80.

⁸⁴ A. Dewitte, ‘B. Vulcanius Brugensis. Hoogleraarsambt, Correspondenten. Edita’, in: Sacris Erudiri. Jaarboek voor Godsdienstwetenschappen 26 (1983) 324.

Afb. 37 Franciscus Junius de Oudere. Gravure door Wenceslaus Hollar, 1639.

In zijn tijd werd Vulcanius beschouwd als een religieus indifferentist.⁸⁵ Volgens Scaliger, een enigszins boosaardige geest, beleed Vulcanius de godsdienst van de dobbelstenen, wist hijzelf niet eens welke godsdienst hij had en kon hij geen onderscheid maken tussen de verschillende godsdiensten.⁸⁶ In de *oratio funebris* door Petrus Cunaeus wordt, als vermeld, de godsdienst niet genoemd. Diezelfde Cunaeus had Lubbertus het uiterst satirische werk *Gekken te koop* toegestuurd, waarin de theologen op alle mogelijke manieren werden geridiculiseerd.⁸⁷ Vulcanius' laatste woor-

⁸⁵ J.N. Bakhuizen van den Brink spreekt van 'godsdienstige overtuigingsloosheid' in zijn: 'Bonaventura Vulcanius en Leiden', in: *Varia historica aangeboden aan professor doctor A.W. Byvanck ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag door de Historische Kring Leiden* (Assen 1954) 157.

⁸⁶ 'Vulcanius est de la Religion des dez, et des cartes; il nescait de quelle Religion il est, ni de les differences des Religions ... Vulcanius sembler estre des nostres, mais il ne sçait ce qu c'est que de la Religion.' Scaliger, *Scaligeriana*. 2^e deel, 620. Zie ook: A.A. van Schelven, *Marnix van Sint Aldegonde* (Utrecht 1939) 131.

⁸⁷ Van der Woude, Lubbertus, 239-240. 'Het is echter tekenend, dat een dogmatische en polemische geest als Lubbertus, die door zoveel tegenstanders werd gehaat, de achting en eerbied genoot van een vrijdenkend man als Cunaeus, die openlijk getuigde, dat dogmatische controversen hem niet raakten.'

den zouden zijn geweest: 'Beste Cunaeus, het ogenblik nadert, dat de natuur een einde aan mijn leven maakt. Ik ben zeker, dat U mij niet weerziet'.⁸⁸ In Vulcanius' *album amicorum* noemde Lubbertus zijn Leidse vriend 'open van gelaat, spaarzaam in woorden, gesloten van geest'.⁸⁹

In 1592 had Lubbertus Vulcanius al eerder geïnviteerd: 'Kom deze zomer weer bij ons; neem Junius met U mee, en blijf bij ons thuis logeren. We zullen gelegenheid hebben in mijn tuin over veel dingen met elkaar te confereren'.⁹⁰ Lubbertus was een van de trouwste correspondenten van Vulcanius.⁹¹ Waarover schreven zij?⁹² Uiteraard tot vervelens toe over bescheidenheid. Beide geleerden wisselden verder van gedachten over tekstedities. Zij boden hulp aan al dan niet armlastige studenten. Zij probeerden een gratificatie voor de oriëntalist Johannes Drusius te verkrijgen, die toen nog niet bij Lubbertus uit de gratie was geraakt. Zoals gebruikelijk bij geleerden klaagden zij over de traagheid van uitgevers. Hun brieven waren geregeld zoek.⁹³ Koop een boek voor mij en noem de prijs. En wat een ellende bracht het jaar 1598, met name de dood van Marnix. Beiden hadden zij Marnix lief, al had Lubbertus Marnix nooit ontmoet.⁹⁴ Ook schreven zij over de politieke situatie. Een brief begint vaak met een *captatio benevolentiae*, zoals het aanbieden van boeken en geschenken. 'Literair' nieuws vormde een essentieel onderdeel van hun briefwisseling. Voor theologisch nieuws had Vulcanius weinig belangstelling.⁹⁵ Vulcanius droeg een boek op aan de Staten van Friesland in de hoop op een geldelijke beloning. Vriend Lubbertus deed zijn best. Geldelijk gewin vormde voor deze geleerden niet alleen een persoonlijke zwakte, maar was ook nodig om hun eigen bibliotheek op te bouwen. Die eigen bibliotheek was noodzakelijk, omdat, bijvoorbeeld, de Franeker bibliotheek ten tijde van Lubbertus niets voorstelde.⁹⁶ Uiteraard lezen we over verbroken epistolaire contacten en *negligentia*. Over zijn tweede de vrouw Truycke Oosterzee schreef Lubbertus niet; zij blijft trouwens in het algemeen vrijwel onzichtbaar.⁹⁷

88 Van der Woude, Lubbertus, 541.

89 'Frons aperta, lingua parca, mens clausa. Bonaventura Vulcani, hoc scripsi. Sibr. Lubbertus Franicae apud Frisios 7 april 1586.' Van der Woude, Lubbertus, 540, noot 76.

90 Van der Woude, Lubbertus, 541.

91 A. Dewitte, 'Vulcanius Brugensis', 330.

92 Van der Woude, Lubbertus, 540 e.v.

93 Vgl. Stegeman, *Patronage en dienstverlening*, 144 e.v.

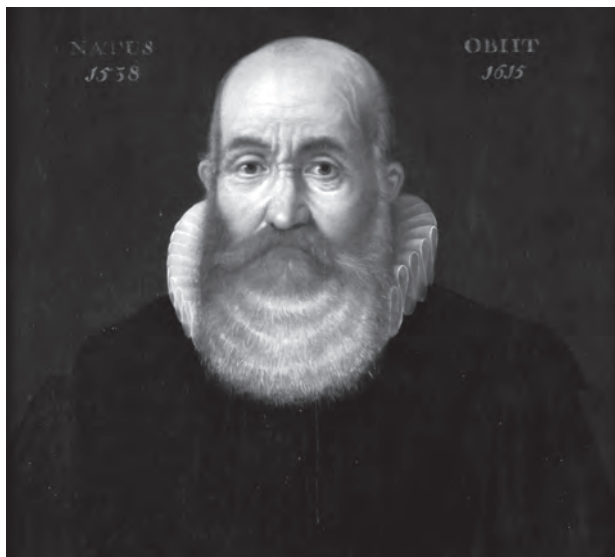
94 Zie ook: C. van der Woude, 'Ut 'e briefwiksel twisken Marnix en Sibrandus Lubbertus', *It Beaken* 1 (1938-1939) 172-192.

95 H. de Vries de Heckelingen, *Correspondance de Bonaventura Vulcanius pendant son séjour à Cologne, Genève et Bâle (1573-1577), précédée de quelques lettres écrites avant cette époque* (Den Haag 1923) 10.

96 In 1626 telde deze academiebibliotheek tweehonderdvijfenvijftig boeken, exclusief het kleinere werk. M.H.H. Engels, 'De Franeker academiebibliotheek 1626-1644', in: Jensma en anderen, red., *Universiteit te Franeker*, 165.

97 Voor belangrijke nieuwe gegevens over haar en Lubbertus' schoonfamilie in het algemeen: O. Hellinga, 'Alde famyljeoantekeningen fan Knijff, Mellema van Oosterzee en Wigara, de skoanfamylje fan Sibrandus Lubbertus', in: *Genealogysk Jierboek* 2002 (Leeuwarden 2002) 99-185.

Afb. 38 Bonaventura Vulcanius. Anoniem schilderij (olieverf), ca. 1609.

Geregeld klaagt Lubbertus over het moeizame leven van een geleerde, klachten die van alle tijden zijn. De uitgever Radaeus had in 1596 geweigerd om de psalmberijming van Marnix te drukken, een werk dat Vulcanius *pecuniae causa* op zich had genomen. Verontwaardigd schrijft Lubbertus in de gebruikelijke humanistische topoi aan zijn vriend:

Quam misera est res nostra! Wij brengen dagen en nachten door met studeren. Terwijl anderen slapen, om zich heen kijken, eten, drinken, spelen, leeglopen, bijten wij op onze nagels van spijt, en geven de kathedr op om anderen te kunnen helpen, en wanneer wij onze gedachten aan het papier hebben toevertrouwd, kunnen er nauwelijks drukkers worden gevonden, om over te schrijven wat wij hebben geschreven [*ut quae scripsimus, describunt*].⁹⁸

Ook wisselden beide geleerden gedichten uit. Een proeve in proza van Sibrandus Lubbertus:

Vulcanius, schaamt ge U, mij te bezoeken? Hebt ge genoeg van Sibrandus gekregen? Of wordt er met verachting van de oude vriendschap een nieuwe makker gezocht? Neemt misschien de ‘*venerabilis Cyrillus*’⁹⁹ de verborgen aandrang van uw gemoed in beslag? Ge-loof me, deze auteur zal U aan de hoogste goden gelijk maken. Houd daarom op met Uw talmen, bid ik U, en zend de auteur, die Uw stijl waardig is, in de stralende glans van het licht. Hij zal U eeuwige roem bezorgen.¹⁰⁰

⁹⁸ Van der Woude, Lubbertus, 86.

⁹⁹ Hierover: P.C. Molhuysen, ‘De Cyrillus-handschriften van Bonaventura Vulcanius’, *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen* 3 (1905) 71–74.

¹⁰⁰ Van der Woude, Lubbertus, 548–549.

Justus Lipsius moest het in het bijzonder ontgelden in hun brieven. Enkele jaren eerder was hij katholiek geworden en afgereisd naar Leuven.¹⁰¹ Expliciet zijn beide geleerden in hun *judicium* over Lipsius' boek over de wonderen van de maagd van Halle. Vulcanius' oordeel is duidelijk: 'Hebt u het boek over de mirakelen van de maagd Maria van Halle niet gezien? Ik weet, u zult lachen om die miserabele slaaf van de jezuiten. Want zonder hen zou hij nooit tot zo'n dwaasheid zijn gekomen'. Over die bekering van Lipsius is Lubbertus niet minder stellig: 'Hij is geestesziek. Hoogmoed en de ijdele hoop op een mijter hebben hem tot die dwaasheid gebracht'.¹⁰²

Het is duidelijk dat beide schrijvers zich laten kennen als epistolaire talenten, al was Vulcanius als briefschrijver de meerdere van Lubbertus. Lubbertus' verlangen naar rust en zijn uitnodiging aan zijn Leidse vrienden zijn wel een moment van zwakte genoemd.¹⁰³ Deze *litterae familiares* vormen echter qua inhoud en topiek een mooi voorbeeld van een geleerdencorrespondentie.

Public enemies, private friends¹⁰⁴

Kan er vriendschap bestaan tussen mensen met verschillende godsdienstige overtuigingen, zo vroeg de Leidse hoogleraar Adrianus Heereboord (1614-1661) zich af.¹⁰⁵ Lubbertus heeft nooit geprobeerd Vulcanius te bekeren tot het gereformeerde geloof zoals hij dat zag. Waarom nodigde Lubbertus nu drie collega's uit die sterk verschilden van zijn eigen opvattingen over het gereformeerde geloof? Waarom maakte hij geen probleem van Vulcanius' drankzucht, die bekend was in de wereld van geleerden?¹⁰⁶

De afgelopen jaren is onze kennis van de religieuze co-existentie en omgangsoecumene verdiept.¹⁰⁷ Bijzonder fraai is dit aangetoond voor de Utrechtenaar Arnol-

¹⁰¹ Zie: M.E.H.N. Mout, 'In het schip: Justus Lipsius en de Nederlandse Opstand tot 1591', in: S. Groenveld, M.E.H.N. Mout en I. Schöffer, red., *Bestuurders en geleerden. Opstellen over onderwerpen uit de Nederlandse geschiedenis van de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw, aangeboden aan prof. dr. J.J. Woltjer bij zijn afscheid als hoogleraar van de Rijksuniversiteit te Leiden* (Amsterdam en Dieren 1985) 55-64.

¹⁰² Van der Woude, Lubbertus, 550.

¹⁰³ Jensma, 'Inleiding', in: Jensma en anderen, red., *Universiteit te Franeker*, 35.

¹⁰⁴ Zie met name: J. Pollmann, 'Public Enemies, Private Friends. Arnoldus Buchelius' Experience of Religious Diversity in the Early Dutch Republic', in: A. Wheelock en A. Seeloff, red., *The Public and Private in Dutch Culture of the Golden Age* (Newark en Londen 2000) 181-190.

¹⁰⁵ 'An cum dissensione in rebus fidei vera Amicitia consistere possit?' (Kan er bij onenigheid in geloofszaken ware vriendschap bestaan?). A. Heereboord, *Meletemata philosophica* (Nijmegen 1664) 246. Ik citeer naar: H. van Ruler, 'Theorieën over vriendschap. De erfenis van Cicero en Aristoteles in de zeventiende-eeuwse Republiek', in het themanummer over vroegmoderne vriendschap van *Groniek* 29, nr. 130 (1995) 35, noten 31 en 32.

¹⁰⁶ P.L.M. Grootens, *Dominicus Baudius. Een levensschets uit het Leidse humanistenmilieu (1561-1613)* (Nijmegen en Utrecht 1942) 130-131.

¹⁰⁷ W. Frijhoff en M. Spies, *1650. Bevochten eendracht* (Den Haag 1999), hoofdstuk 6. Zie ook: W. Frijhoff, 'Dimensions of la coexistence confessionnelle. Changements de perspectives', in: C. Berkvens-Stevelinck, J. Israel en G.H.M. Posthumus Meyjes, red., *The emergence of tolerance in the Dutch Republic* (Leiden, New York en Keulen 1997) 213-237.

EIDEM.

CXXXI] III. Susce. Ulm reddis. Georgius Goethals studi conu-
 ram causa ad vos profectus est, uti audio. Si
 quid. Spes autem illi facta est, locum aliquem
 sibi fore in Prytanæo vestro, quæ in re p-
 eam oritur auctoritateque tua iuvaret, Græ-
 cæ nūq̃ p̃gratum. Cyrillus in hoc, aut po-
 tius aliquam quoddam totius opus & obsequatid-
 dū in eodem ludo typographico habet. An-
 te Cal. timetis p̃uaris uti sperat ab eo
 explicabit. Hæc & Græcis litteris. Libello Cyrilli
 adversus varias Anagrapomorphositarum errantes
 opiniones statui adp̃ere. Epistolæ aliquæ. Iste
 dori Pelusiotæ, qui Cyrillo Cūxogors fuit.
 Et nonnulla d̃iam ac vratius hoc tractat,
 cum pauculis alijs suis d̃is bre argumenti.
 Epistolæ 1000. 2. enarrat, autisac non d̃is
 in quibus præcipue arguitur De Homine ad
 imaginis dei facta d̃is statu auti. Et post
 peccatū. De. scriptum & versus p̃stam illam
 Margonimēto aude. Ex p̃cto. idque. p̃t eo præ-
 cipue nomine, p̃d Schæger, qui ab eodem lo-
 aliquor est notatus r̃sponsum suum ad illam
 misit. ut id exendi curet. Lipsii Librum
 de Miraculis Mariæ Virginis Hallensis vidistis?
 Redebis p̃o miserum illud p̃stataris mancipium.
 Nam absque us for. & quinquam hantam in p̃p̃s
 & infaniam. Eius p̃stolam in obidione d̃isac
 inter p̃ceptam ad te mitto. Ordines p̃stinales
 d̃isac p̃fecti magna consilia agitant; quæ
 uti spero. d̃is p̃stibus & p̃stis indicat; quæ
 ubi. Deus illorum consilia & p̃stis p̃stis
 nauaricu conatus fundet. Vale. Lida. 2. Sept
 1604.

T. T. B. VULCANIUS.

Clarissimo Doctissimoque Viro

D. SIBRANDO LUBBERTO

ss. T̃sol. Doct. & Prof̃ss.

cōfissimè.

CXLII]

S. LRSI CL. Via, nulla mihi unquam t̃eac̃ inter
 c̃f̃s̃ỹz familiaritas aut consuetudo nisi p̃t̃ (orig.
 ta, quæ manibus meis quandoque, contr̃et̃a
 t̃am̃s

Afb. 39 Brief van Vulcanius aan Lubbertus d.d. 10-9-1604. Dit is een typische geleerdenbrief. Vulcanius begint met een aanbeveling voor de student Georgius Goethals. Hij vraagt of Lubbertus hem wil opnemen in zijn Prytanæum; een verwijzing naar de plaats in sommige Griekse steden, waar verdienstelijke burgers gratis konden eten. Vervolgens weidt Vulcanius onder meer uit over een uitgave van Cyrillus. Ook Lipsius moet het wederom, waarschijnlijk ten onrechte, ontgelden. Tenslotte gaat Vulcanius in op de oorlogsproblemen. Afschrift door de zeventiende-eeuwse landshistorieschrijver S.A. Gabbema.

dus Buchelius.¹⁰⁸ Om te beginnen moesten calvinisten van verschillende signatuur met elkaar zien samen te leven. De eerste drie hoogleraren theologie aan de Franeker universiteit waren nogal verschillend. De *professor primarius* Martinus Lydius (ca. 1539-1601) was een mild man en auteur van een *Apologia pro Erasmo*, waarin hij Erasmus verdedigde tegen de beschuldiging van arianisme. Tijdens zijn leven durfde Lydius het boek niet te laten verschijnen; eerst in de achttiende eeuw werd het gedrukt. Henricus Antonides Nerdenus (1546-1614) gold als een irenisch man, die als een bemiddelaar optrad in de vele kerkelijke geschillen. Tussen die twee wordt Lubbertus als de grote polemicus geplaatst.¹⁰⁹

Van kansel en kathedraal werden opvattingen verkondigd en gedoceerd die de verkondigers zelf in het dagelijkse leven niet in de praktijk konden of wilden brengen. In het openbaar waren predikanten en geleerden vrij geregeld elkaars vijanden, maar in de persoonlijke of epistolaire omgang konden zij vaak wel met andersdenkenden bevriend zijn. De voorbeelden zijn legio. In 1590 benoemden de Friese Staten de katholiek Suffridus Petrus tot de eerste landshistorieschrijver. De puritein William Ames werd op zijn sterfbed getroost door een katholieke arts. Zelfs de onverdacht orthodox gereformeerde Gisbertus Voetius werd op zijn sterfbed bijgestaan door een remonstrant. De katholieke schilder Wybrandt de Geest schilderde tal van gereformeerde Friese Nassaus. Bij de begrafenis van Willem Lodewijk in 1620 werd het eerste paard in de rouwstoet geleid door een katholiek edelman. De stadhouder van Friesland Willem Frederik werkte in 1645 mee om katholieken het stemrecht te ontnemen, maar hij dineerde geregeld met katholieke edelen. Hij ging jagen met een menist op Het Bildt en bezocht aldaar een katholieke kapel. René Descartes had in 1629 in Franeker een kapel tot zijn beschikking. De gereformeerde Johannes Saeckma was bevriend met de remonstrantse geleerde melancholicus Caspar Barlaeus. In een epigram in het boek van de Amsterdamse rabbi Menasseh Ben Israel schreef Barlaeus: 'Al hebben we verschillende opvattingen, laten we leven als vrienden ter ere van God'.¹¹⁰ Deze voorbeelden kunnen met vele andere worden aangevuld.¹¹¹ Geleerde vriendschappen doorbraken over het algemeen de grenzen van de confessies.¹¹² De vriendschap tussen Lubbertus en Vulcanius past in het gebruikelijk patroon van de vriendschapscultus onder geleerden.

¹⁰⁸ J. Pollmann, *Een andere weg naar God. De reformatie van Arnoldus Buchelius (1561-1641)* (Amsterdam 1999) 198 e.v. en J. Pollmann, 'The bond of Christian piety: the individual practice of tolerance and intolerance in the Dutch Republic', in: R. Po-Chsia Hsia en H.F.K. van Nierop, red., *Calvinism and religious toleration in the Dutch Golden Age* (Cambridge 2002) 53-71.

¹⁰⁹ W. Nijenhuis, 'Inleiding', in: Jensma en anderen, red., *Universiteit te Franeker*, 227-228.

¹¹⁰ F.F. Blok, *Caspar Barlaeus. From the correspondence of a melancholic* (Assen 1976) 53.

¹¹¹ Tal van voorbeelden bij: Rademaker, *Leven en werk van Gerardus Joannes Vossius*.

¹¹² Ontleend aan: W. Bergsma, *Tussen Gideonsbende en publieke kerk. Een studie over het gereformeerd protestantisme in Friesland, 1580-1650* (Hilversum en Leeuwarden 1999) hoofdstuk 6, alwaar deze voorbeelden in een bredere context worden geplaatst. Zie verder: J. Spaans, 'Violent dreams, peaceful coexistence. On the absence of religious violence in the Dutch Republic', *De Zeventiende Eeuw* 18 (2002) 149-166.

De vriendschap

Vanaf de Oudheid tot heden is er veel over vriendschap geschreven. Aristoteles onderscheidde drie vormen van vriendschap die klassiek zijn geworden: vriendschap gebaseerd op utiliteit, genot en waarheid.¹¹³ Die ideeën over vriendschap hebben een lange receptiegeschiedenis,¹¹⁴ ook in de kleine Republiek der Letteren waartoe Lubbertus behoorde.¹¹⁵ Wat was de aard van de vriendschap tussen de geleerden Lubbertus en Vulcanius?

In de eerste plaats werd de boodschap van de brieven ook door Lubbertus en Vulcanius verpakt in de gebruikelijke vriendschapsretorica of *laudatio* op de *amicitia*.¹¹⁶ In 1595 had Lubbertus zijn strijdschrift tegen de jezuïet Robertus Bellarminus willen sturen, 'maar, beste Vulcanius, ik breng mijn leven door bij zeer geringe auteurs en leer net zo te schrijven als zij. U echter behandelt hoogstaande schrijvers en kunt zo ook zelf als een van hen worden geacht. Daarom schaamde mijn boek zich, om naar u te gaan'.¹¹⁷

In de tweede plaats was ook deze vriendschap duidelijk instrumenteel van aard. In de zestiende eeuw werden 'cliënt' en 'vriend' door elkaar gebruikt.¹¹⁸ Vriendschap in de vroegmoderne tijd was een kunst van overleven. Sociale cohesie was voor de maatschappij voor een deel afhankelijk van individuele relaties en vriendschappen, die doorgaans weer op familierelaties berustten.¹¹⁹ Geleerden tijdens het *ancien régime* waren van elkaar afhankelijk, zij hadden elkaar nodig om zich staande te houden in het kleine wetenschappelijke wereldje. Zij konden elkaar via brieven van informatie voorzien. Het uitoefenen van patronage door mogelijke kandidaat-hoogleraren aan te bevelen en voorspraak te doen voor studenten was een essentieel onderdeel in een geleerdenbestaan.¹²⁰ Roddelen en andere geleerden belachelijk maken behoorden uiteraard tot de academische mores, evenals intrigeren, zorgen voor publicatie van boeken, geld verwerven door dedicaties, etc. Aan deze noodzakelijke epistolaire contacten in de Republiek der Letteren was de confessionele overtuiging ondergeschikt.¹²¹

113 Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, vert. Ch. Huppers en B. Poortman (Amsterdam 1997) boek VIII en IX.

114 Zie in het algemeen: R. Hyatte, *The Arts of Friendship in Medieval and Early Renaissance Literature* (Leiden, New York en Keulen 1994).

115 Zie vooral: Mout, 'Geleerde als instituut'.

116 Zie voor de *Freundschaftskult* met name: K. Enenkel, 'Humanismus, Primat des Privaten, Patriotismus und Niederländische Aufstand. Selbstbildforschung in Lipsius' Autobiographie', in: Enenkel en Heesakkers, red., *Lipsius in Leiden*, 13-45.

117 Van der Woude, Lubbertus, 85.

118 E.H. Waterbolk, 'Vrienden: dankbare en ondankbare', in: E.H. Waterbolk, red., *Rond Viglius van Aytta. Enige brieven van zijn hand en enige opstellen* (Leeuwarden 1980) 61.

119 Zie: L. Kooijmans, *Vriendschap en de kunst van het overleven in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam 1997) 14 e.v.

120 Tal van voorbeelden in: Van der Woude, Lubbertus, 400, noot 29. De reeds genoemde Goswinus Geldorpius werd in 1592 door Lubbertus bij Beza aanbevolen. Cf. De Vries de Heekelingen, *Genève. Tome I* (Freiburg 1918) 257-258.

121 C. Ginzburg, 'Hoog en laag. Het thema van de verboden kennis in de zestiende en zeventiende eeuw', in:

Afb. 40 Theodorus Beza (1519-1605), internationaal leider van het calvinisme te Genève, voor wie Lubbertus grote bewondering had.

In de derde plaats: werd deze vriendschap alleen bepaald door wederzijdse hulp, profijt, goodwill, eigenbelang en reciprociteit of was er ook sprake van vriendschap in de betekenis die wij er nu aan geven? Ik heb de indruk van wel, maar dat is een subjectieve uitlating, niet meer dan een vermoeden. Is behoefte aan vriendschap niet een algemeen menselijk verlangen? Het onderhouden van de vriendschap is een klopmotief in humanistenbrieven. Ook Frieslands grootste dichter uit de Gouden Eeuw, Gysbert Japix, heeft over dit thema gedicht in zijn *Friesche Herder*.

De frjuenschip recket oon 't forkâdjn,
Oon 't kluynjen, klomjen, oon 't forâdjn,
Wenneerse naet wirt onderhâden.¹²²

C. Ginzburg, *Omweg als methode. Essays over verborgen geschiedenis, kunst en maatschappelijke herinnering* (Nijmegen 1988) 171 e.v.

¹²² Onder meer in: Ph.H. Breuker, *It wurk fan Gysbert Japix. Deel I* (Leeuwarden 1989) 92.

(De vriendschap raakt aan het verkoelen,
Verkillen, verkleumen en verouderen,
wanneer ze niet wordt onderhouden).

Het is aan de lezer om te beoordelen of het volgende citaat uit een brief van Lubbertus aan Vulcanius een uitlating is van instrumentele vriendschap of een voorbeeld van *amicitia* in de huidige betekenis van het woord:

De vriendschap is als een lamp. Zoals deze langzaam uitdooft, als men haar niet van tijd tot tijd vult met olie, zo sterft de vriendschap van afwezigheid uit, als ze niet door veelvuldige gesprekken wordt onderhouden. Ik voor mij – ik zal de waarheid zeggen – ben door uw zwijgen verward geweest.¹²³

Ten slotte

In de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden was het mogelijk dat in 1618 de Zwitserse afgevaardigde naar de Synode van Dordrecht was ingekwartierd bij een familie, van wie de vader en de zoon tot de oude moederkerk behoorden, de moeder en dochter gereformeerd waren, de schoonmoeder doopsgezind was en de broer van de vader jezuïet.¹²⁴ De Republiek was in godsdienstig opzicht pluriform en tolerant.¹²⁵ Een toegewijde lezer kan vele maanden en, zo hij of zij wil, vele jaren besteden aan het probleem van verdraagzaamheid en irenisme.¹²⁶ Een bibliotheek over de ideeënhistorische aspecten van tolerantie kunnen we raadplegen, evenals over de praktijk op lokaal, regionaal, gewestelijk en ‘nationaal’ niveau.¹²⁷ Natuurlijk was er de pragmatische ‘knip-op-de-beurstolerantie’.¹²⁸ Nu kunnen we hier niet de tolerantie-problematiek uitvoerig behandelen. Scheidslijnen tussen tolerantie en intolerantie zijn trouwens moeilijk te trekken. De perfectist D.V. Coornhert (1522-1590) geldt als de grootste kampioen van verdraagzaamheid in de zestiende-eeuwse Nederlanden, maar eigenlijk was hij een foxterriër, die iedereen aan de broekspijpen hing, die niet naar zijn pijpen wilde dansen.¹²⁹

¹²³ Van der Woude, *Lubbertus*, 549.

¹²⁴ Onder meer aangehaald in: W. Bergsma, ‘Ut Christelijcken yver en ter eeren Godes. Wederdoopers en verdraagzaamheid’, in: M. Gijswijt-Hofstra, red., *Een schijn van verdraagzaamheid. Afwijking en tolerantie in Nederland van de zestiende eeuw tot heden* (Hilversum 1989) 84.

¹²⁵ Zie bijvoorbeeld: W. Bergsma, ‘Church, state, and people’, in: K. Davids en J. Lucassen, red., *A miracle mirrored. The Dutch Republic in European perspective* (Cambridge 1995) 196-228 [voor de Nederlandse vertaling, zie elders in deze bundel].

¹²⁶ Zie voor een goed overzicht: H.R. Guggisberg, ‘Veranderingen in de argumenten voor religieuze tolerantie en godsdienstvrijheid in de zestiende eeuw’, *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 91 (1976) 177-195.

¹²⁷ Recente literatuur in: Hsia en Van Nierop, red., *Calvinism*.

¹²⁸ Marijke Gijswijt-Hofstra, ‘Een schijn van verdraagzaamheid. Proeven uit vijf eeuwen Nederlands verleden’, in: Gijswijt-Hofstra, red., *Een schijn van verdraagzaamheid*, 9-40, aldaar 9.

¹²⁹ Wiebe Bergsma, *Aggacus van Albada* (c. 1525-1587), *schwenckfeldiaan, staatsman en strijder voor verdraagzaamheid* (Mepel 1983) reg. s.v.

In de ogen van veel tijdgenoten was Lubbertus een onredelijk en buitengewoon intolerant man. Die onverdraagzaamheid moeten we wel in contemporain perspectief bezien. Zijn vrienden Johannes Bogerman en Goswinus Geldorpius vertaalden in 1601 het boek van Beza *De haereticis a civili magistratu puniendis*, waarvan de titel boekdelen spreekt.¹³⁰ Emmius ging in 1601 zo ver dat hij doopsgezinden het erfrecht wilde ontfangen.¹³¹

Lubbertus' biograaf had wel oog voor de zwaktes van zijn gereformeerde held, maar toch roemt hij om de haverklap zijn mildheid, *humanitas*, liefde voor de waarheid en irenische gezindheid. Die typering contrasteert nogal met de titels van sommige hoofdstukken: 'Controvers met Rome', 'Refutatie van Socinus', 'In oppositie tegen Vorstius', 'Kampgevecht met Hugo de Groot', 'Twist met Drusius' en 'Op gespannen voet met Maccovius'. Van der Woude beseft heel goed dat Lubbertus tot de Republiek der Letteren, de *respublica litteraria* behoorde. Dat besef deelde hij met de biograaf van Ubbo Emmius.¹³² Van der Woude beziet echter alles vanuit verheven principes: dankzij Lubbertus' geleerdheid en irenisme zou hij kunnen verkeren met de grootste geleerden van zijn tijd. Eigenlijk was Lubbertus een vertegenwoordiger van Calvijns oecumenische ideeën,¹³³ mijns inziens een anachronistische opvatting.

Lubbertus en Vulcanius onderhielden een hartelijke vriendschap, ondanks Vulcanius' drankzucht, schulden, een vrouwengeschiedenis en godsdienstig indifferetisme. Deze Vulcanius heeft Lubbertus niettemin als een Doornroosje wakker gekust en weten te inspireren tot dichterlijke ontboezemingen, fraaie *topoi*, geleerde samenwerking en lofzangen op de vriendschap. Maar dit is niet het hele verhaal. Er is ook een pragmatische dimensie. Zij waren als geleerden ook tot elkaar veroordeeld, wilden zij blijvend kunnen functioneren in de wereld der geletterden, voor wie de *studia humanitatis* centraal stond.

Ik zou de vriendschap tussen Lubbertus en Vulcanius en tussen geleerden in het algemeen in de vroegmoderne tijd, naar analogie van het begrip utilitaire vriendschap, ook willen beschouwen als een vorm van utilitaire of instrumentele tolerantie. Zij leefden in een wereld vrijwel zonder kranten en recensies in wetenschappelijke tijdschriften. Zij wilden dus ook profiteren van kritiek op hun werken door andere geleerden en dus konden zij eigenlijk geen rekening houden met de confessie van hun mogelijke critici. In dat perspectief moeten we ook de vriendschap tussen de Friese theoloog en de Leidse hoogleraar bezien. Het was een vriendschap gebaseerd op affectie, eigenbelang en reciprociteit, gegevens die we onder meer dankzij antropologen kennen uit alle tijden en culturen.¹³⁴

130 Bergsma, *Gideonsbende*, 272 e.v.

131 S. Zijlstra, 'Het Scherpe plakkaat van Groningen', *Doopsgezinde Bijdragen* 15 (1989) 65-78.

132 Cf. Boer, *Ubbo Emmius*, 69.

133 Zie: W. Nijenhuis, *Calvinus Oecumenicus. Calvijn en de eenheid der kerk in het licht van zijn briefwisseling* ('s-Gravenhage 1959).

134 Cf. M. Mauss, *The gift. Form and functions of exchange in archaic societies*, vert. I. Cunnison (Londen 1974).

**Bijlage Sibrandus Lubbertus aan Bonaventura Vulcanius,
d.d. 8 april 1597 (autograaf)**

Accepi tuas litteras una cum thesibus istic disputatis, ago gratias pro munere. Nunc non datur potestas compensandi. Brevi tamen te simili munere beabo. D. Gomarum novi juvenis Neostadii, rogo eum ex me amanter salutes. Ejus librum peri tès pronoias cupio videre.¹³⁵ Emam eum simulatque huc allatus fuerit. Non amare eum Suffenum non miror.¹³⁶ Qui enim bestiam recte novit, amare eam nequit. De Ambiano tristissima fama est. Videtur Deus regem istum deseruisse, simulatque ille Deum deseruit. Vos satagitis de D. Beima revocando.¹³⁷ An plane vultis nostram scholam evertere? Ego aedifico domum in meo praedio, ut istic in otio (si Deo ita videbitur) vitam transigam. Quoties enim mihi hoc incidit?

O rus, quando ego te aspiciam, quandoque licebit
Nunc veterum scriptis, nunc somno, et inertibus horis
Ducere sollicitae jucunda obliviae vitae.

Rogo te ut una cum D.D. Junio et Gomaro me proximis Canicularibus¹³⁸ invisas. Tenta semel illorum animos, et si videbis eos ab hac peregrinatione non abhorreere, significa id mihi. Scribam ipse ad eos et invitabo quam humanissime. Ducam vos in istum hortum, ibique inter muscas et aves rusticabimur, fabulabimur, et si ita videbitur, philosophabimur. Saluta amicos, in primis eos, quos hic nominavi. Sed heus tu, promiseras de sancto Francisco,¹³⁹ fac ut promissa appareant.

Vale Franekerae anno 97, 8. aprilis. Tuam Dignitatem diligenter colens, Lubbertus.

Adres: Celeberrimo philosopho,
D. Bonaventurae
Vulcanio, Graecarum
litterarum Doctori
inclyta Leida.

Vertaling:

Ik heb je brief ontvangen, samen met de stellingen die daar verdedigd zijn; ik dank je voor dit geschenk. Op dit moment dient zich geen gelegenheid aan voor een wederdienst. Maar binnenkort zal ik je verblijden met een gelijkaardig geschenk. Mijnheer Gomarus heb ik leren kennen als jongeman in Neustadt, groet hem alsjeblieft hartelijk in mijn naam. Zijn boek over de goddelijke voorzienigheid wil ik graag zien. Ik zal het kopen zodra het hier verkrijgbaar is. Ik ben niet verbaasd dat hij Suffenus niet mag. Want wie het beest goed kent, kan er niet van houden. Over Ambianus doet een zeer droef gerucht de ronde. God lijkt deze koning in de steek te hebben gelaten zodra hij God in de steek liet. Jullie doen moeite om doctor Beyma terug te roepen. Willen jullie onze school geheel te gronde richten? Ik bouw een huis op

¹³⁵ Bedoeld wordt: *Conciliatio Doctrinae Orthodoxae De Providentia Dei*. Hierover: Van Itterzon, Franciscus Gomarus, 52 e.v.

¹³⁶ Suffenus was een Deens auteur die in Franeker voor de nodige problemen zorgde.

¹³⁷ Julius van Beyma (1539-1598) was korte tijd hoogleraar rechten in Franeker.

¹³⁸ De hondsdagen.

¹³⁹ Dit boek van Vulcanius komt voor in Lubbertus' bibliotheekcatalogus: *Catalogus*, fo. B3verso.

mijn landgoed om daar, als het God blijft, mijn leven in rust door te brengen. O, hoe vaak valt mij in: o land, wanneer zal ik u aanschouwen? Wanneer wordt het mij vergund om nu eens bij de geschriften der ouden, dan weer in de slaap of in ledige uren, het zorgvolle leven in aangenamenheid te vergeten?

Kom me alsjeblieft samen met de heren Junius en Gomarus bezoeken komende zomer. Peil hun gedachten eens, en, als je merkt dat ze niet afkerig staan tegenover deze reis, laat me dit weten. Ik zal zelf naar hen schrijven en hen zo vriendelijk mogelijk uitnodigen. Ik zal jullie naar die tuin brengen en daar zullen we tussen de vliegen en de vogels van het landleven genieten, verhalen vertellen en, als we daar zin in hebben, filosoferen. Groet onze vrienden, vooral degenen die ik hier heb genoemd. Maar wee jij, je had een belofte gedaan over Sint Franciscus; zorg dat het belofde er komt.

Gegroet, Franecker, het jaar 97, 8 april
Zorgvuldig jouw waarheid erend,
Lubbertus

Adres: Aan de hooggeëerde filosoof,
Heer Bonaventura
Vulcanius, Doctor in de Griekse letteren,
In het befaamde Leiden¹⁴⁰

Bron: Universiteitsbibliotheek Leiden, Cod. Vulc. 105, III.

11 Gepredestineerde kolen en dieven

Naar aanleiding van A.Th. van Deursens Bavianen en slijkgeuzen*

Och die beleven mocht dien gouden ouden tijdt / Doen 't yeder vry stondt in de Kerck
te propheteren / Doen niemant 'sanders geest en socht te overheren / Veel min te blus-
schen uyt door enckel haet en nijdt.

Reinier Telle¹

In het begin van de zeventiende eeuw nam de baljuw van Liesveld twee arme mensen een zooglam af, omdat zij op een biddag hun schapen hadden laten weiden door een klein meisje. Een boer moest twee kippen en een geldbedrag afstaan, omdat hij op een zondag vóór de preek twee of drie omgewaaide schoven overeind had gezet. Puriteinse ijver was niet de drijfveer van deze baljuw, omdat hijzelf tijdens de ochtendpreek meestal drinkend en dobbelend in de herberg was te vinden. Kerk en (lokale) overheden wilden de zondagsrust respecteren en de zondagswetten ingang laten vinden, maar met wisselend succes, 'want de dorpschouten, veelal zelf herbergiers, slachtten [in de betekenis van lijken op] nogal eens de baljuw van Liesveld, en maakten in hun eigen huis de zondag tot drinkdag'. Werkplaats en herberg waren op de dag des Heren vaak elkaars concurrent. 'Eenzame drinkers behoefden de schouten beslist niet te blijven, ook niet in de ochtenduren. Want al was tappen en schenken onder de dienst verboden, voor passanten gold dat niet.' Inwoners van Amsterdam mochten tijdens de kerkdienst niet drinken, maar de reizende man was het toegestaan te drinken 'tot redelicken nootdruft'. Schout en schepenen van Stolkwijk beperkten die redelijkheid tot twee of drie bieren voor de dorst. 'Maar dat was toch altijd nog wel een paar liter, en wat lette de reiziger, wiens tijd zeker kostbaar was, zo snel mogelijk weer op te stappen naar de volgende taveerne, waar de dorst hem opnieuw overmande?'²

* Oorspronkelijk verschenen in: *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis* 17 (2014) 110-132. Graag wil ik Klaas van Berkel (RUG), Jelma Knol (Feenwâlden), Douwe Kooistra (Leeuwarden), Judith Pollmann (UL), Herman Selderhuis (TUA) en Mirjam van Veen (VU) bedanken voor hun kritiek op een eerdere versie van dit artikel. Een verkorte versie van dit artikel verscheen zonder annotatie in: Fred van Lieburg en Joke Roelevink, red., *Een gereformeerde jongen. Arie Theodorus van Deursen 1931-2011* (Amsterdam 2012) 195-202.

1 Uit een sonnet aan het slot van een door Reinier Telle uit het Latijn vertaald pamflet *Brief van Ianvs Drvsivs professor van de hebreuwsche tale in de hooghe-schole tot Franeker. Aen de Nederlandsche broeders. Waer in vvederleyt vvoordt de valsche lasteringe van 't gheschapen vvoordt onlanx tegen den Autheur gestroyt by Sibrands Lvbberivs* (1615).

2 A.Th. van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt* (Assen 1974; derde fotomechanische herdruk Franeker 1998) 29-30.

Deze beschrijving van de Hollandse zondagsrust is ontleend aan A.Th. van Deursen in 1974 verschenen boek *Bavianen en slijkgeuzen*, over de Gereformeerde Kerk en het kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt.³ Dit meesterwerk is een goed uitgangspunt voor een nadere bezinning op de godsdienstgeschiedenis van de Republiek. Kritische marginalia kunnen niet achterwege blijven, te meer omdat Van Deursen zelf levende en dode collega's kon fileren wier intentie niet gericht was op de schriftelijke nalatenschap van hun grensverleggend wetenschappelijk onderzoek.⁴ We moeten deze studie plaatsen in de context van de kennis van het begin van de jaren zeventig van de twintigste eeuw.⁵ Ik heb niet de pretentie of de hubris in dit meanderende en soms *parlando* geschreven opstel de historiografie na de publicatie van Van Deursens boek systematisch te willen integreren in mijn persoonlijke impressie.⁶ Ik heb persoonlijk gecursiveerd, mede omdat Van Deursen zelf in zijn *Bavianen en slijkgeuzen* en in later werk ook persoonlijk sterk aanwezig is. Aan de inhoud en de invloed van dit boek zou nog wel een studie kunnen worden gewijd.⁷

Dit artikel heeft een Januskop: het is bedoeld als een eresaluut aan de schrijver van de *Bavianen en slijkgeuzen* en het is een historiografische verhandeling naar aanleiding van Van Deursens werk. In de eerste plaats geef ik een korte impressie van Van Deursens boek. In de tweede plaats strooi ik enkele kritische kruimeltjes deels op basis van literatuur die vóór *Bavianen en slijkgeuzen* is verschenen. Omdat we via talrijke toenmalige critici van de gereformeerde gelovigen ook zicht krijgen op de aard van het gereformeerd protestantisme ga ik in de derde plaats in op de bestaande religieuze pluriformiteit. Ten vierde besteed ik aandacht aan Van Deursens geloofsvooronderstellingen voor zover die doorklinken in deze studie. Mijn marginalia maken in de vijfde plaats duidelijk waarom ik graag twee nieuwe studies zou zien verschijnen, waarin de nieuwe vraagstellingen, inzichten en de talrijke studies zijn geïntegreerd.

Precies een kwart eeuw na *Bavianen en slijkgeuzen* publiceerde ik mijn boek over de gereformeerden in Friesland, een gewest dat weliswaar veel doopsgezinden maar

3 Zie voor de ontstaansgeschiedenis van deze studie: Joke Roelevink en Fred van Lieburg, 'Arie Theodorus van Deursen (1931-2011). Een levensbeschrijving in feiten en eigen woorden', in: Van Lieburg en Roelevink, red., *Een gereformeerde jongen*, 15-68, aldaar 41-43.

4 A. Goslinga, een van Van Deursens voorgangers aan de Vrije Universiteit, publiceerde van zijn proefschrift alleen het eerste deel. 'Het was niet de laatste maal dat Goslinga in grotere concepties dacht dan zijn liefde voor het detail hem toestond te verwezenlijken'. *Biografisch Woordenboek van Nederland*, II (Amsterdam 1985) 187.

5 Af en toe verwijs ik naar literatuur die verschenen is voor de publicatie van *Bavianen en slijkgeuzen* en die door Van Deursen niet is genoemd. Die boeken zal de zeer belezen Van Deursen ongetwijfeld hebben gekend, maar een verwijzing naar oudere relevante literatuur was wel eens op zijn plaats geweest. De basis van dit *magnum opus* berust niet op literatuurstudie, maar op archiefwerk en bestudering van boeken en pamfletten uit de tijd van de slijkgeuzen zelf. 'Ik heb de neiging literatuur alleen te gebruiken alsof het bronnen zijn en alleen dingen van mijn gading eruit te halen, maar niet zozeer andermans visie. Daardoor bemoei ik mij ook weinig met de theorie van de geschiedenis.' Geciteerd in: Van Lieburg en Roelevink, 'Arie Theodorus van Deursen', 29.

6 Wie liever conceptuele artikelen leest inclusief de status *quaestionis* kan elders terecht, bijvoorbeeld bij: Willem Frijhoff, *Embodied belief. Ten essays on religious culture in Dutch history* (Hilversum 2002).

7 Een eerste begin is: Marian Hellema, *Geschiedenis en godsdienst. Religieuze geschiedschrijving sinds de verzuiling bij Van Deursen en Frijhoff* (Afstudeerscriptie Instituut Geschiedenis Universiteit Utrecht 2006), raadpleegbaar op internet.

slechts weinig remonstranten kende, onder de titel *Tussen Gideonsbende en publieke kerk. Een studie over het gereformeerd protestantisme in Friesland, 1580-1650*. De openingszin van die studie is ook een oordeel over de gereformeerden: 'Een notaris te Makkum vergeleek in de zeventiende eeuw de gereformeerde predikanten met vogelvangers: eerst fluiten ze vriendelijk, maar wanneer zij de vogels onder het net hebben, draaien zij diezelfde vogels de nek om. Wanneer de notaris dit eerder had geweten, zou hij nimmer lidmaat van de gereformeerde kerk zijn geworden.'⁸ Mijn begrip voor de notaris is, zoals uit de titel van dit opstel mag blijken, groter dan Van Deursen voor deze gereformeerde criticus zou hebben gehad.⁹

Een meesterwerk

In een bespreking van het proefschrift van Alastair Duke, *Reformation and Revolt in the Low Countries* uit 1990 – Van Deursens recensies zijn soms stilistische juweeltjes en specimina van kritisch vernuft – memoreert Van Deursen dat hij eens van een collega een verslag had gekregen van een geanimeerde gedachtewisseling over Gnapheus en Grapheus. In het kader van het reformatieonderzoek vond Van Deursen die discussie over details weliswaar nuttig en zelfs nodig, maar 'een dergelijk discussiethema suggereert wel, dat het onderzoek een zo hoge graad van verfijning heeft bereikt, dat het zich kan concentreren op verschillen ter grootte van één letterteken. Zodra wetenschapsbeoefening in dat stadium is getreden, ligt daar waarschijnlijk een aanwijzing in, dat ze toe is aan nieuwe vraagstellingen'.¹⁰ Die nieuwe benadering vinden we terug in *Bavianen en slijkgeuzen*.

8 Wiebe Bergsma, *Tussen Gideonsbende en publieke kerk. Een studie over het gereformeerd protestantisme in Friesland, 1580-1650* (Hilversum-Leeuwarden 1999) 9.

9 Mijn sympathie gaat nu eenmaal meer uit naar Castellio dan naar Calvijn. Ik heb Van Deursens werk vrij snel na mijn inschrijving als student in de geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen (1974) gelezen, maar mijn kennis en gevoel voor subtiële humor schoten destijds te kort om de grote kwaliteiten van Van Deursen als historicus en stilist naar waarde te schatten. Bovendien had de volheid des levens zich nog niet zó aan mij geopenbaard, dat ik met begrip of empathie kennis kon nemen van het rondtrekkende bestaan van stedelingen met dorstige kelen op een zondag tijdens de kerkdiensten. In diezelfde tijd las, of beter gezegd, raadpleegde ik ook het omvangrijke, baanbrekende tweedelige werk uit 1975 van Johan Decavele over het protestantisme in Vlaanderen: *De dageraad van de reformatie in Vlaanderen (1520-1565)* (2 dln., Brussel 1975). Aangespoord door mijn leermeester E.H. Waterbolk (1915-2000) tijdens een werkcollege over tolerantie in de Nederlanden in de vroegmoderne tijd bestudeerde ik geboeid het werk van Uwe Plath, *Calvin und Basel in den Jahren 1552-1556* (Zürich 1974), waardoor mijn voorliefde voor de stiefkinderen van het Christendom, in het bijzonder de spiritualisten, ontstond. In dit boek werd ook veel aandacht besteed aan Calvijns tegenstrever Sebastian Castellio. Deze studie, de prachtige biografie van Castellio van F. Buisson, *Sébastien Castellion. Sa vie et son oeuvre (1515-1563)* (2 dln., Parijs 1892) en het heldere en partijdige boekje van S. van der Woude, *Verguisd geloof. De lotgevallen van Michaël Servet, martelaar van protestantse onverdraagzaamheid en Sebastiaan Castellio, apostel der godsdienstvrijheid* (Delft z.j.) hebben in mijn studententijd mede mijn beeld van het calvinisme bepaald. Vrijwel jaarlijks lees ik in Castellio's aanval op Calvijns aandeel in de terechtstelling van Servet, *De haereticis an sint persequendi* (1554). Ik noem deze boeken, omdat die mede mijn visie op Van Deursens werk bepalen. Met die beslagen bril zal ik volgens Van Deursen wel in een put moeten vallen.

10 *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 108 (1993) 259.

Afb. 41 Prof. dr. A.Th. van Deursen bij een promotie aan de Vrije Universiteit in 1983.

Wie goede boeken over de Republiek heeft gelezen zonder ook maar Van Deursens boek in handen te hebben gehad, kent de strekking van deze studie: op basis van systematisch onderzoek van de kerkenraadsarchieven en vele andere bronnen wordt een beeld geschetst van de Gereformeerde Kerk, de bestandstwisten tussen remonstranten/bavianen en contraremonstranten/slijkgeuzen over onder meer het leerstuk van de uitverkiezing en de manier waarop de gewone gelovigen deze kerkelijke strijd hebben beleefd. De werking van de kerkelijke tucht, de invloed van predikanten, de verhouding kerk en staat, de idealen van de gereformeerden, de weerstanden die zij ondervonden, de geringe getalsmatige groei van de Gereformeerde Kerk,¹¹ de verhouding lidmaten en liefhebbers, de spanning tussen de avondmaalsgemeente en de publieke kerk, de armenzorg en het leven (deels ook reeds de 'volkscultuur') van de kerkleden en het 'geloof der gelovigen', de gezongen liederen in de kerk en de inhoud van de preken,¹² worden uitvoerig op basis van uiteenlopende bronnen beschreven vanuit het perspectief van de normatieve opvattingen van de 'slijkgeus'

¹¹ Hier zou een verwijzing naar H.A. Enno van Gelder, *Revolutionnaire reformatie. De vestiging van de Gereformeerde Kerk in de Nederlandse gewesten, gedurende de eerste jaren van de Opstand tegen Filips II, 1575-1585* (Amsterdam 1943) en J. Lindeboom, *De confessionele ontwikkeling der reformatie in de Nederlanden* ('s-Gravenhage 1946) 107 e.v. op zijn plaats zijn geweest, evenals trouwens naar het belangrijke artikel van H.G. Koenigsberger, 'The Organization of Revolutionary Parties in France and the Netherlands during the Sixteenth Century', in: H.G. Koenigsberger, *Estates and Revolutions. Essays in Early Modern European History* (Ithaca-Londen 1971) 224-252. De werking van de tucht, lidmatenaantallen, tempoverschillen per plaats in het calviniseringsproces en de werfkracht van de doopsgezinden waren reeds aangestipt door Alastair C. Duke, 'Nieuwe Niedorp in Hervormingstijd', *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 48 (1967) 60-71.

¹² Zie vooral de mooie passage over de psalmen in Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen, 172-180*, thans aan te vullen met bijvoorbeeld David Beck, *Spiegel van mijn leven; een Haags dagboek uit 1624*, E. Veldhuijzen ed. (Hilversum 1993) reg., s.v. psalmen.

Van Deursen. De ingewikkelde verhouding tussen kerk en staat, lokale gemeente en stadsbestuur en de dorpskerk en de machthebbers ten plattelande was na de Synode van Dordrecht voor de gehele zeventiende eeuw vastgelegd: 'Maar de synode moest wel doen wat de heren wezen. Ook calvinistische regenten schreven de kerk graag voor wat ze te doen had, en profiteerde van de stemming van dankbare erkentelijkheid jegens de overheden, die er in Dordrecht heerste. De baan was nu vrij voor samenwerking tussen kerk en staat, waarbij de regering de koers uitzette.'¹³

Het geloof van het kerkvolk wordt aanschouwelijk beschreven: in 1619 werden in Gouda de messen geslepen en levende honden tussen de kerkbanken gegooid.¹⁴ Van Deursens oog voor het sprekende detail kan er wellicht toe leiden dat een lezer, afhankelijk van zijn of haar mensbeeld, de preektechniek van de remonstrantse predikant Sopingius vergeet, maar wel onthoudt dat deze voorganger door de contraremonstranten werd uitgescholden, omdat hij onder het voorwendsel van muizen te vangen een jongedochter had beslapen.¹⁵ De metamorfose van deze muizenvanger verbleekt echter bij de vele gedaantewisselingen die weer een andere Fries, dominee, dokter, pestmeester, religieuze kameleon, bigamist en wat niet al Pibo Ovittius van Abbema onderging.¹⁶ Omdat de Heidelbergse Catechismus, die aan alle schoolkinderen onderwezen diende te worden, wel eens 'voor de kinderen te lang viel ende nyet onthouden conde werden', werd soms een alternatief leerboekje in dezelfde geest behandeld. De kerkenraad van Den Briel bestelde voor de catechisanten in 1622 maar liefst 1.000 exemplaren van *Den wech der zalicheyt*.¹⁷ In het voorbijgaan signaleer ik slechts een gevleugeld woord van Van Deursen: de bestandstwisten hebben evenveel met klassentegenstellingen te maken als Ajax versus Feyenoord.¹⁸

Zeventiende-eeuwse bezoekers van de Republiek waren vaak verbaasd over de grote religieuze pluriformiteit en verdraagzaamheid, die zij weerspiegeld konden vinden in *De staalmeesters* van Rembrandt: het gezelschap bestond uit een gereformeerde, twee doopsgezinden, twee katholieken en een remonstrant.¹⁹ Andrew Marvell dichtte over Amsterdam, 'Turk-Christian-Pagan-Jew': 'That bank of conscience, where not one so strange Opinion but finds credit and exchange'.²⁰ Voor de organisatie van de publieke kerk hadden zij doorgaans minder oog. Met zijn studie heeft Van Deursen ook een goede beschrijving gegeven van de publieke kerk en de vele soor-

¹³ Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 308. In 1650 verboden de Staten van Holland de Zuid-Hollandse synode uitspraken te doen over het hoog opgelaaide conflict over de sabbatsrust. E. Geudeke, *De classis Edam 1572-160. Opbouw van een nieuwe kerk in een verdeelde samenleving* (Gouda 2010) 426, noot 426.

¹⁴ Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 331-332.

¹⁵ Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 62 en 77. Zie nu het themanummer 'Probleem predikanten' van het *Nederlands Tijdschrift voor Kerkgeschiedenis* 10 (2002).

¹⁶ P.H.A.M. Abels, *Ovittius' metamorfosen. De onnavolgbare gedaantewisselingen van een (zielen)dokter in de Reformatietijd* (Delft 2003).

¹⁷ De stad telde in 1616 700 lidmaten op een inwonersaantal van 3632 in 1622. Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 133 en 163.

¹⁸ Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 336.

¹⁹ Piet de Rooy, *Openbaring en openbaarheid* (Amsterdam 2009) 16.

²⁰ K.W. Swart, *The Miracle of the Dutch Republic as seen in the Seventeenth Century* (Londen 1967) 9.

ten kerkgangers die in de kerkbanken naar doorgaans academisch gevormde predikers luisterden. Het boek kunnen we beschouwen als een sociale geschiedenis van het gereformeerd protestantisme in Holland,²¹ waarin wordt gepoogd om, zoals Van Deursen het zelf noemde, de ‘mentaliteit van een volksmassa’ op het spoor te komen.²² De studie is Van Deursens Hollands antwoord op vragen rond calvinisering, protestantisering en confessionalisering²³ en op de vaak gestelde vraag over het verschil in voorgeschreven normen en de geleefde praktijk, die een explosie aan literatuur heeft opgeleverd.²⁴ Vooral het onderscheid tussen de lidmaten en de liefhebbers, mannen en vrouwen die geen professie van het geloof hadden gedaan, maar wel betrokken waren bij de gereformeerde kerk, is dankzij van Deursen ingeburgerd in de geschiedschrijving over de gereformeerden in de Republiek. Dit was overigens geen typisch Nederlands verschijnsel, want ook de vluchtelingenkerken hanteerden het onderscheid tussen de *fidèles* en de *prudents*.²⁵

In een interview in het tijdschrift *Groniek* onder de titel ‘Met dode mensen ga je net zo om als met levende mensen’ gaf Van Deursen een korte typering van zijn boek:

Bavianen en slijkgeuzen is me altijd wel heel dierbaar. Met dat boek heb ik een serie op gang gebracht. Het was ook wezenlijk nieuw: er was op dat moment geen enkele studie naar het leven van de zeventiende-eeuwse kerkganger en dat heb ik altijd als een gebrek gevoeld. Het calvinistisch aspect in onze cultuur werd sterk ondergewaardeerd. Daar heb ik op ingehaakt met het schrijven van dat boek.²⁶

21 Zie voor de oudere literatuur de overzichtsartikelen van Christine Kooi, ‘The Netherlands’, in: David M. Whitford, *Reformation and Early Modern Europe, a guide to research* (Kirkville, Missouri 2008) 273-289 en Guido Marnef, ‘Belgian and Dutch Post-War Historiography on the Protestant and Catholic Reformation in the Netherlands’, *Archiv für Reformationsgeschichte* 100 (2009) 271-292 en de mooie studie van Philip Brown, *Christ’s Churches Purely Reformed. A Social History of Calvinism* (New Haven-Londen 2002), met uitvoerige beredeneerde literatuur-opgaven.

22 Herman Roodenburg, *Onder censuur. De kerkelijke tucht in de gereformeerde gemeente van Amsterdam, 1578-1700* (Hilversum 1990) 15-16.

23 Zie voor literatuur bijvoorbeeld het programmatische artikel over het bijna tot lopende-band-industrie geworden onderzoek van het ‘Konfessionaliserungsparadigma’ de belangrijke bundel onder redactie van Heinz Schilling, *Die reformierte Konfessionalisierung in Deutschland – Das Problem der ‘Zweiten Reformation’* (Gütersloh 1985) en Heinz Schilling, ‘Die Konfessionalisierung von Kirche, Staat und Gesellschaft – Profil, Leistung, Defizite und Perspektiven eines geschichtswissenschaftlichen Paradigmas’, in: Wolfgang Reinhard und Heinz Schilling, red., *Die katholische Konfessionalisierung* (Gütersloh 1995) 1-49. Het oudere werk van Schilling, herdrukt in: Heinz Schilling, *Ausgewählte Abhandlungen zur europäischen Reformations- und Konfessionsgeschichte*, Louise Schorn-Schütte en Olaf Mörke ed. (Berlijn 2002). Voor de Nederlandse context vooral het hoofdstuk ‘Protestantization, Catholicization, Confessionalization’ in: Jonathan I. Israel, *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness, and Fall 1477-1806* (Oxford 1995) 361-398; zie ook Geudeke, *De classis Edam*, 2 e.v.

24 Bijvoorbeeld: Jean Delumeau, ‘Le prescrit et le vécu’, in: Jean Delumeau, *Le christianisme va-t-il mourir?* (Parijs 1977) 175-214.

25 Bergsma, *Gideonsbende*, 185-187, aldaar noot 181. In 1558 stelde de Antwerpse kerkenraad vast dat er ‘een afsunderinge [dient te] syn tusschen de kinderen Godes ende des Weerelts, welcke meest gelegen is inde belijdenissen des geloofs ende dat se hen geven onder die discipline Christi’. Met dat laatste wordt de kerkelijke tucht bedoeld. A.J. Jelsma, *Adriaan van Haemstede en zijn martelaarsboek* (’s-Gravenhage 1970) 51.

26 Christien Boomsma en Marike Peterzon, ‘Met dode mensen ga je net zo om als met levende mensen. Interview met A.Th. van Deursen’, *Groniek* 28 (1995) 446-452, aldaar 451. Het boek baande ook de weg naar Van

Met deze opmerkingen heeft de auteur zijn eigen werk een goede plaats in de geschiedwetenschap gegeven. Ten eerste was het nieuw qua inhoud en methode.²⁷ In de tweede plaats heeft het een belangrijke reeks publicaties op gang gebracht: monografieën, proefschriften, detailstudies en, zoals dat hoort in de wetenschap, ook kritiek.²⁸ Ook aan de Nijmeegse universiteit heeft deze studie tal van onderzoekers geïnspireerd.²⁹ De receptie van het boek, waarvan de kwintessens in 1991 ook voor het niet-Nederlandstalige publiek beschikbaar kwam,³⁰ kunnen we deels via het internet achterhalen, een eenvoudige exercitie die, wanneer we onze eigen naam na die van Van Deursen intikken, tot bescheidenheid kan leiden. In de derde plaats wil de schrijver met dit boek een herwaardering geven aan het calvinistisch aspect in onze cultuur in het verleden (en *au fond* in het heden). Twee recensenten in de vaktijdschriften *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* en het *Tijdschrift voor Geschiedenis* hebben destijds al ingezien dat Van Deursens boek geen eendagsvlug was, want hun besprekingen verschenen eerst drie en vier jaar na de verschijning van het boek.³¹

Kritische kruimeltjes

Van een van theorie afkerig historicus als Van Deursen hoeven we geen uitgebreid historiografisch overzicht te verwachten,³² al signaleert hij in het woord vooraf van

Deursens lidmaatschap in 1978 van de KNAW. Zie: K. van Berkel, 'Arie Theodorus van Deursen', in: Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, *Levensberichten en herdenkingen* 2012 (Amsterdam 2012) 40-51, aldaar 44.

²⁷ Zie voor een andere benadering van de kerkgeschiedenis het destijds programmatische artikel van Willem Frijhoff, 'Van "histoire de l'église" naar "histoire religieuse". De invloed van de "Annales"-groep op de ontwikkeling van de kerkgeschiedenis in Frankrijk en de perspectieven daarvan voor Nederland', *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 61 (1981) 113-154. De auteur rekent Van Deursen in Nederland tot de eersten die studie gemaakt hebben van niet alleen het beleden geloof, maar ook het geleefde geloof. Frijhoff, 'Van "histoire de l'église"', 150.

²⁸ Ik noem hier slechts de tweedelige studie van P.H.A.M. Abels en A.Ph.F. Wouters, *Nieuw en ongezien. Kerk en samenleving in de klassis Delft en Delfland 1572-1621* (2 dln., Delft 1994). Het afscheidscollege van J.J. Woltjer aan de toenmalige Rijksuniversiteit Leiden, 'Een nieuw ende onghesien dingh'. *Verkenningen naar de positie van de kerkeraad in twee Hollandse steden in de zestiende eeuw* (Leiden 1985) was voor de stad Delft richtinggevend (Zie Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien*, I, 20). Uiteraard kon op basis van dit diepgaande onderzoek Van Deursens werk geregeld worden gekritiseerd. Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien*, reg., s.v. Van Deursen.

²⁹ J.J. Poelhekke beschouwde Bavarianen en slijkgeuzen als een meesterwerk. P.J.A.N. Rietbergen, 'Een historicus en zijn basis: de bronnen en het verhaal. Over het cultuurhistorische oeuvre van A.Th. van Deursen', *Theoretische Geschiedenis* (1995) 295-303, aldaar 295. Zie ook: Paul Abels, 'Een stille revolutie in Nijmegen: met dank aan Van Deursen', in: Van Lieburg en Roelevink, red., *Een gereformeerde jongen*, 203-208.

³⁰ A.Th. van Deursen, *Plain Lives in a golden age. Popular culture and society in seventeenth-century Holland*, vertaling Maarten Ultee (Cambridge 1991). [Het betreft hier overigens een Engelse vertaling van: A.Th. van Deursen, *Het kopergeld van de Gouden Eeuw* (Assen 1978) – noot van de redactie.]

³¹ Zie noot 33 en 66.

³² Volgens M. van Os schuwde Van Deursen de theorie om dat hij haar als een obstakel zag en negeerde hij haar omdat zij als een abstractie zijn gevoel voor esthetiek kwetste. 'Portret van een geleerde. A.Th. van Deur-

Bavianen en slijkgeuzen wel drie problemen. Dat valt enigszins te betreuren, want *Bavianen en slijkgeuzen* is geen gemakkelijk boek: het veronderstelt een gedegen kennis van deze periode en de relevante historiografie voor wie de soms (onderhuidse) polemische toonzetting van deze studie wil begrijpen, terwijl kennis van de bijbel onontbeerlijk is.³³ *Au fond* veronderstelt de studie ook een zeer goede kennis van de vele personen die een rol spelen in die tijd, want Van Deursen verkeert met hen als waren het goede bekenden (voor mij een van de grote geleerde charmes van deze studie). Tal van vragen die Van Deursen stelt, zijn evenwel ook al vóór 1974 nadrukkelijk aan de orde gekomen.³⁴ In het derde hoofdstuk kiest Van Deursen wel duidelijk positie: 'De tijd is voorbij dat men kerkgeschiedenis schreef alsof de kerk hetzelfde was als de clerus, en het kerkelijk leven gelijk stond met de wetenschap der theologie. Ook wij moeten proberen meer te zien te krijgen dan alleen preekstoel en pastorie'.³⁵ In een fundamenteel opstel heeft Bob Scribner (1941-1998) in het kader van wat hij noemde 'the ethnography of Popular Protestantism' op basis van veel oudere literatuur gewezen op het voortbestaan van veel katholieke survivals en bij de massa een grote mate van continuïteit met de middeleeuwen. 'A growing body of literature exploring Protestant "popular" religion' has uncovered a good deal that contradicts the normative view presented by "official" Protestant belief.'³⁶

Kerkelijke bronnen

Het door Van Deursen zo empathisch beschreven geloof van de kerkgangers heeft over het algemeen geen geschiedenis, stelde Margaret Spufford in haar eveneens in 1974 verschenen studie *Contrasting Communities* vast.³⁷ Van Deursen beseft dat een beschrijving van het 'geleefde geloof' op basis van de archieven van kerkenraden, classes en synodes specifieke problemen met zich mee brengt, vooral omdat vaak men-

sen', in: M. Bruggeman en anderen, red., *Mensen van de Nieuwe Tijd. Een liber amicorum voor A.Th. van Deursen* (Amsterdam 1996) 10. Esthetische voorkeuren kunnen volgens mij geen belemmering vormen voor kennisname van meer theoretische werken.

³³ Zo kritiseert Van Deursen terecht onder meer Busken Huet, Evenhuis, Geyl, C.M. van der Kemp, H.J. Olt-huis, Van Ravesteyn, Rogier, Romein, Roorda. Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, reg. s.v. Zie ook de recensie van Otto J. de Jong in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 92 (1977) 101-102.

³⁴ Bijvoorbeeld in de nog altijd belangrijke studies van Lucien Febvre, 'Une question mal posée: Les origines de la Réforme française et le problème des causes de la Réforme', in: Lucien Febvre, *Au coeur religieux du XVIe siècle* (tweede druk, Parijs 1968; artikel oorspronkelijk verschenen in 1929) 3-70 en E.W. Zeeden, *Die Entstehung der Konfessionen. Grundlagen und Formen der Konfessionsbildung im Zeitalter der Glaubenskämpfe* (München-Wenen 1965).

³⁵ Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 34.

³⁶ Robert W. Scribner, 'The Impact of the Reformation on Daily Life', in: *Mensch und Objekt im Mittelalter und in der frühen Neuzeit. Leben - Alltag - Kultur* (Sonderdruck) (Wenen 1990) 316-317, met vele verwijzingen naar oudere literatuur.

³⁷ M. Spufford, *Contrasting Communities. English Villagers in the Sixteenth and Seventeenth Centuries* (Cambridge 1974) 319.

sen verschijnen die in aanraking zijn gekomen met de kerkelijke tucht.³⁸ Zoals de meeste predikanten gewoon hun pastorale werk deden en hun preken niet lieten drukken, de meeste gelovigen, als ze al voldoende geletterd waren, niet de behoefte voelden hun geloofsopvattingen te verwoorden en de meeste indifferentisten en neutralisten evenmin hun afkeer van welke geestelijke leidsman dan ook in pamfletten neerschreven, zo kwamen ook de meeste lidmaten niet in aanraking met de tucht en bleven de liefhebbers vrijwel ongrijpbaar.³⁹ In dit verband signaleer ik twee problemen. Wanneer de scriba van de kerkenraad te Dordrecht geregeld notuleert: ‘nihil’ of ‘nihil actum’, beschrijft hij de geschiedenis van gewone mensen. Alleen wanneer gereformeerde lidmaten – omstreeks 1600 een kleine minderheid van de bevolking – afwijkend gedrag vertonen komen zij in aanraking met de kerkelijke tucht en pas dan laten zij schriftelijke sporen na in het kerkenraadsarchief; de liefhebbers die zich misdroegen vielen doorgaans buiten het blikveld van de wachters op Sions muren, zoals de predikanten zichzelf soms noemden. De vermelde personen in kerkenraadsarchieven kunnen worden geteld en geturfd,⁴⁰ we kunnen proberen het register van duizend zonden van dominee Hondius te concretiseren,⁴¹ maar altijd hebben we te maken met een kleine minderheid. Wat is dus representatief? De meerderheid van de lidmaten van de gereformeerde kerk bestond voor zover we nu weten uit vrouwen, die we vaak alleen kennen als een naam op een administratieve lijst en/of als iemand die de echtelijke staat relativeerde door onoorbaar geachte omgang met andere mannen. Van de levens van gewone vrouwen weten we over het algemeen erg weinig.⁴² Van Deursen betreft uiteraard tal van andere bronnen in zijn verhaal: preken, liederen, toneel, pamfletten, die nu ook worden bestudeerd vanuit onder meer het perspectief van bekeringsprocessen.⁴³ Maar ook al hadden we nog

38 Vgl. A.Th. van Deursen en G.J. Schutte, *Geleefd geloven. Geschiedenis van de protestantse vroomheid in Nederland* (Assen 1996). In mijn *Gideonsbende* heb ik geworsteld met de interpretatie van de bronnen bij de beantwoording van de vraag wat de gelovigen dachten. In dat kader heb ik ook enige kritiek geuit op deze studie. Werden die Bijbels nu echt veel gelezen door de vrouwen, als ze al geletterd waren, die toch de meerderheid vormden van de lidmaten? Bergsma, *Gideonsbende*, 294 e.v. Op de specifieke problemen van de *acta ecclesiastica* als bron voor het geloofsleven ben ik expliciet ingegaan in ‘“Slow to hear God’s Holy Word”? Religion in everyday life in early modern Friesland’, in: L. Laeyendecker, L.G. Jansma en C.H.A. Verhaar, red., *Experiences and explanations. Historical and sociological essays on religion in everyday life* (Leeuwarden 1990) 59–78.

39 ‘Wie goed doet en niet omziet, laat zelden sporen in de archieven na. Wie goed preekt en zijn preek niet laat drukken, blijft onzichtbaar.’ J.J. Woltjer in zijn uitgebalanceerde opstel ‘De religieuze situatie in de eerste jaren van de Republiek’, in: H.L.M. Defoer en anderen, *Ketters en papen onder Filips II* (Utrecht 1986) 94–108, aldaar 99.

40 Zie voor het kwantificeren van tuchtgevallen bijvoorbeeld de studie over de classis Edam, waaruit blijkt dat het percentage tuchtgevallen terugliep van 7 à 8 procent in de jaren 1596–1615 naar 1 à 2 procent in de jaren 1626–1640 naar 0,5 procent na 1640: Geudeke, *De classis Edam*, 210. Eenzelfde tendentie deed zich voor in Graft.

41 J. Hondius, *Swart register van duysent sonden* (Amsterdam 1679).

42 Zie nu bijvoorbeeld mede op basis van kerkenraadsarchieven: Els Kloek, *Wie hij zij, man of wijf. Vrouwengeschiedenis en de vroegmoderne tijd: Drie Leidse studies* (Hilversum 1990) 78–121.

43 Bijvoorbeeld: Andrew Pettegree, *Reformation and the Culture of Persuasion* (Cambridge 2005), die sterk de nadruk legt op de mondelinge overdracht van de nieuwe hervormingsgezinde ideeën via de kerk en de markt. Dit is een nuancering van de bekende opvattingen van Elizabeth Eisenstein, *The Printing Press as an Agent of Change* (2 dln., Cambridge 1979).

veel meer bronnen, meer dan echo's van het geloofsleven kunnen we niet beluisteren. We kunnen de mensen in de vroegmoderne tijd geen interviews afnemen, zoals godsdienstsociologen thans, noch kunnen we hen op hun schouder kloppen om hen te vragen naar hun geloof. 'Und sie schwiegen häufig', concludeerde Imhof eens volkomen terecht.⁴⁴ Op inventieve wijze heeft Van Deursen de kerkenraadsacta en tal van andere bronnen benut om de stilte te doorbreken.

Lezing van die bronnen kan tot verschillende interpretaties aanleiding geven, zoals mag blijken uit een echtelijk geschil in Leiden. De uit Friesland afkomstige Leidse predikant Festus Hommius gold tijdens de bestandstwisten 'als machtiger bij het volk dan burgemeesters en waardgelders te zamen'.⁴⁵ Tijdens de strijd tussen de bavianen en de slijkgeuzen kwam niet alleen de broederlijke, maar ook de echtelijke liefde in de knel. Als voorbeeld noemt Van Deursen een Leidenaar die zijn vrouw verliet, omdat zij bij Hommius placht te kerken. Hommius wist hen weer bij elkaar te brengen.⁴⁶ Die interpretatie van de passage uit het proefschrift over Hommius is strikt genomen niet onjuist, maar ik zou zelf geheel andere accenten leggen. Het betrof hier de remonstrant Joost van Liesveldt, wiens vrouw bij Hommius kerkte. Hij verbood haar bij Hommius aan het avondmaal te gaan en hij had haar ook reeds eenmaal verlaten. Op verzoek van de burens ging Hommius op Goede Vrijdag 1611 op huisbezoek bij de kibbelende echtelieden. Hommius verweet de man consciëntiedwang, die zeker door de remonstrantse leidslieden Adriaen van den Borre en Corvinus zou zijn verboden. Het verschil in uitleg van de predestinatie mocht niet de oorzaak van de echtelijke twist zijn, want een 'christen-mensche als hij in Christum vastelick gheloofd, ende zijn geloove met een Godtzalich leven bethoont, evenwel zalich can worden, al en verstaet hij juste niet alle de hooge disputen, dit stuck aengaende'. De remonstrantse leidslieden denken niet volgens Gods Woord, maar dat doen evenmin zij die hen voor valse leraren uitroepen. Op het verwijt van Joost dat verbondskinderen al in het lichaam van de moeder verdoemd zijn, antwoordde Hommius dat hij dat gevoel niet deelde.⁴⁷ Gesteld dat de foxterriër Coornhert zijn disputen in naam van de verdraagzaamheid zou hebben opgeschort, dan zou ook hij dit pastorale antwoord aan de echtelieden hebben kunnen geven. Hommius is hier geen dogmatische scherpslijper, maar een pastoraal bewogen man, die volgens mij het leerstuk van de predestinatie niet wilde opofferen aan het echtelijke geluk van Joost en zijn vrouw.

⁴⁴ Arthur E. Imhof, *Die verlorenen Welten. Alltagsbewältigung durch unsere Vorfahren – und weshalb wir uns heute so schwer damit tun* (München 1985) 81.

⁴⁵ Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 69–70.

⁴⁶ Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 276.

⁴⁷ P.J. Wijminga, *Festus Hommius* (Leiden 1899) 174–175.

Wumkes' proefschrift

Ik zet nu mijn Friese bril op, niet om mijn historische bijziendheid te etaleren of te camoufleren, maar om te attenderen op een boek uit 1904, weliswaar over een andere regio zonder remonstranten en over een veel langere periode, namelijk het proefschrift van de predikant te Zeerijp G.A. Wumkes, *De Gereformeerde kerk in de Ommelanden tusschen Eems en Lauwers (1595-1796)*.⁴⁸

De Friese theoloog Geert Aeilco Wumkes (1869-1954) was voor zijn engagement met de Friese beweging een bekwaam historicus. Hij liet zich in zijn dissertatie leiden door enkele woorden van Bildad uit het boek Job (8, vers 8-11) uit de Hebreeuwse bijbel,⁴⁹ zinnen die ook passen in de geschiedbeschouwing van Van Deursen zélf, hier geciteerd in de Nieuwe Bijbelvertaling:

Ga bij eerdere geslachten te rade,
Bouw voort op de wijsheid van je voorouders,
Wij zijn hier pas sinds gisteren en wij weten niets;
Ons leven op aarde is zo vluchtig als een schaduw.
Zij zullen tot je spreken en je onderrichten,
Je laten delen in de kennis van hun hart.
Kan papyrus gedijen buiten het moeras,
Komt riet tot wasdom zonder water?

Wumkes laat zich als geschiedschrijver kennen als een dorpsdominee die helder wil schrijven ook voor zijn gemeenteleden en hij deelt af en toe morele en godsdienstige lessen uit. Ik noem vier redenen waarom het te betreuren valt dat Van Deursen dit boek van slechts 167 pagina's, dat hij gekend heeft,⁵⁰ niet heeft verwerkt in zijn eigen werk.

In de eerste plaats spreekt Wumkes terecht van de Gereformeerde Kerk tijdens de Republiek, terwijl Van Deursen voortdurend anachronistisch over hervormden schrijft, een fout die hij in het woord vooraf bij de tweede druk heeft gesignaleerd en in de vierde druk hersteld.⁵¹ Hij zou de benaming hervormde kerk zeker veranderd hebben, omdat de kerkhistorici voor dat tijdperk liever van de Gereformeerde Kerk spreken. Maar het waren natuurlijk de zeventiende-eeuwers zelf die zich al dan niet gereformeerd noemden.

⁴⁸ G.A. Wumkes, *De Gereformeerde kerk in de Ommelanden tusschen Eems en Lauwers (1595-1796)* (Groningen 1904). In het kader van de kerkelijke tucht en de 'adhering to forbidden pagan customs or ritual acts' wordt Wumkes' studie aangehaald door: Heinz Schilling, *Civic Calvinism in Northwestern Germany and The Netherlands. Sixteenth to Nineteenth Centuries* (Kirkville, Missouri 1991) 56-57.

⁴⁹ Wumkes, *Gereformeerde kerk*, 4.

⁵⁰ In het in 1976 verschenen opstel over 'Cultuur in het isolement' schrijft Van Deursen over de Groningse volkscultuur: 'De kerk is nagenoeg de enige instantie die het volk hogere cultuur aanbiedt. Tevens is zij voortdurend in protest tegen de lagere cultuur, zodat ze ons daarover waardevolle informatie verschaft. Daarom is Wumkes' beschrijving van de Ommelander kerken in de tijd van de Republiek de beste ingang naar de volks-cultuur van de zeventiende eeuw'. A.Th. van Deursen, *De hartslag van het leven. Studies over de Republiek der Verenigde Nederlanden* (Amsterdam 1996) 155.

⁵¹ Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen* (Franeker 2010).

In de tweede plaats heeft Wumkes veertig kerkenraadsarchieven ter plekke geraadpleegd, terwijl Van Deursens aantal werd bepaald door de bereidheid van de hervormde kerkelijke archiefbeheerders de notulenboeken te deponeren op het toenmalige Algemeen Rijksarchief.⁵² Deze keuze impliceert geen afgewogen selectie van de bronnen.⁵³ De omvang van die Ommelander kerkenraadsarchieven was natuurlijk veel minder groot en bovendien beperkte Wumkes zich tot het platteland en de vraagstelling was veel beperkter. Geheel nieuw was de poging van Van Deursen dus niet om zicht te krijgen op het kerkvolk in de kerkbanken, de gemeente of de gewone gelovigen.⁵⁴ Wumkes' interpretatie van die kerkenraadsarchieven was in 1904 anders dan die van Van Deursen: 'Er is in de kerkenraadsprotocollen van vele gemeenten uit die dagen iets eentonigs, omdat zij een lange, droeve rij van klachten behelzen over den geesteloozen toestand, waarin de massa lag verzonken.'⁵⁵ Toch gebruikte Wumkes de notulen van de kerkenraden in de Ommelander dorpen niet alleen om de 'abuizen en excessen' in het volksleven aan te tonen.⁵⁶ Thans is het niet ongebruikelijk om de kerkelijke tucht te plaatsen in een meer algemeen normeringsoffensief, waarbij de meer 'wereldlijke' beschavingsoffensieven en de meer 'kerkelijke' kersteningsoffensieven soms samenvielen.

In de derde plaats had kennis van de Groninger Ommelanden de 'stadjer' Van Deursen ook ten goede kunnen komen bij het schrijven van zijn boek. Wumkes begint het hoofdstuk 'Onder het juk van den landadel' met een beschrijving van het collatie- of patronaatsrecht: ten plattelande was het niet de kerkenraad die de predikant beriep, maar de collator, de grondbezitter/kerkvoogd ter plaatse, waarbij het lidmaatschap van de Gereformeerde Kerk rechtens geen vereiste was.

In Holland was de situatie weliswaar anders, maar ook daar gold in tal van plaatsen het middeleeuwse benoemingsrecht van de pastoors en later de predikant, met veel gevolgen voor de predikant. Voor en na de overgang tot het protestantisme in 1572 konden lokale ambachtsheren van grote invloed zijn op de inrichting⁵⁷ en koers van

52 Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien*, II, 447, noot 26.

53 Van de 60 aangeschreven kerkelijke archiefbeheerders weigerden zes hun medewerking en veertien reageerden niet. A.Th. van Deursen, *De eeuw in ons hart. Negenentwintig opstellen over geschiedenis, geschiedschrijving en geschiedbeleving* (Franeker 1991) 63.

54 Vgl. Van Os, 'Portret', 10.

55 Wumkes, *Gereformeerde kerk*, 121.

56 Ook de Groningse predikant en Utrechtse hoogleraar in de theologie S.D. van Veen (1856-1924) maakte creatief gebruik van de kerkenraadsarchieven van de stad Groningen, bijvoorbeeld in zijn artikel 'De gereformeerde kerk van Groningen vóór en na de Reductie', in: S.D. van Veen, *Historische studiën en schetsen* (Groningen 1905) 61-106.

57 De adellijke ambachtsheer Johan van Duvenvoirde en Woude maakte te Warmond het koor van de in 1573 verwoeste dorpskerk geschikt voor de gereformeerde eredienst; hij regelde de glasschenkingen aan de kerk, waaronder die van de hoogheemraden van Rijnland, waartoe hij ook zelf behoorde. Hij was echter katholiek en liet op zijn kasteel de mis lezen. S. Groenveld, 'Schenkingen van gebrandschilderde glazen in Holland in de zestiende en zeventiende eeuw. Ontwikkelingen in argumenten en methoden', *Bulletin KNOB* 3 (2012) 142-157, aldaar 149. Zouden de dorpelingen hier vreemd tegenaan hebben gekeken? Kerkenraden hadden doorgaans geen bezwaren tegen ornamenten in de kerk. Ilja M. Veldman, 'Calvinisten en de beeldende kunst in de zeventiende eeuw', in: Bruggeman, red., *Mensen van de nieuwe tijd*, 297-306.

de lokale kerk.⁵⁸ Slechts viermaal komen die patronaatsrechten in het register voor, terwijl uit het boek zelf blijkt hoe belangrijk de rol van de ambachtsheren in bijvoorbeeld de classes Gorinchem en Leiden was. De Hollandse edelen en ambachtsheren, schrijft Van Deursen zelf, gebruikten hun patronaatsrechten vaak ten voordele van remonstrantse proponenten. Daarvoor voert hij als bewijs ook een Latijnse brief aan uit 1612 van Festus Hommius, ‘zeker niet de minst tolerante onder de gommaristen’,⁵⁹ aan de Noordduitse hoogleraar te Franeker Sibrandus Lubbertus. In die brief staat echter ook dat volgens Hommius, de latere scriba van de Dordtse Synode, de meeste edelen katholiek of libertijn zijn en adepten van de ketter Vorstius op de preekstoel willen benoemen. De edelen waren de vrome mannen die gezond in de leer zijn.⁶⁰ Daar komt nog bij dat ook in de steden de stadsbesturen instemming moesten verlenen bij de benoeming van de predikanten, wier salarissen altijd uit de stadskas kwamen.⁶¹ In *Bavianen en slijkgeuzen* blijkt op vele plaatsen dat Van Deursen scherp inzag dat het middeleeuwse collatierecht op het platteland en in de steden gewoon doorging na 1572 en niet was gekoppeld aan het lidmaatschap van de kerk en ook dat de kerk weinig te vertellen had over het geld, maar het lijkt soms alsof hij de consequenties hiervan niet heeft doordacht.⁶² Het was de overheid die een vetorecht wilde over onwelgevallige benoemingen. ‘Daarom’, zo schrijft Fred van Lieburg terecht in zijn proefschrift,

bleef op het platteland het collatie- of patronaatsrecht gehandhaafd, en hielden de stadsbesturen het approbatie recht van kerkeraadsnominaties voor vacatures. Dit was – naast repressiemiddelen als salarisinhouding, afzetting en verbanning – een preventiemiddel tegen al te vrome kritiek op het beleid en de levensstijl van politici. Daarvoor stonden de herenbanken toch te dicht bij de stoelen tegenover de gereformeerde kanselredenaars.⁶³

⁵⁸ Voorbeelden van het aanstellen in 1566 van evangelische predikers in Noordhollandse dorpen door een ambachtsheer en de reactie van de bevolking in: Henk van Nierop, *Het verraad van het Noorderkwartier. Oorlog, terreur en recht in de Nederlandse Opstand* (Amsterdam 1999) 59. Gebaseerd op: J. van Vloten, ‘Noordholland in ’t geuzen jaar. (Naar de verhoren in ’t Belgische Rijksarchief)’, *Studiën en Bijdragen op ’t Gebied der Historische Theologie* 1 (1872) 143–152, 303–342.

⁵⁹ Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 230. Zie voor Hommius in de context van de stadsreformatie nu: Christine Kooy, *Liberty and Religion. Church and State in Leiden’s Reformation 1572–1620* (Leiden/Boston/Keulen 2000).

⁶⁰ Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 257. Het volledige citaat uit deze brief luidt: ‘Vorstiani nostri quotidie novas acquirunt vires. Eo enim perduxerunt res suas, ut Nobiles, qui pagis praesunt, quorum plerique aut Pontificij sunt aut Libertini neminem admittant nisi Vorstianum et tametsi Ecclesiae unanimi consensu alios viros pios et in doctrina sanos vocent et flagitent, tales violenter arcent et Vorstianos invitis Ecclesijs obtrudunt’. Zoals geciteerd bij: Wijminga, *Festus Hommius*, 146. Vertaling van Lydia Janssen: ‘De Vorstianen bij ons vergaren dagelijks nieuwe macht. Want ze hebben het zover gebracht, dat de edelen, die aan het hoofd staan van de dorpen, van wie de meesten ofwel Pausgezind of libertijns zijn, niemand toelaten [als predikant] tenzij hij een Vorstiaan is, en ook al roepen en eisen de kerken geheel eensgezind andere vrome mannen die gezond in de leer zijn, weren zij dergelijke mannen met geweld en dringen Vorstianen op aan de kerken tegen hun wil.’

⁶¹ Zie voor de verhouding tussen de lokale overheden en de verschillende kerken tijdens de Republiek: Peter van Rooden, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland, 1570–1990* (Amsterdam 1996) 20–27, aldaar 24.

⁶² Zie evenwel: Van Deursen, ‘Kerk of parochie? De kerkmeesters en de dood ten tijde van de Republiek’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 89 (1976) 531–537 en Leo Noordegraaf, ‘Macht en mecenaat. Gebrandschilderd glas in Hollandse kerken (16de–18de eeuw)’, in: Bruggeman, red., *Mensen van de nieuwe tijd*, 307–323, aldaar 309.

⁶³ F.A. van Lieburg, *Profeten en hun vaderland. De geografische herkomst van de gereformeerde predikanten in Nederland van*

In de vierde plaats was Wumkes van mening dat de eerste lichte gereformeerden uit de Ommelanden, ballingen zelfs, een open, evangelische mentaliteit hadden. Het godsdienstig leven berustte op een brede grondslag en zou zijn gespeend van iedere vorm van engkerkelijkheid. De protestanten verwierpen er onderscheidende namen als Calvin, Luther en Zwingli en waren veeleer open katholiek.

De woordvoerders van de protestantse generatie in die noordelijke Ommelanden waren geen dogmatische en polemische naturen. Wumkes verwijst naar een gebed van de uitgeweken boer en chroniqueur Abel Eppens (1534-1590) en een vertaling door een andere balling, Doede van Amsweer, van een geschrift van de katholiek Savonarola.⁶⁴ Die typering van het protestantisme in het noorden is eenzijdig en Van Deursen zou die zeker niet van toepassing achten voor het gereformeed protestantisme in Holland. Het calvinisme was echter wél veelvormiger dan Van Deursen ons wil doen geloven.⁶⁵ Het gereformeerde eenheidsstreven werd door tal van lastige individuen tegengewerkt.

Van Deursen beschrijft de gereformeerden vanuit de uitkomst van de Synode van Dordrecht waar de eenheid van leer, leven en organisatie werd vastgelegd, zonder al te veel oog te willen hebben voor de ontwikkelingen binnen de gereformeerde publieke kerk sedert haar invoering in 1572. Hij schetst een vrij statisch beeld van het gereformeed protestantisme, ook al spreekt hij wel van calvinisering.⁶⁶ De opvatting dat het calvinisme vanaf het allereerste begin veelkleurig, veelvormig en pluri-form was, waarin ook de woordvoerders verschillende uitgangspunten hadden over

1572 tot 1816 (Diss. VU Amsterdam 1996) 27. Op de Dordtse Synode werd de leer weliswaar tot tevredenheid voor de gereformeerden geregeld, maar dat gold niet voor de kerkorde. Het beginsel van de zelfregering binnen eigen kring was ondergeschikt aan de soevereiniteit van de gewestelijke Staten. J. Reitsma en J. Lindeboom, *Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden* (vijfde druk, 's-Gravenhage 1949) 286. Terecht wijst W. Nijenhuis ook op een van de ongerijmdheden van de bestandstwesten, namelijk dat de partij die gekant was tegen het overheidsgezag in de kerk de overwinning kon behalen dankzij de overheidssteun, terwijl de verdedigers van de autoriteit van de overheid in kerkelijke aangelegenheden juist verloren dankzij die autoriteit. W. Nijenhuis, 'De publieke kerk veelkleurig en verdeeld, bevoorrecht en onvrij', in: D.P. Blok en anderen, red., *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, 6 (Bussum 1979) 343.

⁶⁴ Zie nu: Wiebe Bergsma, *De wereld volgens Abel Eppens, een Ommelander boer uit de zestiende eeuw* (Groningen/Leeuwarden 1988), hoofdstuk IV. Wumkes haalt een sprekend citaat aan uit: *Ein Christelijke Tragediae Die Coopman* (Bremen 1592) van de Ommelander balling Doede van Amsweer: 'Men wert ons niet vragen, oft wy Luthers, Zwinglish, Calvinisch, Papistisch, ofte ooc noch anders van eenige vreemde irdom ende meeninghe gewesen zijn, die nu vele onder Christi name opstaen' (Wumkes, *De Gereformeerde kerk*, 109). Van dit boek werden via het omvangrijke netwerk van deze Appingedammer honderden exemplaren verspreid. Meindert Schroor en Otto Knottnerus, 'De Opstand 1568-1594', in: M.G.J. Duijvendak en anderen, red., *Historie van Groningen, II Nieuwe Tijd* (Zwolle z.j.) 151.

⁶⁵ W. Nijenhuis, 'Varianten binnen het Nederlandse calvinisme in de 16e eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 89 (1976) 358-372.

⁶⁶ 'Want de classes waren bij uitstek de instrumenten van de calvinisering'. Van Deursen, *Bavieren en slijkgeuzen*, 9. Eerder geconstateerd in een recensie door I. Schöffer in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 91 (1978) 302-303. De aansluiting bij de Opstand in 1572 was toch echt in sommige steden een 'revolutionaire reformatie' (Van Gelder). De Gouwenaars bijvoorbeeld liepen voor 1572 niet bepaald warm voor de nieuwe leer. Zie: K. Goudriaan, 'Fervente vroomheid in een bange tijd', in: P.H.A.M. Abels en anderen, red., *Duizend jaar Gouda. Een stadsgeschiedenis* (Hilversum 2012) 174-214.

Afb. 42 Galg en rad: tekeningen en commentaar door een contraremonstrant op een door de magistraat van Utrecht uitgevaardigd pamflet tegen de gomaristen. In de erbij geschreven tekst wordt de magistraat met de katholieke inquisitie vergeleken.

de wijze van organisatie (er waren toch duidelijk twee kerkmodellen) en de leer,⁶⁷ heeft Van Deursen later nog eens expliciet bestreden.⁶⁸ Het was echter niet Calvin of Luther, maar Heinrich Bullinger, die volgens Van Deursen 'wellicht de meest gelezen godsdienstige auteur was'.⁶⁹ Deze hervormer van Zürich had een van de overige hervormers afwijkende, ruimere verbondsopvatting.⁷⁰ Zeer geliefd was de Ne-

⁶⁷ Zie: H.A. Speelman, *Calvin en de zelfstandigheid van de kerk* (Kampen 1994) 187 e.v. Over verschil in visie op dit probleem ook: W. van 't Spijker, 'Stromingen onder reformatisch gezinden te Emden', in: D. Nauta, J.P. van Dooren en Otto J. de Jong, red., *De synode van Emden oktober 1571. Een bundel opstellen ter gelegenheid van de vierhonderdjarige herdenking* (Kampen 1971) 50-74.

⁶⁸ A.Th. van Deursen, 'Petrus Hackius en de varianten van het calvinisme', in: Fred de Bree, Marijke Spies en Roel Zemel, red., *'Teekenrijcke Woorden' voor Henk Duits. Opstellen over literatuur, toneel, kunst en religie meest uit de zestiende en zeventiende eeuw* (Amsterdam/Münster 2002) 7-17.

⁶⁹ Van Deursen, *Bavieren en slijkgeuzen*, 185 en de daar genoemde bewijspplaatsen. Zie ook: Lindeboom, *Confessioneele ontwikkeling*, 44 en 54.

⁷⁰ Zie het lemma Heinrich Bullinger van Fritz Büsser in: *Theologische Realenzyklopädie VII* (Berlijn/New York 1981) 375-387. In zijn *Hausbuch* verkondigde Bullinger de opvatting dat niet de overige discipelen door Judas' deelname aan het avondmaal werden bevestigd, maar Judas zelf. Paulus zegt immers dat ieder zichzelf moet beproeven en niet dat ieder moet oordelen over een ander. J. Plomp, *De kerkelijke tucht bij Calvin* (Kampen 1969) 29, met een verwijzing naar het ook door Van Deursen benutte boek van W. Hollweg, *Heinrich Bullingers Hausbuch. Eine Untersuchung über die Anfänge der reformierten Predigtliteratur* (Neukirchen 1956).

derlandse, in Emden in 1563 gedrukte vertaling van Bullingers *Decades* onder de titel *Huysboec*, een eenvoudige samenvatting van de gereformeerde opvattingen. De militante strikte calvinisten hebben hem over dit boek fel aangevallen.⁷¹ Deze bundel met preken ging mee op VOC-schepen en werd ook gebruikt om preken uit voor te lezen bij afwezigheid van een voorganger.⁷² Met zijn 12.000 nagelaten brieven (meer dan Luther, Calvijn en Melanchton samen) heeft Bullinger een grote invloed uitgeoefend op de gereformeerde republiek der letteren. Het is dus maar de vraag of het kerkvolk meer door Calvijn dan door Zwingli en Bullinger werd gesticht. Bullinger week in sommige stukken van Calvijn af over het Avondmaal, de predestinatie en de verhouding kerk en overheid. Predikanten in Hoorn die bezwaar maakten tegen de dubbele uitverkiezing konden zich tijdens de bestandstwisten terecht op Bullinger beroepen.⁷³

Meer aandacht voor het ontstaan van het Nederlandse calvinisme zou niet alleen de historische ontwikkelingen beter hebben verklaard, maar ook de continuïteit van de publieke kerk met de middeleeuwen hebben laten zien. De grote betekenis die Van Deursen terecht toeschrijft aan de gereformeerde avondmaalsviering kan niet los gezien worden van de interpretatie die in de late middeleeuwen van de eucharistie werd gegeven.⁷⁴ Zeer gespannen was ook in Holland de verhouding tussen de als Gideonsbende begonnen kerk van lidmaten en de rol van de publieke kerk voor de gehele samenleving, continu gevoed ook door de spanning tussen magistraten en de lokale kerken, omdat de magistraat minder controle had op de kerk dan in andere Europese landen.⁷⁵ De gereformeerden streefden weliswaar naar eenheid, maar in de praktijk waren er velen die niet konden instemmen met de gehele leer der gereformeerden. De Amsterdamse burgemeester C.P. Hooft merkte in zijn redevoering naar aanleiding van de arrestatie en het proces van Oldenbarnevelt op dat de gereformeerde religie sedert de Opstand weliswaar voor de 'hooftreligie' werd gehouden, maar 'datter daeronder [zijn], dye de Gereformeerde religie in alles nyet konnen aennemen in alsulcken precysheidt, als men nu ter tijdt toe contendeert'.⁷⁶

71 J.J. Woltjer, *Op weg naar tachtig jaar oorlog. Het verhaal van de eeuw waarin ons land ontstond. Over de voorgeschiedenis en de eerste fase van de Nederlandse opstand* (z.p. 2011) 268.

72 Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 16 en Mirjam van Veen, *Een nieuwe tijd, een nieuwe kerk. De opkomst van het 'calvinisme' in de Lage Landen* (Zoetermeer 2009) 26.

73 W. Nijenhuis, *Hoe calvinistisch zijn wij Nederlanders?* (Amsterdam 1994) 36-37 en Van Veen, *Nieuwe tijd*, 175; een zelfde mening van Hugo de Groot aangehaald in: Lindeboom, *Confessioneele ontwikkeling*, 54.

74 Zie bijvoorbeeld: Roodenburg, *Onder censuur*, 25-26, die zich beroept op studies van John Bossy.

75 'The magistrate had far less direct control over the church than in almost any other protestant, or indeed catholic, country at this time: the regents were concerned to minimize this independence, the leaders of the church to maintain it unblemished'. J.L. Price, *Holland and the Dutch Republic in the Seventeenth Century. The Politics of Particularism* (Oxford 1994) 202 e.v.

76 Aangehaald in J.C.H. Blom en C.J. Misser, "Een onvervalschte Nederlandsche geest". Enkele historiografische kanttekeningen bij het concept van een nationaal-gereformeerde richting', in: E.K. Grootes en J. den Haan, red., *Geschiedenis godsdienst letterkunde. Opstellen aangeboden aan dr. S.B.J. Zilverberg ter gelegenheid van zijn afscheid van de Universiteit van Amsterdam* (Roden 1989) 221-232, aldaar 226.

Humor en begrip

Van Deursens droge humor en ironie staan soms een goed begrip van de geschiedenis in de weg.⁷⁷ Van Deursen heeft bijvoorbeeld niet de grote continuïteit tussen middeleeuwen en de door hem beschreven kerkelijke situatie omstreeks 1600 gezien. Het calvinisme begon in 1572 in Holland niet als *tabula rasa*.⁷⁸ De aangehaalde passage over de dorstige reiziger op zondag wiens tijd zeker kostbaar was, is prachtig, maar tal van zondagswetten waren niet specifiek gereformeerd: tapverboden golden ook in de middeleeuwen. In vele veertiende- en vijftiende-eeuwse keurboeken vinden we veel bepalingen over de zondag: geen handel, slachten van vee, uitvaren van schepen etc. Sommige middeleeuwse gildebepalingen kunnen we terugvinden in de verboden van de Gereformeerde Kerk.⁷⁹ In de middeleeuwen reikten clerus en overheid elkaar de hand om de zondagse vieringen zo ordentelijk mogelijk verlopen te laten, zoals vele keuren en ordonnantiën voor en na de reformatie bewijzen. De vreemdeling mocht slechts één kan bier worden getapt. Ook in Steenberg (1507) werd tappen tijdens de dienst verboden, tenzij het gasten-reizigers betrof. Tapte een Almelo-herbergier bier of brandewijn tijdens de kerkdienst, dan betaalde hij als straf vijf pond. ‘Zodra de voorschriften der kerk wat de viering der zon- en feestdagen betreft bij de gelovigen geen gehoor meer vonden’, zo constateerde de rechtshistoricus Hermesdorf in 1957, ‘deden stedelijke en landelijke keuren en ordonnanties hun intrede in het rechtsleven. (...) De verbodsbepalingen der 17de eeuw zetten de traditie voort’.⁸⁰

Bovendien streefden ook katholieken in het zuiden, in de Republiek of de diaspora, omstreeks 1600 evenzéer naar heiliging van de zondag, een sobere levensstijl van de gelovigen en soms zelf naar een onverbiddelijk taboe op het lachen.⁸¹ In Antwerpen werden in het kader van de voortgaande deprotestantisering ouders beboet

77 Vgl. de passage over “Patoit de Canaan” et humeur protestant’, in: Émile G. Leonard, *Le protestant français* (Parijs 1955) 117 e.v.

78 Ook op het gebied van de catechese was er continuïteit met de vijftiende eeuw. Een theoloog die het gereformeerd catechetisch onderwijs in de Republiek wilde onderzoeken, zag bij de voorbereidingen grote overeenkomsten tussen het laatmiddeleeuwse en gereformeerde catechetisch onderricht. A. Troelstra, *De toestand der catechese in Nederland gedurende de vóór-reformatorische eeuw* (Groningen 1901) xi-xii. Ook kenden de gereformeerden een duidelijke heiligentraditie. Zie bijvoorbeeld: J. Exalto, *Gereformeerde heiligen. De religieuze exemplartraditie in vroeg-modern Nederland* (Nijmegen 2005).

79 Tal van voorbeelden in: B.H.D. Hermesdorf, *Rechtsspiegel. Een rechtshistorische terugblik in de Lage Landen van het herfstijl* (Nijmegen 1980). Ook anderen hebben gewezen op tapverboden of het etaleren van fruit en groente op de markt onder het sermoen. R.R. Post, *De zestiende-eeuwse Nederlandse vóór-reformatorische zielzorger in functie* (Nijmegen/Utrecht 1947) 5.

80 B.H.D. Hermesdorf, *De herberg in de Nederlanden. Een blik in de beschavingsgeschiedenis* (Assen 1957) 162 e.v., aldaar 163. In Engeland probeerden de kerkelijke rechtbanken in de dertiende en veertiende eeuw eveneens een ‘puriteins’ levensstijl af te dwingen. Klock, *Wie hij zij*, 120, noot 130 met een verwijzing naar het werk van Margaret Spufford.

81 Voorbeelden en literatuur in onder meer: G.J. Schutte, ‘Het calvinistisch Nederland’, in: G.J. Schutte, *Het calvinistisch Nederland. Mythe en werkelijkheid* (Hilversum 2000) 19. Van Deursen zou parallelle ontwikkelingen *mutatis mutandis* ook hebben kunnen zien in bijvoorbeeld: M. Cloet, *Het kerkelijk leven in een landelijke dekenij van Vlaanderen tijdens de 17e eeuw. Tielt van 1609 tot 1700* (Leuven 1968).

wanneer zij hun kinderen niet naar de zondagsschool stuurden, kregen spijbelende kinderen geen brood uitgedeeld en werd op straat door stedelijke officieren of 'luyse-vangers' gepatrouilleerd om spelende kinderen in de kraag te vatten.⁸² Ook in katholieke plaatsen als Hilvarenbeek, Helmond en Veghel probeerde de parochiegeestelijkheid via de overheden de ontheiliging van zon- en feestdagen tegen te gaan.⁸³

Met de nodige stille humor wordt ook de politieke leider van de contraremonstranten prins Maurits beschreven, zowel in *Bavianen en slijkgeuzen* als in de latere biografie. Het was een publiek geheim dat Maurits geen modelhuishouding voerde.⁸⁴ Zijn 'omgangsoecumene' (Frijhoff) met katholieken strekte zich ook uit tot de sponde. Bij zijn katholieke minnares Margaretha van Mechelen kreeg hij drie zoons; bij vijf andere vrouwen kreeg hij eveneens kinderen,⁸⁵ terwijl hij op slinkse wegen profiteerde van illegale vrouwenhandel.⁸⁶ In het kader van de strenge kerkelijke tucht van de gereformeerden zou men mogen verwachten dat er tegen deze leidsman met een voorbeeldfunctie op zijn minst een tuchtprocedure op gang zou zijn gebracht. Quod non, want we weten inmiddels dat die kerkelijke tucht wél met aanzien des persoons werd toegepast.⁸⁷

Erg geestig is Van Deursen wanneer hij het levenswerk van zijn katholieke collega L.J. Rogier (1894-1974) over de geschiedenis van het rooms-katholicisme in de Nederlanden in de vroegmoderne tijd behandelt en interpreteert.⁸⁸

P. Geyl (1887-1966) en Rogier hebben beiden veel geschreven over de protestantisering van Nederland: wat de doorslag gaf was macht en geweld, steun van de overheid, monopolisering van de publieke kerk, gedwongen calvinisering via onderwijs en diaconie.⁸⁹ Rogier probeert verder aan te tonen dat de reformatie in de Nederlanden weinig kans van slagen zou hebben gehad, indien de katholieke kerk voldoende

82 Eddy Put m.m.v. Bernadette Pauwels, "Het fundament van eene welgeregelde republiek". De Antwerpse zondagsscholen in de 17de eeuw', *De Zeventiende Eeuw* 5 (1989) 11-20. Zie voor de historiografie over de katholieke zuidelijke Nederlanden: Marnef, 'Historiography', 289-291.

83 Geudeke, *De classis Edam*, 425 e.v. met een beroep op G. Rooijakkers, *Rituele repertoires. Volkscultuur in oostelijk Noord-Brabant, 1559-1853* (Nijmegen 1994). Zie ook: Fred van Lieburg, *Een eiland na de Reformatie. Schouwen-Duiveland 1572-1700* (Amsterdam 2011) 313-314.

84 In libellen en pamfletten werd de 'qua-koppigheydt ende overschuymende dolheyt' van de prins en diens omgeving ('bordeelbrocken, dronckaerts, hoereerders') breed uitgemeten. Proeven in: J. Bax, *Prins Maurits in de volksmeening der 16e en 17e eeuw* (Amsterdam 1940) 265 e.v.

85 A.Th. van Deursen, *Maurits van Nassau. De winnaar die faalde* (Amsterdam 2000) 223-224.

86 Van Deursen, *Maurits*, 225. Een publiek schandaal bleef uit, zegt Van Deursen, maar hier wordt de zaak met de mantel der liefde bedekt.

87 Judith Pollmann, 'Off the Record: Problems in the Quantification of Calvinist Church Discipline', *Sixteenth Century Journal* 23 (2002) 423-438, aldaar 430. In Haarlem werden slechts één keer magistraatsleden onder censuur gesteld in de periode 1577-1620. Joke Spaans, *Haarlem na de Reformatie. Stedelijk cultuur en kerkelijk leven* ('s-Gravenhage 1989) 234.

88 L.J. Rogier, *Geschiedenis van het catholicisme in Noord-Nederland in de 16e en 17e eeuw* (3 dln., Amsterdam 1947). Kritiek bijvoorbeeld in: M.P.G. Spiertz, *Reformatie en herleving van het catholicisme in Nijmegen (1591-1623)*. Rogier herzien en herdacht (Nijmegen 1993).

89 P. Geyl, 'De protestantisering van Noord-Nederland', in: P. Geyl, *Verzamelde opstellen I* (Utrecht/Antwerpen 1978) 205-218, oorspronkelijk verschenen in 1930 en geregeld herdrukt.

en inspirerende geestelijken zou hebben gehad. 'Had het [protestantisme] slechts de betekenis van een kerkelijk ziekteverschijnsel?' 'Men krijgt bij Rogier', zo vervolgt Van Deursen met een vaak aangehaalde zin, 'bijna de indruk dat de mens beschouwd wordt als van nature katholiek, zodat zijn overgang naar het protestantisme steeds een bijzondere verklaring nodig heeft'.⁹⁰ Maar, zo heb ik zelf eens opgemerkt, en Van Deursen heeft het zelf ook laten zien in *Kopergeld van de Gouden Eeuw*: mensen in de vroege Republiek waren ook niet van nature protestant, zodat iedere keus voor getolereerde kerken van de verdeelde doopsgezinden en katholieken een aparte verklaring behoeft.⁹¹ Calvinisering impliceerde altijd een publieke dekolonisering, zodat opbouw van de katholieke kerk in de illegaliteit moest plaats vinden.⁹² In tal van gebieden in de Republiek, als elders in Europa, was de uitkomst van de religieuze verhoudingen niet zozeer het resultaat van religieuze hervormingsbewegingen, maar van de politieke en militaire realiteit, zoals ook overduidelijk in Brabant valt te zien.⁹³

Terecht heeft Van Deursen gewezen op de werfkracht van de Gereformeerde Kerk,⁹⁴ die geplaatst moet worden in het spanningsveld tussen het idee van de 'heersende kerk' en de 'purior ecclesia'.⁹⁵ 'Lidmaatschap was duur: de kerk verlangde een

⁹⁰ Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 145. Ook R.R. Post had in een uitvoerige recensie van Rogiers *magnum opus* gewezen op de spontane groei van de gereformeerde kerken tegen de verdrukking in: 'Een belangrijk boek over de geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland en de eeuwen van overgang', *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden* 1 (1946) 231-241. Zie voor de werfkracht van het anabaptisme en het calvinisme: Guido Marnef, *Antwerpen in de tijd van de Reformatie. Ondergronds protestantisme in een handelsmetropool 1550-1577* (Amsterdam 1996) 265-273.

⁹¹ Bergsma, *Gideonsbende*, 397. Voor de doopsgezinden zie: S. Zijlstra, *Om de ware gemeente en de oude gronden. Geschiedenis van de dopersen in de Nederlanden 1531-1675* (Hilversum/Leeuwarden 2000); voor de katholieken als minderheidsgroep in de protestantse landen van Engeland en de Noordelijke Nederlanden, waar hun positie veel gunstiger was dan in Engeland met een staatskerk, zie: Benjamin Kaplan en anderen, red., *Catholic Communities in Protestant States: Britain and the Netherlands c. 1570-1720* (Manchester/New York 2009); verder: Judith Pollmann, *Catholic Identity and the Revolt of the Netherlands, 1520-1635* (Oxford 2011) en Joke Spaans, *De Levens der Maechden. Het verhaal van een religieuze vrouwengemeenschap in de eerste helft van de zeventiende eeuw* (Hilversum 2012).

⁹² De waakzaamheid van de gereformeerden jegens de katholieken werd tot de Vrede van Munster mede bepaald door de angst voor gebrek aan politieke loyaliteit. In 1581 hadden de Staten-Generaal katholieke bijeenkomsten in particuliere huizen verboden. Veel kwaad bloed werd gezet door de overgang van Rennenberg in 1580, de moord op Willem van Oranje, de val van Antwerpen en het verijdelen van enkele aanslagen in de jaren negentig waarbij jezuïeten waren betrokken. Geudeke, *De classis Edam*, 370.

⁹³ Zie het voortreffelijke artikel van Arnoud-Jan A. Bijsterveld, 'Reform in the parishes of fifteenth and sixteenth century North Brabant', in: Beat A. Kümin, red., *Reformations Old and New. Essays on the Socio-Economic Impact of Religious Change c. 1470-1630* (Aldershot 1996) 21-38, in het bijzonder 38. Zie ook: Joris van Eijnatten en Fred van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum 2005) 169 e.v.

⁹⁴ Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 144 e.v. in een subtiële discussie met de bekende geschiedschrijver Em. van Meteren, die prediking, naastenliefde en kerkelijke tucht als vreedzame middelen zag om de reformatie ingang te doen vinden. Van Deursen merkt terecht op dat de gereformeerde kerk 'niet afkerig' was van overheidssteun. In de editie van zijn bekende geschiedswerk uit 1599 had Van Meteren echter al gewezen op de soms al te grote ijver van de gereformeerden: 'Die vanden Ghereformeerde Religie soudende voorschreven Historie oock moghen aenmercken hoe seer schadelijcken henlieden dickwils gheweest is haren ontijdigen ende onmatigen yver, ende hoe groote confusien in verscheyden Provintien daer wt menichmael ontstaen zijn'. Aangehaald in: L. Brummel, *Twee ballingen 's lands tijdens onze Opstand tegen Spanje. Hugo Blotius (1534-1608) Emanuel van Meteren (1535-1612)* ('s-Gravenhage 1972) 124.

⁹⁵ Zie onder meer het fundamentele artikel van Alastair Duke, 'The Ambivalent Face of Calvinism in the

hoge prijs', heet het in *Het kopergeld van de Gouden eeuw*.⁹⁶ In theologisch opzicht wel, maar in financieel opzicht niet, in tegenstelling tot het lidmaatschap van andere kerken, wier voorgangers niet uit de lokale of provinciale kas werden betaald. Van Deursen heeft zeker nagedacht over de aard van het lidmaatschap. Ogenschijnlijk achteloos schrijft hij elders dat het personeel 's zondags met de baas meeking naar de kerk.⁹⁷ Wat te denken van een opmerking van Paschier de Fijne – wiens werk Van Deursen gekend heeft – over die motieven voor het lidmaatschap: 'Ik hebse gekent die haren spot met de Dortsche Synodale leere hielden, en evenwel zeer vierig ter Kerken, en ten Avondmaal liepen, en als ik haar vraagde, waarom zy dat deden? Seyden al laggende, een vet officien is wel een Kerk-gang waart.'⁹⁸ Tijdens de bestandst-wisten wilden de Staten volgens Van Deursen 'vertellen wat een christen nodig is om te geloven om in de hemel te komen'. Maar een overheid die de grenzen van de kerk vaststelt en met behulp van wereldlijke macht ware en valse leer gaat onderscheiden, 'kan moeilijk ontkomen aan gewetensdwang'.⁹⁹

Religieuze pluriformiteit

Wat te segghen Neutralisten?
 Sy en zijn noch Geusen, noch oock Papisten,
 Noch Doopsgesinden, noch oock geen Christen,
 Want men in der Schrift van haer noyt en wisten.

Pamflet van Wijnant Kras, 1602.¹⁰⁰

'Zeer veel Hollanders konden aan het begin van de zeventiende eeuw nog niet in een bepaald vakje geplaatst worden. Voor hen was de keus nog open, en elke kerk deed het hare om bij het kiezen leiding te geven.'¹⁰¹ Afgezien van de vraag of het

Netherlands, 1561-1618', in: A. Duke, *Reformation and Revolt*, 269-293, en Roodenburg, *Onder censuur*, 82 e.v. De notie van de zuivere gemeente was een bewuste rem op het lidmaatschap. 'Missionair is deze kerk zeker niet'. Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 148.

⁹⁶ A.Th. van Deursen, *Mensen van klein vermogen. Het kopergeld van de Gouden Eeuw* (Amsterdam 1991) 299.

⁹⁷ Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 275.

⁹⁸ Bergsma, *Gideonsbende*, 425. Over hem: J. van Vloten, *Paschier de Fyne naar zijn leven en schriften* (uit gedrukte en ongedrukte stukken) ('s-Hertogenbosch 1853).

⁹⁹ Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 261.

¹⁰⁰ Aangehaald in het belangrijke opstel van C. Augustijn, 'Die Reformierte Kirche in den Niederlanden und der Libertinismus in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts', in: Michael Erbe en anderen, red., *Querdenken. Dissens und Toleranz im Wandel der Geschichte. Festschrift zum 65. Geburtstag von Hans R. Guggisberg* (Mannheim 1996) 107-121, aldaar 115.

¹⁰¹ Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 159-160. Zie voor de religieuze pluriformiteit ook het hoofdstuk 'Geloven in de stad' in: Maarten Prak, *Gouden Eeuw. Het raadsel van de Republiek* (Nijmegen 2002). In zijn kritiek op de protestantiserings these van Rogier verweet C.A. Tukker de Nijmeegse historicus dat hij geen oog had 'voor de grote tussengroep die noch partij koos voor het strenge calvinisme, noch voor het volkse en belaste rooms-katholicisme, doch die vanuit de achtergrond van het bijbelse humanisme in de Nederlanden in aantal en betekenis niet onderschat moet worden'. Tukker, *Classis Dordrecht*, 78. Het Bijbels humanisme en erasmianisme als

woordje ‘nog’ in verband met de latere historische ontwikkelingen terecht is, verschilde de aard van het leiding geven aanzienlijk. Natuurlijk kozen velen voor de publieke kerk die het monopolie op de openbare godsdienstuitoefening had, waarvan het lidmaatschap of ten minste liefhebber-zijn van de gereformeerde religie, vaak een voorwaarde was voor een openbare functie, al was de praktijk nog lange tijd anders.¹⁰² De gereformeerden vormden, zoals J.J. Woltjer (1924–2012) dat terecht genoemd heeft, een minderheid tussen de minderheden,¹⁰³ de oude kerk bleef grote aantrekkingskracht uitoefenen, evenals de doopsgezinden met hun vaak strenge tucht. Benjamin Kaplan heeft gewezen op de nodige apathie en oppositie in de Nederlandse reformatie.¹⁰⁴ Wat er precies is gebeurd met ‘het centrum’,¹⁰⁵ de middengroepen, de onbeslistenen, de *neutrales* die niet kozen voor ‘Genève’ of ‘Trente’ is nog steeds niet bekend, maar ook na Dordt wist de Gereformeerde Kerk lange tijd slechts een minderheid van de bevolking aan zich te binden.¹⁰⁶ Decennia na de verschijning van *Bavianen en slijkgeuzen* hebben wij meer oog voor het verschijnsel van de *civil religion*.¹⁰⁷ Bovendien waren er gedurende het gehele *ancien régime* vele onbeslistenen en neutralisten die geen enkele keus wilden maken voor een godsdienstige denominatie.¹⁰⁸ Voor Haarlem is aannemelijk gemaakt dat slechts een minderheid

een soort wetenschappelijk panacee is inmiddels aan scherpe kritiek onderhevig. Zie M.E.H.N. Mout, ‘Erasmianism in Modern Dutch Historiography’, in: M.E.H.N. Mout, H. Smolinsky en J. Trapman, red., *Erasmianism: Idea and Reality* (Amsterdam etc. 1997) 189–198. Niet erasmianisme, maar erastianisme bepaalde volgens mij de houding van de bestuurders in de Republiek.

102 Enige bekendheid geniet de lijst die in 1658 bij de Staten van Holland werd ingediend, waarop 650 katholieke burgemeesters, schepenen, schouten, armenvoogden, weesmeesters, armenvoogden en schoolmeesters stonden vermeld. P. Polman, *Godsdienst in de Gouden Eeuw* (Utrecht-Brussel 1947) 51.

103 J.J. Woltjer, ‘De plaats van de calvinisten in de Nederlandse samenleving’, *De Zeventiende Eeuw* 10 (1994) 3–23, in het bijzonder 17–19.

104 Benjamin Kaplan, ‘“Remnants of the Papal Yoke”: Apathy and Opposition in the Dutch Republic’, *Sixteenth Century Journal* 25 (1994) 653–669.

105 J.J. Woltjer, *Friesland in Hervormingstijd* (Leiden 1962) 292 e.v. en J.J. Woltjer, *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog. Over de Nederlandse Opstand, 1555–1580* (Amsterdam 1994).

106 Zie nu bijvoorbeeld: Guido Marnef, ‘The Netherlands’, in: Andrew Pettegree, red., *The Reformation World* (Londen/New York 2000) 344–364, in het bijzonder 360–362. Eerder al: I. Schöffer, ‘Protestantism in flux during the Revolt of the Netherlands’, in: J.S. Bromley en E.H. Kossmann, red., *Britain and the Netherlands II* (Groningen 1964) 67–83, in het bijzonder 82–83.

107 Zie bijvoorbeeld het mooie opstel van Joke Spaans over de religie in het vroegmoderne Amsterdam: ‘Stad van vele gelovigen 1578–1795’, in: Willem Frijhoff en Maarten Prak, red., *Geschiedenis van Amsterdam. Centrum van de wereld 1578–1650* (Amsterdam 2004) 385–467, 485–489, in het bijzonder 401.

108 Zie een pamflet van Robbert Robbertsz. uit 1598: ‘Neutralis dat’s een Latijns woordt, ende is op duyts so veel geseyt als onpertijcd, daerom sult ghy by dat woordt Neutralisten verstaen, alle onpertijdige Christen menschen, die wel geern sagen dat alle pertijen vande Christen Kercke geaccordeert waren, ende dat alle pertijtschap, twist ende cendracht opghericht ware.’ Aangehaald in E.W. Moes en C.P. Burger Jr., *De Amsterdamsche boekdrukkers en uitgevers in de zestiende eeuw III* (Amsterdam 1910) 96. Deze vierdelige studie vormt een *Fundgrube* voor godsdienstige dissidenten in Holland (door Van Deursen niet benut). Zie nu met name: Benjamin J. Kaplan, *Calvinists and Libertines. Confession and Community in Utrecht, 1578–1620* (Oxford 1995) en naar aanleiding van deze studie W. Bergsma, ‘Calvinisten en libertijnen’, in: *Doopsgezinde Bijdragen* 22 (1996) 209–227. Genuanceerd is het opstel van Willem Frijhoff, ‘Was the Dutch Republic a Calvinist Community? The State, the Confessi-

van de stadsbevolking omstreeks 1620 kerkelijk meelevend was.¹⁰⁹ Bovendien is Van Deursens idee dat de liefhebbers lidmaten-in-wording waren even stellig als betwistbaar.¹¹⁰ Voor de Landschap Drenthe was al in de negentiende eeuw bekend dat het aantal lidmaten in de zeventiende eeuw extreem laag was.¹¹¹ Ondanks, om het maar eens negentiende-eeuws liberaal te formuleren, de acties en geschriften van tal van gereformeerde predikanten om de religieuze pluriformiteit in de Republiek te verminderen, bleef de Republiek uitzonderlijk veelkleurig en pluriform,¹¹² zoals een pamflettist in 1614 verduidelijkte met een opsomming, die ook al weer dankzij Bavianen en slijkgeuzen gemeengoed is geworden in de geschiedschrijving over de Republiek: 'Ghelijck daer zijn de Coornhertisten, Arminiisten, Vorstianen, Socinianen ofte Poolse broeders, papisten, Mennisten, David Joristen, H. Nicolaïten ende andere meer, daer 't land so vol af is, als den somer vol mugghen'.¹¹³ Gereformeerde leidlieden schreven strijk en zet tegen deze religieuze dissidenten. Franciscus Gomarus bijvoorbeeld verweet Arminius dat hij de Leidse studenten boeken had aanbevolen van de vijanden van de Gereformeerde Kerk, onder wie Socinus, Castellio en Coornhert.¹¹⁴

Die bestaande godsdienstige pluriformiteit in de Republiek was, naast economische motieven, ook een gevolg van het ontbreken van een staatskerk en een 'vorstenreformatie'. De kerkelijke tucht had alleen betrekking op vrijwillige toe-

ons and Culture in the Early Modern Netherlands', in: André Holenstein, Thomas Maissen en Maarten Prak, red., *The Republican Alternative. The Netherlands and Switzerland compared* (Amsterdam 2008) 99-122 in het bijzonder 107-109. Met enige regelmaat kwam de doop van kinderen op de vergadering van de classis Edam tot in de jaren veertig ter sprake van ouders 'sonder religie'. Geudeke, *De classis Edam*, 216.

109 Spaans, *Haarlem na de reformatie; Stedelijke cultuur en kerkelijk leven* ('s-Gravenhage 1989) 104. In deze stad was in de periode 1582-1620 een niet onaanzienlijk deel van de diakenen en ouderlingen geen lidmaat van de kerk. Spaans, *Haarlem na de reformatie*, 87-88.

110 Bergsma, *Gideonsbende, 184-186*; Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien*, I, 195-198 en de meesterlijke studie van Judith Pollmann, *Een andere weg naar God. De reformatie van Arnoldus Buchelius (1565-1641)* (Amsterdam 1999) 245-246.

111 T.A. Romein, *De Hervormde predikanten van Drenthe, sedert de Hervorming tot 1861* (Groningen 1861). Zie voor een interpretatie van deze Drentse reformatie 'van boven af': Wiebe Bergsma, 'Zij preekten voor doven'. *De Reformatie in Drenthe* (Assen 2002).

112 Zie voor dit paradigma: H.A. Enno van Gelder, *Getemperde vrijheid. Een verhandeling over de verhouding van Kerk en Staat in de Republiek der Verenigde Nederlanden en de vrijheid van meningsuiting in zake godsdienst, drukpers en onderwijs, gedurende de zeventiende eeuw* (Groningen 1972). Niet in de literatuurlijst van Bavianen en slijkgeuzen, maar door Van Deursen (p. 92, noot 52) wel vermeld. Kaplan voert als bewijs aan voor het feit dat de Republiek de meest tolerante en meest pluriforme staat in het zeventiende-eeuwse Europa was aan dat bijvoorbeeld in Amsterdam in de zeventiende eeuw de katholieken negentien kerken bouwden. Kaplan, *Calvinists and Libertines*, 1.

113 Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 159.

114 H.R. Guggisberg, *Sebastian Castellio im Urteil seiner Nachwelt vom Späthumanismus bis zur Aufklärung* (Bazel 1956) 69. Dé biografie is van dezelfde: Sebastian Castellio 1515-1563. *Humanist und Verteidiger der religiösen Toleranz im konfessionellen Zeitalter* (Göttingen 1997). Deze Bazelse historicus besloot een belangrijk artikel over de religieuze tolerantie met een citaat uit Castellio's boek *Contra libellum Calvini* (s.l. 1562, sig. E verso): 'Hominem occidere, non est doctrinam tueri, sed est hominem occidere' (Een mens doden is niet de leer beschermen, maar een mens doden). H.R. Guggisberg, 'Veranderingen in de argumentatie voor religieuze tolerantie en godsdienstvrijheid in de zestiende en zeventiende eeuw', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 91 (1976) 177-195, aldaar 195.

getreden lidmaten van de Gereformeerde Kerk. De keurvorsten van de Palts daarentegen konden de inwoners van hun gebied – geheel in strijd met de Heidelbergse Catechismus – excommuniceren, een systeem dat in de Republiek ondenkbaar was.¹¹⁵ Het gereformeerd protestantisme was een internationale beweging, maar de lokale omstandigheden bepaalden hoe de Gereformeerde Kerk vorm kreeg.¹¹⁶ De vrije heerlijkheid Ameland was in Europees perspectief een van de meest tolerante oorden. Ambten werden hier in de vroege periode van de Republiek bekleed door gereformeerden, lutheranen en katholieken, het eiland vormde een vrijhaven voor afgezette remonstrantse predikanten, de talrijke doopsgezinden werd geen strobreed in de weg gelegd en van overheidswege werd een priester aangesteld en betaald.¹¹⁷ Van Deursen zelf heeft een adequate typering gegeven van de situatie in Holland van de verhouding tussen overheid en de religieuze denominaties: een actief vervolgingsbeleid zou geleid hebben tot mislukking of massamoord en waarschijnlijk tot beide.¹¹⁸

Betrokkenheid en distantie

Om de reformatie te typeren gebruikte Van Deursen in zijn *Kopergeld* terecht de woorden breuk, verscheidenheid en verkettering.¹¹⁹ Die woorden worden bewaarheid in *Bavianen en slijkgeuzen* en het *Kopergeld*, te meer daar hijzelf de calvinisten plaatst tegenover de remonstranten.¹²⁰ Van Deursen begint het woord vooraf van zijn *Bavianen en slijkgeuzen* met de boodschap van de remonstrantse predikant Hendrik Slatius aan zijn vrouw voor zijn terechtstelling in 1623:

‘Mijn ziel heeft een gruwel van de calvinisten’. Hij [Slatius] behoort tot de zeer weinige Nederlanders, die op het schavot gebracht zijn om hun haat tegen de leer en volgelingen van Calvijn. De martelaarskroon heeft hij er niet mee verdiend, want de rechtmatigheid van dit doodvonnis is nooit in twijfel getrokken. Doch wel hebben zeer velen sindsdien Slatius’ belijdenis tot de hunne gemaakt: mijn ziel heeft een gruwel van de calvinisten.¹²¹

¹¹⁵ Zie bijvoorbeeld Volker Press, *Calvinismus und Territorialstaat. Regierung und Zentralbehörden der Kurpfalz 1559-1619* (Stuttgart 1970) 121-122. Zie voor deze specifieke vorm van calvinisme, ‘Calvinista aulico-politicus’: Schilling, *Civic Calvinism*, 2.

¹¹⁶ In Haarlem draaide de discussie in de bestandsjaren bijvoorbeeld niet om de leergeschillen, maar om de kerkorde. Spaans, *Haarlem na de reformatie*, 204-226.

¹¹⁷ J. Loosjes, *De Gereformeerde kerk van Ameland. 1611-1816* (Leiden 1912) en Bergsma, *Gideonsbende*, 338.

¹¹⁸ Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 259.

¹¹⁹ Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 289.

¹²⁰ Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 304. Zie hierover ook: Kaplan, *Calvinists and libertines*, 232 e.v.

¹²¹ Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 1. [Slatius was ter dood veroordeeld wegens het plegen van een aanslag op het leven van Maurits – noot van de redactie.] Een van het Avondmaal geweerd kerklid te Gouda maakte de ouderlingen die hem aanspraken op zijn wangedrag uit voor zeerovers. Als hij dit van te voren had geweten, zou hij zich nimmer bij de gereformeerden hebben aangesloten. Abels, ‘Ketternest’, 436.

Godsdiensthistorici waren en zijn zelden objectief,¹²² apologetische en confesso-neel-gebonden kerkhistorici niet en geschiedschrijvers in het algemeen evenmin,¹²³ en Van Deursen bewúst niet. Een enkele maal toont Van Deursen ons zijn visie op de mens, die sterk doet denken aan zondag 3 vraag 8 van de Heidelbergse Catechismus.¹²⁴ Wanneer hij de gedwongen kerkgang en de verplichte Bijbellezing in de tuchthuizen ter sprake brengt, citeert hij uit de bekende memoriën van de Zutphense predikant Willem Baudartius, die, als alle predikanten, ingenomen was met deze instellingen.¹²⁵ De gevangenen werden ‘ghetucht ofte ter deucht gedwongen, d’een door swaren arbeydt, d’ander door honger, sommige door harde slaghen, sommige oock (en is sijn de beste) door goede Christelijcke predication’. Nu volgt geen interpretatie, maar een levensbeschouwelijke exclamatie: ‘De beste, ja ... maar Baudartius wist wel dat er veel meer ondeugende dan goede mensen waren’.¹²⁶ Sommige historici, onder wie de auteur van een sociale geschiedenis van het Europese calvinisme, Philip Brown, expliciteren hun levensbeschouwelijke plaatsbepaling.¹²⁷ Van Deursens boek bevat geen slotbeschouwing waarin hij positie kiest, maar de sympathie van de schrijver ligt duidelijk bij de orthodoxe vertegenwoordigers van ‘de ware Christelycke Gereformeerde Religie’, de preciezen, de gomaristen, de contraremonstranten of de slijkgeuzen. Van Deursen laat de lezer over zijn eigen religieuze positiebepaling zeker niet in het ongewisse en dat klinkt vooral door in zijn vaak negatieve beoordelingen, gevoed door normatief-theologische opvattingen, van doopsgezinden en de stiefkinderen van het Christendom. In een recensie in het *Tijdschrift voor Geschiedenis* van de omvangrijke studie van Willem Frijhoff over het weeskind Evert Willemsz.¹²⁸ typeerde Klaas van Berkel Van Deursen als iemand ‘die als een hasjhond ook drie eeuwen na dato nog de schijnheiligheid kan ruiken die anderen zouden doorlaten’.¹²⁹ Nu worden die honden ingezet om misdadige praktijken op te sporen, terwijl Van Deursen ketterijen signaleert, al had hij soms een wel erg fijne neus

122 Hans Kippenberg heeft duidelijk aangetoond hoezeer het wetenschappelijke werk van beroemde godsdiensthistorici als F. Max Müller, E.B. Tylor, W. Robertson Smith, J.G. Frazer, Jane Harrison, R.R. Marrett, E. Durkheim, Max Weber en William James werd bepaald door hun levensbeschouwelijke *Sitz im Leben* en een onderdeel vormde van een diagnose van de eigen tijd. Hans G. Kippenberg, *Discovering Religious History in the Modern Age* (Princeton-Oxford 2002).

123 Een voorbeeld: in januari 1978 schreef de Groningse historicus E.H. Kossmann aan zijn Leidse collega H.L. Wesseling: ‘De beschrijving van de Middellandse Zeewereld (wat een woord) ten tijde van Filips II is van belang wegens Filips II. Geen mens kan zo pervers of droog van geest zijn dat hij zich zou laten boeien door de bevolkingscurve in het zeventiende-eeuwse Beauvaisis als hij niet wist dat deze streek in het Frankrijk van Lodewijk XIV lag’. E.H. Kossmann en H.L. Wesseling, *Briefwisseling 1976-2003* (Amsterdam 2010) 14.

124 [Die vraag luidt: ‘Maar zijn wij dan zo verdorven dat wij geheel en al onbekwaam zijn tot iets goeds en geneigd tot alle kwaad?’, waarop het antwoord luidt: ‘Ja, tenzij wij door de Geest van God wedergeboren worden’ – noot van de redactie.]

125 Een mooi biografisch portret van deze predikant in: Van Deursen, ‘Willem Baudartius en zijn tijd’, in: Van Deursen, *Geest is meer dan het lichaam*, 81-94.

126 Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 20-21.

127 Brown, *Christ’s Churches Purely Reformed*, xvii-xviii.

128 Willem Frijhoff, *Wegen van Evert Willemsz. Een Hollands weeskind op zoek naar zichzelf, 1607-1647* (Nijmegen 1995).

129 *Tijdschrift voor Geschiedenis* 111 (1998) 505.

voor wat in zijn ogen afweek van de ware leer in heden en verleden. Zelf ben ik van mening dat Van Deursens historisch inzicht zijn zicht op het heden niet altijd heeft verrijkt. Zijn kerkelijke positie in het heden bepaalt wel zijn zicht op het godsdienstige verleden.¹³⁰ ‘Mijn theologische ligging is niet in het geding’, schreef Van Deursen in een polemiek met de Leidse historicus J.J. Woltjer – en G.J. Schutte zegt hem dit na.¹³¹ Doet die theologische ligging er echt niet toe? De Portugese dichter Fernando Pessoa schreef eens dat het enige voorwoord tot een werk ‘het brein [is] van wie het leest’. Ik verschil met Van Deursen in mijn interpretatie en appreciatie van het gereformeerd protestantisme, die dus mogelijk samenhangen met ons beider kerkelijke keuzebepaling. Voor de tweede maal schrijf ik daarom in mijn historisch werk op dat ik een protestant ben. Van Deursen heeft zijn heil gezocht bij vijf verschillende gereformeerde denominaties, terwijl ikzelf een man van het midden ben in de Protestantse Kerk in Nederland.

Volgens Van Deursen is het libertinisme als bewuste levensbeschouwing gebonden aan een redelijke mate van ontwikkeling. Het zijn de regenten die een ander alternatief weten te vinden dan onverschilligheid en die een levensbeschouwing in positieve termen kunnen formuleren. ‘Hun filosofie is meer geschikt nuchtere sympathie op te wekken dan krachtige bezieling.’ En dan vervolgt Van Deursen met een beschrijving van de Amsterdamse burgemeester C.P. Hooft, ‘deze gelijkebberige, breedspakige en soms ook wel wat rancuneuze man’. Wie zijn geschriften leest kan weliswaar een zekere genegenheid koesteren om de vasthoudendheid waarmee hij zijn idealen van redelijkheid en vrijheid verdedigt, maar ‘geestdriftige bewondering zal hij aan Hooft niet kwijt raken: het zou niet stroken met de humeuren der Hollanders, wier libertinisme het bleke kind was van de religieuze lauwheid hunner karakters’. Die typering is van de gereformeerde predikant Johannes Acronius. ‘Men zou het ook vriendelijker kunnen zeggen’. Maar het libertinisme was niet vrij van tragiek. Eigenlijk konden zij zich nergens thuis voelen, ‘eerst recht niet na de laatste calvinistische loutering die Dordrecht in de hervormde kerk tot stand bracht’. Vervolgens verwijst Van Deursen naar het lijvige proefschrift van C. van der Woude, congeniaal met de held van zijn boek, Sibrandus Lubbertus, die zelfs Gomarus nog van ketterij verdacht.¹³² Dit te Kampen in 1963 verschenen proefschrift is rijk aan citaten uit brieven van theologen uit de gereformeerde republiek der letteren. Lubbertus pleitte tijdens een sessie op de Dordtse synode over de nieuwe Bijbelvertaling voor de aanspreektitel ‘Du’ voor God in plaats van ‘Ghy’ (hij verloor zijn pleidooi).¹³³

¹³⁰ Zie voor de samenhang tussen Van Deursens cultuurkritiek en zijn historisch werk: Klaas van Berkel, ‘Arie Theodorus van Deursen’. In *Een dorp in de polder. Graft in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 1994) 319 merkte Van Deursen op: ‘Aanstoot geven aan de vromen is immers juist een standaardmotief in de hedendaagse cultuur ...’ Die zin kon Van Deursen als hoogleraar schrijven aan een door de overheid gesubsidieerde universiteit.

¹³¹ Gerrit Schutte, ‘Van Deursen: “mijn theologische ligging is niet in het geding”’, in: Van Lieburg en Roellevink, red., *Een gereformeerde jongen*, 69–84.

¹³² Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 224 en C. van der Woude, *Sibrandus Lubbertus. Leven en werken, in het bijzonder naar zijn correspondentie* (Kampen 1963) 502.

¹³³ Van der Woude, *Lubbertus*, 456.

We leren Hommius kennen niet alleen als gereformeerd verdediger van zijn waarheid, maar ook als een ‘netwerker’ bij Lubbertus, die we gerust een patroon van de gereformeerde intelligentsia kunnen noemen.¹³⁴ Geregeld komen we de Haarlemse predikant Acronius tegen, die evenals Lubbertus de grenzen der kerk zeer scherp afbakende. Na de Dordtse Synode was hij zeer beducht voor een eventuele godsdienstvrijheid voor de remonstranten. Deze Acronius behoorde toch echt tot de scherp-slijpers onder de gereformeerden. In 1602 had hij als stadspredikant samen met de rector van de Latijnse school Ubbo Emmius een zeer scherp plakkaat tegen de doopsgezinden in Groningen verdedigd, waarin de doopsgezinden zelfs van het erfrecht waren uitgesloten. Na een rekwest van enkele menisten werd met steun van Willem Lodewijk door de Staten-Generaal het scherpe plakkaat in 1607 deels ingetrokken.¹³⁵

Af en toe is Van Deursen een theologisch apologet van het gereformeerd protestantisme, niet gebreideld door zijn vakmanschap. Volgens Van Deursen is het remonstrantisme als vernieuwingsbeweging mislukt. De remonstrantse theologen Episcopius, Grevinchoven, Sapma, Uytendogaert, Dwinglo, ‘ze bleken niet in staat meer te geven dan scholastieke spitsvondigheden. Hun systeem liep uit in een eclectische theologie, die overal een graantje meepikte, maar nergens tot nieuwe constructies kwam.’¹³⁶ Welke maatstaf moet hier dienen om te bepalen wat scholastiek en eclectisch is? Elk theologisch systeem, iedere dogmatiek, ieder Bijbels ABC, iedere catechismus van welke signatuur ook, is een niet-wetenschappelijke, eclectische constructie over een niet-verifieerbare werkelijkheid. De generatie theologen na Calvijn is wel eens terecht omschreven als ‘a neo-scholastic Protestantism which made a science out of the business of being saved’.¹³⁷ Het tussenkopje van de paragraaf ‘kritische kruimeltjes’ vormt niet voor niets een verwijzing naar een werk van Kierkegaard die het in zijn ogen gesloten wijsgerige systeem van Hegel kritiseerde.¹³⁸

De spiritualisten als joristen, coornhertisten, familisten en de latere collegianten vormden kleine en nauwelijks georganiseerde groepen, al kan men hun betekenis niet uitdrukken in hun geringe getalsmatige omvang.¹³⁹ Doopsgezinden en katholieken

¹³⁴ Van der Woude, *Lubbertus*, 234. Hommius riep in 1612 Lubbertus’ bemiddeling in voor zijn zwager Cuchlinus, die al vier jaar op een beroep wachtte, maar die vanwege zijn theologische opvattingen van de kansel werd geweerd. Hommius suggereert de mogelijkheid van Minnertsga, alwaar Lubbertus Tjessingastate bewoonde. In dit verband wijs ik op de betekenis van netwerken en patronage, huwelijken, predikantendynastieën als een desideratum voor nader onderzoek.

¹³⁵ W. Bergsma, ‘Het godsdienstig wereldbeeld van Ubbo Emmius’, in: W.J. Koppers, red., *Ubbo Emmius. Een Oostfries geleerde in Groningen/Ubbo Emmius. Ein Ostfriesischer Gelehrter in Groningen* (Groningen/Emden 1994) 110 e.v. Zie ook: Zijlstra, *Ware gemeente*, 346–347.

¹³⁶ Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 236–237. Vgl. p. 240, waar Van Deursen indirect zijn mening geeft over de Wereldraad van Kerken.

¹³⁷ Patrick Collinson, *The Reformation. A history* (Londen 2003) 178.

¹³⁸ Vgl. W. Bergsma, ‘Een kruimeltje kritiek. Besprekingsartikel’, *Doopsgezinde Bijdragen* 11 (1985) 185–193. Naar aanleiding van: Theun de Vries, *Ketters. Veertien eeuwen ketterij, volksbeweging en kettergericht* (Amsterdam 1982).

¹³⁹ Zoals Van Deursen zelf ook duidelijk aangaf in: *De last van veel geluk. De geschiedenis van Nederland, 1555–1702* (Amsterdam 2004) 234 e.v. Zie nu bijvoorbeeld voor Calvijn en de nicodemieten (Coornhert): M.G.K. van Veen, ‘Verschooninghe van de roomsche afgoderye’. *De polemiek van Calvijn met nicodemieten, in het bijzonder met Coornhert* (Diss. VU

waren natuurlijk in getalsmatig opzicht niet te verwaarlozen. De ware variant van die christelijke religie is voor Van Deursen de contraremonstrantse. Ook al geldt hij in bepaalde kringen als de historicus van het liefdegebod, wanneer ik signaleer dat Van Deursens affiniteit niet in eerste instantie uitging naar de remonstranten, gebruik ik toch echt een *understatement*. Van Deursen wijst op de onderlinge verdeeldheid van de doopsgezinden, die tijdgenoten soms deed verwijzen naar het doperse Babel. Die kwalificatie valt te begrijpen, want naast Jonge Vlamingen (ook wel Jan Keest-volk of Contra-Huyskopers genoemd), waren er ook de Oude Vlamingen (ook wel geheten Thomas Byntges-volk of Huyskopers), waarvan in 1598 zich de Bankroetiers afsplitsten en in 1620 nog eens de Borstentasters.¹⁴⁰ Van Deursen zal zich bij zijn interpretatie van de betekenis van de doopsgezinden toch niet hebben laten leiden door deze Borstentasters, voor wie het lichaam mogelijk belangrijker was dan de geest?¹⁴¹ Ik kan Van Deursens beschrijving in het kader van de concurrentie op de zielenmarkt, waarbij de volgelingen van Menno Simons de steun van de overheid ontbeerden¹⁴² van het streven van de onderling sterk verdeelde doopsgezinden naar een gemeente zonder vlek of rimpel niet anders zien dan als een onhistorische, normatief-theologische uitspraak: 'Klaarblijkelijk zijn de doopsgezinden er in geslaagd ondanks het beuzelachtig en schismatiek gekibbel in eigen kring zich toch naar buiten toe de reputatie te verschaffen van een genootschap waar broederlijke liefde en stipte wandel het levensklimaat bepaalden'.¹⁴³ Wie bepaalt in theologisch opzicht wat 'beuzelachtig' is?¹⁴⁴ De geschiedenis van Menno's volk kan leerzaam zijn voor een beter begrip van de gereformeerden zelf. Voor de gereformeerde kerk van Delft weten we bijvoorbeeld dat er in de periode 1573-1621 55 tuchtkwesties geweest zijn waarbij sprake was van contact met de doopsgezinden (tegen 31 katholieken, 9 libertijnen, 9 coornhertisten, 8 davidjoristen en 9 remonstranten).¹⁴⁵ In de kerkenraadsnotulen van Emden in de periode 1557-1620 worden 27 personen, een gering aantal, genoemd, die het lidmaatschap opgaven en kozen voor de doopsgezinden, maar wel inclusief hun motivatie.¹⁴⁶

Amsterdam 2001) en M.G.K. van Veen, *Vermaninghe ende raet voor de Nederlanden. De receptie van Sebastian Castellio in de Lage Landen tot 1618* (Amsterdam 2012).

¹⁴⁰ Piet Visser, *Broeders in de geest. De doopsgezinde bijdragen van Dierick en Jan Philipsz. Schabaelje tot de Nederlandse stichtelijke literatuur in de zeventiende eeuw I* (Deventer 1988) 99-100.

¹⁴¹ Vgl. de titel van A.Th. van Deursen, *De geest is meer dan het lichaam. Opstellen over geschiedenis en cultuur* (Amsterdam 2010).

¹⁴² 'Menno's volgelingen echter vormden een getolereerde gezindte, en de classes of synoden hebben ook nooit beproefd de overheid te verleiden tot een vergaderverbod'. Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 146. Met uitzondering dan het gravamen vanuit Haarlem ingediend bij de classis Edam, waarin gevraagd werd te verzoeken om verhinderd van 'het bouwen der nieuwe mennonitische predickhuysen'. Geudeke, *De classis Edam*, 393.

¹⁴³ Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 152.

¹⁴⁴ Ook J. Huizinga, zelf tot zijn dood ingeschreven als lid van de Doopsgezinde Gemeente, was niet vrij van stekeligheden jegens de eerste vervolgde doopsgezinden. Hij kwalificeerde hen als 'simpele, kleine burgers'. Anton van der Lem, *Het eeuwige verbeeld in een afgehaald bed. Huizinga en de Nederlandse beschaving* (Amsterdam 1997) 247.

¹⁴⁵ Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien*, 2, 63.

¹⁴⁶ Samme Zijlstra, 'Anabaptists, Spiritualists and the Reformed Church in East-Frisia', *Mennonite Quarterly Review* 75 (2001) 57-73.

Afb. 43 Den Arminiaenschen Dreck-waghen. Een van de venijnigste libellen uit de tijd van de Bestandstwisten, 1618.

In de kritiek van de gereformeerden op Rome en Menno, zo schrijft Van Deursen, 'is meer aan de hand dan onderlinge jalouzie van concurrerende kerkgenootschappen. Mag men heden ten dage achter Calvijns naam het woordje oecumenicus geïntroduceerd hebben, de Nederlandse hervormden waren toch echte zonen van Calvijn, als zij rooms katholieken en doopsgezinden niet beschouwden als gesprekspartners uit een andere kerk, maar als tegenstanders uit een verderfelijke secte.'¹⁴⁷ Als voorbeeld wordt dan vervolgens Marnix van St. Aldegonde opgevoerd, maar die verschilde met Willem van Oranje niet alleen van mening over het al dan niet toelaten van een dansje op een huwelijksfeest. Wij weten nu, maar konden dat al veel eerder weten trouwens,¹⁴⁸ dat in de dagelijkse praktijk vaak wel sprake was van vreedzame religieuze co-existentie.¹⁴⁹ Mensen konden elkaar openbaar bestrijden, maar

¹⁴⁷ Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 147. De in de literatuurlijst door Van Deursen niet genoemde, maar wel gegispte theoloog is W. Nijenhuis, schrijver van: *Calvinus oecumenicus. Calvijn en de eenheid der kerk in het licht van zijn briefwisseling* ('s-Gravenhage 1959). Calvijn bakende de grenzen van de ware kerk wel af grotendeels naar de katholieken en totaal naar de doopsgezinden en antitrinitariërs. Nijenhuis, *Calvinus oecumenicus*, 225-274.

¹⁴⁸ In Van der Woude, Lubbertus, wordt op verschillende plaatsen gewezen op de vriendschappen die deze Franeker hoogleraar met andersdenkenden wist te onderhouden.

¹⁴⁹ Pollmann, *Een andere weg*; Bergsma, *Gideonsbende*, 320 e.v.; W. Bergsma, 'De Reformatie in Friesland: geschiedenis en geschiedschrijving', in: S. Zijlstra, G.N.M. Vis en D.J. M. Zeinstra, red., *Vroomheid tussen Vlie en Lauwers*.

in het dagelijks leven zelfs vrienden zijn. Marnix van Sint Aldegonde, die Van Deursen als een bewijs aanvoert voor de gereformeerde visie op andersdenkenden als een verderfelijke secte, verbleef niettemin tijdens zijn ballingschap in 1567 in Bremen in het huis van zijn vriend en schwenckfeldiaan (een spiritualist dus) Bernhard zum Boeme.¹⁵⁰

Om hun waarheid te verkondigen moesten de gereformeerden geregeld hun toevlucht nemen tot de wereldlijke overheden, waar zij vaak afhankelijk van waren. In *Bavianen en slijkgeuzen* kunnen we lezen dat de lakenwever Paschier de Fijne, zonder een academische opleiding, in 1611 door de collator buiten de classis om, in Jaarsveld werd benoemd tot gereformeerd predikant. Deze latere bekende remonstrantse voorganger had voor zijn geloof weinig inspiratie geput uit het werk van Beza, maar des te meer uit het *Huisboek* van Bullinger, dat veel in de zogenaamde 'rekkelijke' kringen werd gelezen. Van Deursen kan niet anders dan Paschier de Fijne gelijk geven, die in zijn *Broederlijke vermaning* de contraremonstranten opwekt hun naasten niet meer met bitterheid te bejegenen, hen niet meer te schelden en na te roepen, hun godsdienstige vergaderingen te verklikken en hun huizen niet meer te helpen plunderen: 'Op dit ene punt winnen de remonstranten het geding: ze zijn minder geneigd de overheid hand- en spandiensten te verlenen bij de uitvoering van repressieve maatregelen.'¹⁵¹ Dit historisch judicium is juist.¹⁵² In een bespreking van boek over de liberale partij merkte Van Deursen eens op: 'Dan moet je ook ingaan op alles wat tegen die partij ingebracht kan worden, zoals je in een biografie van Calvijn een hoofdstuk verwacht over Servet.'¹⁵³ In de slotbeschouwing van mijn *Gideonsbende* heb ik dat *mutatis mutandis* gedaan. Dat impliceert de vraag te willen beantwoorden waarom tal van lieden als Slatius, een zwager van de verdraagzame Telle (zie het motto),

Aspecten van de Friese kerkgeschiedenis (Delft 1996) 97-134; W. Bergsma, 'Een geleerde en zijn tuin. Over de vriendschap tussen Lubbertus en Vulcanius', *De Zeventiende Eeuw* 20 (2004) 96-121 [herdrukt als hoofdstuk 10 in deze bundel]; Willem Frijhoff en Marijke Spies, 1650. *Bevochten eendracht* (Den Haag 1999) hoofdstuk 6. Internationaal perspectief wordt geboden in: Thomas Max Safley, red., *A Companion to Multiconfessionalism in the Early Modern World* (Leiden/Boston 2011).

150 A.A. van Schelven, *Marnix van Sint Aldegonde* (Utrecht 1939) 36 e.v.

151 Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 328.

152 'De eenvoudige remonstranten hebben in de bestandsjaren hun tegenstanders het leven soms zuur gemaakt, maar het komt ons voor dat ze daarbij de hulp van de overheid niet hebben begeerd'. Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 327. In 1616 schreef een anonieme pamflettist over Festus Hommius, gereformeerd predikant te Leiden, en de contra-remonstranten: 'Maer nu weet de gantsche wereltdt, dat de remonstranten op gheen wreetheydt toe en legghen, sy en soecken niet dan onderlinghe verdrachtsaemheiydt: Laet de contra-remonstranten het beslydyt van de predestinatie soo hooch verstaen, als zy ymmmermeer willen, maer laetse haer ghevoelen anderen niet als noodtsaeckelijcken opdringhen, laetse afstaen van het tyrannich heerschen over de conscientien van andere luyden, de saecke is ghevonden, alle twist sal een eynde hebben'. *Copie van Seke-ren Brief Daer inne beantwoort wort de losse ende on-tijdighe Nareden die Festus Hommius tot ver antwoordinghe (van t' ghene hem inde Naemsscherminghe jeghens zijn hevighen predicatie vanden 16. October te laste was gheleyt ..., gedrukt in 'de mater salem' [Amsterdam 1616], cii.* De auteur was de remonstrantse predikant in Utrecht Jacobus Taurinus. Hommius op zijn beurt beschuldigde de remonstranten van de ergste ketterij, socinianisme. *Monster van de Nederlantsche verschillen ofte belydenisse der ghereformeerde kercken in Nederland ...* (Leiden 1618) woord vooraf.

153 Van Deursen, *De geest is meer dan het lichaam*, 259.

van calvinisten gruwden.¹⁵⁴ Ik spreek van de minderheidsmentaliteit van de gereformeerde pennenvoerders, ondanks hun geprivilegieerde positie, zoals die tot uitdrukking komt in veel nagelaten geschriften in de vorm van byzantinisme jegens de overheden en achterdocht jegens de andere gelovigen.¹⁵⁵ Ik zie dit ook als een keerzijde van de bevoorrechte positie van de Gereformeerde Kerk.¹⁵⁶ Het klopmotief in veel pamfletten uit het begin van de zeventiende-eeuw is het verwijt, en niet alléén door contrareformatorische satirici in de Zuidelijke Nederlanden,¹⁵⁷ aan de gereformeerden dat zij te weinig liefde kennen en te weinig verdraagzaam zijn. In mijn eigen studie over de gereformeerden in Friesland, geschreven op mijn beurt vanuit een grote betrokkenheid bij de spiritualisten,¹⁵⁸ heb ik mij uiteindelijk – toch wel na eindeloos wikken en wegen – ook laten leiden door de mening van de stiefkinderen van het christendom en de soms vernietigende oordelen van protestantse kerkhistorici over hun geestelijke voorgangers bij mijn interpretatie van het gereformeerd protestantisme: Slatius had geen patent op zijn afkeer van calvinisten. Dat valt ook te begrijpen als we lezen wat een van de leidslieden van de gereformeerden in de Lage Landen, Calvijn, eens in een brief aan een medereformator schreef. Calvijn, die in brieven vaak zijn eigen gebrek aan zelfvertrouwen noemde, schreef niettemin aan Melanchthon op 28 november 1552: ‘God heeft mij deze plaats op het wereldtoneel gegeven.’¹⁵⁹ Tijdgenoten noemden de gereformeerden geregeld liefdeloos, ijzig en onverdraagzaam. Waarom constateerden sommige tijdgenoten anders dat er meer liefde was te vinden in de hel dan in het Genève van Calvijns opvolger Beza?¹⁶⁰ Waarom zouden ook de Turken en de Saracenen door tal van pamflettisten wat betreft godsdienstige verdraagzaamheid aan christenen tot een voorbeeld worden gesteld?¹⁶¹

154 Zie ook het uitgebalanceerde artikel van H. de la Fontaine Verwey, ‘Reinier Telle, hekeldichter, pamflet-schrijver, vertaler’, in: H. de la Fontaine Verwey, *Uit de wereld van het boek. In en om de ‘Vergulde Sonnewyser’* (Amsterdam 1979; oorspr. uitgave 1968) 55–86, met vele bewijspplaatsen.

155 Voorbeelden in beide alinea’s ontleend aan: Bergsma, *Gideonsbende*, 405 e.v. en reg., s.v., en wat betreft de paranoïde-mentaliteit deels in navolging van: Price, *Holland*, 202 e.v.

156 G.J. Schutte, ‘Nederland: een calvinistische natie?’, *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 107 (1992) 697: ‘De publieke kerk genoot ontegenzeggelijk een bevoorrechte positie, bijvoorbeeld ook in het onderwijs op alle niveaus en in de mogelijkheid van publiceren. Maar die bevoorrechtiging bezat ook een keerzijde in financiële en politieke afhankelijkheid. De getolereerde kerken genoten soms groter vrijheid dan de publieke, zoals bijvoorbeeld tijdens de bestandstwisten in Holland bleek. Hoeveel kerkelijke en theologische disputen en conflicten zijn ook daarna niet bij overheidsdecreet stopgezet of beslecht?’

157 Vele voorbeelden in: W.J.C. Buitendijk, *Het calvinisme in de spiegel van de zuidnederlandse literatuur der contra-reformatie* (Groningen/Batavia 1942).

158 Zie ook: Wiebe Bergsma, *Aggaeus van Albada* (ca. 1525–1587), *schwenckfeldiaan, staatsman en strijder voor verdraagzaamheid* (diss. Rijksuniversiteit Groningen 1983). Voor een evenwichtige benadering van de spiritualisten, gereformeerden en tolerantie zie: M.E.H.N. Mout, ‘Spiritualisten in de reformatie van de zestiende eeuw’, *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 111 (1996) 297–313. Zie voor het Nachleben van Castellio: Van Veen, *Vermaninghe ende raet*.

159 Aangehaald in H.J. Selderhuis, ‘Calvijn over zichzelf’, in: W. Balke, J.C. Klok en W. van ’t Spijker, red., *Johannes Calvijn, zijn leven, zijn werk* (Kampen 2008) 374–375.

160 Bergsma, *Gideonsbende*, 268–277.

161 Zie bijvoorbeeld het pamfletje uit 1586 in: Paul Frédéricq, *Het Nederlandsch proza in de zestiende-eeuwse pamfletten uit den tijd der beroerten, met eene bloemlezing (1566–1600)* (z.p. 1905) 225–226.

De Brusselse predikant Daniel de Dieu zag de ware gereformeerde kerk bedreigd door 'atheïsten' en 'afgoderij, ongerechtigheid en ontrouw'. In een geregeld aangehaalde brief aan de kerkenraad van de Nederlandse gemeente in Londen schreef hij in 1582:

Men komt de atheïsten en libertijnen overal in grote getale tegen. Sommigen van hen bespotten de godsdienst openlijk. Zij noemen het een fabel en een façade. Volgens hen is het een onderdeel van de regering, door slimme en listige regeerders bedacht om de eenvoudige mensen tot onderdanigheid en gehoorzaamheid te brengen. Godsdienst achten zij daarom iets voor dwazen. Dwazen zijn bereid omwille van de godsdienst zo veel te doen en zo veel te lijden. Anderen komen niet openlijk voor hun verachting van God uit. Zij zeggen dat er zo veel met elkaar strijdende godsdiensten in ons vaderland zijn, dat zij niet weten wat waarachtig is, noch wat zij zouden moeten geloven. Anderen waaien met alle winden mee en schikken zich uiterlijk naar elke kerk. Weer anderen prijzen de vrede en de welstand die er onder het pausdom heerste en maken Gods Woord tot oorzaak van al ons ongeluk en alle onrust.¹⁶²

De vrees voor deze zogenaamde atheïsten, libertijnen en 'ongodisten' was niet ongegrond, zij zouden in getal de gereformeerden hebben overtroffen. Verder is De Dieu van mening dat mensen niet voor een uiterlijke kerk kiezen uit angst voor vervolgingen of verlies van economische voorspoed of uit opportunisme. Voor spirituelen was die uiterlijke kerk in het geheel niet van belang.¹⁶³ Opvallend is verder dat deze gereformeerde predikant van mening is dat de overheid de godsdienst als een soort opium voor het volk beschouwde.¹⁶⁴ Aan het einde van de zestiende eeuw kunnen we tal van teksten vinden met een gelijke strekking als die van dominee De Dieu.¹⁶⁵ Van Deursen bewijst deels de waarheid van De Dieu's opmerkingen in verband met de huwelijksvoltrekking in de publieke kerk: 'Slechts zij die zeer bewust een andere kerkelijke keuze hadden gedaan, zouden haar voor de huwelijksbevestiging mijden. Maar de onverschilligen en de weifelaars maakten van haar diensten gebruik, en stelden zich aan haar invloed bloot, als was het slechts voor een moment, doch wellicht een ogenblik van verhoogde ontvankelijkheid.'¹⁶⁶

Van Deursens schildering van het religieuze leven in de Republiek roept bij mij toch een beeld op van een maatschappij die al te zeer gestempeld was door de Gereformeerde Kerk, terwijl hijzelf zich goed bewust was van de religieuze pluriformiteit en het scepticisme en indifferentisme.¹⁶⁷ Tegen de secretaris van Maassluis

¹⁶² In modern Nederlands aangehaald in: Van Veen, *Nieuwe tijd*, 128. Deze uitlating dient te worden uitgelegd in het kader van de zogenaamde *Verdächtigungshermeneutik*. Zie: M.R. Wielema, 'Ongeloof en atheïsme in vroeg-modern Europa', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 114 (2001) 332-353, in het bijzonder 333.

¹⁶³ Van Veen, *Nieuwe tijd*, 128-129.

¹⁶⁴ Bergsma, *De Wereld van Abel Eppens*, 153-154.

¹⁶⁵ Zeer vele voorbeelden in het werk van Burger en Moes over de Amsterdamse boekdrukkers in de zestiende en zeventiende eeuw. Zie noot 109.

¹⁶⁶ Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 294.

¹⁶⁷ Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 144: 'Naast hervormden, doopsgezinden, katholieken, moeten er bij de aanvang van de zeventiende eeuw nog velen geweest zijn die nog geen vaste kerkelijke bindingen hadden,

worden in 1617 vier beschuldigingen geuit. Ten eerste zou hij hebben verkondigd dat de gereformeerden beweerden dat de ene mens was geschapen ter verdoemenis, en een ander tot zaligheid. Ten tweede zou hij lichtvaardig hebben gesproken over de predikanten: beter tien Calvini verbrand dan een Servetus. Ten derde zou hij hebben beweerd liever tien andere gezindheden te dulden dan tweeërlei gereformeerden en ten vierde zou hij lasterlijke woorden in een tuin in gezelschap van vrienden hebben gesproken over de predestinatie: deze kool is gepredestineerd om afgesneden te worden. Geloof in predestinatie kon een bevrijdende werking hebben op de gelovigen, zoals Willem Frijhoff laat zien, kon ziek maken en mensen wanhopig stemmen,¹⁶⁸ maar kon ook op tal van manieren worden bestreden en geridiculiseerd. Slatius' herhaaldelijk herdrukte pamflet *Ghepredestineerden dief* is daar een bekend voorbeeld van.¹⁶⁹ Van Deursen citeert dit artikel, maar noemt alleen de eerste beschuldiging. Mijn vermoeden is dat de aantallen lieden die even afkerig waren van bepaalde intolerante uitingen van de gereformeerden en zich sceptisch uitlieten over gepredestineerde kolen of dieven, neutralisten en indifferentisten groter waren dan Van Deursen lijkt te suggereren.¹⁷⁰

Ten slotte

In het woord vooraf van de fraai geïllustreerde vierde druk van *Bavianen en slijkgeuzen* merkte Van Deursen op dat er sinds 1974 zo veel geschreven is over het kerkelijk leven in Holland omstreeks 1600 'dat alleen een ingrijpende herschrijving daar volledig recht aan had kunnen doen. Als zo'n boek er ooit nog eens komt, zal dat het werk moeten zijn van een jonger historicus'.¹⁷¹

en in beginsel voor alle drie de genoemde kerkgenootschappen even gemakkelijk of zo men wil even moeilijk bereikbaar waren.' Op de volgende pagina relativiseert Van Deursen het woord 'gemakkelijk', omdat bij plakkaat de katholieke godsdienst verboden was. Spaans spreekt, na Van Deursen te hebben gekritiseerd vanwege een te eenzijdig gebruikmaken van kerkelijk bronnenmateriaal, van een vertekend beeld van de plaats van de Gereformeerde Kerk in het algemeen culturele klimaat. 'Het kerkelijk bronnenmateriaal suggereert vaak meer gereformeerde standvastigheid en invloed dan in werkelijkheid aanwezig was.' Spaans, *Haarlem na de Reformatie*, 234.

168 Willem Frijhoff, 'De gepredestineerde boer. Leven en geloven in de vroege zeventiende eeuw', in: Eddy Put, Marie Juliette Marinus en Hans Storme, red., *Geloven in het verleden. Studies over het godsdienstige leven in de vroegmoderne tijd, aangeboden aan Michel Cloet* (Leuven 1996) 375-391; een rijke bundel studies over de problematiek van het 'gelovige volk'.

169 Zie: L. Knappert, 'Slatius en zijn libel "Den gepredestineerden dief"', in: *Historische avonden, tweede bundel, uitgegeven door het Historisch Genootschap te Groningen* (Groningen 1907) 144-154, die spreekt van zijn 'satanisch talent' om de gevaren van de predestinatie in het licht te stellen (p. 149). Zie verder: Frijhoff, *Embodied belief*, 95-99.

170 Gegevens over Maassluis ontleend aan: C. Veltenaar, 'Schetsen uit het kerkelijke leven der gereformeerden te Maassluis', *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis* 13 (1917) 277-297, aldaar 290-291. Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 295. Zie ook: Geudeke, *De classis Edam*, 466-467 en de daar genoemde literatuur. Zie voor een andere regio het inventariserende proefschrift van Nicole Grochowina, *Indifferenz und Dissens der Grafschaft Ostfriesland im 16. und 17. Jahrhundert* (Frankfurt am Main 2003).

171 Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen* (vierde druk) 13.

In het licht van het voorgaande zou ik die herschrijving willen beperken én verbreden. In de eerste plaats is het de hoogste tijd voor een allesomvattende studie over de bestandstwisten.¹⁷² In de tweede plaats zou ik een herschrijving van de godsdienstgeschiedenis van Holland in vergelijkend perspectief willen bepleiten. Aan gezien de katholieke, doperse, lutherse en calvinistische reformaties ondanks de talrijke onderlinge verschillen en polemieken vele algemene patronen kennen,¹⁷³ zou ik willen pleiten voor een geschiedenis in vergelijkend Europees perspectief van het Christendom in al zijn facetten (inclusief de weerstanden) in de Lage Landen van 1450 tot 1650, waarbij met het oog op de continuïteit en discontinuïteit ook veel aandacht wordt geschonken aan de institutionele en financiële dimensies. Om in de taal van Van Deursen te spreken: de velden zijn wit om te oogsten. Is er een lezer die zich voelt geroepen om, bij voorkeur alleen, een dergelijke synthese te schrijven?

172 Ook P.H.A.M. Abels heeft in een recensie van een biografie van Hugo de Groot ('De kleingeestigheid van een groot geleerde. Een nieuwe biografie van Hugo de Groot', *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis* 10 (2007) 86) nadrukkelijk gewezen op dit desideratum. Zo ook: Geudeke, *De classis Edam*, 342, noot 79.

173 Zie voor die bewust gekozen meervoudsvorm bijvoorbeeld: Beat Kümin, 'Reformations old and new: an introduction', in: Kümin, *Reformations*, 1-17, en Peter Matheson, *The Rhetoric of the Reformation* (Edinburgh 1998) 1 e.v. Zie voor die patronen ook: Heinrich Richard Schmidt, *Konfessionalisierung im 16. Jahrhundert* (München 1992).

Lijst van illustraties

Omslag

Protestantse dienst in een kerk in Amsterdam. Schilderij door Emmanuel de Witte, 1660-1680. Rijksmuseum Ameterdam.

Voorwoord

- 1 Foto Wiebe Bergsma, door Jacob van Essen, Fotobureau Hoge Noorden.

2 Kerk, staat en volk

- 2 Gezicht op Dronrijp. Fries Museum.
- 3 De verhouding tussen hervormden en katholieken. Bron: M.T.J. van der Vorst, 'Godsdienstig leven buiten het protestantisme in de 18de eeuw', *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 9 (Bussum 1980) 359.
- 4 Interieur Grote Kerk Dordrecht. Tekening door E.H. Schoemaker. Regionaal Archief Dordrecht, Dordracum Illustratum.
- 5 Verbranding van katholieke kerkmeubelen te Utrecht, door J. van den Aveele, Utrecht, Het Utrechts Archief.

3 Schwenckfeld

- 6 Caspar Schwenckfeld. Prent naar het portret van 1556 in het Germanisches Nationalmuseum te Neurenberg, via Wikimedia Commons.
- 7 Titelpagina van de *Acten vanden vredehandel gheschiet te Colen*. Universiteitsbibliotheek Leiden.

4 Coornhert

- 8 D.V. Coornhert. Gravure door Jan Harmensz. Muller (vóór 1628) naar het portret door Cornelis Cornelisz. van Haarlem.
- 9 Titelpagina van Coornherts geschrift tegen David Joris. Universiteitsbibliotheek Leiden.

5 Balthasar Bekker

- 10 Balthasar Bekker en profil op een gedenkpenning. Rijksmuseum Amsterdam.
- 11 Titelpagina van Balthasar Bekkers dissertatie. Universiteitsbibliotheek Amsterdam.

6 Abel Eppens

- 12 Abel Eppens over de godsdienstige situatie in 1582. Groninger Archieven, Handschriften in folio 7b, fo. 163 recto.
- 13 Titelpagina van *Der Vresen Chronicon*, Groninger Archieven, Handschriften in fo. 7b.
- 14 Emden in 1575. Uit de stedenatlas *Civitates Orbis Terrarum*, door Braun en Hogenberg.

7 Willem Lodewijk en het Leeuwarder hofleven

- 15 Willem Lodewijk, door Willem Jacobsz. Delff, naar Michiel Jansz. van Mierevelt. Rijksmuseum Amsterdam.
- 16 Jan van Nassau de Oude. Portret uit het atelier van Jan Antonisz van Ravesteyn. Rijksmuseum Amsterdam.
- 17 De Leeuwarder huizen waarin Willem Lodewijk verblijf gehouden heeft, aangegeven op de kaart van Johannes Sems uit 1603, Historisch Centrum Leeuwarden. Kaart bewerkt door J.A. Mol.
- 18 De lijkstatie van Willem Lodewijk, door Piter Feddes. Fries Museum.
- 19 De katholieke Schelte van Aevinga bij de lijkstatie van Willem Lodewijk. Fries Museum.
- 20 Het Commandementshuis te Delfzijl. Beeldbank Groninger Archieven.
- 21 Petrus Regemorter en Willem van Haren bij de lijkstatie van Willem Lodewijk. Fries Museum.
- 22 Ubbo Emmius. Portret door Steven van Lamsweerde. Universiteitsmuseum Groningen.
- 23 Sixtus Arcerius. Portret naar een niet meer bekend origineel. Museum Martenahuis, Franeker.
- 24 Everard van Reyd. Gravure naar het portret door Jan Harmensz Muller, 1602-1604. Rijksmuseum Amsterdam.
- 25 *Arte et Marte*, tekening met inscriptie in het album amicorum van Ernst Brinck. Koninklijke Bibliotheek Den Haag.

8 Het Bildt: Dirck Jansz

- 26 Handschrift van Dirck Jansz in zijn *Aantekeningenboek*. Tresoar, Verzameling Handschriften, afkomstig van de Provinciale Bibliotheek, nr. 1182, voorheen Hs 1446.
- 27 Lidmatenlijst van Sint Annaparochie in 1613. Tresoar, Oude Burgerlijke Stand Sint Annaparochie, nr. 93.
- 28 Gezicht op Sint Annaparochie. Gravure naar een tekening van Jan Bulthuis. Fries Museum.

9 *Suffridus Petrus*

- 29 Werken benut door Suffridus Petrus voor zijn *Historia Frisiae*. Tresoar, Handschriften Provinciale Bibliotheek Friesland, 65 Hs/E.
- 30 Titelpagina van Suffridus' boek over de schrijvers van Friesland. Fryske Akademy Leeuwarden.
- 31 Titelpagina van Suffridus' eerste boek over de oorsprong van de Friezen. Fryske Akademy Leeuwarden.

10 *Lubbertus en Vulcanius*

- 32 Sibrandus Lubbertus. Museum Martenahuis, Franeker.
- 33 Sixtinus Amama. Museum Martenahuis, Franeker.
- 34 Geïdealiseerde Friese luthof, door Jan Luyken, in Simon Abbes Gabbema's *Friesche Lyst-gaarde*, in 1686 gedrukt door de Leeuwarder doopsgezinde drukker en uitgever Hendrik Rintjes. Tresoar.
- 35 Justus Lipsius. National Gallery of Art, Washington D.C.
- 36 Franciscus Gomarus, door Cornelis Koning. Rijksmuseum Amsterdam.
- 37 Franciscus Junius de Oudere, door Wenceslaus Hollar. Rijksmuseum Amsterdam.
- 38 Bonaventura Vulcanius. Universiteitsbibliotheek Leiden.
- 39 Vulcanius aan Lubbertus. Tresoar, Briefverzameling van S.A. Gabbema, Codex I, p. 248 nr. CXXXII.
- 40 Theodorus Beza, uit Jean-Jacques Boissard, *Bibliotheca chalcographica* – 1652-69.

11 *Van Deursen*

- 41 Prof. dr. A.Th. van Deursen in 1983. Collectie Fred van Lieburg.
- 42 Galg en rad. Tekeningen en commentaar door een contraremonstrant op een door de magistraat van Utrecht uitgevaardigd pamflet tegen de gomaristen. Knuttel 2389, collectie Paul Abels.
- 43 *Den Arminiaenschen dreck-waghen*. Pamflet uit de tijd van de Bestandstwisten. Knuttel 2722, collectie Paul Abels.

Index

- Abels, P.H.M.A. (Paul) 13, 315, 319
Achelen, Igram van 252
Ackema, Rembertus 117-118
Aconcio, Jacopo 72
Acronius, Johannes 252, 307-308
Acronius, Ruardus 140
Adam, Bijbels figuur 96
Adama, Lollius 65-66
Adel, apocriefe geschiedschrijver 241
Adolf van Nassau 132
Adolf van Nassau jr. 158
Aebinga, Schelte van 143, 318
Aef Pijtters 206
Aelianus 166
Agricola, Joannes 250, 252
Agricola, Rudolf 107, 110, 112, 221, 226, 263
Agrippa von Nettesheim, Heinrich Cornelius 123
Aitzema, Lieuwe van 227
Albada, Aggaeus (Agge) van 10, 12, 17, 51, 53-63, 72, 116-119, 227, 231
Albertine Agnes van Nassau, echtgenote van Willem Frederik 148-149, 159
Albrecht van Oostenrijk 152
Albrecht van Saksen 146
Alexander de Grote 200
Althamerus, Andreas 230
Alting, Joachim 164
Alting, Menso 108, 113-114, 140, 167, 180, 238, 241, 268
Alva, Fernando Alvarez de Toledo, hertog van 40, 54, 147, 168, 172-174, 187
Alvinus (Aluinus) van Sneek, M. 228, 241
Amama, Sixtinus 147, 261-262, 319
Ambianus 281
Ames, William 276
Amsweer, Doede van 113, 140, 296
Anders Annes 196
Andreas Cornelius van Stavoren 222, 228, 230, 235-237, 240-241, 248
Andringa, Jorrit 247
Anjou, zie Frans van Anjou
Anna, echtgenote van Willem Lodewijk 138, 143, 145, 157
Anna, dochter van Janus Dousa 263
Anna van Saksen 138
Anna Amalia van Nassau-Saarbrücken 137
Anna Pieters 205
Anne Thijsses 206
Anselaar (Anslaar), Wilhelmus 94
Anthonius Joostzoon 250
Antoni, mr. 158
Antonius Folcardi, zie Folcardi
Arcerius, Johannes 192, 195, 205
Arcerius, Sixtus 147, 164-166, 318
Aristoteles 277
Arminius, Jacobus 163, 304
Attema, Hieronimus 192
Augustinus 260
Aurelius, Cornelis 200
Aveele, J. van den 47, 317
Aylva, Alef van 227
Aylva, Sybe van 143
Aysma, Hessel 135, 137, 173, 252
Aytta, Bucho van 227
Aytta, Viglius van 213-214, 218, 221-224, 226-227, 231, 252
Bainton, R.H. 62, 114
Balk, IJsbrand 140

- Balzac, Jean-Louis Guez de 28
 Barber, echtgenote van Gerrijt Gerrijts 207
 Barlaeus, Caspar 177, 268, 276
 Barrefelt, Hendrik Jansen van 60, 66-67
 Báthory, Stefanus, koning van Polen 69
 Baudartius, Willem 148-149, 227, 306
 Baudius, Dominicus 157
 Becker, Bruno 73
 Beka, Johannes de 218, 228
 Bekker, Balthasar 18, 77-98, 123, 318
 Bekker, Joannes Henricus 81
 Bellarminus, Robertus 277
 Bellius, zie Castellio
 Berg, J. van den 98
 Bergh, Herman van den 134
 Bergh, Oswald van den 134
 Bergh, Willem van den 134
 Bergsma, Wiebe 7, 8, 9-14, 17-19, 65, 101-103, 121, 211-212, 317
 Berkel, Klaas van 306
 Bertius, Petrus 139
 Bertolfius, Gregorius 252
 Beyma, Julius van 281
 Beyma, Lieuwe van 228, 252
 Beza, Theodorus 65-66, 70, 75, 80, 144-145, 150, 257, 277-278, 280, 311-312, 319
 Bildad 293
 Biondo, Flavio 231
 Blesdijk, Nicolaas Meynderts. van 116, 119
 Blijensteyn, Nicolaas Johannis 196
 Bloch, Marc 233
 Blok, P.J. 227
 Bockelman, Patroclus 177
 Bockenbergh, Pieter Cornelis 243
 Boelsenn, Johannes 122
 Boeme, Bernhard zum 311
 Boersema, Menno 228
 Bogerman, Johannes 75, 140-142, 150, 164, 177, 181, 262, 280
 Bolhuis van Zeeburgh, J. 223, 234, 237-238
 Bongers, Hendrik 17, 65, 73, 76
 Bonifatius 243
 Bootsma, jonker 159
 Bootsma, Hessel van 164
 Bor, Pieter 227
 Borre, Adriaen van den 292
 Bosboom-Toussaint, A.G.L. (Truitje) 66
 Bossy, John 298
 Botnia, Julius van 137, 259
 Bouricius (Bouritius), Jacobus 169, 250-253
 Bourignon, Antoinette de 85, 95
 Bouwens, Lenaert 189, 247
 Brandt, Gerard 259
 Brant, Sebastian 200
 Braun, Georg 121
 Brenz, Johannes 112
 Breuker, Ph.H. 96, 175, 250
 Brinck, Ernst 179, 318
 Brown, Philip 306
 Brugmans, H. 107-109
 Bruno 234
 Buchelius (van Buchell), Arnoldus (Arend) 65, 274, 276
 Bullinger, Heinrich 112, 297-298, 311
 Bulthuis, Jan 24, 199, 318
 Burckhardt, Jacob 125, 224, 246
 Burke, Peter 119
 Burmania, Douwe van 65-66, 118
 Burmania, Edzard van 199
 Burmania, Epo Sjuick van 127, 155
 Burmania, Idzard van 143
 Burmania, Poppo van 12
 Burmania, Sjuick van 174
 Burmania, Sybrandt van 250-251
 Burmania, Syts van 154
 Burmania, Upco van 226, 228, 250-253
 Busbequius, Augerius Giselinus 263
 Busken Huet, Conrad 98, 290
 Buygirs, Petrus 252
 Caesar, Julius 231
 Calvijn, Johannes 31, 62, 65-67, 70, 80, 112, 138, 145, 183, 257, 280, 286, 296-298, 305, 308, 310-312, 314
 Camminga, Tiete van 137
 Camminga, correspondent van Erasmus 267
 Canter, Wilhelmus 228, 231, 253
 Capellen, Alexander van der 227
 Cappidus Stauriensis (van Stavoren) 216, 224-225, 230-231, 236, 241, 253

- Casaubonus, Isaac 269
 Caspar, mr., chirurgijn 159
 Cassander, Georgius 269
 Castellio, Sebastian 31, 52-53, 56, 62, 72,
 116, 118, 285, 304
 Castiglione, Baldassare 180
 Castricomius, Pancratijs 167
 Catharus, Aretius, zie Castellio
 Ceulen, Pieter van 140
 Chadwick, Owen 26
 Challensi, Georg van 153
 Challensi, Jacques van 153
 Challensi, Jurrich van 153
 Challensi, Pieter van 153
 Chastellain, Georges 219
 Chytraeus, David 213
 Cicero 166, 218, 251, 265
 Claassen, Jacob 189
 Claes Harrents 206
 Claes, Wijnie 205
 Claudia, moeder van Nicolaus Mulerius
 142
 Clercq, Hans de, jr. 178
 Clercq, Hans de, sr. 178
 Clergs, Hans 170
 Clots, Willem 170
 Coenders van Helpen, Abel 154
 Coenders van Helpen, Frederik 114
 Coligny, Louise de 165
 Collinson, Patrick 119, 124
 Commethur, Jacob 155
 Coolhaes, Caspar 119
 Cools, Hans 51
 Coornhert, Dirck Volckertsz. 17, 65-76,
 117, 119, 279, 292, 304, 308, 317
 Copernicus, Nicolaas 142, 259
 Cornelis Cornelisz 67, 317
 Cornelis Jarichsz 189
 Corput, Johan van den 164, 168, 170
 Corvinus, Johannes Arnoldi 292
 Court, Pieter de la 91
 Crantz, Albert, zie Krantz
 Crautwald, Valentin 56, 58, 60, 117-118
 Crispinus, Doede 80
 Cromwell, Oliver 38
 Cuchlinus, verwant van Lubbertus 307
 Cunaeus, Petrus 256, 269, 271-272
 Cunerus Petri 247
 Cuperus, S. 87-88
 Cyrillus 273, 275
 Danaeus, Lambertus 61, 70
 Darnton, R. 23
 Datheen, Petrus 270
 David, bastaardbroer van Vervou 146
 Davids, Karel 11, 18
 Decavele, Johan 285
 Dekema, Albert van 158
 Dekema, Anna Catharina van 158
 Dekema, Reynsck van 158
 Dekema, Rienck van 158
 Dekema, Pieter van 158
 Dekema, Sicke van 118, 172
 Delff, Willem Jacobz. 128, 318
 Delumeau, Jean 101, 119, 122, 124
 Descartes, René 28, 79, 83, 276
 Deursen, A.Th. van (Arie) 9, 14, 101-103,
 119, 187, 189, 191, 203, 212, 260, 283-311,
 313-315, 319
 Dibbets, Derrie 170
 Dieu, Daniel de 313
 Dijke, broeder 115
 Dirck, kamerling van Willem Lodewijk 159
 Dirck Jansz 102-103, 187-189, 192, 196-204,
 318
 Doddridge, Philip 98
 Dodonaeus, Rembertus 253
 Dominici, Jarichus 237
 Donia, Keimpe van 239
 Douma, Foppius 250, 252
 Dousa, Janus 165, 243, 246, 263, 270
 Douwama, Douwe 250
 Douwama, Jancko 226, 228, 231, 248, 250,
 253
 Douwama, Rempt 250
 Doyem, Orck van 153
 Doyes, Eelke (Eebe) 249
 Drusius, Johannes 213-214, 264, 272, 280
 Duffy, Eamon 38
 Duindam, Jeroen 131
 Duke, Alistair 41, 285
 Durkheim, Emil 306
 Duvenvoirden en Woude, Johan van 294

- Duyseldorp, Hans Reynersz. van 160
 Dwinglo, Bernard 308
 Ebels-Hoving, Bunna 244
 Eecke Claessen 206-207
 Eelckes, Ids 162
 Eelsma, Foeck van 173
 Egmond van Meresteyn, Albrecht van 146
 Egmond van Meresteyn, Jan Alberts van 146
 Ehere, Maarten van, zie Naarden
 Eisenmenger, Samuel 56, 117, 118
 Elama, Pomponius 253
 Eleutherius, Augustinus, zie Castello
 Elias, Norbert 163, 178
 Elisabeth I, koningin van Engeland 157
 Elton, G.R. 175
 Emmius, Egbert 170
 Emmius, Ubbo 11-12, 113-115, 128-133,
 136, 140-141, 144-145, 150, 153, 161-165,
 167-168, 170, 172, 174, 177, 180, 182-183,
 211, 213-214, 221, 237-246, 248, 259-261,
 263-264, 280, 308, 318
 Engelhardt, Johan 155
 Engels, M.H.H. 258
 Episcopius, Simon 308
 Epo, Boëtius 227, 231
 Eppens, Abel 8, 12, 101, 103, 105-124, 138,
 214, 257, 296, 318
 Erasmus, Desiderius 22, 108, 214, 244, 262,
 267, 269, 276
 Ernest van Anhalt 139
 Ernst Casimir van Nassau 139-140, 145,
 151-152, 157-158, 160, 162, 164, 166-167,
 170, 173-174, 176
 Essen, Jacob van 317
 Euripides 253
 Evenhuis, R.B. 290
 Evert Willemsz 306
 Everts, Clara 168
 Ewsum, Caspar van 164-165, 263
 Ewsum, Christoffer van 114, 123
 Ewsum, Johan van 114
 Ewsum, Onno van 165
 Ewsum, Susanna van 153
 Eysinga, Aede van 144, 172, 174
 Eysinga, Aede van, jr., 172-173
 Eysinga, Aede van jr.jr., 174
 Eysinga, Aeltje van 174
 Eysinga, Focke van, hofjonker 153, 159, 172
 Eysinga, Foeke van 172, 174
 Eysinga, Frans van (1545-1603) 172
 Eysinga, Frans van jr. (1594-1661) 144, 174
 Eysinga, Frans van, jr.jr. (1621-1673) 173-
 175
 Eysinga, Gellius van 173
 Eysinga, Hessel Roorda van 174
 Eysinga, Juw (Julius) van 144, 172-173
 Eysinga, Pieter van 144, 173-174
 Eysinga, Ritske van 172
 Eysinga, Sjuck van 144
 Eysinga, Tjalling van 172-174
 Eysinga, Tjalling van, jr. (1562-1603) 173
 Eysinga, Tjalling van, jr.jr. (1596-1653) 144,
 173-174, 181
 Eysinga, Tjalling van, jr.jr.jr. (1603-
 1658) 174
 Faber, J.A. 190
 Faber, Timaeus 147
 Febvre, Lucien 101, 106
 Feddes, Pi(e)ter 142-143, 158, 178, 318
 Feith, J.A. 107-109
 Feitsma, Jelger van 172, 207
 Fijne, Paschier de 302, 311
 Filips II 54-56, 68, 110, 134, 152, 159, 175,
 213, 218, 228, 306
 Filips IV 178
 Filips de Goede 219
 Filips van Nassau, broer van Willem Loder-
 wijk 134, 139, 151, 157
 Filips Willem van Oranje-Nassau 152
 Finley, M.I. 244
 Folcardi van Boornbergum, Antonius 243,
 253
 Fontanus, Johannes 139, 167-168
 Foppes, Gerrijt 206
 Forteman, Solco (Solko) 224, 230, 235-136,
 241
 Franciscus, pastoor in Welsrijp 228
 Franciscus, heilige 281-282
 Franck, Sebastian 51-53, 69, 71, 113, 116,
 118, 200
 Franckena, Abel 135

- Frans, hertog van Anjou 68
 Frazer, J.G. 306
 Frederik III van de Palts 134
 Frederik Hendrik 148, 161, 173, 177-178, 180-181
 Frederik Willem I van Brandenburg 35
 Fredriks, Jillert 22-23
 Fresinga, Reinico, zie Corput, Johan van den
 Frijhoff, W.Th.M. (Willem) 48, 189, 300, 306, 314
 Friso, stamvader der Friezen 216, 228-231, 234-235, 241
 Froucktie Jans dochter 206
 Fryde, E.B. 244
 Fungerus, Johannes 253
 Furmerius, Bernardus 181-182, 221-222, 237, 239-241
- Gabbema, Simon Abbes 248, 264, 266, 275, 319
 Galema, Catharina van 153
 Gamaliël, farizeeër 66, 72
 Gansfort, Wessel 107, 110, 112, 164, 226
 Geest, Wybrand de 178, 276
 Geldenhauer, Gerardus 226
 Gelder, H.A. Enno van 296
 Geldorpius, Goswinus 75, 142, 260, 277, 280
 Gemma Frisius 217, 231, 253
 George van Nassau, broer van Willem Lodewijk 134, 137, 151, 162
 Gerlofs, Sibe 23
 Gerrijt Gerrijts 207
 Geyl, Pieter 14, 103, 290, 300
 Gifford, George 120, 124
 Ginzburg, Carlo 11-12, 54, 101, 119, 125
 Gnaphaeus, Willem 285
 Goeljajev, Nikolaj 14
 Goethals, Georgius 275
 Goff, Jacques Le 124
 Goltzius, Hendrik 267
 Gomarus, Franciscus 255-256, 268,-270, 281-282, 304, 307, 319
 Goropius Becanus 234
 Goslinga, A. 284
 Goulartius, Simon 150
- Granvelle, Antoine Perrenot, kardinaal 54, 218, 254
 Graphaeus, Cornelius 285
 Greetinga, vrouw van Frans van Eysinga 175
 Grevinchoven, Nicolaas 308
 Griet Harmens 204
 Grijf, Andries 213, 215-216, 218, 228, 231, 245-250, 253
 Grijf, Erasmus Andreas 247
 Grijf, Ofcke, jr. 247
 Groesbeek, Gerard van 226
 Grombach, Amelia (Emerantia) van 146
 Grombach, Frits van 146
 Groot, Hugo de 259, 264, 280, 298, 315
 Grünrade, Otto van 134
 Grunus, geschiedschrijver 241
 Gruterus, Janus 213, 219, 265
 Grynaeus, J.J. 258
 Guicciardini, Lodovico 253
 Gundobaldus, koning 228
 Gutberleth, Tobias 221
- Haes, Anthoni 159
 Haitzma Mulier, E.O.G. 243
 Hallem, Wibrandus van 118
 Hallum, Frederik van 243
 Halsema, D.F.J. van 105
 Hamconius, Martinus 222, 237, 253
 Hamelmann, Hermann 167
 Haren, grietman van Het Bildt 191
 Haren, Adam van 137, 155-156, 162
 Haren, Sophie Pijcke van 162
 Haren, Willem van 143, 158, 162, 175, 318
 Haringsma thoe Slooten, Hylck van 173
 Harinxma thoe Slooten, Homme van 176
 Harmen Jansz 192
 Harrison, Jane 306
 Hasius, Adrianus 204
 Hazard, Paul 78, 81
 Heereboord, Adriaan 274
 Heeringa, Foockel van 174
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 239, 260, 308
 Heijden, Chris van der 12
 Heinsius, Daniël 52-53, 269

- Hemmema, Sicke van (Sixtus) 204, 249
 Hendrik VIII, koning van Engeland 38
 Hendrik van Nassau 132
 Hendrik Casimir I van Nassau 145
 Hercke Sijbeszoon 205
 Heringa, Womck van 173
 Hermana, Hengistus 228
 Hermana, Hessel, kruisvaarder 228
 Hermana, Hessel van, geleerde 228-230
 Hermana, Horsus 228
 Hermana, Hubertus van 228, 230
 Hermana, Johannes 228, 230
 Hermana, Taco 228
 Hermana, Ubbo, kruisvader 228
 Hermana, Ubbo, tijdgenoot van Karel V 228
 Hermana, Ubbo van, militair in dienst van Filips II 228
 Hermana, Verritus 228
 Hermes Trismegistus 60, 118
 Hermesdorf, B.H.D. 299
 Hesiodus 253
 Hidde Aebbesz 206
 Hiddema, Andreas van 239
 Hiël, zie Barrefelt
 Hillebrant Jacobsz 238
 Hillema, Gellius 143, 162, 167
 Hobbe met de Baard 204
 Hogenberg, Frans 120
 Hollar, Wenceslaus 271
 Hommius, Festus 141, 150, 259, 292, 295, 308, 311
 Hondius, J. 291
 Hoof, C.P. 298, 307
 Hoornbeeck, Johannes 117
 Hopperus, Joachim 213-214, 218, 221-224, 227, 231, 234, 236, 253
 Horatius 133
 Hottinga, Both van 146
 Hottinga, Luts van 146
 Houten, Trin van 204
 Huis, Jan Godert 170
 Huizinga, J. (Johan) 21-22, 49, 145, 309
 Huygens, Constantijn 177
 Ilstanus, Gellius 228, 253
 Ilstanus, Martinus 228
 Imhof, Arthur E. 292
 Isbrandi, E. 252
 Israel, Menasseh ben 276
 Jacob, kok van Willem Lodewijk 159
 Jacob Teunisz 189
 Jacobus I, koning van Engeland 148, 258
 Jaersma, Sipcke 250, 252
 James, William 306
 Jan van Nassau de Oude 131-134, 138-139, 141, 145, 151, 155-156, 164-167, 169, 175, 182, 318
 Jan II van Nassau-Siegen 164
 Jan Claesz 196
 Janssen, Geert 12
 Jansz, Dirck, zie Dirck, Jansz
 Japix, Gysbert 278
 Jeck Tjommessdochter 196, 202
 Jobtie Jacobs 206
 Johan, graaf van Oost-Friesland 118
 Johan van Nassau de Middelste, broer van Willem Lodewijk 134, 142, 151, 164, 167
 Johan de Jongere van Nassau 142
 Johan Casimir van de Palts 139
 Johan Ernst I van Nassau 164, 167
 Johan Maurits van Nassau 148
 Johann Sigismund van Brandenburg 35
 Johannes, evangelist 56
 Johannes, priester van Sint Annaparochie 187
 Johannes, priester van Vrouwenparochie 187
 Johannes Jans, priester van Sint Jacobiparochie 187
 Johannes Carolus 228
 Jongama, Edo 248
 Joris, David 41, 51-53, 60, 66-67, 73, 107, 113-115, 117, 119, 238, 317
 Joris Jacobsz 189
 Jouwsma, Lisch van 172
 Jozef II van Oostenrijk 35, 43
 Juckema, Lieuwe van 127, 147, 154
 Juckema, Tiedt 172
 Judas 297

- Juliana van Stolberg 132, 138
 Junius de Oudere, Franciscus 75, 255-256, 268-269, 271-272, 281-282, 319
 Junius, Jacob, secretaris van Willem Lodewijk 144, 159, 161-162, 164, 169

 Kalma, J.J. 80, 88, 92
 Kampinga, H. 243
 Kaplan, Benjamin 303-304
 Karel de Grote 226, 233
 Karel II, koning van Engeland 38
 Karel V, Duits keizer en koning van Spanje 41, 110, 160, 213, 215, 228, 253
 Karel Martel 230
 Karlstadt, Andreas 114
 Kemp, C.M. van der 290
 Kempius, Cornelis 224, 226, 235, 253
 Kierkegaard, Sören 239, 260, 308
 Kippenberg, Hans G. 306
 Kleinbergius, Georgius, zie Castello
 Knaustinus, Henricus 253
 Knijff, Johannes, bisschop van Groningen 112
 Knuttel, W.P.C. (Wim) 78-79
 Koelman, Jacobus 85, 94, 96
 Koenraets, Anna 205
 Kok, D.W. 240
 Koning, Cornelis 270, 319
 Kossmann, E.H. (Ernst) 45, 306
 Krantz, Albert 230, 234, 244
 Kras, Wijnant 302
 Kristensen, W.B. 120
 Kuhn, Johannes 28

 Labadie, Jean de 85, 91, 95
 Laes Hommes 196
 Lamsweerde, Steven van 161, 318
 Laurman, M.T. 95
 Lebuinus, heilige 216
 Lehmann, H. 32
 Leicester, Robert Dudley, graaf van 106, 138, 155
 Leodius, Hubertus Thomas 234
 Leuchtenberg, Elizabeth, moeder van Willem Lodewijk 132
 Lewe, Seino 154

 Lieburg, Fred van 295
 Liesveldt, Joost van 292
 Lindanus, Wilhelmus 117
 Lindeboom, Johannes 58, 85, 112
 Lipsius, Justus 65, 70, 166, 219, 267, 274-275, 319
 Lodewijk van Nassau, broer van Willem van Oranje 132
 Lodewijk van de Palts 134
 Lodewijk XIV, koning van Frankrijk 45, 175, 178, 306
 Lodewijk Günther van Nassau 139, 152, 157-158, 164, 166-167, 176
 Loens, Jan 205
 Loo, Boudewijn van 137, 158
 Loo, Maria van 118
 Loppersum, Gerhardus 254
 Lorrain (Lalaing), Joris 142-143, 159
 Loyseleur de Villiers, Pierre 75
 Lubbertus, Sibrandus 108, 129, 140, 150, 153, 163, 167, 211-212, 239, 255-265, 267-269, 271-282, 295, 307-308, 319
 Lucassen, Jan 11, 18
 Luderus, Johannes 196
 Luijttiens, Pij(t)er 206
 Luinga, Rudolphus Hermanni 187, 192-194, 207
 Luther, Maarten 61, 66-67, 80, 110, 112, 122, 179, 296-298
 Luyken, Jan 266, 319
 Lycklama, Marcus van 170
 Lydius, Balthasar 129
 Lydius, Martinus 140, 213-214, 276

 Maccovius, Johannes 280
 Macfarlane, Alan 101, 119-120
 Macchiavelli, Nicolo 268
 Maire, Isaac le 94
 Maler, Willum (sic) 122
 Mandrou, Robert 119
 Manninga, jonker 159
 Manninga, Unico 159
 Mannus, stamvader van Hermana's 228, 230
 Marck, Willem van der (Lumey) 147, 155
 Margaretha van Mechelen, minnares van Maurits van Nassau 300

- Maria, moeder van Christus 81
 Maria van Halle 274
 Maria van Nassau, dochter van Willem van Oranje 135
 Marichie Ockes' dochter 206
 Marnix van St. Aldegonde, Filips van 54, 75, 113-114, 117, 166, 267-268, 270, 272-273, 310-311
 Marrett, R.R. 306
 Martena, Duco van 135
 Martena, Hessel van 146-147, 153
 Martena, Kempo van 228
 Martin, John 36
 Marvell, Andrew 287
 Mary, koningin van Engeland 38
 Matthaeus Dircksz 192
 Mattheus Thomasz 192
 Maurits van Nassau 9, 103, 28-129, 133-134, 138-140, 144-145, 152, 154, 157, 159, 162, 164-167, 170, 173, 177-178, 180-181, 284, 300
 Meer, Peter van der 7
 Meinsma, Benne 239
 Melanchton, Philip(pus) 80, 108, 112, 219, 298, 312
 Mellaeus, Cyricus Hagius 192
 Mellink, A.F. (Albert) 10, 106
 Mendoza, Franciscus de 270
 Menius, Justus 219
 Menocchio, molenaar 124-125
 Merode, Bernard van 135, 147
 Mersenne, Marin 26
 Meteren, Emanuel van 157, 176, 227, 301
 Metius, Adriaan 129, 170
 Meulen, Daniel van der 170, 182
 Meursius, Johannes 227
 Michael, leerling van Praedinius 107
 Michiel Jans(z) 195, 206
 Mierevelt, Michiel Jansz. Van 128, 178, 318
 Mijle, Cornelis van der 53
 Mockema, Anna van 153-154
 Mol, J.A. 318
 Monter, E.W. 34
 Mout, M.E.H.N. (Nicolette) 211, 255
 Mozes 225
 Mulerius, Nicolaus 142, 144, 182
 Müller, F. Max 306
 Muller, Jan Harmensz 67, 169, 317-318
 Mundy, Peter 21
 Naarden, Maarten van 112
 Nerdenus, Henricus Antonides 276
 Nero, keizer 130, 228
 Neuhusius, Edo 144
 Niclaes, Hendrick 41, 51, 54, 60, 66-67, 113-114, 117, 119
 Nijenhuis, W. 76, 296, 310
 Noach 233
 Nonner-Hienkens, R.G. 129
 Noomen, P.N. (Paul) 225, 242
 Nuttall, G.F. 98
 Obbes, Sijverdt 191-192, 205
 Occo, zie Scharlensis
 Ockinga, Hero van 137
 Ockinga, Sjouck van 150
 Odolphus, heilige 216
 Oldenbarnevelt, Johan van 9, 103, 138, 141, 149, 162, 284, 298
 Olthuis, H.J. 290
 Oosterzee, Truycke 272
 Oosthem, Hans van 147, 153
 Oosthem, Hessel van 147, 153
 Oosthem, Jel van 147
 Oporinus, Johannes, drukker 218
 Os, M. van 289
 Ostorodius, Christophorus 163
 Otgerus, heilige 216
 Ottema, J.G. 236
 Ovittius van Abbema, Pibo 287
 Pappus van Tratzberg, Petrus 164
 Paracelsus 56
 Parma, Alexander Farnese, hertog van 43
 Pascal, Blaise 18
 Paulii, Johannes 205
 Paulus, apostel 55, 150, 297
 Paulus, Pieter 28
 Pessoa, Fernando 307
 Pettegree, Andrew 12
 Pezelius, Christoph 180
 Phebens, Eggerik Egges 109, 214

- Pibonis, Haringus 237
 Pico della Mirandola 60
 Pierius, Petrus 253
 Piet Jans dochter 206
 Pieter Janszoon 205
 Pieter (Pijtter) Nannesz 195, 206
 Piscator, Johannes 134, 143
 Plantijn, Christoffel 17, 56, 66-67
 Plechelmus, heilige 216
 Plessis-Mornay, Philippe du 167
 Plinius 234
 Plutarchus 218
 Poelhekke, J.J. 289
 Pollmann, Judith 12
 Popkin, Richard 84
 Popma, Cyprianus a 228, 253
 Post, R.R. 301
 Praedinius, Regnerus 107-108, 110-111, 218, 231, 253
 Quintilianus 166
 Radaeus, Aegidius, drukker 273
 Ranke, Leopold (von) 215, 226
 Rataller, Georgius 227, 253
 Ratelband, Johannes 248
 Ravensberger, Herman 144
 Ravesteyn, Jan Antonisz. van, schilder 133, 318
 Ravesteyn, Willem van 290
 Reen, Regnerus 93, 96
 Regemorter, Petrus 127, 143, 156-158, 161-162, 164-165, 170, 318
 Reimers, H. 120
 Reinalda, Eilardus 172
 Rembrandt van Rijn 194, 265
 Rengers, hofjonker van Willem Lodewijk 143
 Rengers van Ten Post, Johan 109, 214
 Rennenberg, George van Lalaing, graaf van 108, 113, 118, 301
 Reuchlin, Johannes 60
 Reyd, Everard van 130-131, 137, 139, 141, 145, 154, 162, 166-171, 176, 182-183, 227, 259, 318
 Reyd, Johan van 168
 Reytze Aysesz. 247
 Richold, koning der Friezen 241
 Ricxt Pijtters' dochter 206
 Rijmers, Geertije 205
 Rintjes, Hendrik 319
 Ripperda, Georg Maurits van 158
 Rivet, André 178
 Robbert Robbertsz 303
 Robertson Smith, W. 306
 Roemeling, O.D.J. 78
 Rogier, L.J. 63, 75, 103, 175-176, 290, 300-302
 Romck Thomas' dochter 205
 Romein, Jan 290
 Roorda, D.J. 290
 Roorda, Johannes van 253
 Roorda, Karel 136, 172, 231
 Roucoma, H. 23
 Roy Ladurie, Emmanuel Le 11, 124
 Rudolf II 55, 149, 178
 Ruts, Adriaen Cornelisz. 178
 Saeckma, Johannes 170, 213, 219, 258, 268, 276
 Sande, Johan van den 143-144, 162, 178
 Sapma, Dominicus 308
 Savonarola, Girolamo 296
 Sax, Peter 222
 Saxo 234
 Saxonius, Johannes 253
 Scaliger, Josephus Justus 259, 269, 271
 Schaffer, Reyn 143
 Scharlensis, Occo 224-225, 235-236, 240-241, 246, 249
 Schelven, A.A. van 260, 268
 Schickhart, Jacob, jr. 144
 Schickhart, Jacob, sr. 144
 Schilling, Heinz 288
 Schoemaker, E.H. 44, 317
 Schotanus, Christiaan 88, 249
 Schotanus, Petrus Pierius Smenga 221
 Schotus, Hubertus 236
 Schutte, G.J. 307
 Schwenckfeld, Caspar 19, 31, 51-54, 56, 58-63, 66-67, 69, 71, 113, 116-118, 317
 Scribner, Robert W. (Bob) 290

- Sems, Johannes 318
 Seneca 176, 183
 Servet, Michel 31, 62, 66, 116, 285, 311, 314
 Shakespeare, William 109
 Shylock 109
 Sibrandus Leo 218, 227, 235, 237, 253
 Siderocrates, zie Eisenmenger
 Sigismund III, koning van Polen 33
 Sijverdt, Ids 205
 Silvius, Charles 57
 Simonis, Folcerus (Folkert Simons) 228, 235, 241, 252
 Simons, Menno 40-41, 66-67, 188, 201, 309-310
 Sinnema, Haring 231
 Sivard de Wijze 241
 Sjoerd Pieters, zie Suffridus Petrus
 Sjoerd Roelofs 236
 Sjoerds, Foeke 213
 Slade, Matthew 163
 Slatius, Hendrik 305, 311-312, 314
 Sleidanus, Johannes 109
 Slicher van Bath, B.H. 237
 Sluijsken, Johan, rentmeester van Willem Lodewijk 159, 161-162
 Sluis, Jacob van 77, 80
 Smet, Peter de 269
 Snecanus, Daniel Johannes 192
 Socinus, Faustus 30, 163, 280, 304
 Solms, Ernst van 151
 Solms-Braunfeld, graven van 139
 Sophie Hedwig van Brunswijk-Wolfenbüttel 145, 176
 Sophocles 253
 Sopingius, Christiaan 287
 Sozzini, Fausto, zie Socinus
 Spaans, Jo(ke) 324
 Spiegel, Hendrik Laurensz. 65
 Spinola, Ambrogio 142
 Spinoza, Baruch de 85
 Spufford, Margaret 290
 Starter, Jan Janz. 160, 177, 179
 Stavo 235
 Sterkenburg, Suffridus Rodolphi 235, 241, 253
 Steven Willemsz 192
 Stevin, Simon 259
 Stöver, Erasmus 137
 Strabo 234
 Suffenus 201
 Suffridus Petrus 11, 211, 213-237, 239-247, 249-253, 276, 319
 Sylvius, Johannes 265
 Sylvius, Stephanus 254
 Sw (Siu), vrouw van Dirck Jansz 103, 196, 201-202
 Tabbo, geschiedschrijver 241
 Tacitus, Cornelius 230, 234
 Tallum, Gowerdt (Govert) 196, 205
 Tauler, Johannes 53
 Taurinus, Jacobus 311
 Telle, Reinier 283, 311
 Temple, Sir William 63
 Thabor, Henricus 253
 Thomas, Keith 101, 119
 Tiara, Petrejus 217, 219, 231, 254
 Tiara, Theodorus 239
 Tied Gerrijts' dochter 206
 Tiek Dercx' dochter 205
 Tjaarda, Marij van 174
 Tobias, bijbels figuur 201
 Tomas, Grietje 79
 Trigland, Jacob 180
 Trijn Aeriens 206
 Trijn Jans dochter 206
 Trijn Pijtters 206
 Trithemius, Johannes 234
 Troeltsch, Ernst 64
 Tukker, C.A. 302
 Tylor, E.B. 306
 Ubbo, apocrievie geschiedschrijver 241
 Uffenbach, Zacharias Conrad von 160
 Uilenburg, Saskia 194
 Ulenburg, Rembertus 143, 162, 172, 250, 252
 Utenhove, Karel 221
 Uytenbogaert, Johannes 131, 141, 152, 308
 Veen, S.D. van 294
 Velsius, Johannes Wilhelmi 250, 252

- Velsius, Justus 117
 Verdugo, Francisco 138
 Verrutius, Gerlacus 107-108, 111-112, 116
 Verrutius, Jeronymus 107
 Vervou, Atke van 153

 Vervou, Frederik van 102-103, 127, 131-132, 135, 138, 144-154, 156-157, 164, 167-169, 171-173, 182-183, 268
 Vervou, Hessel van 147-148, 150-151, 268
 Vervou, Jan van 147, 153-154
 Vervou, Johanna van 153
 Vervou, Jurrich van 153
 Vervou, Raes van 146, 153
 Vervou, Saepk (Sofia) van 148
 Vervou, Tytke van 154
 Vettori, Francesco 268
 Viersen, Magdalena van 162
 Viglius, zie Aytta
 Vlieterpius (Vlytarp), Joannes 224-225, 228, 235-236, 240-241, 248
 Voetius, Gisbertus 96, 117, 276
 Vomelius, Cyprianus 231, 254
 Vondel, Joost van den 117, 133
 Vorstius, Conrad 162, 280, 295
 Vosmeer, Sasbout 218
 Vossius, Gerardus Johannes 265
 Vossius, Isaac 264
 Vrese, Ocko 122
 Vulcanius (de Smet), Bonaventura 211-212, 255-256, 264, 268-277, 280-282, 319

 Wagenaar, L.H. (Lutzen) 14, 102, 131, 138, 155
 Walckens, Hajo Johannes 80
 Walfridus, heilige 243
 Waterbolk, E.H. (Edzo) 9-10, 12, 121, 129-130, 164, 211-212, 232, 240, 285
 Weber, Max 96, 306

 Weigel, Valentin 113
 Wessel, zie Gansfort
 Wesseling, H.L. 306
 Westerman, Albertus 144, 188, 192
 Wier, Johannes 123
 Wiersma, Johannes 22-23
 Wijts, Jacques 179
 Wilhelmi, Hieronymus 114
 Willem van Nassau de Rijke 132
 Willem van Oranje 68, 74-75, 127-128, 132, 134-135, 138, 142, 147, 150, 152, 155, 157, 159, 165, 176, 181, 217, 301, 310
 Willem van Sayn-Wittgenstein 139
 Willem Folkerts 189
 Willem Frederik, stadhouder 130, 145, 149, 157, 159, 162, 171-172, 175, 178, 180, 182, 204, 276
 Willem Lodewijk, stadhouder 9, 11, 13-14, 101-103, 113, 127-183, 185, 199, 238, 241-242, 259, 263, 268, 276, 308, 318
 Winsemius, Menelaus 147
 Winsemius, Pierius 129, 146, 168, 249
 Winter, P.J. van 246
 Witlingius, Johannes, zie Castellio
 Witsius, Herman 91-92
 Wittgenstein, Ludwig von 175
 Wolter, broeder 204
 Wolter Gerritsz 194-195, 204-205
 Woltjer, J.J. 14, 303, 307
 Worp van Rinsumageest, prior van Thabor 224, 228, 235, 241, 253
 Woude, C. van der 255, 260, 280, 307
 Wouter Gerrijtssoon 204
 Wouters, A.Ph.F. (Ton) 13
 Wumkes, D.A. 242
 Wumkes, Geert Aeilco 77, 293-294, 296
 Zevi, Sabbatai 84-85
 Zoilus 241
 Zwingli, Huldrych 40, 296, 298

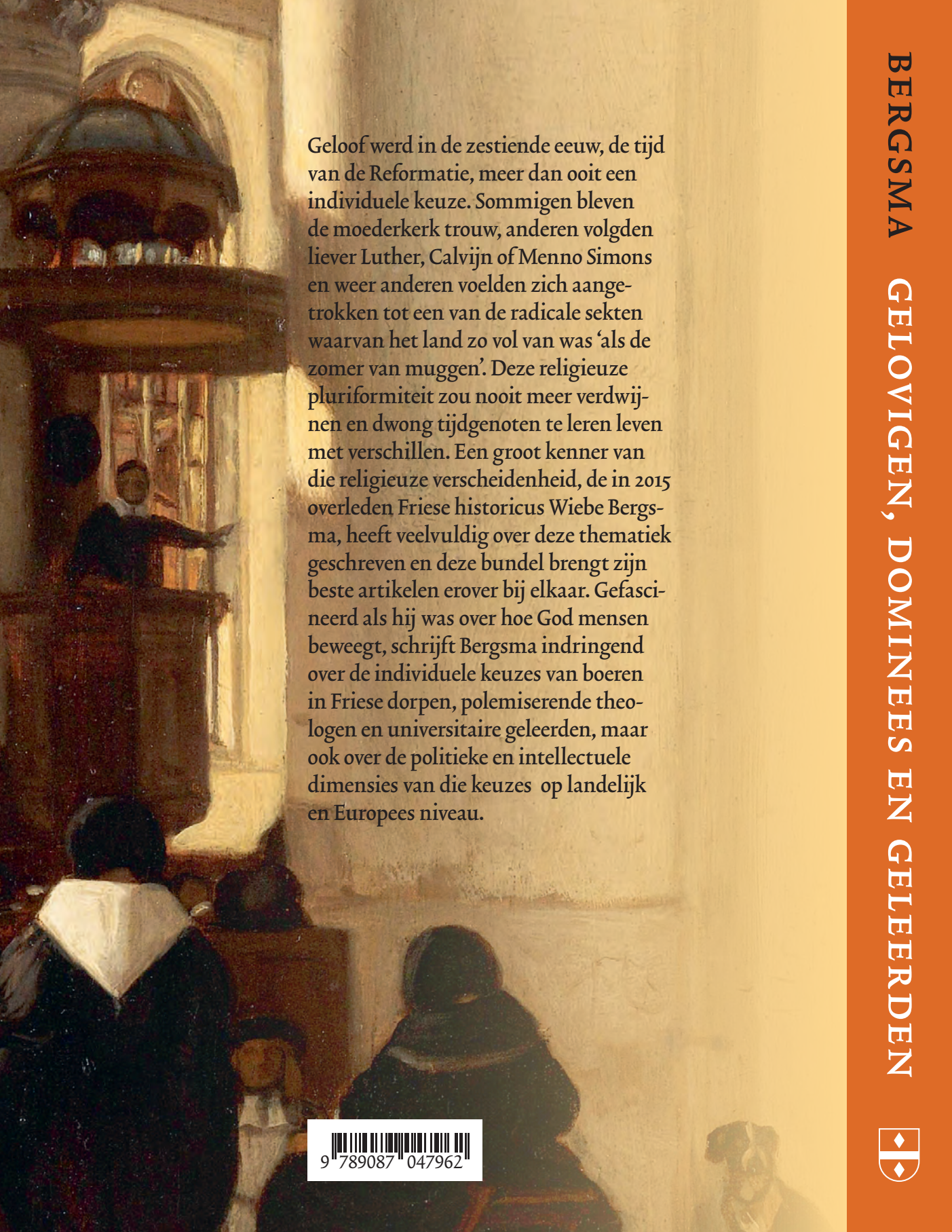
Over de redacteuren

Hans Cools (1969) doceert vroegmoderne geschiedenis aan de katholieke Universiteit Leuven. Van begin 2015 tot en met eind mei 2017 was hij als senior-onderzoeker verbonden aan de Fryske Akademy in Leeuwarden. Daar was Wiebe Bergsma zijn collega proximus, met wie hij al snel bevriend raakte. Net als Wiebe Bergsma heeft Hans Cools grote belangstelling voor de verhouding tussen religie en politiek in het vroegmoderne Europa.

Hans (J.A.) Mol (1954) is onderzoeksmedewerker middeleeuwse geschiedenis aan de Fryske Akademy te Leeuwarden, en sinds 2003 tevens bijzonder hoogleraar geschiedenis van de Friese landen in de middeleeuwen aan de Universiteit Leiden. Wiebe Bergsma was vanaf zijn komst naar Leeuwarden zijn naaste collega, met wie hij op tal van terreinen nauw heeft samengewerkt.

Klaas van Berkel (1953) studeerde geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen bij E.H. Waterbolk. Daar leerde hij Wiebe Bergsma als medestudent kennen en sindsdien is hij met hem bevriend gebleven. Hij promoveerde in 1983 in Utrecht op het proefschrift *Isaac Beeckman (1588-1637) en de mechanisering van het wereldbeeld*. Sinds 1988 is hij hoogleraar geschiedenis in Groningen. Hij beweegt zich op het terrein van de cultuur-, wetenschaps- en universiteitsgeschiedenis.

Lydia Janssen (1988) promoveerde in 2016 aan de KU Leuven op een proefschrift over Grotius' *Historia Gotthorum*. In 2017 en 2018 werkte ze bij de Fryske Akademy aan een studie over het Vigliuscollege. Sinds oktober 2018 doet ze als postdoctoraal onderzoeker van FWO-Vlaanderen aan de KU Leuven onderzoek naar internationale netwerken van katholieken in de vroegmoderne Republiek.

A painting of a church interior. In the foreground, the backs of several people are visible as they sit in pews, looking towards the front. A minister, wearing a dark robe and a white collar, stands at a wooden pulpit on the left, gesturing with his right hand while speaking. The church has a high ceiling and a large window in the background. The overall style is that of a 17th-century Dutch painting.

Geloof werd in de zestiende eeuw, de tijd van de Reformatie, meer dan ooit een individuele keuze. Sommigen bleven de moederkerk trouw, anderen volgden liever Luther, Calvijn of Menno Simons en weer anderen voelden zich aangetrokken tot een van de radicale sekten waarvan het land zo vol van was 'als de zomer van muggen'. Deze religieuze pluriformiteit zou nooit meer verdwijnen en dwong tijdgenoten te leren leven met verschillen. Een groot kenner van die religieuze verscheidenheid, de in 2015 overleden Friese historicus Wiebe Bergsma, heeft veelvuldig over deze thematiek geschreven en deze bundel brengt zijn beste artikelen erover bij elkaar. Gefascineerd als hij was over hoe God mensen beweegt, schrijft Bergsma indringend over de individuele keuzes van boeren in Friese dorpen, polemiserende theologen en universitaire geleerden, maar ook over de politieke en intellectuele dimensies van die keuzes op landelijk en Europees niveau.